ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ТОМИ 26—43

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 26

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ПРАЦІ
(1876—1885)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1980

У1
Ф83

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
І. О. Дзеверін
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
Ф. Є. Лось
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактори тому

В. Л. Микитась,
С. В. Щурат

Упорядкування та коментарі

Н. О. Вишневської,
Р. Ф. Кирчіва,
І. Л. Моторнюка,
К. М. Секарєвої

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{70303\text{-}144}{M221(04)\text{-}80}$ передплатне 4702590100

© Видавництво «Наукова думка», 1980

Іван Франко. Портрет роботи І. [illegible]. 1913.
Львівський державний літературно-меморіальний музей І. Я. Франка.

ЛІТЕРАТУРА, ЇЇ ЗАВДАННЯ І НАЙВАЖНІШІ ЦІХИ

(«Правда, часть літературно-наукова»*. Книжка друга. «Сьогочасне літературне прямування»)

Тямлю ще дуже добре тоті блаженні часи, коли, бувало, зійдеться нас кількох гарячих патріотів-ідеалістів і почнемо широку бесіду про літературу, її високі завдання і напрями, високі ідеали, котрі вона має вказувати чоловікові, про досконалість артистичної форми і про вплив, який має література на саму «передову» часть суспільності. Ми балакали голосно і гаряче, спорили о питаннях побічних та дальших, але, на головне, зо всім годилися, іменно на те, що вплив той огромний і благотворний, що ідеали тоті високі і завдання також високі. Правда, говорячи о таких високих матеріях, ми, крім Шевченка, не здибали нікого, кого б могли узяти за примір (та й Шевченко — кожний чув у своїй совісті — якось не підходив сюди, якось не «пасував», мов гранчасте до круглого),— і для того звичайно ставили за примір писателів чужих — Гомера, Данте, Шекспіра, Гете,— т. є. таких писателів, про котрих знали, що вони — «великі», «генії», але не знали докладно, в чім лежить їх великість, в чім проявився їх геній. Підпираючися тими великими іменами, мов щудлами, ми плели несосвітенну тарабарщину про літературу (так я думаю нині о тих бесідах),— установляли і валили «вічні, незмінні естетичні правила»,— а котрий гарячіший, то спішив і на примірах власної композиції доказувати правду і незмінність свіжоухвалених регул. Ах, се були часи святої благонамірености та патріотичних поривів, часи молоді, коли все блискуче було золото, все римоване — поезія, все надуте — велич і повага. То що ж,— блаженні ті часи минули, пропали! Погляди змінилися, незмінні і вічні закони естетики розслизлися, мов сніг на сонці, література вказалася моєму оку вже не здалека, на висоті, як во дні они, а зблизька,

в домашнім, так сказати, уборі, за кулісами, а її всякі ідеали, величні завдання, артистичні форми,— все то — та що й говорити!.. Та й давні приятелі (бодай деякі, що між ними лишилися) зовсім уже не потягають балакати про «височину»,— ба, коли часом зайде бесіда о літературі, то сейчас ставлять проти неї, мов таран-стінолом, проклятуще «Пощо?» і починають спорити о тім хіба, чи потрібна література взагалі, чи ні? Правда, як страшно часи змінилися, хоть і в якім короткім часі!..

Я б і не згадував тепер о тих часах, коли б не одно. От я прочитав на початку другої сьогорічної книжки літературної «Правди» статтю мабуть, статтю програмову редакції (без підпису автора), і — чи повірите? — побачив у ній майже око в око все те, що ми колись-то балакали про літературні «принципи» і «ідеали». Я не стану вам говорити, які милі споминки викликала в моїй голові тота стаття (вона притім написана дуже гарно, видно, вийшла з-під пера деякого з наших поважніших літератів і читається дуже любо),— але розповім вам коротенько її зміст. Автор статті так, як і ми колись у своїх бесідах ставить на вступі перше незмінне і вічне правило,— чи ні, догму, а іменно, що Україна і Московщина не можуть мати спільної літератури. Сеся думка (попри другі, до котрих швидко дійдемо) тягнеться і доказується через цілу статтю, доказується множеством доказів, і треба признати правду, що авторові удається вповні переконати кожного, що воно справді так, що література московська для нас — зовсім до ні до чого, а наша для москалів також зовсім до ні до чого. Правда, не один, знаючий діло (а тільки для таких, думаю, й писана стаття), знає вже давно, що воно так є, і знає навіть, чому воно так є і так бути мусить (сього автор статті забув, видно, сказати),— ну, але що ж зробиш, не шкодить воно нічого й лишній раз правду сказати. Свою думку проводить ч[есний] автор насамперед через історію нашої давньої літератури церковно-схоластичної і бачить, що вона могла бути спільна обом народам іменно тому, що була церковно-схоластична, т. є. чужа одному й другому народові. Але тут же й обрушується ч. автор на московських істориків літератури, яким правом вони сміють старинні пам'ятники староруської київської літератури пхати в свої історії, і замічає, що се вони роблять «без сорому». По-моєму, ні за що б.ч. авторові за те гніватись. Бо що ж, одно, що чи сяк чи так, а тота література була чужа народові, значить, бери її

собі всякий, хто хоче, і обробляй, а коли й нам з неї дещо пригодиться, то й ми зачерпнем, а друге, і ще важніше, то, що — говорім проти вовка, скажімо й за вовка — все-таки московські вчені і попрацювали над виданням та науковим поясненням тих пам'ятників коли не більше наших, то бодай стільки, що наші,— значить, і право яке-небудь мають до неї. Надмірне відхрещування від російської літератури доводить ч[есного] автора ще й до другого цікавого висказу. Він каже (і справедливо), що українська література під московським урядом не могла і не може добре розвиватися, діючи всякого гніту, а в противенстві до того згадує про літературу галицьку, котра-ді «розвивалася самостійніше і нормальніше, бо тут не було великоруської літератури» (стор. 10). Ч[есний] автор мусить бути українець, не галичанин, і, певно, знає галицьку літературу тільки з оповідання, коли може говорити о її самостійнім і нормальнім розвитку. Впрочім, воно і в тім питання, що хто розуміє під самостійним розвитком. Коли розуміти під самостійним розвитком пусте балакання о самостійності, а під нормальним розвитком — не обтяжування голови ні знанням, ні власною думкою,— ну, то я готов признати, що наша галицька література в такім розвитку зайшла дуже далеко. Очевидно, ч. авторові так важко дався взнаки гніт московський (чи урядовий, чи літературний?), що навів його на думку, зовсім односторонню і неправдиву, що де нема московського гніту, там нема ніякого гніту, там, значить, іно жий, та будь, та розвивайся! Коли б ч. автор був у Галичині і бачив у нас свої гніти і гнітики, то порозумів би швидко, що так надто самостійно і нормально й нам нікуди розвиватися. Розуміється, редакція «Правди», другими разами така скора до приміток, не сказала тут від себе нічого і не спростувала помилки автора, бо тота помилка,— се прецінь комплімент її власній, захваленій і окричаній «самостійності!».

— Але що ж се ви б'єте на самостійність? Що вам винна самостійність? Хіба ви перечите її, хіба й ви хочете «єдиного літературного язика»? — так запитає нас, може, дехто. Се питання в грунті речі дуже наївне, дитинне і нічого не значуще, але воно серед наших обставин могло б дати притоку до криків, нарікань, підозрінь і т. д., тому-то й хочемо сказати в тім згляді свою думку.

Зачнім від літератури. Ч[есний] автор статті в «Правді» мучиться і доказує, що література українська має бути зовсім самостійна і відрубна від московської. Для кого має бути ся

відрубна література? Чи для самої інтелігенції? Очевидячки, ні, бо інтелігенція, вже коли хоче бути інтелігенцією, не може замкнутися в тіснім кружку одної літератури, але мусить студіювати, читати і порівнювати й твори других літератур — московської, німецької, французької і проч. Значить, тут відрубності не заведеш, бо тут головна ціль— іменно якнайбільший космополітизм[1] думки і научної праці. Значить, така відрубна література може бути тільки для народу, для маси, не знаючої другої бесіди. Але іменно тому, що маса тота не знає ніякої другої бесіди, то й ніяка друга література для неї не можлива, бо маса її попросту не зрозуміє. Значить, ніщо й доказувати самостійність і потребу самостійності, бо вона доказана самим тим фактом, що так є і інакше бути не може. Таке доказування або дуже наївне, немов доказування того, що вдень дійсно сонце світить, або показує, що самому доказуючому се питання неясне, що сам він не вірить в нього і силується вмовити в себе, що воно так, а не інакше,— звісна-бо річ, що тільки то доказується, що може бути так, а може бути й не так.

Ідім далі. Ч[есний] автор, очевидно, в своїй статті декуди змішав літературу з державою, т. є. урядом та жандармами, а іменно там, де говорить про гніт московщини на українщину. Що тут винна московська література (розуміємо під літературою її найпередовішу, найчеснішу часть, про котру тільки й може у нас бути бесіда; доноси різних Каткових* та глагольствія слов'янофілів* ми сюди не вчислюємо і наслідувати їх нікому не радимо)? А коли московська література на вас, українську інтелігенцію, мала який вплив, коли вона вас куди-небудь повела,— га, то самі на себе нарікайте, що не виробили своїх власних, сильніших течій мислі, і розбирайте, чи вплив чужого був добрий, чи лихий. А такого розбору в ч. автора нема, хоть вплив московської літератури на українську інтелігенцію він, очевидячки, признає. Розуміється, держава московська, її жандарми та чиновники і їх гніт на всяку свобідну думку — одно діло, а література російська з Гоголями, Бєлінськими, Тургенєвими, Добролюбовими, Писарєвими, Щаповими*, Решетниковими* та Некрасовими — зовсім друге діло. І що ще дивніше! У ч. автора бачимо (не виразно, а немов з-за сита) таке понімання: ставаймо не супроти московської держави,

---

[1] Тут у розумінні «інтернаціоналізм».— *Ред.*

чиновників та жандармів, а проти московської бесіди та московських писателів, котрі-ді і по духу, і по думках нам — чужина. Се так значить, як коли б хто казав лишати в супокою того, хто нас б'є, а термосити того, хто, хоть і сам слабий, силується нас боронити. Ось до якої логіки доводить язикова та літературна самостійність. Чому? Бо нема в неї глибшої підстави, котра одна могла би надати їй значення серйозне, а тота підстава — се самостійність політична.

Нам дуже дивно, що наші й українські «народовці»* так давно вже балакають о самостійності, а й досі чи не вміли, чи не сміли договоритися до ясного і одвертого заявлення свого права на самостійність політичну, яко свобідна, сполучена громада людей — робітників української породи супроти других слов'янських і неслов'янських порід. Коли вони думають, що така самостійність неможлива, то тоді і ціла їх балаканка про всяку іншу самостійність не варта й торби січки, бо досить буде російському чи якому-небудь другому чужому урядові указом заборонити літературу,— і ціла самостійність пропала. Але, може, вони тільки надто совісні, надто бояться незаконності і не сміють навіть тим стати в опозицію власті, щоб одверто і явно, як другі слов'яни, висказати своє право до політичної самостійності? Га, коли так, то на страх і ліку нема — тільки диво, пощо б тоді так завзято геройствувати в питаннях язикових і літературних, де таке геройство, правда, дешеве, але й на ні на що не пригідне. По-нашому, коли говорите о самостійності, то договорюйтеся вже до самих крайніх консеквенцій, а не уривайте на півслові; а ні, то волите й зовсім не говорити, а взятися до реальнішої, більше наукової і більше корисної для народу праці. Всяка самостійність не там, де більше крику, а там, де більше самостійної, розумної праці; а де має бути бесіда про таку працю в повнім значенні слова, там треба вперед добути собі повну свободу політичну і суспільну, без котрої й праця свобідна та широка — зовсім неможлива.

Але попри се питання ч. автор порушив у своїй статті ще й друге питання, а іменно яка має бути нова література кожного самостійного народу? Яка має бути нова українська література? Ах тото любе, чисто рутенське питання*, як живо нагадує воно мені давні балакання з моїми приятелями о тім самім предметі! Правда, відповіді в нас на те питання не однакі. Ми звичайно відповідали, що має бути

'висока», «поважна», «ідеально-потягаюча», а ч. автор «Сьогочасного літературного прямування» відповідає, що має бути «реальна, національна і народна». Не в тім діло, по чиїм боці більше правди, а в тім, що ч. автор стоїть на такім самім становищі, як і ми колись, т. є. не питає: «Для кого має робитися література? Чи має вона приносити якунебудь користь, заступати які-небудь інтереси, чи ні?» Йому до сього діла мало, йому щоби лиш знати, яка має бути література, яка форма найкраща, які стихи найліпше надаються до ліричної, а які до епічної поезії. Правда, що при такім способі і давніші наші, і ч. автора виводи виходять якісь припадкові, ні з чим не зв'язані, а в грунті речі пусті і чисто формальні. Перегляньмо їх за чергою.

Література повинна бути р е а л ь н а. Тому не перечимо, але погляньмо тільки, що розуміє ч. автор під реалізмом. «Реальна література повинна бути одкидом правдивої, реальної жизні... повинна бути дзеркалом, в котрому б одсвічувалась правдива жизнь... » Щира правда! Але гов,— автор розрізнює таку реальну літературу від другої, «ультрареальної», котра творить-ді тільки прості копії натури, прості фотографії, та й годі. А хіба дзеркало не вказує простої копії? Хіба «одкид берега в воді» щось більше, ніж фотографія? І чим копії та фотографії п р о с т і, а «одкиди» та «дзеркала» не п р о с т і? Чому «ультрареальні» фотографії дуже однобічні, дуже прозаїчні, буденні, черстві й тверді? Чого ж їм не стає, щоб стати «одкидами» та «дзеркалами» по смаку ч. автора? А ось чого: «пишного духу ідеалізму, фантазії, серця, пишного духу щирої поезії». Ось маємо віз і перевіз. Реалізм ч. автора куди круть, туди й верть, та й заїхав назад до старого ідеалізму і старої фантастики та сентиментальності. Що ж, сесі «пишні духи», вони й справді «витають» у нашій галицькій літературі, тільки ж не треба їх уважати якимись «новими прямуваннями». Вони — старе і зужите сміття і нікого тепер не завелуть наперед. Сказати одним словом,— реалізм яко принцип літературний неясний ч. авторові, котрий дармо силується сховати тоту неясність за грімкими фразами. З того, що він скаже про реалізм, кожний може вивести, що йому злюбиться, для того ми покинем його і перейдем до других великих літературних принципів, виставлених ч. автором наперед.

Література повинна бути н а ц і о н а л ь н а,— се раз. Література повинна бути н а р о д н а,— се два. Принцип національності складається з двох прикмет: «народного язи-

ка і глибокого національного психічного характеру народу». Принцип народності складається також з кількох елементів, з котрих перший — народний язик, а другий, бачиться, також «глибокий національний психічний характер народу». з котрого, конечно, випливає форма народної поезії і її дух. Гадав би хто, що се ми жартуємо з автора, виписуючи ті однакові дефініції двох (по його думці) різних принципів. Але ні, се не жарт, а правда. Ч. авторові зовсім не ясні в голові і ті «принципи»; і таким способом виходить, що вся його робота була дуже плохо обдумана. Воно й не могло вийти інакше, коли хто береться судити о якім ділі і поперед усього ставить його догори ногами і починає від найпустіших, формальних питань. Розуміється, що тоді до питань основних він не дійде, а й самі формальні переплутає. А вже ті місця, де ч. автор силується виказати відмінний характер народних пісень великоруських від малоруських (о чім ніхто ніколи не сумнівався і не спорив), викликають попросту тільки сміх і до наукової аргументації годі їх пришпилити. Ми вискажем свій погляд на ті принципи літературні, бо й вони послідніми часами становлять у нас кість незгоди між деякими людьми, впрочім чесними і трудящими.

Але передовсім обернім навиворіт метод ч. автора і замість питати відразу: яка має бути література, запитаймо: що таке література і до чого вона має служити.

Замість ставити згори дефініцію, мов яку догму, погляньмо вперед на факти, на приміри всіх літератур образованих народів і спитаймо себе: чим ми вважаємо ті літератури? Що ми цінимо в них? Уважаємо їх більше або менше докладними і живими відбитками сучасного життя народного; цінимо їх тим вище, чим ясніше і свідоміще вони вказують тото життя. Тисячні естетичні правила поставали і щезали в протягу століть — для нас вони зовсім пропали і стали пустою формою; головне діло — життя. Значить, література і життя мусять стояти в якійсь тісній зв'язі. Се за всі віки виказує фізіологія і психологія, котрі кажуть, що кожний чоловік лиш то може робити, говорити, думати, що вперед у формі вражень дійшло до його свідомості, і відтак тоті елементи може комбінувати, складати, ділити і переформовувати; але щось з о в с і м н о в о г о, зовсім відірваного від світу його вражень чоловік ніколи не міг і не може сотворити. Се був той мимовільний, несвідомий реалізм, конечний у всіх літературах, конечний в кожній стрічці кожного писателя. Друга річ — новіший реалізм літературний,

зведений в певну науку, оброблений і уформований зовсім свідомо! Головна його підстава, те іменно питання — до чого має служити література? Найпершу відповідь подає історія всіх літератур: література певного часу повинна бути образом життя, праці, бесіди і думок того часу. Сесю формулу в найчистішій формі бачимо переведену у російських реалістів школи Писарєва, у Решетникова, Островського, М. Успенського* (не «Чепенського», як прочитала редакція «Правди», так само, як торік з Добролюбова зробили Достолюбова). Се той, нелюбий ч. авторові «ультра-реалізм», котрий, однако, при всій своїй однобічності зробив великий поворот у літературі російській і навіяв у неї більше демократичного духу, більше охоти до пізнання народу, ніж деінде цілі довгі періоди ідеальних та сентиментальних літератур. Але література має безперечно ще другі, важніші завдання для свого часу і для того народу, серед котрого постає. Вона повинна при всім реалізмі в описуванні також аналізувати описувані факти, виказувати їх причини і їх конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок. До такої роботи не досить уже вправного ока, котре підглядить і опише найменшу дрібницю,— тут вже треба знання і науки, щоб уміти доглянути саму суть факту, щоб уміти порядкувати і складати дрібниці в цілість не так, як кому злюбиться, але по яснім і твердім науковім методі. Така робота ціхує найкраще всю нову реальну літературну школу, втягаючу в літературу і психологію, і медицину та патологію, і педагогію, і другі науки. Тота наукова підкладка і аналіз становить іменно найбільшу вартість сеї нової літератури проти усіх давніших, вона запевняє довговічну стійність творам таких писателів, як Діккенс, Бальзак, Флобер, Золя, Доде*, Тургенєв, Гончаров, Лев Толстой, Фрейтаг*, Шпільгаген* і др. А яка ціль такої роботи? Ціль її, очевидячки, така: вказувати в самім корені добрі і злі боки існуючого порядку і витворювати з-поміж інтелігенції людей, готових служити всею силою для піддержання добрих і усунення злих боків життя,— значить, зближувати інтелігенцію з народом і загрівати її до служби його добру. Без тої культурної і поступової цілі, без тої научної підкладки і методу (про них у ч. автора «Нових прямувань» нема й згадки) література стане пустою забавкою інтелігенції, нікому ні до чого не потрібною, нічийому добру не служачою, а пригідною хіба для розривки багачам по добрім обіді. Се завдання зрозуміли всі реалісти, і тому-то письма їх попри

всій реальності і правді усе виходять — глибоко тенденційні, т. є. вони подають факти і образи з життя не отак собі, для того, що се факти, але для того, що з них логічно і конечно виходить такий а такий вивід, і стараються ті факти без перекручування і натягання так угрупувати, щоб вивід сам складався в голові читателя, виходив природно і ясно і будив у нім самім певні чуття, певні сили до ділання в жаданім напрямі.

— Га, то на такий спосіб література має бути тенденційна, парціальна! Вона, котра повинна стояти понад партіями і підлягати одним тільки чистим і високим законам естетики! — Такі крики чую вже наперед з-посеред наших «естетиків-писальників». Але я «не устрашаюсь».

— Стійте, добродії,— відповідаю рівнодушно.— Література, стояча понад партіями,— се тільки ваш сон, се ваша фантазія, але на ділі такої літератури не було ніколи. А ваші вічні закони естетики, се, шануючи день святий і вас яко гречних,— старе сміття, котре супокійно догниває на смітнику історії і котре перегризають тільки деякі платні осли — літерати, що пишуть на лікті повісті та фейлетони до німецьких та французьких газет. У нас єдиний кодекс естетичний — життя. Що воно зв'яже, те й буде зв'язане, а що воно розв'яже, те й буде розв'язане.

А тепер зберім докупи все сказане про літературу, щоб закінчити тоту і так уже подовгу бесіду про статейку «Сьогочасне літературне прямування».

Література, так як і наука сьогочасна, повинна бути робітницею на полі людського поступу. Її тенденція і метод повинні бути наукові. Вона громадить і описує факти щоденного життя, вважаючи тільки на правду, не на естетичні правила, а заразом аналізує їх і робить з них виводи,— се її н а у к о в и й р е а л і з м. Вона через те вказує хиби суспільного устрою там, де не все може добратися наука (в житті щоденнім, в розвитку психологічнім страстей та нам єтностей людських), і старається будити охоту і силу в читателях до усунення тих хиб — се її п о с т у п о в а т е н д е н ц і я. Розуміється, се послідне вона може робити різними способами: то вліяючи на розум і переконання (реалісти французькі), то на чуття (Діккенс, Дженкінс* і більша часть реалістів російських, так само і з наших Марко Вовчок і Федькович). Розуміється також, що вже само поняття «правди» вимагає, щоби в літературі змальовані були і всі національні окремішності даного народу,—

а сама ціль літератури — служити народові — вимагає, щоби вона була для нього зрозумілою. Таким способом, оба прославлені ч. автором «принципи» — народність і національність, се те саме, що и його самостійність — речі конечні і природні, але зовсім не жодні провідні принципи, так як принципом не можна назвати спання, їдіння, дихання і т. п., хоч се також речі правдиві, природні і для чоловіка конечні.

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

СЛІВЦЕ КРИТИКИ

Недавними днями появилась в печатні імені Шевченка книжка п. з. «Письма К. Н. Устияновича»* — сина ізвісного поета Николая*. Книжка та содержить в собі, кромі короткої дедикації накладчику Владиславу Федоровичу*, «Вступ», думу «Вадим» і обширний епос «Іскоростень». Читаючи тії твори молодого, но знаного уже у нас поета, ми не могли надивуватися безмірному скарбу слов'янської міфології і старинних преданій, которії в них зложив автор. Тоє подало «Правді» темат до шумної похвали Устияновичевих поем*, но я на то зовсім іначе задивляюся. Наперед, во «Вступі» автор сам, властиво, не знає, чого хоче і що пише,— і ціла річ кінчиться на викладі початків міфології і повірій народних і на викладі початків темної слов'янської історії. Но менша о вступі — епос «Іскоростень» так єсть за кожним кроком переповнений такими, правду сказавши, непотрібними прелекціями, що читатель за масою міфології і сказок не годен добачити і самого оповідання. Із 24 пісней сього епосу далась би сейчас більша половина викинути, а оповідання само, не то щоби на тім не утерпіло, но, противно, зискало би більше ясності і св'язі. Правда, автор заявляє тут глибшії і серйознішії студії на полі слов'янської міфології, но ми дали би йому добру раду: замість розкидати такії цінніі скарби марно і уривково по поемах, де лежать, мов каміння серед дороги, най уложить їх систематично в учебник, котрого у нас і так велика потреба.

Крім того, от що єще дасться закинути тим поемам.

Г[осподин] Устиянович хоче писати епос, і взагалі — епічніі твори. До того потреба передовсім об'єктивності, котрої ніт у нього.

Суб'єктивність переважає всюди, а суб'єктивність, як каже Белінський, то смерть поезії*. Чому Гете уважається

за найбільшого поета наших времен? Тому, що не то світ внішній, но і себе самого умів об'єктивно представити. А у г. У. перед сильним світом власного Я гаснуть всі іниї лиця, представленії в поемі. Відти походить цілковитий недостаток життя і пластики в поемі. Ми смотрим на людей там представлених, як на великії, но мертвії ляльки, котрії рушаються ведля волі автора. Автор сам багато о них говорить, називає їх гомерівськими епітетами, як: старезний, величезний і подібними, но діл їх «величезних» ми якось не бачимо. З тим всім подобають вони на величезних міхурів, которії автор понадував. Вони, правда, займають великий простір, но ми знаєм, що внутр їх пуста і безжизненна.

Із великого пересичення поем міфологією і казками повстає дуже часто разительна нелогічність мислей і образів в поемах г. У. Відти-то походить, що помимо дуже простого предмета, він видається нам страшно неясним і запутаним,— ми, читаючи, не ждем нічого нового, но боїмся, чи знов не слідує яка довга міфологічна прелекція.

Дві єще речі закинем г. У., а іменно: недбальство в викінченні форми і етичну ціль поем «Вадим» і «Іскоростень» («Вступ», як сказали-сьмо, не має ніякої цілі етичної). Сподіваюсь, що г. У. знає добре, що лінивство і недбальство оддавна губить русинів. Єсли ж поет, котрий стає на чолі народу, яко його предводитель, яко ехо його мислей, стремліній і бажань, дасть йому і в лінивстві примір, то цікавий я, що скаже історія на такий народ і таких його представителей? В поемах г. У. форма (метрична) крайнє занедбана. Поминувши тоє, що акцент у премногих місцях злий, не знаю, чи найдеться в цілій спорій книжці (376 стор.) десяток стихів належито римованих. Кромі того, оповідання повзе якось так мертво, без верви, що три рази скорше знудить, як заінтересує. По найбільшій часті єсть воно сухо прозаїчне, а в многих місцях навіть грішить проти поезії. Що же касається етичної цілі, то вона у г. У. єсть видимо та: вляти в нас ненависть проти імені Русь, русин (в «Вадимі») і знищити віру в святість княгині Ольги (в «Іскоростені»). Проти первого попросту повстає наше власне чувство. Історія усвятила назву Русь. Під тою назвою предки наші боролись і голови клали, та назва і віра в її святість охоронила нас од національної і моральної погибелі. А чи ж тая назва єсть так постидна для нас, як твердить г. У.? Противно, вона єсть тріумфом елемента слов'янського, котрий в собі поглотив і розтопив наїзників-русів! З вире-

ченням тої засади г. У. зступив з поля поета народного, на котрім ісключно міг вище взрости. Но нам здається, що г. У. не зділав того зо злої волі, но скорше, яко молодий поет, от, для висказання якоїсь оригінальної гадки. Я пригадаю г. У., що найгеніальніші і поети саме в представленні найщоденніших, звичайних речей найбільшу заявляють оригінальність. Наведу тут тільки Гете і Гоголя. Що касається етичної цілі второї поеми, то скажу одверто, що вона не то не належить до поезії, но поемі самій найбільше шкодить. Ольга, княгиня, котру представляти хоче поет, повинна бути для нього зовсім не бувалою, не історичною. О ній для нього ніхто нич не сказав,— вона для нього ніколи не существовала,— єсть проізводом його фантазії. Правда, г. У. чувствував при кінці поеми потребу якоїсь моральної сатисфакції. Він представив Ольгу, яко женщину-тигра, її мужа Ігоря яко простого разбійника, їх дружину яко свіріпих дикарів, а при кінці дає в їх руки побіду. Но чи тоє усправедливлює автора? Ніт, но власне єсть дуже великою хибою його поеми. Моральнеє зло ніколи не повинно побіждати. Автор видів при кінці, що зробив промах, і принужден був употребити таких софізмів і deus ex machina[1], яких дійсно употребив. Но поезії г. У. не суть і без добрих сторін. Уже само теє, що первий взявся за серйознішую працю, ставить го високо в нашій современній літературі. Кромі того, що гарне, то язик гарний у г. У. Справді, язик його чистий народний, а пишучи прозою, він навірно міг би стати поруч з першими нашими писателями, єсли б тільки позбувся своєї суб'єктивності і менше гонив за оригінальністю, котра правдивому поету мусить бути вроджена. Силувана оригінальність сейчас замітна і дуже немиле робить впечатлініе. Желательним було би також, щоби г. У. позбувся своєї охоти до філософування, которим, мов водою, розпустив кінець свого епосу «Іскоростень», нищачи через те сам найтрагічніший момент поеми.

Тут також належить заявити, що г. У. в слові дедикаційнім обіцяє нам в дальшій часті своїх «Поезій» напечатати свої твори драматичнії, котрих з нетерпеливістю ожидаєм. Ми в праві обіцювати собі в них більше артизму і викінчення, як в творах епічних, которії сам автор називає введенієм і приготуванням до драм.

---

[1] Бог з машини — розв'язка через втручання непередбаченої обставини (*лат.*).— *Ред.*

СТРИЖОК

Збірник поезій сатиричних, епіграмів, розказів і пр. Написав Іван Щипавка *... Львів, 1876

Назвавши свою книжку «Стрижком» (Stüber?[1]), а себе Щипавкою, хотів автор, видко, доразу в заголовку представити себе сатириком, а свою працю збірником сатир. Но чи так дійсно представляється він читателю? Сатира — то твір поезії, котрий виказує слабі і смішні сторони общества, висміює їх, щоб через те улічити. Сатиру розлічаєм двояку: перший рід просто тикає личностей, що через своє становище, свій характер, свої особенності і навички сталися всім ізвісними, і хоть представляють собою і ізвісний рід, або тип людей, то все-таки виступають в сатирі з всіми своїми особенностями і личними свойствами. Той рід сатири ми назвали б грецською, або старою сатирою, бо, піднесена до достоїнства правдивої поезії, являється вона тільки у греків під видом «старої комедії». У нас охрещено сей рід ненависним іменем «пасквіля». Другий, пізніше вироблений рід сатири, єсть той, що представляє вправді людей в сатирі, но таких,— а властиво в таких моментах,— що тоті їх свойства, тоту їх діятельність однести мож до цілого подібного розряду людей — і, що в сатирі не видно ніяких личних особенностей. Сатира єсть майже єдиним, кромі епосу, родом поезії, котрий здужає нам представити життя домашнє, сімейне, як заразом поступи розвою умственного народу,— і то повинно бути її найголовнішою задачею, бо чи жартами і сатирами так легко направити зіпсуття, о тім сумніваємся, о тім навіть каже нам сумніватися історія.

Посмотрім тепер на сатири г[осподина] Щипавки і розсмотрім, до якого їх розряду почислити, і чи сповняють вони задачі творів поетичних взагалі, а сатир в особенності.

---

[1] Щиголь (ляпас) (*нім*).— *Ред.*

Предметом тих кусників в «Стрижку», котрі ще найскорше назвати б мож сатирами, суть переважно слабі сторони нашої інтелігенції, а особливо життя «літерацького». От які там типи найчастіше встрічаються: «Пан Ляскун» — критик, що лиш судить, а написати сам не втне; «Пан Чванько» — теж критик, котрий о каждім сочиненію каже: «Я з многим годжуся, но годжусь не зо всім»,— а коли його приперти, щоби спеціальніше виразився, то закине в недостатку чого другого, бодай те, що — «задрібний в тій книжці друк»; «Пан Тупець» — учений, у котрого із-за шумних фраз годі і гадки добачити; «Пан Хвалько-Писарківський», що береться писати сонети та, бачивши у Шевченка деякі місця викрапковані, крапкує цілий сонет; «Рецензенти», котрих мнінія — то вавілонське замішання, і такі подібні. Правда, предмети се якраз хороші до сатири і під пером майстра-артиста могли би статися правдивою окрасою словесності. Два тільки вопроси закинем щодо сеї точки. По-перше, чи критиків і писателів взагалі у нас так багато, щоби аж творили осібний, одрубний клас людей, на котрий би могла повстати сатира? Правда, у нас до писання беруться люди, не маючії не раз найменшого понятія о літературі, о ході умственного і культурного розвою в історії і о дорозі, на яку би їм на будуще вступити; люди о понятіях тісних до того ступеня, що не можуть знести, єсли хто обіч них інакше думає і пише, як вони, но все-таки єще і такії люди суть у нас феноменальні прояви,— от мало хибує, щоби їх всіх не можна на пальцях почислити. А впрочім, котра ж література, а особливо ще так молода, як наша, устереглася од подібних проявів, з-посеред котрих однако ж всегда виростали тут і там знаменитшії таланти. Тому-то думаєм, що тепер подібнії сатири не то не на часі, но для ширшої публіки на провінції, котра о тім літерацькім життю майже нич не знає, остануть совсім незрозумілими. А по-друге, запитаймо совісно самі себе, перечитавши «Стрижка», чи г. Щипавка обробив піднятий предмет по-майстерськи? Замість одповіді наведем тут першу сатиру «Пан Ляскун»:

Багато пан Ляскун книжок перевертає
Та каже, що ладу у них зовсім немає...
Коб дещо, приміром, і він скомпонував,
В печатню би поніс,— про нього б мир узнав.
Та ба! Відай, не так вигідно написати,
Як слизьким язиком написане рядати.
Тому-то пан Ляскун писати не приймесь,—
Зате до обсуду скоренько він бересь

І знає навманці того тичка подути,—
Тому-то Ляскуна межи товпою чути.
У ділі ж пан Ляскун все пустяком сидить,
Лиш меле язиком, трескоче і гудить.
Ой часто Ляскуни такі у нас газдують —
Та цить! Не скажу більш, – сусіди ще почують...

От і вся! Та чи ж се майстерськи оброблений предмет, чи заявилось тут могуче творчество поезії?.. І най ніхто не думає, що наводим се найслабший стих!

Та ба,— єще одно і то дуже важне закинем г. Щипавці. В декотрих його сатирах занадто ярко пробивається намі-реніє нарушити і уколоти личність. Наведем лиш «сатиру» «Новина» (вона єще — єще устоїться яко сатира), «Велика річ», «Пан Точний» і «На спомин (Падлюці)». Той послідній кусник, визнаєм одверто, се уже не сатира. Тут автор виступає не яко безсторонній спостерігатель, не яко брат, котрий через острий жарт хоче научити, направити брата, но яко ворог, пускаючий волю своєму гнівові в стихах, яко пасквілянт!

Не хочем дальше упрекати автора, но перейдем до другого роду творів, поміщених в тім збірнику,— до розказів і епіграм. Число їх невелике, і вони отличаються звичайно ще меншою артистичною стійностію, як сатири. Найліпший із них «Стрижено-голено!», хоть предмет сам не оригінальний. Но де, напримір, есть поезія в оттих стихах (із «Жартівлива примівка другові на Великдень»)?

Initium ab ovo[1].
Ведення се не нове,
Берім і ми все міру
По давньому приміру
І зачинаймо від яйця,—
Потім прийде і ковбаса,
І шиночка, і струнянки,
І бігуни, і нирочки,
Печене з хріном поросятко,
І з смаженииною качатко,
Начинювані пироги,
М'які, бухаті пампухи,
Медівники, мазурки, паски,
Товстії баби, красні пляцки і т. д.

То щось a la Рюккертове «der Göttin Schmuckzimmer[2]»*, но чи ж поезія таке вичисльовання?

---

[1] Почнемо від яйця (*лат.*).— *Ред.*
[2] «Подружня чепурна кімната» (*нім.*).— *Ред.*

Годі нам вздержатись од наведення еще одної епіграми із «Стрижка» п. з. «Звичайна людців плата».

Коли, удасться, добре. діло
Братко мій любий зорудить,
Нараз сусідам се не мило;
Твій чесний вчинок ме гнівить.
Почнуть тебе і порікати:
«Для слави, бач, вчинив добро».
Імуть сварити і кричати,
Мов би у них украв срібло!

І що ж се значить? Що автор хотів сказати через той стих? Чи не тото, що далеко краще сказав у самому надписі? Думаєм, що автор міг насміло опустити стих, а оставити лиш напис з додатком, напр., «Невдячність», або що друге, і читаючий сейчас би і порозумів, о що тут іде, не потребуючи шукати якоїсь глибшої мислі в стиху, де її нема!

Взагалі то лиш можем сказати о «Стрижку», що автор його — не поет. Видумати кілька небувалих назв і ситуацій і склемезити кількасот стихів потрафить леда-хто, но овладіти предметом, унести з собою читателя в свій широкий ідеальний світ — потрапить лиш правдивий поет. Судячи по язиці, чистім і гарнім, по множестві рідкоуживаних народних слів, ми скорше б думали, що г. Щипавка — то язикослов або іний учений, і радили б йому прото покинути стихи, а взятись за прозу, за научні письма та за працю над малоруською граматикою і словарем.

«ТРІОЛЕТИ»

Написав Любарт Співомир*. У Львові...

Під таким надписом появилась сими днями невеличка (1 печатний лист) книжечка, содержача в собі 38 тріолетів. Тріолети — се стихотворна форма, що постала у народів романських — французів і італіян. Тріолет складається з восьми стихів. Перший повторюється в нім яко четвертий, а перший і другий — яко сьомий і восьмий. Тріолети можуть бути або лиш восьмистихові, або можуть бути довші кусники, будовані із таких тріолетових строф. В тріолетах г[осподина] Л [юбарта] С [півомира] суть перші і другі. Не можемо вздержатися, щоб не признати г. Л [юбартові] С [півомирові] дечого. Стихи в його тріолетах пливуть невимушено і досить звучно, до чого багато причинилося власне повторювання стихів. Язик гарний і чистий,— і «Тріолети» дадуться з приятністю читати. Автор всю свою бачність звернув на гладкість і плавкість форми. То його головна заслуга в «Тріолетах». Но годі нам тут не запримітити, що при всій своїй старанності о форму автор забув, відай, про друге, рівно, єсли і не більше важне в поезії,— про содержання. Велика часть його тріолетів — то, відай, лиш гладко зримовані фрази або оттак собі кинені «кармелькові» стишки. Який інтерес збудить в нас, напр., тріолет:

Полетів мій голубець,
Мій біленький полетів —
Де ж, ах де ж він ся задів —
Полетів мій голубець,
Понад синіх гір краєць
На рожевих хмарах плив,
Полетів мій голубець,
Мій біленький полетів.

Суть, правда, тріолети в книжечці г. Л[юбарта] С[півомира] з серйознішим содержанням. До таких числю тріолети «Я бистрим соколом вознісся!» і слідуючий — «Не треба жодної принуки». Но коб то лиш було щире ваше слово, г. Л[юбарте] С [півомире]! Но єсли і се фраза, яких багато у ваших тріолетах, то не багато до чого вони й здадуться.

ЛІТЕРАТУРНІ ПИСЬМА

I

Критика і общество. Найновіші етнографічно-статистичні праці про Турцію і слов'ян придунайських. «Unter dem Halbmonde von Schweiger-Lerchenfeld»*. «Vom Schwarzen Berge von Gustaw Rasch»*. Восточний вопрос а белетристика («Из жизни христиан в Турции, повестн и рассказы К. Н. Леонтьева»*; Poesie Dušana Savy Pepkina*, wäzok 1).

Всякі проізводи людського духу аж тоді проявляють свою властиву стійність, коли смотримо на них з увзгляднення общества, з-посеред котрого вони вийшли, з увзгляднення того загального настрою і пруду умів суспільності, котрого випливом вони були. Критика ніколи не повинна відривати проізвод від общества і общественного життя, бо, по-перше, тоді аж стійність того проізводу стане перед нашими очима у властивім світлі, а, по-друге, лиш таким способом зможе критика стати сильним фактором в суспільності і впливати і на поступ її мислей. Критика, де розбирається наука «для самої науки», рівно як і критика, де штука і її ідеали суть самі для себе найвищою ціллю, тепер уже цілком уступила критиці соціальній, де життя і його відносини, а не що іншого, становлять найвищу ціль штуки і науки.

Мої письма мають на цілі пересмотрювати новіші письменні твори не лиш малоруські, но і всякі, котрі трактують взагалі про слов'ян, з увзгляднення тих ідей, котрі, займаючи ціле общество, стаються моторами письменних творів.

Річ безперечна, що т. зв. «восточный вопрос» — натепер предмет, котрий сильно займає і повинен займати всі уми. Перед очима цивілізованої Європи відігравається страшна, кривава драма. Очі народів і очі дипломатії звернені на восток. І знов тут повторилося дуже характеристичне, хоть зовсім не нове явлення, що інтереси і симпатії народів розминулися з інтересами та поглядами дипломатів. У всіх серцях озвалося живе чувство — милосердя над страдаючими борцями. З усіх народів європейських німці досі найменше заявили симпатії нашим браттям придунайським слов'янам. Противно, значний контингент їх часописів, як в Ав-

стрії, так і в Німеччині, одверто стає в обороні турків. І природно. Звісна річ, що патріотизм німців такий же тяжкий та повільний, як їх нація, і що тоді лиш будиться і сильно ділає, коли їх самих біда притисне (1812—15, т. з. Befreiungskrieg[1]*).

Но що і межи німцями є чесні, світлі люди (і то если не всі, то певно значна часть), котрі щиро і совісно думають о восточнім вопросі і справедливість ставлять вище брудної політики, то доказують нам два учені мужі — етнографи Балканського півострова — Швейгер-Лерхенфельд і Раш. Їх праці етнографічно-статистичні займають видне становище серед цілої громади подібних наукових і серйозно трактованих статей других авторів. Швейгер-Лерхенфельд з'їздив цілу Турцію як європейську, так і азіатську, пильно приглядався цілому її економічно-політичному устроєві, а його оповідання совісне і далеке всякої пересади, властивої многим, що звиджували східні краї. Кожну точку попирає він множеством фактів. І ось до якої гадки доходить наконець: «День у день множаться докази тої гадки, що порядки, які нині існують на полудневім сході Європи, мусять щезнути. У народів, що цілі сотки літ зносили гнет, все ярче просвічує бажання свободи».

Перша провінція, котру автор переглядає, то Болгарія. Представивши характер краю, його природні продукти, автор замічає, що ніде гнет турецький не дався чути так сильно, як в Болгарії. Причина того, каже автор, по найбільшій часті в характері самих болгарів. Вони отяжілі, забиті, терпеливі. Нема у них тої чувствительності на образу і дотисок, яка характеризує гарячих, буйних сербів, бо нема у них живої згадки про свою історію, нема ідеалу минувшості. Працьовитий і вирахований болгарин найбільше інтересується своєю родиною і майном, а коли візьметься до оружжя, то, певно, хіба в разі їх загроження і небезпеченства, а не із якихось ідеальних, патріотичних побудок. «А пречінь,— додає автор,— бунти в Болгарії — то діло зовсім не рідке!»

Подібно, як Болгарію, описує автор обширно і совісно і другі турецькі провінції. Но всюди находить одне: гнет турецького правительства, недостачу всякого права, як найнедостаточнішу адміністрацію і оплаканий стан матеріальний. Зостановляючися над тими проявами, автор

---

[1] Визвольна війна (*нім.*).— *Ред.*

приходить до того дуже цікавого і справедливого виводу, що держави, котрі і тепер ще боронять цілості Турції для цілей комерціональних, поповняють блуд, шкідний їх власним інтересам. Після багатства своїх природних продуктів, вигідності географічного положення, трудолюбивості більшої часті свого жительства, Балканський півострів міг би в торгівлі і промислі зайняти далеко знаменитше місце, як займає під такою управою,— а і цілій Європі прибув би великий хосен зі зміною існуючих там порядків.

Майже пів своєї книжки посвятив Швейгер-Лерхенфельд опису Константинополя і заразом представленню способу життя, обичаїв, релігії і правлення турків. Замічає він, що адміністрація цілої держави крайнє занедбана, що нема навіть можності уплатити проценти від державного довгу, виносячого 2 020 мільйонів зол., і що Турції грозить конечна фінансова руїна. Для просвіти народу, для піднесення промислу нічо там не робиться, і взагалі, каже автор, ніде не дослідиш ніяких задатків поступу і поліпшення на будучність.

Ба, і азіатські провінції не представляють зовсім веселішого виду. Матеріальний стан народу крайнє плохий, гнет, нелад і фанатичні переслідування та глибока ненависть всіх підданих ід своїм гнобителям,— яких же других, сильніших матеріалів розкладу і шукати?

Стільки щодо об'ємистої книги Швейгер-Лерхенфельда.

Від того сумного образу загальної недуги і деструкції держави і народу перейдем до народу свіжого, готового прийняти всі добрі елементи цивілізації. Його представляє Густав Раш в своїй книзі «Vom Schwarzen Berge»[1]. Чорногорія Рашові дуже добре знакома, він навіть лично знаємий князеві Николаєві* і всім майже сенаторам. Тому-то його книжка так всесторонньо описує той майже незнаний досі закуток слов'янський. Раш чудується над великими успіхами, які там в послідні часи поробила цивілізація. Се в переважній часті діло князя Николая, котрого правління Раш представляє яко дуже гуманне і цивілізаторське. Воєнна організація уліпшена, артилерія майже наново утворена. І горожанський розвій значно поступив. Вступаючи на трон 1852* і відразивши напад турецький, князь зложив свою духовну власть і доброхітно передав верховні права в руки скупщини. Її ділом праводатним суть кодекси, ци-

---

[1] «Із Чорної гори» (*нім.*).— *Ред* .

вільний і карний, приладжені для потреб краю. Кара смерті знесена, школи за старанням князя множаться, і число їх виносить тепер 47. Попри школи народні постала порядна учительська семінарія і семінарія женська. Нові дороги будуються, пошти і телеграфи також значно уліпшені. Той хороший і правдивий образ заключає автор заміткою, що-ді лиш затяті і засліплені вороги Чорногори можуть думати і кричати, що Чорногора — то край «розбійників і горлорізів». Під час посліднього свого побуту в тім краю автор звидів публічну тюрму крайову і найшов в ній лиш 68 арештантів, а з них не був ні один арештований за нарушення чужої власності. «Думаю, що згодитеся,— додає Раш на кінці,— що се доказ досить важкий!»

Я старався дати читателям коротенький образ тих країв, котрі тепер займають цілу Європу. Тепер приходиться мені поглянути, як відноситься белетристика до країв Балканського півострова.

Відколи засадничою точкою новішого умственного движення сталася гадка: література — для скопіювання, а наука — для поліпшення життя, відтоді етнографія узискала в белетристиці сильного помічника. Не цифрами, не сухими фактами представляє нам белетристика народ і його обставини, но приводить перед наші очі людей, як вони суть,— живих, ділаючих. Се елемент дуже важний для етнографії, а штука помимо того не потребує при тім також тратити.

Одним із замічательніших творів найновішої белетристики великоруської суть повісті і розкази К. Н. Леонтьєва «Из жизни христиан в Турции» (2 томи, Москва, 1876). Автор довго пробував у східних краях, то ж і не диво, що рисує людей, життя і природу живо і з тою правдою і певністю, з якою оповідає лиш очевидець. Но повісті Леонтьєва — то не етнографічні очерки, пристроєні лишень для більшої живості в форму белетристичну, тут проізводи доразу артистичні. Предмет їх взятий із новогрецеського життя, но знакомство з тим життям дає нам зовсім ясне поняття о побуті всіх християн, підвладних Турції. Автор говорить в переднім слові, що як ні розличнії можуть бути напрями політичні і національні греків, болгар і сербів, то все ж таки загальна фізіономія їх життя, образи домашнього побуту,— все то майже однакове у всіх балканських християн; привички, личні вкуси, ідеали релігійні, естетичні і моральні мають багато однакових черт. Не менше ярко

і всесторонньо представлене життя общественне і моральне самих турків. Розуміється, не треба забувати, що межи турком заможним, опливаючим в достатках і привиклим до загального безвзглядного послуху, а турком роз'яреним, поставленим в тото положення, яке тепер визвала слов'янська війна, різниця дуже велика.

Перейдем тепер до другого, не менше замічательного плоду найновішої белетристики — до збірника поезій словацького поета Душана Сави Пепкіна. Безперечно, словаки — один із найзамічательніших народів цілої Слов'ящини именно під взглядом своєї історичної долі і свого характеру. Від поконвічних часів лишені независимості, вони довгі віки стогнали і стогнуть донині під тяжким гнетом, сли уже не фізичним, то, певно, моральним, своїх бутних сусідів — мадярів. «Словак — не чоловік»,— то поговірка мадярська, то ціха їх поступування від прадавніх часів з тим безталанним народом. Аж новішими часами словаки заявили нове життя, життя духовне і зачали працювати над утворенням питомої літератури. Багато і тут часу уплило на спорах,— чи словацький язик те саме, що чеський, чи належить творити до нього осібну літературу. Допервa молодші люди недивлячися на спори, а полюбивши гарячим серцем свій прекрасний язик і свій народ, зачали писати для нього і про нього його-таки наріччям. Із таких людей і Душан Сава Пепкін. В його прекраснім збірнику оригінальних і переводжених стихів ми, бачиться, чуємо цілу скалю тонів-чувств: від глибокої, у глибині душі тремтячої меланхолії, до яркої радості. Не належить, крім того, забувати, що в поезіях Душана Сави Пепкіна віють сильно всі новіші ідеї: про свободу ума і чувства, про піднесення і ущасливлення мас народу. Язик мелодійний, а образи всі живо вихвачені із народного життя і світогляду.

Но передовсім гаряче і ентузіастично відноситься наш поет до Сербії і Чорногори,— до борби слов'ян з одвічним ворогом — турком. Його пісні «Juhoslovanom», «Hercegovincom» і «Ciernogorcom»[1],— то, може, найкращі — а певно наймелодійніші в цілім збірнику, кип'ячі любов'ю свободи і волі.

Переводжені стишки переважно з польських знаменитших поетів: Красіцького*, Міцкевича і Гощинського*.

---

[1] «Південнослов'янам», «Герцоговинцям» і «Чорногорцям» (*словацьк.*).— *Ред.*

Жаль, що поет не перевів бодай один уступ із Шевченка, позаяк уже з своєї природи поезія Шевченкова була б інтересніша і зрозумільша для його народу, як такий «Ренегат» Міцкевича, котрого перевод тут знаходиться. Єсть там також кілька хороших переводів з мадярського і один з Шіллера.

IV

Наша поетична література, її напрями та общественна підстава. «Безталанний», «Тарасова ніч», «Іван Підкова» та другі твори Ізидора Р. Пасічинського*, їх стійність поетична і язикова

Во время оно чув я від одного із наших писателів тоті пам'ятні та характеристичні слова: «Та що тото! Ми пишемо і працюємо дещо, та все-таки й то правда, що всім нашим письмам не стає одного: основної гадки, певної раз навсегда виткненої цілі». От се дійсна правда і, може, найправдивіше з усіх речень згаданого у нас досить голосного писателя. Наша література, а іменно «стихотворна», послідніми рокамп зложилася на велику, ба, може, і надто велику ілюстрацію до висказаної гадки. Брали ж бо ся за неї люди, котрим і не в голові було, що література може де і як-годі стояти в зв'язі з суспільністю, що повинна бути відгомоном і дзеркалом її потреб, її щиріших змагань і гадок. Пописувалися «стихами» гімназисти, котрі заледво вспіли винести яке-таке поняття о ритмі, а котрим перший-ліпший текст моральний із учебника «нравоученія» давав темат до «поетичної проби». Багато було й таких, котрим раз або два удалося случайно зримувати пару стишків, та ну ж зараз і давай окричувати себе поетами. Стоїть лишень переглянути річники «Ластівки»*, щоби переконатися, скільки там недозрілих умів складало свої ще недозріліші плоди, котрі там фігурують дістоді-то «для забави і науки», а котрих найвластивіше призначення повинно було бути «мишам на снідання».

І от з того так багатого матеріалу користаючи, подаю вам, чесні мої браття, свої уваги над одним із многих авторів, котрого поезії становлять головну складову часть «Ластівки»,— над Ізидором-Р[оманом] Пасічинським. Та що, скажете, може, пощо нам здалося переслухувати ще раз те, що вже й самі аж надто добре знаємо? Ні, не так воно. Із

цілої товпи писателів «Ластівки» І. П. заслугує неперечно найбільше уваги і задля свого первісного таланту і, що важніше, яко характеристика цілої групи тих молодих «співаків», котрі, як ще до недавна гадалось, своїми віщими творами заллють нашу бідну Галичину.

Ізидор-Р. Пасічинський виступив давненько уже зі своїми поетичними творами, в котрих проявляючомуся його талантові недоставало ще всього того, що дає силу талантові. Перед всім треба йому було науки, щирої і справної руки, котра би повела його дальше. Но діло пішло куди инде. Наші газетярі, раді, що Ізидор -Р. П. заосмотрював їх щораз новими, досить гладкими поезійками, печатали все без розбору, та ще й хвалили талант і працю хлопця. Всякий, хто знає, яке повинно бути виховання молодих гарячих умів, піймe, куди мусила завести така робота. І. П. покинув школу і став «руським співаком». Року 1871 видав він в Коломиї свою «Думку на похорон сестриці» і кілька менших поезійок; 1872 — поеми «Безталанний» і «Тарасову ніч», там же; 1873 у Львові — «Небилиці-баналюки», а в 1876 — «Івана Підкову» — все осібними брошурками. Ось, крім ластівочних стишків та деяких у «Временнику И[нститута] С[тавропигийского]»*, всі праці І. Р. П. Перейдім їх по порядку.

«Думка на похорон сестриці» — то, як сам надпис показує, стих, на певний случай уложений. Не в гадці мені відказувати таким стихам, по приміру деяких критиків, всякої стійності. Ні, случай чи не случай, талант правдивий усюди себе заявить. Та годі! У д. П. небагато таланту видно в обробленні того так гарного предмета! Ціль його повинна була бути — збудити і в нас жаль, сердечне чувство, і тоді ажень його «Думка» могла б була мати тривалу стійність. Но замість того автор сухо оповідає нам, що сталося, уникаючи всього, що могло би придати більше інтересу його творові. Простота, безперечно, одна із найкращих прикмет поезії, але знов простота а прозаїчна сухість — то також не все одно. Взагалі стійність «думки» і прилучених до неї поезій дуже мала і незначна. Характеристична у тій брошурці «Пісньжиття», де авторові і на гадку не приходить, що життя — то ділання, то труд, а не просто вегетування як от того листя, тих цвітів, з котрими автор життя порівнює.

Сли що каже нам жалувати таланту д. І. П., сли що спонукало мене до перегляду цілої його поетичної діяльності,

то його поема «Безталанний», а радше декотрі місця тої поеми. В них уже ясно проблискує його талант природний і свіжий, як свіжа гірська околиця. Та в «Безталаннім» І. П. став раз лишень на тій висоті, на котру здужав дістатися при своїх звихнених силах, і відтак ніколи уже на неї не піднявся. Не говорю я тут про зміст поеми, ні про її провідну ідею. Одне й друге не може встоятись перед судом критики. Говорю я тут лиш про деякі образки з життя, котрі мені подобалися в поемі. Особливо при кінці, весілля Юстини,— коротенький, правда, уступ, но запевно найліпший з усього, що коли-годі написав І. П.,— каже нам догадуватися о його таланті зовсім не щоденнім. Ось той уступ:

Рано.— До шлюбу, — молодого
Нема; сорока скреготить,
Княгиня за столом сидить,
Позолочена жде на нього
А його все нема й нема!
Кучить без нього молода,
Та все в кватиру позирає;
Аж тут нараз як не заграють
Його музики на плаю...,
Гудить лісами, по гаю
Голос веселий, а князь сам,
Мов потяг, летить на коні,—
Краса, подоба легіням,
У сріблі, золоті муштуки...
Князь наперед, а за ним
Сотка боярів,— прапорець
Дружбове червоний несуть;
Скрипки, цимбали тнуть, гудуть...
Позаду мати та отець
Із старостами.
Звівся дим.
Гукнула пушка — ліс стремтів...
Князь — орел сизий — ізлетів
Долі городом; у воріт
На вороненькім вже стоїть.
Молодий-князь; гість у гостину
До молодої, до Юстини.
Гість у гостину — не сам з собов:
А з боярами, з дружинов.

Сесь уступ, гадаю, найкращий у «Безталаннім», і дійсно, він повен оригінальності, поезії і теплого чувства. В поемі, крім нього, мало місць стрічаємо подібних, хоть все-таки чутно тут ще, хоч недозрілий, повів живого духу, молодого, люблячого природу серця.

Уже в другім, майже рівночасно з «Безталанним» виданім творі, видимо глибокий упадок таланту і оригінальності І. П.

«Т а р а с о в а н і ч» під ніяким зглядом не стоїть розбору, не заслугує на увагу. Велика історична подія, котру Шевченко обробив так природно і поетично, змінилася у І. П. в сухе і несмачне оповідання, перериване хіба смішними гримасами та розмахами самого автора.

«Н е б и л и ц і - б а н а л ю к и д л я з а б а в и і н а у к и» видані в рік пізніше, показують той же самий зіпсутий смак автора, той сам упадок його таланту. Вони ні учать, ні бавлять, а сли бавлять, то хіба, може, недостачею всякої мислі, всякої розумної підстави. Наведу «баналюку» для приміру.

ХЛІБ ЗА ХЛІБ

На добрій паші зросла блоха:
Сто фунтів важить голова,
А нога кожна двадцять п'ять,
А черевце — сто п'ятдесять.
Раз блосі впала в очі гнида:
«А що се,—каже, за огида?
Така маленька, що аж встид,
Нею ся цілий світ мерзить....»
Втім комар з стелі, як на збитки,
До блохи гукне: «І ви гидкі,
Не треба було так тучитись;
Тьфу! — Десь вже годі подивитись!»

Розумієте ви що з того? Я признаюсь, що я при тім всім, «аки табака»! Лиш от як мож схарактеризувати «Небилиці». Автор, показавшися в «Тарасовій ночі» і «Безталаннім» мізерним оповідачем, тут показався ще мізернішим моралістом. Його богвість як і до чого зліплені байки чваняться страшно моральними сентенціями при кінці, мов миші з попричеплюваними до хвостів дзвінками, котрі би сліпий міг уважати за церковну процесію.

А що ж сказати про його послідній, наймізерніший твір, про бідного «Івана Підкову»? Тут мусив і Шевченко, і Згарський*, і народні думи («Маруся Богуславка»), ба й Дідицький* («Народная история Руси») подавати живцем кусники до тої поеми. Конечно про поезію або поетичність, про якись артизм укладу, якусь пластику в представленні, ба, дуже часто й про здорову гадку й бесіди нема. Тут уже мож без

заїкання говорити про «факт патології поетичної». Признаюсь вам, що-м читав «Івана Підкову» з зацікавленням для того лишень, щоб слідити, до якого ступеня непоетичності і нелогічності зможе тут автор дійти. Хочете, я наведу вам деякі фрази і стихи, котрі найборше впадають в очі. Ограничуся, конечно, на кількох, бо інакше прийшло би ся мені переписати цілого «Івана». Ось вам приміри:

«До неї [турки] прибувають, На свою прокляту, *Гидку*, *Бридку*, Та завзяту Поганську віру намовляють.— Курить люльку *смачно*.— Богом тверезають — Фурдигу огня дайте, Громом в хмари посилайте — Нехай знає турок-*псина*, Що жиє ще Україна — Маруся, біла як стіна, змарніла — Трон Ясський сребрений. Та ще золочений, Шовком перевитий, Каменем побитий» і пр. і пр.

Тепер погляньмо на язикову та граматичну сторону поезії. В декл. займенника: *він*, *вона*, *воно*, у п. П. винительн. *ей* зам. *еѣ*, у нього находимо слово за словом дві відмінні форми gen[1]. імен женск. роду, як от: дол*и* і долѣ, находимо форму хлопцё*в* (chłopciow), хлопцê*в* і хлопцѣв, куд*и* і куд*ы*; в*і*ють зам. в*ыють*; б*іють* зам. б*ь*ють; у нього *картина* (das Bild) значить тільки, що *лист* і т. д.

Ось вам замітніші феномени із «Івана Підкови». Що ж казати о поезіях його в «Ластівці»?

Ба, тут він заявив непосліднє багатство і різносторонність таланту. Находяться межи його стихами пісні: школярські, научні, моральні, догматичні, астрономічні, географічно-статистичні, напр., о «св. Юрі», де:

Найвищий наш владика
Во церкві тій святій
Співає часто службу
І має там трон свій.
При нім суть крилошани
І много, много ще
Русинів...

Христа воспіває він ось як:

Без начала, як бог-отець,
Як і дух святий,
Воплотивився от діви,
Но і прежде сий,
Для нашого спасенія
Вчеловічився!

---

[1] Родовий відмінок (*лат.*).— *Ред.*

Воспіваймо ж, всі вірнії,
І поклонімся,—
Бо взійде він єще на хрест
І смерть претерпить
Всіх умерших, сущих в гробах
Темних, воскресить.

І сумно, дуже сумно стає нам бачити, що в великім числі його поезій аби дві-три були дійсними «поезіями»! Одна лиш поезійка «В касарні» показує у автора проблиск давнього таланту. Наведу сесю коротеньку співаночку яко найкращу із ліричних пісень І. П., котра доказує, що щире, правдиве чувство ніколи не потребує штучної прикраси, не потребує риторики і фраз, но простим словом промовляє до серця. Правда, і сеся поезійка не всюди рівно викінчена і гладка, та що ж діяти? Серед полови і одно зеренце — зиск!

Полягали, захрапали
Всі камрати,
Лише мені якось годі
Задрімати...
Клоню голов то під деку,
То під стіну.
Годі з серцем погодити
Дивну зміну...
Яка ж зміна? Зараз скажу:
Там в покою
Дома висів образ спаса
Надо мною:
В голові тут — гвер та шабля
Все кладеться,
Тому, бачу, і сон мене
Не береться...

І що згубило д. І. П.? Крім того недбальства форми і невикінчення змісту, і друга ще річ причинилася до його упадку,— а се звихнення із народної дороги. В «Безталаннім» з самої природи речей стояв він на полі народнім і доказав, що лиш на тім полі міг дійти більшого розвитку і досконалості. Та жаль, що «баламутні» елементи звихнули і той його напрям,— і вже сього року бачили ми д. І. П., як продукувався він в «Лопаті» самими антинародними «разглагольствиями».

Кінчу своє письмо і не знаю сам, чи можливий для д. П. поворот на праву, народну дорогу? Оставляючи те питання нерішеним, можу тільки заявити своє щире і сердечне бажання, щоби д. І. П. дійсно спостеріг, куди може

його завести тота стежка, на котрій тепер стоїть, і щоби вернувся назад там, де жде його народ і щира праця, і щирі серця братерські!...

VI

Ідеали артистичні і соціальні новішої белетристики. Сюжети історичні і сюжети сучасні. Часть друга «Письм» К. Н. Устияновича*. Святослав Хоробрий (дума). Олег Святославич Овруцький, трагедія. Львів, 1876.

Тямлю ще, як нині, який гарячий спір межи декотрими львівськими русинами викликав перший том «Письм» д. К. Устияновича і трохи загострий суд на них*, висказаний в «Друзі». Ось передо мною і друга часть «Письм» нашого даровитого писателя, і, признаюсь, не без певної тривоги я приступаю до їх перегляду і оцінки. Думаю, проте, що на самім вступі, конечно, ще раз повторити, з якого становиська я задивляюсь на твори белетристичні взагалі, котрого не зміню і при огляді настоящих поетичних творів.

В попередніх моїх літературних письмах мав я уже способність висказати, який рішучий зворот доконався послідніми десятиліттями як в науці, так і в белетристиці. Науку перестали управляти і розвивати для самої науки, но взялися робити її доступною якнайбільшій масі людей, взялися її п о п у л я р и з у в а т и. І штуку перестали уважати за її ж власну ціль, перестали в белетристиці представляти недостижимі ідеали і утопії, а взяли собі за засаду пам'ятні і чудно хороші слова німецького генія, Гете:

Greif nur hinein ins volle Menschenleben!*
Ein jeder lebt's,—nicht jedem ist's bekannt,
Und wo ihn's packt, da ist's interessant[1].

Белетристика стала тепер не виразом розбуялої фантазії, мрій та забагів дармуючих людей, а приняла на себе далеко важнішу роль: скопіювати доразу життя народів у всіх верствах і відносинах, показати світу його потреби, хиби і нестатки, а заразом вказати всюди живі і здорові елементи, котрі можуть послужити за підвалину до будівлі свобідної і щасливої будущини мільйонів.

---

[1] Заглибтесь лишень в повноту людського життя!
Вона кожному дана, але не кожен її відчуває,
А ось тому, хто її осягне, вона видається дуже цікавою *(нім.)*. — *Ред*.

Понятно, що, виходячи із того становища, мусимо признати, що для довершення тої важної задачі мусить белетристика якнайменше в'язатися правами давньої схоластичної поетики, а шукати доріг нових, більше природних і відповідних життю самому. Відтак понятнс, що головне місце мусить в тій белетристиці заняти роман, яко такий твір, котрого рамки можуть бути, скільки воля, розширені. Буде се перед всім роман із життя суспільного, не вальтерскоттівський історичний. Ми бачимо, що тепер дійсно так діється, а в тій гадці утверджує мене і знаменитий французький писатель Еміль Золя, котрий о собі говорить, що сюжети із суспільного життя переносить над всі прочі. Вже підрядніше становище мусить заняти роман історичний, раз, тому, що вимагає огромних студій, щоби міг відповісти вимогам натуральної школи, а по-друге, й тому, що тяжко в предмет давній, в незнані і чужі для нас відносини влити живий суспільний інтерес. Ще менший інтерес і успіх можуть мати тепер історичні поеми і драми, де, крім самої ненатуральності, яку в собі має стихотворна форма,— і рамки картини, конечно, мусять бути тісні. Тож і не диво, що день в день бачимо щораз більший упадок драм і трагедій історичних на сценах, що аби й які, вони не здужають уже викликати в публіці живішого інтересу і уподобання.

Тими загально звісними фактами спонуканий, мушу запримітити, що д. К. У. зробив дуже некорисний для свого таланту вибір, ставлячи собі за задачу представити в цілім циклі драм і трагедій старинну добу історичного життя Русі. Уже сама недокладність історичних переказів мусить ставити йому велику перепону і спонукувати його якнайширше пускати вудила своїй фантазії. Правда, як в першім, так і в тім томі «Письм» д. Устиянович заявив дуже обшірні і основні студії на полі руської історії і древньої міфології,— так все ж се, а ще більше його немалий талант, з яким опрацьовує свої трудні теми, велить нам жалувати дуже, що він не взявся до оброблення тем із нашого суспільного життя і що взагалі, як зачуваємо, відноситься до нього з маловаженням, кажучи, що воно «не дає тематів до артистичного оброблення».

Погляньмо ж, чи й наскільки артистично обробив д. К. У. тоті «величні» теми, яких достарчила йому наша древня історія!

«Святослав Хоробрий» — се оповість про сумний кінець буйного сина Ігоря і Ольги, Святослава,

в боротьбі з печенігами. Сей поєдинчий, хоть вельми трагічний, факт міг дійсно послужити предметом поетичного оброблення, хоть знов сама личність Святослава, дикого і грубого, не в стані взбудити ніякої живої симпатії не то в читателях, але і в самім авторі. Сам він повідає в початку, що «не поважає слави» свого героя, що «му збрид її вінець». Так спитаймо ж: пощо ж береться автор до оспівання такого героя? Може, щоби показати його злі діла і дати злим відстрашуючий примір? Ні. Лиш сам факт, сама смерть князя порушує автора,— тож у цілім представленню особи Святослава видимо якусь неприродну мішанину героя і «правого» лицаря і тирана, негідника. Видно, що автор не досить перенявся своїм предметом, не досить ясний образ свого героя собі виробив, тому ж то й вийшов він у нього блідо і непевно начертаний.

Дума зачинається двома пишними строфками, котрі кажуться нам надіяти поеми, бодай щодо форми, хорошо і старанно обробленої. Наведу їх тут в цілості:

Думо руської землиці!
Пісне чиста і свята!
Мов та верховин криниці (синтактична путанина!).
Непорочная вода!
Обізвись до люду мого,
Під звук струнний заспівай,
І до доброго, святого
Душі наші з а к р і п л я й!

(Чи не ліпше б було тут «зогрівай»? Автор, бачиться, хоче і в словах бути оригінальний).

Але небавом холоне наш запал. Вже четверта строфка так силувана, так повна реторичної пересади, що мимоволі мусить нас дуже немило вразити. Автор силується на образовість, а забуває про натуральність і простоту вираження. Ось що каже він про славу Святослава:

Слава бо його кривава —
В сльозах до колін стоїть
І, регочучись лукаво,
В кості людськії гримить.

Брр! Такий образ правдиво канібальський і зовсім не способен обудити в нас естетичних, благородних чуть,— хіба лиш одну відразу! Вступ кінчить автор повторенням тої ж фрази, що виражена в другій строфі, а іменно:

Піднеси ж свій голос, думо!
Заповідь мою звершай:
Без ваги на крики глуму
Люд твій правді научай!

Видимо затим, що ціль автора — научати правді. І знов мусимо запитати: якій правді хотів автор навчити нас у своїй думі? Хіба, може, правді історичній, бо якоїсь окремої правди, правди життя, правди людських гадок і діл тут небагато, а правди моральної, крім вираженої якоби случайно пословиці: «з а ч у ж и м п і д е ш,— у т р а т и ш в л а с н е» (вона, відай, лиш для того тут і стоїть, що стоїть у Нестора, а не являється органічним випливом, розв'язком думи), не можем добачити.

Но поминувши тоті недостатки, в сій думі, конечно, більше образовості в представленню, як у «Вадимі» (Письма, I) або й «Іскоростені». Нагадую тут лишень описання збору печенігів серед степу (стор. 9), описання походу русичів по степах серед зими і напад печенігів (стор. 20—21). Розуміється, місця сі, хоть і хороші, все ж далекі від тої пластики, того викінчення, того спокійного владання предметом, яке стрічаємо в наших козацьких думах, або й у «Словѣ о плъку Игоревѣ». І ще одну хибу мушу виткнути авторові в сій думі, а іменно випровадження на сцену — і зовсім непотрібно — якоїсь міфологічно-алегоричної особи «дівчини Трояньої». Се утвір фантазії самого автора, і правду сказати, дуже невдалий. Не досить того, що заносить на фантастичні фікції Словацького*, але, що більше, не причиняється нічим до розвою дійства, не робить ефекту, но, противно, саме, заповідаючи Святославові його кінець, нищить драматичний ефект цілості.

Висказав я уже попередньо, що автор мимо всіх своїх недостатків, як невикінчення форми і суб'єктивності в представленні героїв, заявив уже в першім томі своїх «Письм» непослідній талант. Но далеко більшу стійність в артистичнім згляді має безперечно головний твір другого тому, трагедія «Олег Святославич Овруцький». Основна ідея тої трагедії представити, як никли поволі елементи варязько-скандінавські серед слов'ян і як їх власна гаряча кров, гордість і переконання о своїй вищості над «смердами» були тим зубом, що гриз і руйнував поволі, но без упину, їх нутро. Навіть характери самі по собі добрі, як Олег Овруцький і брат його Ярополк Київський, улягають тій страшній Немезиді, не можуть опертися силі живій, котра кипить і кружить

в покоренім, грабленім і утисненім племені слов'яно-русичів. Вина абсолютна, се єсть вина з самовижею, не тяжить тут ні на однім із дійствуючих героїв: кожний поступає після законів своєї народності, свого характеру, і навіть то, що автор старається декуди сам звалити самовижу вини на своїх героїв, як, напримір, на стор. 49 на Свейнельда, се, після моєї гадки, не потрібно, а цілий той монолог Свейнельда дуже афектований, мелодраматичний і натягнений. Бо і чому ж має Свейнельд почуватися тут до вини, коли закон його народу велить мстити вітцю убивство сина, велить лляти кров за кров і не зважати на способи, якими доходиться до месті? Або Ярополк що завинив? Чи ж кров скандінавська не велить йому старатися о якнайбільше число рабів і підданих, чи ж його се вина, що, побачивши перше супротивлення, вибухає ярим гнівом, а не зважає, що той, що йому супротивляється,— його брат, удільний князь, ще до того ним уражений? Ні, всі вони праві по-своєму, тоті варяги! Но лиш те біда, що вони встряли в чужий собі елемент, що неприязно дивиться на їх аристократизм, що судить їх поступки після далеко вищих, чисто чоловічих, демократичних правил. І що з того бідним русичам, чи буде їх князь добрий чоловік, чи злий? Все він князь, все він хоче панувати, все він задля своїх личних цілей провадить війни, стається причиною смерті тисяч їх братів і синів, мимо всеї своєї доброти і ласки вони понимають власть його, яко бич, яко страшну руку, у которої справедливість в п'ястуках, котра тільки і знає, що рабувати їх майно, руйнувати їх тихе родинне щастя! Ось становище, з якого дивиться д. К. У. на своїх героїв, становище доразу гідне поета нової школи. Та лиш шкода, що його суб'єктивізм не дозволяє йому поняти ціло і відобразити пластично життя нашого народу в тій старинній добі. Кожному з його характерів мож закинути деякі неконсеквенції в бесіді і діланні, а багато сцен і епізодів всунено, бачиться, лиш для сценічного ефекту. І так вся епізода з Туром зароз тягнена, а навіть, думаю, могла зовсім бути випущена,— лиш сам факт коротко зганутий,— позаяк до розвою головної акції він не причинюється.

Содержання трагедії ось яке. Рута, жінка убитого Олегом Овруцьким Люта Свейнельдовича, жалується перед князем київським на його ж брата. Отець її, воєвода Претич, ганить доньку, що за смерть свого мужа жадає в брата кари на брата, в князя кари на такого ж удільного князя. Но тут

обзивається старий варяг — воєвода Свейнельд, і своєю хитрою, добре вирахованою бесідою уміє збудити в підозрительній, властолюбній душі Ярополка підозріння на брата Олега. Бесіда Свейнельда — то запевно найкращий і найпатетичніший уступ в цілій драмі, котрий, крім того, відзначується стихом і язиком правдиво взірцевим. Наведу тут сей уступ в цілості, бо й так він ліпше посвідчить сам за себе, як я, і, крім того, дасть нашим читателям поняття о формі і бесіді д. Устияновича:

Р у т а
(*до себе*)

Так, я даремно сльози лляла,
Кидаючись до княжих стіп?
Нема тут для вдови защити,
Немає правди для сиріт!
(*одходить*)

С в е й н е л ь д

Іди, невістонько, іди!
Теши собі із смутку труну
І вимий гріб собі сльозою
І кладовися в нім живою!
І я чей за тобою руну,
Піду за сином на той світ.

Я р о п о л к

Свейнельд! Ех, ти завзятий дід!
Чого ж ти багнеш, воєводо?

С в е й н е л ь д

Чого, мій князю? Вже нічого.
Та ж я служив князям з-за того,
Щоб їх сини по мні доптали
І кров мою цідили, лляли.
Нічого, князю мій! Нічого,
Бо правди не знайду ні в кого! —
Ой ви, хоробрі русичі!
Щербаті, зломані мечі
Викидуються на смітник;
А я, я зробок і старик,
Якоїсь надгороди хочу?
Ні, я нічого вже не хочу!

Я р о п о л к

Ей, Свейнельд, ей!

С в е й н е л ь д

Ой, Ярополк!
Ти не сердися на старого.

Се дев'ятдесят літ моїх
Змарнованих у роду твого;
Се кість здуплавіла моя,
Се тіла мого мох, і сніг
Останків чесного волосся
Для себе правди, ласки просять,
Не Свейнельд, ні, не я.
Се борозда на борозді,
Що зрила Свейнельдове тіло
Письмом залізним, знай, тобі
У пояс поклонилася.
Се кров моя, в борбах сотенних
Для вас пролита, тут просила
За кров, що кров твоя пролила — (незрозуміле
і смішне)
Не Свейнельд, ні, не я.

Я р о п о л к

Що ж хочеш ти? Не відгадаю —
Чи хочеш, щоби брат мій гинув?

С в е й н е л ь д

Ой князю! Я вже не дитина;
Мені не йде тут лиш о сина —
Я Русь цілу на оці маю.
Ти, князю мій, не бачиш лиха,
А лихо йде, не оглядаєсь,
Іде безпечно, хоть потиху;
Бо той Олег, що нам розбив,
Розсік варягів щит прекрасний,
Мою підпору розломив,—
Він буде і тобі нещастям!

Такими хитрими словами уміє Свейнельд зворушити в жилах Ярополка скандінавську кров. Ось, каже, зажди, ти зазвав Олега у похід на печенігів,— ану, чи прийде? А старого турівського князя поїть і манить, щоби йому по смерті переказав свою державу. Він хоче бути сильніший від тебе,— а тоді звалить і тебе. В тій хвилі приходить посланець від Олега і потверджує тото ж само, що віщував Свейнельд, що більше, Олег дав поміч дулібам супроти ятвягів, конечно,— твердить Свейнельд,— щоби собі і їх позискати. Ярополк розлютився,— відсилає посланця до Олега з вістю, «що-ді я велю тобі стати якнайскорше передо мнов, оправдати смерть Люта і привести заразом військову підмогу супроти печенігів». Згаданим вище довгим, мало натуральним і мало драматичним монологом Свейнельда кінчиться перша відслона, а сцена переноситься в Овруч. Старий Тур, дядько Святославичів, удільний князь Турова, рішає-

ться відступити своє майно по смерті Олегові, позаяк пізнає в нім щиру і правдиво лицарську душу[1]. Но Тур знає загонисту, гарячу натуру Олега, тож найбільше радить йому гамувати гарячку. Но задача се тяжка для скандінавця. Посол з Києва передає йому розказ Ярополка,— і те крайнє лютить Олега. Гордим словом він велить відповісти брату, а сам для осторожності рішається зібрати військо, щоби не датися в разі війни ненадійно заскочити брату.

Друге дійство, безперечно, найслабше в цілій драмі. В першій відслоні Рута жалує за своїм убитим мужем і рішуче відкидає предлог Олега, котрий за убивство мужа офіруває їй свою руку. В другій відслоні Ярополк, розлючений гордим відказом молодшого брата, рішається за намовою Свейнельда, як стій іти проти нього походом, а Претич, що відраджував від братовбивчої війни, попадає в тюрму, де, як мож дорозумітися із бесіди Свейнельда, має дожидатися смертного засуду за образу князя і задуману зраду.

Найслабша однако ж відслона третя, де Олег приймає дань від своїх підданих і завзиває їх до війни. Після самого заложення трагедії повинна була ся сцена стати головним кульмінаційним її пунктом, бо тут князь стає офіціально перед представителями народу, тут найярче може показатися контраст демократичного принципу русичів а аристократичного — князів і бояр. Природна річ, що характер Олега мусив тут бути видержаний з якнайбільшою консеквенцією, позаяк тут малася головно заявити тота трагічна, моральна конечність, що велить згинути у війні Олегові, тут мало найясніше бути показане, що Олег гине, але не за якусь провину, котру поповнив з самовижею, но що смерть його условлена самим його походженням, що її насіння лежить в самій його крові, в його характері, так противнім характерові загальному тих, на котрих він опирається. Так видержаний характер Олега був би, безперечно, далеко

---

[1] Ось як характеризує Олег сам себе в розмові з Туром:

Я, дядьку, хитрощів не знаю.
Верстаю шлях мій навпростець,
А манівців я не шукаю,
Шукать не буду, хоть би мстець
Сто рази смертію грозив
І шлях той весь наєрошив
Ножами, дядьку, ні, я всім
Одкрито в очі відповім
За діла — добрії, чи злі.

поетичніший, а навіть історичніший і не був би потребував за леда притокою вибухати такими словами, як:

Невдячні, підлі, лицемірні!
І ви по тім, що я для вас
Ділав з пожертвованням вірно,
Ще смієте,— проклін на вас! —
Без сорому мені казатн:
Щоб я вас одступив для брата?

І се, треба сказати, говорить князь до тих, котрі йому зовсім логічно замітили, що не мають ані охоти, ані сил до війни, і що, крім того, війна тота братовбивча зовсім несправедлива і неладна. І автор забуває про свій демократизм, стає по стороні свого героя і старається навіть усправедливити його перед нами. Се хиблена сцена і лишає по собі враження досить неозначене і прикре.

Дійство третє відзначається перед усіми драматичністю і живим розвитком. Тільки ж у першій відслоні увільнення Претича, котрого вели на смерть, не досить умотивоване (сцена, де Претич, ведений на смерть, прощається з донькою і киянами, слаба, і більше в ній риторики, як живого чуття). У другій відслоні представляється смерть Тура. Прощальна бесіда старого князя досить патетична і удержана в природним тоні; подає тут старець здорові і практичні ради молодому князеві, хоть подекуди стих менше удачний і разить невикінченістю. Заледве відійшов Тур, доносить Рад, овруцький воєвода, що Ярополк напав на Древу, ріже, палить і рабує. Олег (тепер уже другий раз) збирається на війну і завзиває турян. Но бояри не дозволяють клич кликати, пригадуючи Олегові, що пречінь присяг не провадити війни без дозволу віча народного. То знов лютить Олега, він відходить, надіючись на других помічників, на волинян і дулібів. Замічательні його слова о самостійності:

Самостійність і свобода
Лежить у приязні і згоді
Племен всіх ваших і ... ви
Повинні друг за друга стати,
І з тої самостійності
Щедролюбиво дарувати
Друг другові немалу часть!...

Чи так се пише автор, перенятий принципом демократизму, засадою свободи єдиниць,— чи се, противно, пише централіст?.. Додати ще, що тим аргументом хоче герой д. У.

наклонити турян до війни, котра, мимо всіх фраз о посвященню і народолюбію, ведеться лиш в його личнім інтересі! Повторюю, суб'єктивність автора веде його не раз до подібних неконсеквенцій, а видимо, і сама форма стихотворна стісняє його немало і велить, замість природно і коротко, виражатися довго, риторично і незручно.

Не стану я подрібно переходити дальших дійств. Скажу лиш, що в дійстві четвертім Олег хоче показатися великодушним і завзиває брата до приватної роз[мови] перед битвою. Свейнельд однако ж перепинює тому, і в той спосіб мусить прийти до головної битви. Довго важиться битва, вкінці Ярополк побіждає,— Олег, запутаний межи утікаючими, паде в дебру, Ярополк вдирається в Овруч. Но Ярополк не хотів смерті Олега, а коли йому приносять умираючого брата, коли довідався про інтригу Свейнельда, проганяє того посліднього від себе.

Ось содержання драми. Признатись, початок її обіцює більше, як кінець додержує. Характери представлені досить слабо. Ярополк важиться межи тираном а слабодухом, що не може добачити так простої і немудрої інтриги, як ось підшепти Свейнельда. Олег, брат його, також не зовсім вдався автору, хоть взагалі він, бачиться, стоїв автору більше студій, як Ярополк. Найліпше, однако ж, представлений старий Свейнельд, тип спокійного і мстивого скандінавця, властивий двигатель цілої драми. Прочії особи стоять на другім плані, і задалеко би-м зайшов, сли би-м хотів їх тут вичисляти.

Рута, єдина женщина в трагедії, що грає важнішу роль, також не представляє собою ніякого особливого інтересу. Її вірність для убитого Люта разить потроху неприродністю,— авжеж найнеприродніше місце те, де автор робить із неї нинішню женщину-емансипантку, вкладаючи в її уста слідуючі, самі по собі хороші, но в устах женщини руської з дев'ятого століття зовсім неумісні слова:

О сонце! Світлее, прекрасне,
Ти все до щастя сотворило,
Все благодатію дарило —
Чому ж одних жінок нещасних
Ти лиш до горя назначило?..
Ми від колиски до могили
То тягаром лиш у родині,
То бійки лютої причина
І продажі товар нікчемний,
То знов невільниця німая

І мати горесно тяженна (?!),
То удова, як гріб, сумная —
А завсе диким чоловіком
В чуттях своїх потоптаная.

Чи се лиш не за «поступово» і теоретично в устах женщини в IX віці?..

Ось я й перейшов цілу трагедію. Я показав деякі місця хороші, показав знову деякі, в котрих автор грішить проти штуки або правди історичної. І яке ж переконання виніс я з того перегляду? Певно, не те, що автора на тім полі жде успіх, на який заслугує його талант і його студія. Противно, я скріпився в тій гадці, що лиш сучасні сюжети можуть поставити його високо в ряді наших писателів, і що старинна, середньовікова мертвеччина, історії про князів та панів не то його, а й писателів з сильним, об'єктивним талантом, спосібні звести на хибні дороги. Язик д. У., як і у першім томі, хороший, народний, хоть декуди натяганий і помучений риторичними фразами та свіжокованими словами.

[РОМАН Е. ЗОЛЯ «L'ASSOMMOIR»[1]]

З початком сього року вийшла в Парижі осібною книжкою (перш печаталась у журналах) нова повість д. Еміля Золя п. н. «L'Assommoir", котра в французькім літературнім світі наробила стільки шуму і крику, як рідко котра повість перед нею. "L'Assommoir" становить сьомий том знаменитої галереї романів, котру д. Е. Золя печатає уже від 1872 р. п. н. "Les Rougon Macguart. Histoire naturelle et sociale d'une famille le second empire". («Ругон-Маккари». Історія природна і общественна одної родини за часів другого цісарства»). Цілість має складатися із двадцяти відрубних романів і представляти в собі постепенний розвій панування Наполеона III від 2 грудня 1851 р. до седанської катастрофи*. Крім того, великанська композиція д. Е. Золя має ще другу задачу, а іменно: представити, як родина, зложена з кількanадцяти людей, на вид одарених зовсім відрубними темпераментами, в самій основі переховує первісні особливості нервові та кровні і як одно звихнення нервової рівноваги в організмі батьків перероджуєсь у організми дітей. «Наслідство, подібно як вагота, має свої права»,— говорить д. Золя у переднім слові до першого тому,— і тоті-то права наслідства він старається викрити і роз'яснити на примірі родин Ругонів та Маккарів, походячих від спільних родичів. Але, представляючи постепений розвиток тих родин, д. Золя стрічає третю задачу, а іменно: яким способом і оскільки впливає поєдинча родина, невеличка група людей на хід великих історичних випадків, котрі, конечно, при подрібнім і докладнім розборі показуються не випливами волі та забагів пануючого (хоть би й якого деспота), а сумою

---

[1] «Пастка» (*фран.*).— *Ред.*

тисячів а тисячів дрібних щоденних випадків, почастних змагань, праць, удач та неудач. Тому-то й герої д. Золя, хоть усі члени одної родини, «силою того, новішим вікам властивого напору все вгору та вгору», переходять у всі класи суспільності (рантьє та буржуа провінціального містечка, сільський священик, лікар, паризький промисловець, міністр внутренних діл, нужденна прачка-зарібниця,— ось які типи приводить автор побіч других у своїх романах).

«Ругон-Маккари» належить уважати за одну з найгранді озніших прояв літературних нашого віку, не лиш задля особливщого способу будувати поетичну композицію на чисто научній заснові, але й задля безприміpного об'єктивізму, з яким автор представляє своїх героїв, та ще задля великої артистичної і етнографічної стійності кожного поодинокого роману. Не диво, отже, що д. Золя, хоть до недавна ще майже зовсім не признаний у рідним краю, де ще й досі перед водять такі, як Дюма і Com., найшов прихильнішу критику і нечувану досі популярність та симпатію в Росії, де після критики Бєлінського, Добролюбова, Писарєва і др. публіка, так сказати, більше дозріла до притяжчого корму, який подає д. Золя. І в Франції, чути, почали від минувшого року змінюватися погляди. Шостий том «Ругон-Маккарів» п. н. «Їх превосходительство Ежен Ругон» розійшовся бистро в чотирьох виданнях, а критика паризька виразилася о нім похвально. Доперва сьомий том, в котрім автор, як сам каже, подав французькій публіці перший роман людовий, визвав гарячі спори критиків. Одні осуджували та анафемізували автора за грубий і безприміpний цинізм в представленні, другі знов боронили його за правду, котра ясно пробивається з кожної стрічки роману. Як закінчився той спір, чия сторона взяла верх, не знати,— а лиш те певна річ, що спір прислужився найбільше авторові та видавництву, бо в протягу двох місяців зроблено 26 н а кладів роману!

[«НОВЬ» І. С. ТУРГЕНЄВА]

Із усього, що проявила російська белетристика від нового року, найбільше уваги заслугує новий, давно заповіданий роман І. С. Тургенєва «Новь» («Вестник Европы», январь и февраль, 1877) і «Дневник писателя», котрий видає автор Достоєвський місячними, невеличкими випусками*. Знаменитий романіст російський І. Тургенєв задумав нарисувати широку картину із сучасного життя в Росії, де би представлявся рух соціалістичний теперішньої молодіжі. І дійсно, головними героями роману суть пропагандисти, як Нежданов, Соломін, Маркелов і др. Роман при своїм появленню розбудив численні толкування, а навіть щодо його стійності голошено найсуперечніші суди. Але коли скінчився, компетентна критика («Отечественные записки» і др.) висказала, що стійність його зовсім не першостепенна*, як давніших тургенівських творів («Рудин», «Накануне» і др.). Розуміється, головна заслуга автора — трафне і вірне характеризування осіб, але нового слова автор в «Нови» не сказав. Живучи далеко від Росії, він не міг зжитися з тим життям, котре по його від'їзді закипіло в Росії, і, розуміється, не міг його відмалювати так вірно, як в попередніх величних картинах. Взагалі, люди рудінського типу повторяються у Тургенєва і в «Нови», під час коли в дійсності теперішня російська молодіж зовсім, або з малими виїмками, не належить до того типу. Але помимо всього того «Новь» остане навсегда одним із замітніших творів тургенівського пера, а тим більше, що появився в такім часі, в котрім найдоткливіше далася чути в Росії недостача сильних продуктивних талантів і ніяка показніша проява не підноситься понад сірий поровень рутинної, фейлетонної творчості*.

СЕРБСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ І ПІСНІ

Пер[еклав] М. Старицький. Чиста виручка на користь братів-слов'ян. Київ, 1876 р....

Передо мною цінна книжка — перша проба присвоєння нашій мові скарбів сербської поезії народної в цілім її об'ємі. М. Старицький, заслужений в нашій перекладній літературі перекладами з великоруських писателів Гоголя та Лермонтова, розложив сей свій труд на три книги: перша містить думи юнацькі*, друга — пісні битові і женські, а третя — обрядові. Досі появилася тільки перша книга, думи історичні, в котрих найвірніше відразилося все життя, найясніше заявилася творчість сербів. «Серби зуміли,— говорить д. Старицький у переднім слові,— переховати в пам'яті всю чаруючу заманчивість епічної поезії і язика: у них і до нинішнього часу б'є давнє богатирське серце, вони й тепер живуть колишнім епічним життям і ось тепер кінчать послідній виступ кривавої, нерівної боротьби з ворогами-бусурманами».

В книжці д. Старицького заміщені думи з трьох епох сербського історичного життя, іменно з часів дрібних удільних княжеств, першого нападу турецького і розгрому Сербії на Косовім полі* і, вкінець, з часів після розгрому (Марко Кралевич* і напослідок гайдуцькі думи*). Думи першого циклу, без сумніву, найдавніші, оспівують життя і межиусобні свари князьків та воєводів між собою, і многі з них навіяні стародавніми містичними переказами. Із них небагато попереводив д. Старицький, бо, по його думці, елемент містично-легендарний та релігійний, більше-менше спільний у всіх слов'янських племен і мало містить такого, що виключно ціхувало би сербів. Вправді тоті думи зображують найщасливішу хвилю Сербії, хвилю, коли Сербія тішилася найбільшою свободою, жила великим та потужним політичним життям, як-от під правлінням царя Степана Душана*, та все ж таки сесь період досить слабо відображають народні думи. Зато ж уся сила, уся творчість народної фантазії винатужилась, щоби звеличити послідню добу сербської свободи і велику боротьбу цілої Сербії з турець-

кою силою. Цар Лазар, послідній із Неманичей* на сербськім троні, його зяті Милош Обилич і Вук Бранкович, його жінка Милиця, тесть, старий Юг-Богдан з своїми дев'ятьма синами,— лицарі, як Банович Страхиня, Степан Мусич, приятелі і побратими Милоша, Іван Косовець та Милан Топлиця,— ось герої великого сербського епосу, без сумніву, найвеличнішого між усіми, які утворила фантазія слов'янських народів. Цикл пісень про війну Лазаря з Муратом* на Косовім полі дуже багатий, і майже всі думи у ньому відзначаються великою простотою складу і історичною вірністю оповідання. Є межи ними думи значного об'єму, так, що чудуватися приходить багатству предметів і красок, розлитому по них. Передаю тут вкоротці зміст двох найзнатніших, становлячих кожна про себе відрубну цілість і характеризуючих вірно та всесторонньо тоту хвилю, коли народ свобідний, лицарський, молодий мав нараз впасти в страшенну безодню гніту й неволі. Дума «Банович Страхиня» зачинається попросту, спокійно-тужною пригравкою

Був собі колись-то бан Страхиня,
Жив собі в однім маленькім банстві,
В землі банській, край Косова поля,—
Та такого вже орлай не буде!

Вибирається Страхиня у гості до міста Крушевця, до свого тестя, старого Юга-Богдана, та своїх дев'яти шуринів, Юговичів. Радо приймає його тесть, щиро гостять його шурини та другі свояки, гостять, не пускають додому,— часу минає немало,— аж нараз приносить гонець лист Страхині від матері,— у листі погані вісті. «На лихо ти, синку, загостювався в Крушевці! Із полудня, із Єдреня[1] надійшла величезна турецька сила на Косове поле, заняла усю рівнину, руйнує та палить околичні оселі. От один начальник турецький, Влах-Алія, відлучився від султанового війська, напав на наше банство, спалив дотла твої двори, розігнав твою челядь, мене покалічив до смерті, а твою жінку займив у полон із собою». Забанував-заплакав важко Банович Страхиня, прочитавши материне письмо, розповідає тестеві страшну пригоду і просить його, щоби пустив з ним своїх дев'ятьох синів,— він перебере їх за турків, поїде на Косове поле шукати поганого Влах-Алію та відомстити йому за свою зневагу. Але старому Югові дарма й говорити о тім.

---

[1] Єдрень — Андріанополь, де була столиця турецьких султанів, заким вони зайняли Царгород.

«Не пущу я своїх синів із тобов на Косове, хоть би-м мав і до смерті не бачити доньки!» Та Страхиня, почувши таку бесіду, не сказав і слова, але сам пішов сідлати коня, сам вибрався їхати на Косове поле. Виїжджаючи, він позирає на шуринів своїх,— тоті стоять, понуривши очі в землю; поглянув на якогось свояка,— і той очі в землю похнюпив. Як пили вино й горілку вкупі, всі присягалися, що нема в нас нікого ні дорожчого, ні милішого в світі, а тепер, коли біда настигла, нема банові товариша,— сам поїхав сиротою з двору. Їде просто Крушевецьким полем; звіддалі позирає ще раз позад на Крушевець, чи не їдуть Юговичі ззаду, чи не зжалувалися над шурином? Та дарма! Тут Страхиня нагадав собі, що в смутку лишив свого хорта Карамана в Юговім дворі: гукнув на нього, а хорт, зачувши голос господаря, зірвався і духом наздогнав прудкого коня. Приїхавши на Косове поле, Страхиня довго шукав намету Влах-Алія, і аж при помочі знайомого старця-турчина, свого давнього невольника, напитує станище розбійника. Геть осторонь від Муратового війська розложився табором дужий Влах-Алія. Він спить на колінах Страхиньової жінки-невірниці. Вона, забачивши знайомого їздця, будить швидко турчина. «Вставай, дужий Влах-Алію,— бери на себе оружжя, бо над'їздить ось Страхиня, мій муж, відітне тобі голову, а мені вибере очі». Але турчин підвів сонну голову, озирнувся та в регіт. «Видно, немало страху нагнав тобі твій газда,— сказав до Страхинихи,— коли він і тут тобі привиджується. Ні, не бійся,— се їде гонець від царя Мурата просити мене, щоби-м поєднався з військом!» Але жінка пізнала добре свого чоловіка, Влах-Алія таки вкінець повірив її словам і взяв на себе збрую. Страхиня над'їхав,— грізним словом визиває турчина на лицарський герць. Тут слідує правдиво велична, гомерівська картина, змальована живими барвами боротьба двох силачів-лицарів. Страшно затято зчепилися противники! Подрухотали ратища, попересікали мечі, поламали булави, а відтак позіскакували з коней та схватилися попід сили. Але годі! Нікоторий не передужає другого; тіла обох покрилися піною, злилися кровавим потом,— аж напослідок бан Страхиня обізвався до жінки: «Карай тебе, боже, жінко люта! Чого стала та байдуже поглядаєш на нас? Бери відламок шаблі та вдар ним, кого волиш, мене або Влаха!» Турчин почав благати, щоби вдарила свого чоловіка. І дійсно, жінка підхопила відламок шаблі і, причатува́в-

ши, рубнула ззаду Страхиню в голову: приснула кров і потекла юнакові долі лицем, лицарські очі заливаючи. Круто прийшло банові, але серед свого горя нагадав собі свого хорта Карамана, свиснув на нього, а той, мов блискавка, кинувся на невірницю-жінку, пірвав її в зуби і враз з нею скотився долі сугорбом. Жаль стало турчинові коханки,— почав зазирати, що з нею діється, а Страхині розпука додала ще більше сили. От він повалив бусурмана на землю, а не маючи оружжя, перегриз йому горло зубами. Відтак почав кликати вірного хорта, щоби покинув жінку, а спіймавши її, поїхав назад до Крушевця, до тестя свого Юга-Богдана. Радо стрітив його старий тесть, зраділи й шурини та сейчас і посумніли, побачивши його закривавлене чоло. «Ов, видно, дужі лицарі у турецького царя, коли підтяли мого сокола, над котрого й у світі нема дужчого!» — проговорив старий Юг. «Ні, тестю,— відказує Страхиня,— нема у султана такого лицаря, щоби мене зранив-поборов,— а зранила мене під час боротьби з турчином сама твоя донька, моя жінка!» На таку вість пірвалися брати за кинжали, щоби на мак-зерно розсічи зрадницю, але Страхиня заступився за нещасливу. «Що ви,— каже,— браття, робите? Чи не гріх вам на сестру ножів добувати? Коли ви такі люті лицарі, то чому-сте не йшли зо мною на Косове? Там було би вам з ким поборотися, а тут не смійте і діткнутися! Вона ж не більше завинила, як ви,— і я сам дарую їй провину!»

Мало в світі є таких юнаків,
Яким був наш сокіл бан Страхиня!

Тимими словами кінчиться дума, котру не гріх зачислити до найкращих і найвикінченіших творів, які де-коли сплодила фантазія народу.

Ще величнішу і глибше задуману картину представляє друга дума, поміщена у д. Старицького під наголовком «Косове поле». Вона, без сумніву, пізньої формації і зливає в собі найбільшу часть давніших дум того циклу. Та зато ж предмет, котрий в давніших думах оспівався непевно, уривково, тут оброблений докладно, ясно і повно, з дійсно гомерівскою живописсю подрібностей, з дійсно майстерським чуттям правди. Думу «Косове поле» я скорше всього назвав би «Іліадою» сербів. І справді, в слов'янській історії годі найти величнішого предмета до епосу, як битва на Косовім полі. Свобідний лицарський народ, независиме царство, слава і сила і початки розцвітаючої просвіти,— все

гине-пропадає на довгі століття, все запропащується у одній кривавій рішучій битві! Тут народній фантазії отвиралося широке поле до заявлення своєї сили в звеличуванні богатирів, як цар Лазар, Милош Обилич і другі, і тут вона дійсно показала всю красоту, свіжість і оригінальність своєї творчості.

Вже сам почин думи, вроді Гомерових «заспівів», настроює нас поважно, приготовлює до великого і глибоко трагічного розв'язку.

Ой блискоче блискавка з Єдреня,
Грім гуркоче з Цареграда саме,
Громовина на Косове паде,
Розгрімляє Неманича царство.
То не грім б'є блискавками з неба,
Ох то турків грецький цар впускає
Із Медини у свою державу,
Щоб від сербів боронили греків,
Воювали Неманича царство!
Тільки ж тяжко грек себе одурить,
Одігріє в пазусі гадюку,
А гадюка їхнє царство згубить,
Їхню силу, їхню славу знищить!
Вражі турки взнали шлях-дорогу
У державу Костянтина славну
І в Єдреню закладають царство,
Щоб боровся віки-вічні місяць
З християнським православним миром!

От де почин нещастя! Греки накликали турків у Європу, щоби захиститися від могучих сербів та других слов'ян (відомо, що серби, особливо їх цар Степан Душан, та болгари під Симеоном часто воювали з греками, а навіть грозили заняти Царгород); але сейчас вказує дума, ніби суддя який, страшну кару за таке діло, кару, що мала впасти на греків необавці по покореню Сербії.

Відтак починається оповідання. Воно ллється, як широка лицарська бесіда, як супокійний глибокий Дунай, рівно, барвно, поєдинно. Мурат, хан турецький, прибуває з військом на Косове поле і листом завзиває Лазаря на велику січу,— бо не може бути у однім краю два державці[1]. Вечором дістає Лазар лист хана, читає його і дрібні сльози ронить. Те бачить воєвода Милош,— він допитує царя, яка причина його смутку. От і розповідає Лазар про напад ту-

[1] Турки вже уперед позаймали були деякі банства сербські та понакладали на них данини, але Лазар супротивився тим оплатам.

рецький і про Муратове письмо. Він не дуфає в свої сили, щоби міг ними побороти турків, та знов, з другого боку, жаль йому занапастити волю народу і славну корону Неманичів. Милош гарячими слсвами заохочує царя до війни. Лазар чує тоту бесіду, бажає тільки, щоби хто пішов на розвідку оглянути таборище турецьке та зміркувати, чи велика Муратова сила? Милош висилає свого побратима, Івана Косовця, бо той уміє по-арнаутськи говорити і зможе перебратися у табір турецький. На другий день рано вирядив Милош свого побратима арнаутом і виправив його ід Косову. Вид Косового поля, покритого турецькими військами, становить один із найкращих уступів думи і відзначується особливо багатством поетичних порівнянь і гіпербол, на котрі взагалі сербські пісні дуже скупі. От тому-то я й наводжу його в цілості.

От над'їхав до Косова Йванко,
Зупинив прудкого вороного,
Кинув оком по Косовім полю,—
Аж там бачить незлічиме військо,
Бачить війська превелику силу..
Боже милий, і не стямивсь з дива,
Та здавалось, присягнути можна:
Скільки влітку на деревах листу,
Та ще більше в бусурманів війська!
Вкрили степ весь юнаками й кіньми,—
Їх шатрів — мов лебедине стадо,
Коруговок — наче хмар на небі,
Списів довгих — цілий ліс чорніє.
Коли б з неба яблуко хто кинув,
Не на землю б воно, певно, впало,
А упало б на коня чи турка,
Чи на спис, а чи й на стяг широкий.

Оглянув військо Іван Косовець, вертає назад до Крушевця, а назустріч йому виїздить Милош і радить не казати всеї грізної правди цареві, щоби не засумував, та, часом, не покорився ханові. Іван Косовець услухав тої ради, а Лазар, почувши, що не така дуже страшна турецька сила, скликає лицарство з усього краю, щоби поборотися з турками. Тут вплетений пречудний, глибоко зрушуючий уступ про царицю-Милицю. Іде вона у жалібнім строю до мужа і просить, щоби лишив їй хоть одного з братів Юговичів для відради і захисту. Цар дає їй свій перстень і каже другого дня, як будуть війська в похід виступати, зайти дорогу братам і просити, котрий схоче при ній лишитися. Але ні один брат не хоче й чути о тім, і нещасна цариця остає сама у замку.

Пишними красками описується виступ сербського війська у похід,— бачиться, народна муза зібрала всі сили, щоби звеличити послідні хвилі великої, свобідної Сербії.

Війська стали табором на роковім полі. Цар Лазар справляє послідній пир для свого лицарства. Сумують лицарі,— межи ними чутно духа зради. Лазарові, видко, нашептано,— він встає і п'є до Милоша. «Здоров був, Милоше,— промовляє він,— хоть я знаю, що завтра, як ударимо боєм на турка, ти зрадиш мене!» Милош зривається на таку бесіду, бере з рук царя чару вина і клянеться перед ним, що завтра він уб'є Мурата, наступить ногою на нього і стягне з його руки перстень та подарує Лазарові, щоби доказати йому свою вірність. Сказавши те, вийшов Милош, а з ним разом його побратими Іван Косовець і Милан Топлиця. Але ж сумно кінчиться сей чудно-хороший уступ. Милош їде на другий день рано в турецький табір, буцім-то піддається туркові. Його допускають до хана, а в тій хвилі, коли хан простягає Милошеві ногу для поцілування, той ранить його смертельно мечем. Не зупиняючись, січе й других візирів та беїв, які ще були у хановім наметі, допадає з товаришами коней і, січучи та рубаючи турків, пробирається ід сербському таборові. Але як став Милош на вільнім полі та спогадав собі, що він не наступив на хана ногою, не стяг з його руки перстеня, засумував тяжко і мимо просьби товаришів вернувся назад у турецький табір. Тут борючися запекло, здужав ще раз увірватися у шатро Мурата, довершив свого слова,— але ні йому, ні товаришам не судилося вернути до своїх. Тяжко засумував Лазар, дізнавшися про смерть трьох найперших сербських лицарів, і каже війську виступати до головної, послідньої битви. Довго тяглася кривава січа, гибло багато сербів і турків, погибло багато лицарів славних,— вкінці перемогли турки через зраду зятя царського, Вука Бранковича. Лазаря убито:

Ой упала ясна зоря з неба,
А ворожий місяць став над полем!

Як умирав ранений Мурат, як цариця Милиця їздила по бойовищі, шукаючи лицарських трупів мужа, батька Юг-Богдана та братів, як вкінці похоронили Лазаря,— о тім не стану широко розказувати.

Оттаке-то, мої браття любі!
Через зраду і незгоду нашу
Впало царство й батьківщина рідна,

Наша слава й вільна воля щезла,
Та бог знає, чи й поверне знову,
Чи в неволі пропадати мусим?..

Тими словами, немов глибоким, сердечним зітхненням, кінчиться дума.

На закінчення сеї і так поширокої статті конечно ще сказати дещо для характеристики сербських народних дум в порівнянні з піснями епічними других слов'янських народів.

Щодо форми і тону сербські пісні найскорше пригадують билини великоруські. В одних і других той сам спокій, тота сама подрібність живопису, тота сама крайня об'єктивність в представленні, котра творить пісню, не лишаючи в ній ніякої індивідуальної прикраски, нічого такого, щоби могло нагадувати самого творця. Але, з другого боку, зовсім справедливо замітив Пипін[1], що під зглядом змісту і історичного значення сербські юнацькі пісні дуже різняться від великоруських билин, а се іменно тому, що й обставини життя у одного а другого народу зовсім відмінні. «Руська билина,— говорить Пипін,— хоть і найдена недавно в північних сторонах, щодо своєї основи уже чистий переказ, останок вимершої формації. Сербська юнацька пісня — і до тепер ще живе народне творчество».

Щодо історичного значення в житті народу дадуться сербські юнацькі пісні скорше порівняти з нашими козацькими думами. Як у Сербії, так і в нас довгі віки ціле життя народне зосереджувалося на боротьбі за свою віру, волю і народність; як у Сербії, так і в нас поставали епічні думи або під час самих походів у ворожий край, або по них; як у Сербії, так і в нас тоті думи та пісні виховували нові покоління, вливаючи в них з материнським молоком того самого геройського духу, котрим жили батьки. Але ж ізнов, з другого боку, всякому впаде в очі велика різниця межи руською а сербською народною епікою, іменно під зглядом форми і способу оброблення предмета. Бо коли сербська дума майже всюди тісно держиться однакового ритму (п'ятистопного хорея ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ –), то малоруська козацька дума відзначується великою свободою ритму, складу і стиха. Попри хореїчний та ямбічний ритм, перемагає іменно в важніших, грандіозніших уступах анапест, дактиль та

---

[1] Гляди: «Вестник Европы», декабрь, 1876, стор. 698. «Первые слухи о сербской народной поэзии».

хоріямб. Також сам тон нашої думи часто міняється, нагло переходить із тужного, сумного в жартівливий, а то й їдко насмішливий, чого в сербських думах ніколи не стрічаємо. Відки постала тота замічательна різниця, я тут не беруся доходити, думаю тільки, що її причина лежить почасти в самім характері обох народів, а почасти в способі їх складання. Знаємо, що козацькі думи складалися по більшій часті в козацьких куренях, де кипіло ненастанно воївне життя, де рідко й чутка доходила про тихий супокій життя родинного; лицарям тут ніколи було убирати свої думи у гладку форму, ніколи було подумати о однолитнім тоні. Дума задержувала характеристичні признаки їх самих, їх щоденні поговірки, загалом, фізіономію їх власного розгульного життя. А тим часом сербські юнаки після війни звичайно вертали до своїх осель, де, помимо тяжкого турецького гніту, рідко коли заходив шум війни, і тут, серед родинного життя, із живих оповідань лицарів-юнаків творилися і творяться й досі пишні співи про давню славу, про теперішню боротьбу.

Годі мені оминути ще одну замітку д. Старицького в його передмові до переводу сербських пісень. Порівнюючи мимоходом сербів і малорусів щодо багатства народної поезії, каже він, що «малороси під гнітом історичної долі і пробутої панщини, а відчасти й під впливом просвіти, стали забувати свої думи і змінювати їх «лакейськими куплетами». Що в нашім народі забуваються історичні думи, то правда, але що д. Старицький розуміє під «лакейськими куплетами»? Мені досі не лучалося ніде і ніколи бачити в збірниках наших народних пісень відділу під таким наголовком. Правда, що пісні найновішої формації, які складає наш народ, по більшій часті не історичні, а радше сатиричні, але я не знаю, чим се промовляє на їх некористь? Я думаю, що, противно, се свідчить о вищім розвою народного самопізнання, коли народ зачинає критично розглядати суспільний устрій, який його окружає, а не сміючи або й не вміючи висказати своїх вражень просто, висказує їх гумористично-іронічним способом, у їдких, насмішливих пісеньках. Тоті пісеньки, хоть і не живописують, як історичні думи, характеру і життя усього народу, та зато для всякого чоловіка, живучого сучасним життям, вони, хто знає, чи не важніші, як історичні думи, бо в них найбільше матеріалу до тої науки, котра тепер займає всіх найзнаменитіших учених,— до народної соціології.

СЦЕНИ ІЗ ПОЕМИ ГЮСТАВА ФЛОБЕРА «ПОКУСА СВ[ЯТОГО] АНТОНА»

В минувшім річнику «Друга» ми подали нашим читателям одну характеристичну сцену* із Флоберового роману «Salambo». Тепер отсе подаємо три уступи із найзнаменитшого твору великого французького реаліста "La tentation de s-t Antoine". Сесь величний твір, що стоїв авторові мало що не 20 літ труду, представляє нам широку картину душевної муки самотного пустинника-аскета і в чудних, страшних картинах зображує повстання і розвій того світу понять, котрий ми обнимаємо назвою «міфічно-релігійні вірування», а заразом показує чоловіка, як він жиє під вліянієм тієї величезної сили. І ось до яких оконечних переконань доходимо, перечитавши Флоберову легенду: перших початків релігійних міфів належить шукати в тім, що первісний чоловік, не розуміючи явищ природи, їх обожав. Нема в світі такої річі, такого потвору, такої бридоти, котрій би люди коли-небудь не віддавали божеської чести. Релігія, будь вона найідеальніша і найвикінченіша в своїх догмах, не змінює природи чоловіка, не поправляє його в глибині його власної душі,— зробити се може одна тільки наука[1].

---

[1] Ми застерігаємся на тім місці проти усякого фальшивого зрозуміння повищих слів. Гадки сесі — не наші власні, а Флоберові; вони становлять головну заснову його легенди. Маючи на цілі познакомити нашу публіку постепенно з новішою школою французьких реалістів, ми зачали від Флобера, значить, не можемо минути його найзнаменитшого твору. І ось чому повищі, впрочім доразу об'єктивні гадки мусили появитися на листах нашого письма. Примітка редакції.

[ЖИТТЯ І ПОБУТ СУЧАСНОГО СЕЛЯНИНА НА ВКРАЇНІ І У ФРАНЦІЇ

«Правда», часть літературно-наукова. Річник XI; том 1. Під редакцією Володимира Барвінського*. «Микола Джеря, повість Івана Нечуя» і «Про побит мужиків у Франції, написав після французьких жерел М. Л. Ковшевич»]

Життя сільського люду — се предмет послідніми літами так часто оброблюваний, так звичайний в устах кождого, в устах тямущих і нетямущих, совісних і несовісних, поступовців і назадників, що на всякий спосіб цікава річ, чому і в яких цілях так багато про нього говориться. Та й то не тому цікава річ, щоб, напримір, мало хто знав тоту причину, або тому, щоб тяжко було її найти. Зовсім ні! Найти причину сю дуже легко,— треба лиш поглянути ясними, здоровими очима кругом себе і на добутки та напрямки теперішньої науки,— а вся тайна, мов на долоні. Та тут-то іменно й сук! Саме тим цікава, та й то спеціально для нас, причина говорінки про мужиче життя, що ясний, здоровий погляд на сучасне життя і сучасну науку в нас рідший білого крука, що, значить, і добутки тої науки доходять до нас не швидко, не повно, а то не раз і зовсім перефальшовані. На сей раз я вкажу тільки одну таку прояву — рецензію віденських «метеликів» Кістки, напечатану в «Правді» за 1877 р.*, де софістичним розумуванням, попертим ніби кількома реченнями Шеффле* (вирваними, впрочім, з великої книги, значить, поданими без належитої зв'язі), опрокидаються за одним разом всі добутки звісної галузі наукової і то при помочі довільного угруповання згаданих брошурок і ще довільнішого признання в них усієї суті тої науки, хоть сього ні сам їх автор, ні ніхто другий про них не говорив. Таке поступування дуже вигідне і коротке, а, «не відкидаючи ніколи й одного слова від сказаного попереду», можна і до віку продержатися «самостійно» і нерухомо посеред усяких прудів нових думок і нових змагань. Впрочім, в сесім письмі я буду мав спосіб-

ність показати ще один примір подібного поступування з науковими вислідами,— і то в тій самій «Правді»,— поступування, скажу оп'ять, дуже легкого і короткого, хоть не багато честі приносячого редакції.

Але верну до свого предмета. Як сказано, причина, чому послідніми часами так багато званих і незваних заговорило про селянина, його життя, газдування, звичаї і т. д., зовсім ясна і видна — нужда матеріальна, громадне вивлащування, громадна еміграція в чужі краї, а то і домашні, більші або менші забурення та розрушки. Се все, правда, речі не нові, але тоді, коли ще лицарство феодальне та кріпацтво були в повній силі, научна, об'єктивна омова життя мужичого була неможлива. Тільки час від часу розгорялися по європейських державах широкі пожари, розливалися річки крові,— се піднімалося затоптане мужицтво проти своїх панів, даючи знак, що його нужда переходить границі людського терпіння. Такими кривавими видніються в історії п'ятнами війни: хлопська (Bauernkrieg)[1] в Німеччині, Фронди у Франції*, козацькі в польській Речі Посполитій, Стеньки Разіна та Пугачова в Росії і багато других. Аж велика революція французька, оголосивши «Права чоловіка», дала зможність кождому свобідно і прилюдно допоминатися свого, а XIX вік зродив нову науку, «найреволюційнішу з наук», як каже Ланге*,— статистику, котра, без пристрасті і зависті, невмолимо а правдиво виказує всі потреби життя, розсвічує всі його тайники. Аж при її помочі змогли пізнати люди того мужика, котрого силу почули не раз уперед, змогли пізнати його близько, в цілих масах,— і ось що заставило їх говорити про нього. Правда, фальшиві сентиментальні толки не заглухли відразу, але поволі мусять уступати твердій правді научній. За наукою пішла і новіша література, описуюча мужиче життя без фальшивих, сентиментальних прикрас, а природно, просто та тим самим і велично. Нам досить вказати на такі цільні твори в тім роді, як «La faute de L'abbe Mouret»[2] Еміля Золя, деякі «Schwarzwalder Dorfgeschichten»[3] Ауербаха*, найбільшу часть писань Решетникова і Левітова*, на «Народні оповідання» Марка Вовчка та «Повісті» Федьковича, а всякий легко пойме, як багаті скарби внесло вже мужиче життя в літературу загальноєвропейську. На підставі научних

[1] Селянська війна (*нім.*).— *Ред.*
[2] «Злочин аббата Муре» (*франц.*).— *Ред.*
[3] «Шварцвальдські сільські оповідання» (*нім.*).— *Ред.*

вислідів зачато розбирати те одностальне, темне життя робочого люду, почато шукати глибших причин здеморалізування та упадку личності, почато дорогою фізіологічного та паталогічного аналізу доходити там, де доходила статистика дорогою рахунковою. Се стало великим, глибоконаучним і високогуманним завданням новішої школи літературної, т. зв. реалістичної.

Поміж новішими писателями українськими, котрі належать до тої школи, найвидніше місце займає безперечно д. Нечуй (Левицький) як по красоті і плавності складу, так і по силі та живості картин, вірності рисунка та тій хватаючій за серце теплоті чуття, яка відзначує поміж російськими писателями Тургенєва та Помяловського. Д[обродій] Нечуй належить до тих щасливих талантів, що швидко здобувають собі видне місце в літературі і довго на нім остаються. Його повісті «Причепу», «Гориславську ніч», «Дві московки», «Хмари» читала вся Мала Русь з великою вподобою. Не місце тут заходитися розбирати ті повісті або характеризувати спосіб писання автора. Се в значній часті зробила вже критика. Мене тут занімає тільки факт (хоть в значній часті типічний), змальований у найновішій його повісті «Микола Джеря», значить, я навіть не буду розбирати самої повісті як літературного твору, не буду прикладати до неї мірки естетичні, а коли ж і лучиться зробити деякі замітки, то більше до самого предмета селянського життя, чим до повісті.

«Микола Джеря» — се не перша проба д. Нечуя списувати картини з людового життя. Кождому ще, певно, живо стоять перед очима і Панас Круть, рибалка, і безсмертні баби Параска та Палажка. Але в «Миколі Джері» автор значно розширив рамки образу, бо задумав списати життя селян українських, яке воно було перед 1861 р. (перед «волею») і яке стало після того. Як там критика оцінить уклад, виповнення, ідею сеї повісті,— для мене вона — історія всього українського селянства в тоту важну епоху, написана в однім широкім образі. Як таку я й розгляну її.

Микола Джеря, син небагатих, панщизняних родичів з села Вербівки, пізнає бідну служницю-кріпачку Нимидору і жениться. Але панщина доїдає йому, він часто стає проти пана і його осавулів та других слуг, і часто приходиться йому терпіти за те кари. Далі, змовившися з кількома селянами, він утікає з дому, лишаючи молоду жінку з дитиною і стару матір. Він заходить в Канівщину, на

сахарні, відтам далі, аж поки не впинився в Акерманщині в Бессарабії, де в рибаках проживає цілих двадцять літ, доки не даровано волю. Вернувши додому, він не застає ні матері, ні жінки Нимидори, тільки доньку, вже замужем, жиє при ній і знову стоїть по-давньому за громадою проти панських та попівських неправд. Ось і весь зміст повісті. Тут нема того, що давніше звали «інтригою», запутанням, авантюрами та пригодами, тут все йде простою щоденною ходою. Зате є тут пречудні, а заразом вірно з природи схоплені картини, як життя бурлаків у сахарнях та в акерманських риболовлях, є тут глибоко потрясаючі душу уступи, як описання життя Нимидори в подвійній (хазяйській і панщизняній) службі та картина нелюдського поступування поміщика і його слуг з підданими.

Микола Джеря — один із тих світлих, лицарських типів українських, з яких колись складався сам цвіт запорозького козацтва, а яких тепер, бачиться, чим раз рідше стрічаємо. Як у теперішніх українців переважає неприступна мовчазливість, задума, недовірчива осторожність та пасивна покірливість там, де замала їх сила, так у тамтих переважала безпечна розгульність бесіди, сміліть у всіх поступках та непосидюча діяльність. Та й не диво ж, що перероджується народ український, не диво, що важка доля згинає його сильну спину, що перенесла на собі тверді ярма: власних князів, татар, ляхів та кріпацтва. Воля не така колиска для чоловіка, як притиск та неволя. З неї виросте чоловік простий, здоров, а неволя то й згорбить і скривить, навік окалічить. Микола Джеря, хоть кріпаком родився, був однако з тих людей, котрим ціле життя воля пахне, був з тих здорових натур, що скорше вломляться, а зігнути не дадуться. Прехороше описано у д. Нечуя, як та вольна, хоть нелюдськими путами зв'язана душа раз у раз рветься на світ, старається голосно себе заявити. Ось він, примірком, молотить на панщині, другий день по своїм весіллі. «Нащо одному чоловікові (панові) так багато хліба?— питає він батька.— Коли б нам, тату, хоч десяту частку оцієї скирти! Ото ми були б щасливі!» Батько надармо зацитькує таку його бесіду. «Коли ми, тату, перемолотимо оці скирти?» — знов спитав Микола. «А тоді, як помремо»,— сумно одказав батько. Се таке просте, а таке правдиве речення, воно дуже трафно ціхує безнадійний настрій думок у старших кріпаків і нетерпеливе шарпання вольної людської душі до волі. Що такі гарячі типи — не видумка, що вони

були та й то в великім числі в народі, свідчать ті огромні маси «утікачів», що, мов повінь, заливали степи від Акермана до Дону і Азовського моря, що заселювали Новоросію. Не диво ж, що і Микола Джеря, швидше чи пізніше, мусив опинитися між утікачами. Він був надто палкої крові, надто правдолюбний і сміливий, він не міг стерпіти панської наруги. Пан узвав його «бунтівником», що бунтує його людей, і задумав віддати його в солдати (у «москалі»). «Москалі» — се було грізне слово для українського селянина, се значило йому тільки, що згуба, смерть. І зовсім справедливо! Хто не впав у війні, той вертав після московської муштри довголітньої зовсім не тим чоловіком, яким пішов, вертав надломаним, окаліченим морально. Тоді, коли російські патріоти та патріотенята кричали при першій-ліпшій нагоді: «Народ рветься до оружія, щоби кров'ю ворогів змити» і т. д., народ ховався, утікав, з голоду та холоду гиб по болотах та байраках, щоб тільки не попасти «у москалі». Рекрутів в'язано, забивано в диби — інакше вони розбіглибся перед прийомом.

Та не одна рекрутчина вигнала Миколу з дому, розлучила його з жінкою і дитиною та з матір'ю старою. Скільки-то йому і другим вербівцям, що враз із ним або й після нього попокидали свої хати та пішли в бурлаки, скільки-то їм прийшлось натерпітися бійки та наруги, наперенос ити голоду, холоду і сльоти, натратити сили і здоров'я на поганого пана, заким вони рішилися втікати! Вони знали, бідолахи, що й там, на сахариях, чи куди втечуть, доля їх не буде завидна, що й там прийдеться бідувати, але одне в них було на думці: вирватися з неволі, почутися бодай на якийсь час своїми панами! Ті факти утиску селян за кріпацьких часів, котрі списав д. Нечуй в «Миколі Джері», не то, щоби пересаджені, вони, бачиться мені, заблідо освічені, а притім кругозір у нього затісний, т. є. він займається тільки Джериною сім'єю, а мало згадує про прочу громаду або збуває її загальниками. Д. Нечуй був би зробив велике діло, якби був списав всесторонню, широку картину нужди народної в часи кріпаччини, якби був старався пояснити психологічно всякі прояви, що ціхували тоті часи (викручування від рекрутчини, утікацтво, убивства та другі проступки), замість натякати на них мимоходом.

Цікава річ, що рух соціальний, рух простого люду для поліпшення свого пробутку в нашім столітті охватив майже рівночасно всю Європу, незважаючи на різні ступені куль-

тури, на яких стояли різні народи. В той сам час, коли з Англії та Німеччини мільйони робітників ідуть в Америку шукати нової вітчини та ліпшої долі, тягне і український кріпак-хлібороб у степи, покидаючи свою родину, тягне на непевний шлях, на непевний заробок, щоб тільки не гнути спину довше під панською нагайкою. Як в Європі той рух побіч других, також чисто соціальних рухів (революцій та стачок робітницьких), став причиною швидкого розширення між робітниками соціалізму в його розличних проявах, атеїзму чи безрелігійності, так і на Вкраїні той рух викликав нові зміни і в релігійних поняттях, нові секти, котрі, однако, як се показано в попереднім числі «Гр[омадського] др[уга]»*, вводять заразом многі і то дуже важні зміни в соціальнім устрої суспільності.

Погляньмо ж тепер, куди звертались такі «втікачі», покинувши свої рідні села?

Вони ще в селі розпитували про фабрики де в яких неблизьких уїздах, щоб там стати на роботу. Пробиралися туди ночами, щоб не впасти в руки панам, а, прибувши на фабрику, ставали на роботу. Фабриканти знали вже, що се бурлаки, і приймали їх без паспортів,— за се, розуміється, менше платили і пліхше кормили. Звичайно на першім місці не довго пробували бурлаки. Пан швидко навідáвся, де роблять його люди, і посилав за ними письма по урядах. Частенько ловили їх і відвозили назад до пана, а тоді гірка бувала їх доля — пан катував і бив без милосердя на пострах усій громаді. Але не раз удалося бурлакам на фабриці пронюхати біду наперед, і тоді вони тікали поночі. Не раз робили лиш дoти, доки не назбиралося в них грошей на дальшу дорогу в далекі, безпечні, губернії. Таким способом вони заходили далеко, раз у раз лякаючися погоні. Багато, найшовши добрі заробітки та придбавши дещо гроша, поселювались там і не вертались більше домів. Таким способом постало багато осель в Новоросії і Бессарабії. Як жилося бурлакам на заводах та фабриках, я розповім словами самого д. Нечуя: «Бурлаки ввійшли в казарми, довгі без кінця. В хатах було повно барлогу, як у свинюшниках; там стояв якийсь чад од мархотки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, од кислого борщу, од бурлацьких онуч. Посідали обідати. Кухарі насипали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку. В борщі була сама за себе бутвиня та

квас, подекуди тільки плавали таргани замість м'яса. Після борщу подали кашу. Каша була з тухлого пшона, а старе сало тхнуло лоєм. Хліб був чорний, як свята земля».

Така картинка (а таких у д. Нечуя чимало) сама за себе говорить,— ніщо до неї докладати! Не так уже погано було жити бурлакам у Акерманщині, на риболовлях — тут вони швидше і дороблялися і чули себе вільнішими, бо отаман — звичайно свій чоловік, не жид ані німець. Я не стану тут подрібно переказувати картин акерманського життя, котрі автор, видимо, поклав головним осередком своєї повісті. По-моєму, автор і тут більшу вагу поклав на списання картин природи, як на всесторонне і глибоке студіум людського життя,— значить, не виповнив усього того, що мож було від нього ждати. Але я перейду тепер до другої часті образу — до життя українського мужика після «волі» і до тих змін, які викликала в його обставинах тота «воля». Сесю часть обрисував д. Нечуй досить коротко, хоть загалом вірними і трафними штрихами. Багато «втікачів», особливо з тих, що на зарібках дещо понадбали, вертають домів. Вертає й Микола Джеря з другими вербівцями по 20 літах бурлацького життя. Нимидора вмерла, донька, котру він лишив у сповитку, вже замужем,— все перемінилося. Та не перемінилася, не остила тільки гаряча кров, не загибла пряма правдива натура Миколи. Нові порядки починаються, і то, як звичайно, кривдами та неправдами. Кривдить селян їх давній поміщик, наділяючи їм плоху, непригідну землю; кривдить багатий голова, обкрадаючи та руйнуючи громаду; кривдять жиди, кривдить піп. Проти усіх стає Микола, а за ним радо йде громада, видячи, що Микола для неї щирий. Жидів, що з недоливків та з фальшування напитку збивали гроші, виганяють, голову скидують, проти пана стають дружно, і комісія повірочна (контрольна) віддає їм усі грунти, що їм належалися. І з попом не поладив Микола, перестав ходити до церкви і тільки часом молиться в своїй пасіці. Життя потекло новим ладом, і багато в нім недоладного. Але тут автор уриває свою історію. «Пішли інші часи, пішли інші люди»,— говорить він, та не договорює до кінця, що в тих нових часах доброго, а що злого; надіємся, що автор пізніше розсвітить і ті «нові порядки» і покаже нам серед них в новім світлі український народ.

Я сказав на самім початку сеї статті, що нинішніми часами всякі люди, тямущі і нетямущі, поступовці і назад-

ники, взялися до освічування мужичого життя. Я показав на примірі д. Нечуя, як оброблюють сей предмет тямущі, щирі люди. Яка їх ціль? — Правда! Правда без згляду на то, чи кому коли вона подобається. Я чув від деяких тутошніх людей, що д. Нечуй в «Миколі Джері» хотів показати «вірну любов українця і вірну любов українки», хотів, значить, вліяти на чуття. Після мене, ся думка зовсім хибна. Уступи, де описується любов, хоть не лишені наївної простоти і теплоти чуття, все-таки найслабші в книжці, а хотівши вліяти на чуття, треба зрушити, потрясти, треба справити ефект, чого іменно повість д. Нечуя не робить. Я тому й назвав би її радше мальованою історією — ні, мальованою хронікою, не повістю артистичною.

Але яка ж ціль тих людців, що пишуть про мужиче життя, не бачивши його, не знаючи та й ще при тім судячи його після своїх власних ретроградних принципів? Се питання — дійсна загадка! Чи в тих людей дійсно так мало глузду, що вірять в те, що пишуть? Чи в них так мало совісті, що з умислом трактують других неправдою? Хто їх там знає! Я думаю однак, що автора другої статті в «Правді літературно-науковій», 1878, скорш усього треба почислити до першого ряду. Дійсно, стаття д. Ковшевича «Про побут мужиків у Франції» — се таке курйозум, така мішанина суперечних понять та фальшів, що про неї не варто б і слова сказати, коли б не важність самого предмета і коли б не те, що та сама газета, котра минувшого року так «сокрушала» цінні розвідки «Про правду» (теорія посередніх податків Лассаля) і «Про бідність»,— тепер ні вдві, ні втри заманіфестувала свою наукову часть такою мізеротою. Перше питання, яке тут насунеться всякому, се то: чому д. К[овшевич] не написав бодай тільки про наших мужиків, що про французьких? А, бо про наших він не знає,— відповіли мені приятелі д. К-а на подібне питання,— у нас не писано нічо в тім згляді, значить, джерел нема! А, подумав я собі, коли д. К-ч аж тоді напише про наших мужиків, як буде про них писано по всій Європі,— ну то можем ждати! А сесю статтю справді д. К-ч написав після «писаного» (не переписав!), себто після джерел французьких, хоть, на щастя чи на лихо, не подав, яких іменно,— значить, відтяв дорогу всякій предметовій омові. Треба проте розібрати саму статтю, щоб побачити, з чого вона зшита.

Як характеризує д. К-ч французьких мужиків? Як вони живуть? Чи щасливі вони, в достатках, чи, може, противно?

На сесі питання дармо шукати відповіді в статті д. К-ча. Раз там говориться, що найтайніша (!?) гадка і пристрасть французького мужика — дивитися глибоким та сумним поглядом на свою землицю і що се той сам знак, котрого (!?) тій земельці потреба, без котрого вона не видасть нічого (стор. 202); а другий раз кажеться, що його властиво тільки й держить на світі, що почуття народне та велика традиція мілітарна (!), себто всєнна слава та честь (стор. 210). Раз кажеться, що нинішній мужик у Франції сміливий, привик до тої гадки, що все дасться легко зділати, а сейчас після того автор каже, що він «кваситься», що «стає дикуном». Раз кажеться, що мужик французький з діда-прадіда не любить зичити в лихварів, але щадить і зберігає гроші в попелі або в пивниці, а швидко опісля сказано, що «нині панують капіталісти та промисловці», що «лихварі відбирають мужикові його послідне, найбільше добро — землю». В однім і тім самім уступі автор говорить, що «через піднесення цілого мужичого стану дійшла Франція до тої поваги і сили, шо навіть тепер, помимо недавніх воєнних неудач, вона підноситься вельми скоро», а 8 стрічок нижче сказано, що «після великої революції ще жадна власть не журилася інтересами рільничими», а й революція сама, замічає нижче, і її переємник Наполеон I не багато добра зробили мужикові.

Ось вам коротенький образець тої логіки, з якою пописується д. К-ч! Дякуймо богу, що він з тим страшним оружієм не взявся обробляти нашого мужика, котрого й так уже досить обробляють усілякі «теоретики і практики». Певно, що під руками такого логіка він вийшов би якимось чудовищем без ніг і без голови! Щоб кількома словами схарактеризувати його статтю «Про побут мужиків у Франції», то скажу, що се свого роду літературний кисіль. Без певного смаку, без певної форми і без певної мислі — ось як пишуться у нас статті «наукові»! Д. К-ч, видно, чоловік згідливий (говорю о його переконаннях, а не о особі),— він і буржуазії свічку і мілітаризмові свічку, і економії політичній школи Бастіа* (вічна ощадність та й ощадність!) свічку, і демократизмові угарок! Що при такій згідливості не вийде ні в кого цільного світогляду і логіки, річ ясна, як день.

Та щоби противники і непротивники не сказали, що ось ми, сякі-такі, нігілісти, все руйнуємо, а нічого не ставимо позитивного,— то я, хоть і не читав таємничих джерел

д. К-ча, постараюся тут подати чесним читателям деякі дані про мужиче життя у Франції на підставі знаменитої книжки князя О. Васильчикова* «Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах». Кн. Васильчиков черпав також з джерел французьких, але видко, не з тих, що д. К-ч, бо у нього воно виходить зовсім не те, що у д. К-ча. Впрочім, хто знає, може, се тільки особиста оригінальність посліднього, як каже німець, «in der Behandlung des Stoffes!»[1].

Загально розширена думка, що Франція— край демократичних порядків, котрі особливо ясно визначаються в тім, що земля там поділена на дрібні частки і находиться переважно в руках рільників-хліборобів, в противенстві до Англії, де земля находиться в руках багачів, що обробляють її при помочі наймяених робітників. Щоб доконатися, чи дійсно і наскільки се правда, треба поглянути 1) на число властителів, с[е]є[сть] тих, що мають землю, і 2) на те, скільки в них тої землі. При такій оглядці стрічається багато трудності, бо в статистичних обрахунках французьких писателів такі суперечки і несхідності цифр, що наразі годі в них ладу дійти. Се виходить відти, що одні брали для обрахунків такі підстави, а другі інакші.

Після кадастру Франція уся містить 53 мільйони гектарів, з котрих пригідної для праці землі (і, значить, оподаткованої) 49 530 336 гек. На те часток (парцель) рахується 126 210 194 (в р. 1842) і оподаткованих кусників (côtes foncièrs) около 12 мільйонів. Але властителів сільських (господарів) числиться, не, як хоче д. К-ч, 20 мільйонів, а трохи менше, бо (після Легоя) 3 100 000, або (після Леонса де Лаверн*) 5 500 000, не вчислюючи сюди, конечно, таких властителів полевих часток, котрі зі своїх часток не мають ніякого доходу, затим і податку не платять (таких рахується около 3 мільйони), далі, і таких, котрих дохід так малий, що податок від нього виносив би не вище 5 сантимів, про що також не стягається (таких є до 600 тисяч). Нерівність тих цифр походить з того, що у одного властителя не раз є кілька часток в розличних околицях. Як розділена проча земля, і які доходи приносить, покаже оця табличка, обрахована після кадастрів на час від 1815 р. до 1830. В тих часах рахувалося господарів домових (маючих родину, chefs de famille):

---

[1] В обробці матеріалу (*нім.*).— *Ред.*

посід [аючих] перес [ічно] 880 гек. поля,
» » 12—62 »
» » 1—8 »

а в загальній сумі 19 000 000 гек. 21 456.
» 18 300 000 » 642 993
» 7 450 000 » 3 140 551

Доходи з тих господарств були ось які:

8 516 властителів з пересічним доходом по 19 272 фр.
18 856 » » » » » 7 340 »
212 636 » » » » » 2 127 »
928 000 » » » » » 464 »
3 600 000 » » » » » 64 »

Після простору власності було:

8 000 господарств, маючих пересічно по 353 гек.
15 000 » » » » 180 »
67 000 » » » » 84 »
110 000 » » » » 56 »
220 000 » » » » 35 »
480 000 » » » » 14 »
3 900 000 » » » » 3,64 »

Із сих табличок усякий тямущий пійме, що земля у Франції зовсім не так то «демократично» поділена, як звичайно говориться. Додати треба, що людей, не маючих власної землі, у Франції рахується 7—10 мільйонів душ. Вони називаються то «зарібниками» (journaliers), то орендарями (fermiers), то спілкарями (себто такими, що винаймають землю у багача, оброблюють її, а за винаєм дають властителеві половину плодів in natura, а таких (по-французьки metayers) числиться до 1 400 000, то вкінець слугами, дроворубами і т. д.

Цікава річ, яким способом прийшло до того роздрібнення грунтових часток, яке бачимо тепер в значній часті у Франції. Звичайно говорять, що спровадила його революція 1789 р., надавши повну свободу посідання і продажі, але новіші висліди економістів показали, що той стан далеко давніший і що пересічно стосунок межи числом великих а малих посілостей не змінився від XVII в. і до тепер. Коли кому принесла революція добро, так се середньому станові, буржуазії,— і в великій часті більших посілостей давньої феодальної шляхти та в усіх майже великих добрах церковних, забраних під час революції 1789 р., зайшла тілько зміна властителів, т. є. давню шляхту, давнє духовенство засту-

пили буржуа. Селянам революція не принесла нічого (окрім, розуміється, загальних свобід, котрими покористувались усі стани, та й то ще селяни найменше). Ось деякі цифри для ствердження того.

До революції вся пригідна для управи земля Франції ділилася ось як: духовенство мало її $^{2}/_{10}$, шляхта $^{3}/_{10}$, друга половина ділилася по рівній части між селян і міщанство,— значить, селяни вкупі мали землі около 12 мільйонів гектарів. По революції се число мало змінилося, як показує новіша статистика. Лавернь виказує, що на 5 500 000 менших посідателів приходиться 15 млн. гек., але сесь рахунок наведений не зовсім вірно, бо Лавернь не належито розграничив менших посідателів від більших. Після другого рахунку показано, що 3 140 551 дрібних посідателів мають вкупі 7 450 000 гект. (у кождого 1—8 гект.), т. є. $^{1}/_{6}$ всього пригідного грунту. Погляньмо тепер на шляхту. До революції було у Франції 25 000 посідателів обширних дібр, а посілість їх вкупі виносила $^{3}/_{10}$ всієї Франції, т. є. около 12 міль. гект. Нині число більших посідателів виносить 50 000, а на кожного пересічно приходиться по 300 гект., т. є. вкупі 15 мільй. гект. Головна зміна, яку викликала велика революція в згляді аграрнім, се не знесення або вменшення великої посілості, не розширення мужичих грунтів, а тільки витворення з-поміж заможніших селян і міщан середнього стану, сільської буржуазії, котра збагатилась, скуповуючи грунти за безцінок і, через те здужала значно осилитися. Той клас тепер числить около півмільйона людей з пересічним посіданням 30—60 гект., або з 1450 фр. річного доходу. Вони різняться від простих селян в економічнім згляді тим, що їх грунт не може бути оброблений одною родиною, а потребує наємних рук, через що їх і числять до буржуазії. В склад того класу входять розмаїті люди: і велика часть міських та сільських крамарів, промисловців, і багато підупалих шляхтичів, і, вкінці, багато селян, але тільки багачів, що вже своїм способом життя відбилися від селянського гурту.

Але головна маса мужиків-селян зістала набоці при всіх політичних і соціальних перемінах. Число посідаючих власну землю (propriétaires cultivants leur sol eux-memes) зросло через природний приплодок людності і через розділ маєтків, але загальна сума їх маєтків від часу революції не збільшилася, а навіть, очевидячки, від тридцятих років сего століття, бистро вменшуєсь. Мужичі грунти поділені

на такі дрібні частки, що кожда така частка, сама для себе, для управи зовсім непригідна, і для того властителі продають їх сусідам-багачам або поміщикам і то звичайно за безцінок. Найбільша часть дійшла до того, що посідає лиш стільки грунту, що під хатою. Для того можна набезпечно прийняти, що найбільша часть французьких селян 3—4 мільйони родин, або 11—12 мільйонів голів зійшли на так зв. халупників, т. є. таких, що мають тільки хату з одним або двома вікнами, але поля не мають і хліборобством не займаються, грунтових податків не платять і весь рік живуть наємною зарібниною.

КРИТИЧНІ ПИСЬМА О ГАЛИЦЬКІЙ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

ПИСЬМО ПЕРШЕ

Ми є і будемо лібералами!*
*Федір Чорногора**
(«Правда», 1877, стор. 464).

Жадаєте від мене, дорогі браття, аналізу галицької інтелігенції на підставі тих фактів і тих документів публічних (видань, газет), котрі всім звісні і кождому доступні. Добре, приймусь за се діло, оскільки на се вистачить моя сила, приймусь у тій надії, що, роз'яснюючи глибше причинове, психологічне значення звісних фактів, причинюся бодай чим-тим до належитого пізнання того грунту, на котрім стоїть галицька інтелігенція, того напряму, в котрім вона йде, що внесу бодай кілька променів критичного світла в той непроглядний сумерк переходової епохи, серед котрої нам приходиться жити.

Правду сказавши, така робота дуже тяжка і невдячна, вимагає дуже подрібного слідження і пильного порівнювання об'явів життя одних з другими, але зато при достаточній совісності і грунтовності вона може стати дуже пожиточною, може виказати такі виводи, о яких не раз і не сниться самій інтелігенції, а котрі помимо того зовсім природно випливають з фактів. Зачнім же таку роботу. Нам вона найпотрібніша і найлегша вже через то саме, що, стоячи з боку існуючих «партій», відбиті обставинами і власною волею від загального типу тої інтелігенції, можемо слідити і аналізувати її роботу спокійно, sine ira et studio[1], можемо послугуватися зовсім науковим, натуралістичним методом, котрий надає найбільшу певність на те, що виводи наші будуть вірні, що наша характеристика правдиво підхопить усі ціхи, всі признаки суспільного типу теперішньої галицької інтелігенції.

Галицька інтелігенція ділиться (се значить — вона сама

---

[1] Без гніву і пристрасті (*лат.*).— *Ред.*

себе ділить) на дві партії: клерикально-общеруську і ліберально-народову*. Послідніми роками заговорили о третій, посередній партії, званій австріяцько-рутенською, але мені досі не лучалося бачити ані одного чоловіка, котрий би одверто признавався до такої партії. Общеруси не признаються до неї задля своїх централістично-московських намогів, хоть не раз, для інтересів приватних (нагадую тільки райхстрат[1]) грають в дудку німецьких централістів. «Народовці», котрі вже звиш 15 літ клепчуть про «самостійність» (немовби се була річ така непевна, котру конче треба доказувати, або немовби хто відбирав їм її насилу) тим самим уже не хотять чути о ніякій спеціально-рутенській партії. Ба, цікава і потішна річ! «Народовці» в гніві прозивають общерусів «рутенцями», а общеруси — «народовців» і соціалістів! Назва «рутенець» у одних і других значить щось згірдного, немилого і грає роль обглоданої кості, котру одна партія кидає другій і навідворіт. Очевидна річ, що в основі тої комедії мусить лежати якесь недорозуміння, котрого зверху ніяким способом не мож прояснити. Але коли глянемо ближче на голу дійсність, пізнаємо людей, кидаючих, мов пилкою, тим згірдним прозвищем «рутенець», то відразу стане нам ясне ціле діло. Наведу деякі загально знані факти, щоби суд мій не видався нікому парадоксом або брехнею.

Кождому, хто з якою-небудь застановою дивився на цілий рух нашого так званого «відродження» від р. 1848, звісно, що винявши коротеньку живішу хвилю в самім початку, весь той рух відзначується дивною пустотою мислі, пустотою бесіди і пустотою діла. Цілий тридцятилітній протяг нашого «відродження» не зродив ані одного значного писателя або ученого, ані одного розумного політика, ані одного діяча на полі освіти, виховання, публіцистики,— словом, не зродив нічо такого, що би могло свідчити о правдивім, здоровім життю інтелігенції. Правда, були у нас за той час свої домашні «пророки», «поборники», «отці народу», але коли придивимся їм ближче, то побачимо, що один удостоївся назви «пророка» не за свою діяльність, а за свої гроші, другого величають «отцем Русі» за його німецький титул «барон», третій славиться тим, що вміє дурити народ у очі псевдонаукою і псевдонародолюбством, а поза очі величає той сам народ «хамами та мургами, задля котрих

---

[1] Державна рада.— *Ред.*

не варто й раз рота отворити». Правда, були в нас за той час і поети та писателі, «соколи та орли Русі», Дідицькі, Гушалевичі*, Стебельські*, був Данило Млака* і Федькович, але в найбільшій часті з них усе було, крім здорової, свобідної, поступової думки, крім інтересу до дійсного життя, до живого народу і, розуміється, крім знання того народу. А один-однісінький чоловік, що не знати відки приблукався в той душний світ, Федькович, показав на собі найцікавіший примір того, що таке галицька інтелігенція. У нього було все те, чого не мали галицькі «орли та соколи»: був талант свіжий та саморідний, була спосібність зазирати безпосередньо в самі глибокі тайники життя народного і людської душі, було знання народних звичаїв і народних типів, було знання бесіди людової і той чаруючий дар приймання людських душ, котрого не дасть ніяка наука і ніяка рутина. І ось той чоловік дістається між галицьку інтелігенцію, живе між нею, а за кілька літ з давнього Федьковича остався тільки мізерний наслідувач Шевченка, нічим не оригінальний, окрім бесіди, остався ще мізерніший драматик, пародіюючий Шекспіра та засновуючий драми на фантастичних, гарячкових споминках з «Вічного Жида» Ежена Сю*. А се все безперечно діло галицької інтелігенції! Для доповнення сеї групи фактів додам ще кілька. Від 1848 р. всі «партії» в нас кричать про потребу народної освіти, а хоть їм ніхто ніколи не боронив забиратися до неї, то прецінь бачимо, що до освіти мусила забратися аж польська Рада шкільна, що в популярних виданнях одної і другої партії замість освіти шириться переважно темнота та фальші наукові, як се було виказано в різних місцях. Ми бачимо, як галицькі народовці кричать уже віддавна о самостійності малоруської мови, а й досі для затвердження тої самостійності не видали ні словаря, ні граматики, а, говорячи о своїй бесіді, покликуються тільки на німців, москалів, чехів та поляків! Ми бачимо, як галицькі общеруси, хоть віддавна кричать о єдинстві «руської» бесіди, о потребі введення великоруської літературної мови у нас — і досі не вміють по-великоруськи, не знають абсолютно ані одного з чільніших великоруських писателів, а свої елюкубрації пишуть таким язиком, якого ніхто в світі не чував і котрий самі великоруси мусять переводити на великоруське. Від 1848 р. є в нас різні «народні» і ненародні товариства та общества, а, не говорячи вже о користі з них для народу, навіть між інтелігенцією самою не здужали вони виробити

товариського духу, не здужали збудити почуття солідарності, не здужали виробити поняття спільної праці.

Чому? Бо такої спільної праці у них зовсім нема.

Се одна група. Гляньмо на другу.

Звісна річ, що різні товариства існують у нас ще від 1848 р. і не тільки, що існують, але кожде з них має більшу або меншу претензію бути товариством народним, підпорою Русі, заступником інтересів усього народу (затим, розуміється, кожде має також претензію до народного гроша, до піддержки). В товариствах тих і їх органах не раз навіть говориться широко про народ, про його хиби (п'янство, лінивство, темноту і т. д.), говориться раз тоном протекційним, добродійським, то знов гнівним, обуреним або жалібно-плачливим. «Музика та й годі!» А погляньмо здолу, як глядить народ на тоті товариства, що знає він о них, чого домагається від них? Найбільша маса не домагається, правда, нічого,— а се з тої простої причини, що нічого й не знає о існуванні тих своїх «поборників, заступників та підпор», і, правду сказавши, за вічною, непроглядною працею, плаченням усяких податків, додатків і передатків не могла якось ані разу за 30 літ добачити, що й є в неї на світі якась підпора. Але ба, послідніми роками зайшла зміна,— деякі люди прочули про руські товариства, пізнали їх, бували на з'їздах і зборах, повписувалися в члени,— ну, і прозріли! І що ж побачили? «А що, проше пана, та там щось говорили,— вже-м забув, що такого, ну, ксендзу Наумовичеві* многая літа співали, та й по всьому». Я й досі не можу забути тих селян, що 1876 були на загальних зборах «Просвіти»*. Посадили їх у передній ряд — ладно. Почалося балакання,— ех, як почали різні правники, педагоги, панотці та «високоповажники» рубати по-свому,— і параграфи видобувають, і «личності», і формальне трактування, спорять, говорять та й ще о голос просять, а все пан-біг знає про що. Селяни сидять-сидять, слухають-слухають, крутяться на кріслах, далі встають і прощаються,— «мусимо-ді йти,— треба ще нині домів вертати».— «А що, може би й ви що сказали від себе? Ось тут говорено о книжках,— яких би ви книжок найбільше потребували?»— каже один з виділових. Селяни поставали тихо, далі один каже: «Та ми би просили, якби мож таку книжку... щоби там були н а ш і п р а в а, щ о б и т а к н а р і д н е з д и р а л и». Бідні просвітяни не почули важкої пощочини, котру завдало їм тото просте слово селянина, і почали плескати та кри-

чати браво, а коли селяни, зачудовані «дивною панською поведінкою», вийшли, один сейчас поставив внесок — перевести і видати в книжечках «Просвіти» уставу громадську, котрої-ді самі селяни домагалися. Сесь факт дуже характеристичний. Він показує, з одного боку, як бачить і як понимає наша інтелігенція потреби народу, а з другого,— чого домагається народ від інтелігенції, чого жде загалом від науки, від літератури, від поступу. «Такої книжки, щоби були наші права, щоби так народ не дерли»: — ось чого хоче і жде народ, не знаючи, що ще той не родився, хто би зміг написати таку книжку, і що хоть би вонаї була написана, наша інтелігенція певно би йому її не дала. Але народ жде, слухаючи многословних обіцянок та програм своїх різних «поборників», жде «слушного часу» і не дивиться на глупі спори «поборників» о пусті формальності, о азбуку, о правопис, о календарі,—народ не знає і не може порозуміти різниць межи партіями, він, скоро вміє читати, бере з якоюсь нервовою жадобою книжку в руки і читає її, мучиться не раз, щоби порозуміти заказані письмена, і з жалем кладе її назад, коли не може зрозуміти, з жалем і неохотою кладе, коли, порозумівши, побачить, що нема там того, чого шукав. А чого він шукав у ній? «Наших прав. щоби так народ не дерли».

Чи потребую наводити більше подібних фактів? Думаю, що й наведених уже досить, і що вивід з них буде справедливий і не зміниться, хоть би навів їх ще й сотню. А вивід сей дуже простий: наші партії — се свого роду фата моргана, оптична луда, котра обом сторонам показує різниці, котрих у дійсності майже зовсім нема. Основа обох наших партій — одна і тота сама, а різниця між ними чисто формальна. Чи одна має верх чи друга — для народу користь з того однака — ніяка. Але яка ж се основа обох партій? Що се за грунт, на котрім вони виросли?

Сеся основа — с е л і б е р а л і з м, або радше б у р ж у а з н і і н с т и н к т и, котрі зароджуються в нашій інтелігенції.

Звісна річ, що реакційна система політична Меттерніха* мала на цілі обдати цілу Австрію хінським муром проти ненависного, революційним духом надточеного Заходу, мала на цілі позатикати всі шпари і отвори, котрими могла би пройти до нас живіша, правдиво поступова думка. 1848 рік стряс той штучний будинок мудрого політика, вибив пролом у мурі, і хвиля свіжого, революційного духу вдарила на

Австрію. Її відломок пробіг і по нашім краю, але так слабо, так мляво, що радше виглядав на пародію революції, ніж на революцію. Знов надійшла реакція, але сліди 1848 року не щезли. Тільки ж характер усього, що виросло в нас на грунті 1848 року, остав усе той сам — пародія західних установ. Постали в нас товариства нібито демократичні, але ми й самі бачимо, що наш демократизм не дуже так надто лежить нам на серці, що демократизм в теорії у нас гатьта, а діла і практичне життя собі вісьта. Ми самі перестали вірити в свій демократизм, а коли хто й вірить в нього, то ми самі в глибині душі говоримо, що се «убогий духом», «недоріка». Постало в нас наслідком 1848 року і питання національне, але й воно швидко в наших руках зробилося не тільки пародією національних питань Заходу, але й пародією на здоровий розум. Зароджуєсь у нас на остаток (все-таки наслідком тих слабеньких хвиль західноєвропейської повені, котрі допливають до нас) і л і б е р а л і з м, до котрого так голосно признається д. Федір Чорногора в імені цілої «Правди», в імені всіх «народовців» галицьких. Що ж воно за таке чадо, той лібералізм? Як виглядає він в Європі, а як у нас?

Вже сама назва «лібералізм» характеризує дуже добре людей, котрі до неї признаються. Що вона властиво значить, яке поняття виражає собою, що належить конче до сього поняття, а що ні, сього вам, певно, ні один ліберал не здужає сказати.— «Як то ні, ми прецінь за свободою, сама назва показує се!» — відповість перший-ліпший ліберал. «— Отже, приміром, по-вашому, урядові вільно в одній хвилі всі грунти і фабрики оголосити власністю громадською замість приватною?»— спитаєте ви.— «Що,— крикне ліберал,— а се по-якому? Та ж се нарушення святого права власності! Право власності — се природне право, ми за право власності, добродію, ми не радикали, не червоні!» — «Га, то ви, певно, робітникові признаєте і даєте всю вартість його денного зарібку?» — спитаєте знов.— «Як, — відповість ліберал,— всю вартість? А се по-якому? Я даю йому то, за що ся з ним згоджу, я прецінь ліберал, силувати його не силую: ставай до мене на роботу,— у мене, добродію, вольна угода!» — «Ага,— скажете ви,— то, певно, ви принимаєте на роботу лиш таких, що мають і самі свій грунт, своє господарство, що, значиться, можуть піти до вас і не піти, як їм схочеться». — «Е, ні,— відповість ліберал,— я таких не приймаю,— такі і дорожче жадають, і пліхше роблять,—

бо що, вони там о той заробок не так дуже й стоять. Але як один з другим бестія пропоститься, не має відки що взяти, о, то тоді робить, що твоя пара, і візьме всьо, що йому даш!» — «Ба, але де ж тут на такий спосіб «вольна угода», коли його голод силує?..» — спитаєте ви.— «Е, що,— відкаже грубо ліберал,— я його не силую, а має охоту здихати, ну, то йому того ніхто не боронить!»

Із сеї зовсім або й не зовсім фантастичної розмови можна зложити цілу характеристику західноєвропейського лібералізму. Як бачимо з самого її початку, лібералізм виходить з основного поняття вольності, свободи. Свобода, безперечно, хороша річ, ні не річ, а поняття, але се поняття таке широке, що остаточно се слово стає для вираження всіх його відтінків затісне. Хотячи понімати, як ся належить, тоту свободу, треба все означити докладно її границі, а сього лібералізм не робить в теорії, лиш на ділі. В теорії свобода, рівність, братерство, а на ділі «святе право власності», «вільна угода» з голодним робітником, а кінець кінців одне велике, широке і глибоке «я», котре обнімає, прикриває і задавлює всю прославлену свободу. «Я не силую», «я маю», «мені вільно»,— ось вічний рефрен усіх ліберальних бесід. Кождий старається якнайбільше поля займити для власної свободи, а до других йому байдуже,— як «маєш» і ти, займай і собі, а «не маєш», ну, то про мене вільно ти втопитися, вільно й повіситися,— у нас прецінь силування нема, ми ліберали!

Зберім же коротко всі важніші ціхи західноєвропейського лібералізму. Передовсім — неозначеність основного поняття свободи, а з другого боку, тісне, сліпе самолюбство,— а відси, конечно, виходить багато напівсмішних, напівсумних супротивностей межи словами а ділами. В бесіді вони часто люблять широкі, розмашні фрази, грімкі слова, а на ділі вони крайні матеріалісти, консерватисти та самолюби. Сеся дволичність підточує і підгризає всю їх натуру в самій глибині і видна в кожнім їх поступі, надає всім їх ділам ціху нерішучості, необдуманості і недовговічності..

На додаток коротенький історичний шкіц.

Я подав характеристику західноєвропейського лібералізму, як він заявляє себе в приватнім і горожанськім житті. Але лібералізм у всіх західноєвропейських державах найбільше значення має яко партія політична: його політичні діла і цікавіші, і далеко важніші для характеристики

від діл домашніх. Але кожний, хто уважно прослідить історію європейського лібералізму, мусить признати, що вона око в око потверджує кожне слово, котрим я іно що націхував сю цікаву прояву наших часів.

Перші смілі і самостійні кроки політичні лібералізму бачимо у Франції в XVIII віці, поки велика революція 1789, а особливо противодемократичний замах Робесп'єра 1794*, не віддали лібералізмові цілковитого панування у Франції. Від того часу починається його правдива історія, котру радше можна назвати «пригодами лібералізму», ніж історією,— так мало в ній консеквенції і сили, так слаба її провідна ідея. В самій Франції лібералізм грає найдивачніші ролі. В руках Робесп'єра він серед сльозливих казань о чесності та богобійності ріже тисячі найчесніших людей з народу, найгарячіших революціонерів і демократів, у руках директорату, а відтак Наполеона I вводить реакцію проти свобідних демократичних засад 1789 р. і терпеливо підлягає неограниченому деспотизмові авантюрника-корсіканця. За часів реставрації той прославлений лібералізм аж сам напрошується в руки гордій реакційній шляхті, аж сам упоминає її, щоби разом з ним ставала в один ряд і давила остатки демократизму та живої думки у французькій суспільності. Але думок не задавити, народ не машина, котрій можна сказати «стій», народ Парижа скинув аристократичну монархію, а що ж робить лібералізм? Прийшовши до себе з смертельного переляку липневих днів 1830 р., якнайшвидше біжить до двора Луї-Філіппа, старого шахрая та скнари, щоби упросити його стати королем на місце прогнаного Карла X, бо «вітчина-ді пропаде від революційних елементів». Луї-Філіпп — це найчистіший тип короля-ліберала, і ціле його панування — найярча характеристика, найярчий осуд лібералізму. Ліберальні міністри, ліберальні партії балакали, спорили, а народ за той час гиб з голоду та бунтувався за першим-ліпшим похопом. Вкінець не витримала дряхла ліберальна монархія,— вихор народної революції в лютім 1848 р. розвалив її, як порохняву вербу. Що ж роблять ліберали? Вже в червні бачимо їх на чолі огромного війська, як з холодною кров'ю комендерують до страшної, безприкладної в історії різні робітників на улицях Парижа. А дальше? Звісна історія французького лібералізму за Наполеона III, історія страшного упідлення, котре гідно закінчилося прусською війною і кривавою різнею Паризької Комуни*. І що ж бачимо з тої майже столітньої

історії лібералізму у Франції? Бачимо ось що: народ, проста, необразована маса в своїх кривавих революціях ставить державі і всій людськості великі, святі проблеми та завдання: свободу, рівність, добробуток, братерство, працю. Народ ллє кров за тоті високі засади на барикадах і по всіх кінцях світу, народ поборює і валить в порох елементи реакційні, шляхту, привілеї. цехи, темноту і нелюдськість середньовічну, і, скінчивши тоту велетну працю, немов утомиться, і здає своє велике діло в руки своїх провідників, освічених, інтелігентних лібералів, тих, що в війні не лляли кров, а радили, кричали і гуляли. Ось вони й починають вести його по-своєму. Але куди їм, карликам-самолюбам, справитися з роботою велета? Вони навіть пойняти її не можуть, і ось починають різати її на кусні, примірювати до себе, до власних вигід, а далі й повертати на неволення того самого народу, що їх у хвилі слабості поставив над собою. Народ терпить, хмари надтягають, буря грозить,— ліберали не видять нічого, вони майструють, ріжуть, порють селетну революційну роботу, щоби з неї вшити мізерний, вмішний куртак ліберальної монархії. Але ось буря зривається, знов народ бореться, ллє кров, знов силується подерти тісний куртак, добути собі таку одежу, в котрій би «всім було вигідно, всім було добре», і знов, нещасний, дає її на роботу до давнього майстра-партача. Ось сенс моральний історії французького лібералізму!

Чи маю вам ще говорити о лібералізмі німецькім, російськім, польськім? Думаю, що сеї одної картини досить для загальної характеристики, тим більше, що лібералізм кожного краю в грунті речі той сам, а міниться тільки його форма після обставин, серед яких він виродився. Ми бачимо його в усіх краях Європи в один час і питаємо себе самих: що се такого? Яке значення має тота дивна, паморочна проява? Який новий крок в історії вона становить?

Історія сама дає нам відповідь на тото питання. Лібералізм — се переходова фаза від феодалізму до соціалізму, се така фаза, в котрій деякі елементи феодалізму, не вспівші ще загинути, тягнуть суспільність назад, а елементи соціалізму, не вспівші ще заявити свою живучість, термосять її наперед, се фаза «золотої середини», уміркування, котрого однако ніколи не може найти, се фаза швидкого поступу посеред найдивачніших суперечностей, се фаза слабості дитини в ту пору, коли їй ростуть зуби. Ось у чім, бачиться, лежить причина тої дволичності лібералізму, того вічного

хитання, вічних розмахів без лету, вічних забагів без осягнення. Яко переходова фаза, лібералізм не може бути довговічний, він навіть не буде так довговічний, як феодалізм або абсолютизм, бо він не вміє і не може стати на одну, тверду дорогу, так як тамтоті, не вміє і не може признати певну засаду з усіми її консеквенціями і держатися її ціпко та твердо, так як тамтоті. Лібералізм держиться тільки компромісами з різнорідними, ворожими собі силами, а скоро тільки випаде з тої ролі і схоче держатися твердо якої-небудь одної засади, стає або попівсько-феодальним, або радикально-соціалістичним. Золота середина щезає, як мряка при світлі твердої консеквенції. Найкращий примір того бачимо в історії Пруссії і бісмарківської політики. А тепер вернімо до нашої богоспасаємої Рутенії. Як проявився західноєвропейський лібералізм у нас і наскільки має наша інтелігенція право звати себе лібералами?

Я вперед уже, говорячи про наш лібералізм, назвав його радше «буржуазними інстинктами», а тепер, думаю, не тяжко буде мені на підставі наведених фактів і характеристик пояснити сесю назву. Вона значить те, що лібералізм, на Заході Європи відживаючий уже свій короткий вік, у нас допéрва зароджується, постає з каламутної мішанини клерикалізму, вузькоглядства та мертвого формалізму. Наші ліберали ще самі не вміють собі здати справи зі свого поступування, не можуть найти для нього відповідної логіки, не хотять признатися навіть до тих немногих консеквенцій лібералізму, до яких одверто признаються західноєвропейські буржуа. Недостача видержки в діланні, страх перед критикою, перед аналізом і одвертим висказом своїх засад, фразерство і крутанина логічна надають нашому недавньому лібералізмові ще туманніший і неясніший вид, ніж на Заході. Недостаточне наукове образование наганяє їм великого страху перед усякою смілішою думкою, в кожнім, бодай що-то живім, нерутиннім слові бачать революцію, руїну порядку, віри, моральності, між тим і самі не вміють докладно об'яснити поняття тих святих і високих речей. Сеся вічна тривога дуже характеристична. Се тривога сухотника, котрому лікарі пророчать швидку смерть, а котрий помимо того старається вмовити в себе, що він здоров, що буде жив довго, а за кожним дотиком блідне, хапається за груди і смотрить, чи вже не приходить його невмолима смерть. Здоровий організм не знає такої тривоги.

Ось який лібералізм становить «des Pudels Kern»[1] обох наших партій. Я не перечу, що кожна з них має деякі свої складники, а властиво, що в одній переважає примішка клерикально-консервативних, а в другій національно-консервативних елементів. Але в грунті сесі примішки мають значення лиш тоді, коли обі партії спорять о дрібниці, о формальності; скоро йде о яке-небудь важніше діло, вони стають разом (пригадую відносини обох партій до соціалістів), або хоть і в спорі, а роблять так, що одних і других робота майже на одно виходить. Особливо тривоги послідніх років багато причинилися до того, щоби розкрити перед нашими очима той спільний грунт, на котрім стоять обі партії, щоб показати ясно, куди клониться розвойовий хід нашої інтелігенції.

Для нас, стоячих осторонь від обох партій, се діло дуже важне бодай тим, що показало нам, з ким маємо діло, що доказало ще раз велику історичну правду: не поєдинчі люди викликають факти історичні, а обставини і факти творять та викликають людей. Теорії та погляди не приймаються там, де нема для них відповідного грунту, так як щеп грушки не прийметься на вербі. І най собі «Правда» та «Слово»* і сто раз говорять, що сякі-такі «ізми» — у нас екзотичні рослини, викликані сякими-такими махінаціями та агітаціями, то такі вони самі з своїм лібералізмом, вони самі, становлячі зав'язок буржуазії по образу і подобію західноєвропейському, збивають доразу свою балаканку.

ПИСЬМО ДРУГЕ

Цвітка дрібная молила неньку, Весну раненьку:
«Нене рідная, вволи ми волю, дай мені долю,
Щоб я зацвіла, весь луг скрасила!
Щоби я була, як сонце, ясна, як зоря, красна,
Щоби-м згорнула весь світ до себе!»
— «Долю, голубко, жаль мені тебе, гарная любко,
Бо вихор свисне, мороз потисне, буря загуде;
Краса змарніє, личко зчорніє, головку склониш,
Листоньки зрониш,— жаль серцю буде!

Руслан Шашкевич
(«Русалка Дністр[овая]*», стор. 71—72).

Як постав наш лібералізм? Які причини викликали і держать його?

---

[1] Корінь зла (*нім.*).— *Ред.*

Всякому, хто пильно вдивляється в історичне життя, в хід розвитку якогось народу, ясно доразу, що всякий новий напрям, нові відносини і погляди серед нього проявляються аж тоді, коли звершиться яка-небудь переміна в економічних та політичних обставинах життя того народу. Заким новий напрям думок прорветься наверх, заким він запанує і надасть усьому свою відрубну ціху, то грунт його економічний та політичний мусив уже бути давно готовий. Значить — переворот духовий та літературний усе наступає по перевороті економічнім.

В житті нашого народу і нашої інтелігенції дуже легко і наглядно можна прослідити сесі оба перевороти; і хоть зміст їх, провідні думки та й сам обсяг не можуть мати великої всесвітньої донеслості, то все-таки перегляненння їх для нас подвійно важне і цікаве: раз, що вкаже нам докладно іменно тоту залежність духового розвитку і всіх його напрямів від економічних та політичних перемін у житті простого люду, а, по-друге, що докине чимало світла до ясної характеристики нашого літературного та розвойового руху. Хоть рух сей досі був дуже малий і страшно вбогий думками, то все-таки ближче його перегляненння може стати корисне бодай тому, що вкаже, чого в нім не було, а для самого малого обсягу далеко легше піддається аналізованню.

Се безперечна річ, що рік 1848, рік знесення панщини і сполученого з ним першого народного руху, у нас зробив рішучий переворот і економічний, і політичний, і в дальших наслідках літературний в житті нашого народу. Народ перестав бути панським безплатним слугою, а побачився нараз «горожанином», своїм паном, вольним працювати тільки на себе. Знесення панщини мало затим переважно економічне значення,— так бодай понимав його народ (пригадаю деякі уступи з прехорошої народної пісні про знесення панщини, де говориться: «Ой свобода панщиноньку вперед себе гнала, загнала ї в ліси, в дебрі, щоби там пропала. За нев, за нев пани-ляхи, взяли ї просити: Ой, вернися, панщинонько, бо нема чим жити! Ми не вмієм молотити, наші жони жати, ми не знаєм, як то тяжко на хліб працювати!»). Але знесення панщини сталося у нас іще під натиском інших, національно-революційних, рухів; уряд (гр[аф] Стадіон)* старався у нас використати його для подавлення революційних змагань польських демократів та

«народовців». І ось 1848 р. викинув наверх і друге питання (або бодай його зарід, который швидко далі розвивався), питання національне. Наша інтелігенція, на своє нещастя, вчепилася іменно за те друге питання, а питання економічні, викликані 1848 роком, лишила зовсім на боці, або старалася повертати їх на користь собі, а на некористь народу (нагадую справи сервітутові*, про котрі впрочім далі побесідую обширніше). Але будь воно сяк чи так,— в перевороті 1848 року треба шукати джерела нинішнього нашого лібералізму. Перед 1848 р. його в нас не могло бути, хоть поволі грунт підготовлявся для нього. Як,— се побачимо з тої характеристики наших обставин до 1848 р., котру хочу подати в нинішнім письмі.

Щоб списати повний образ життя народу за панщини, на то треба і місця і студії чимало,— я наведу тільки одну характеристичну пісню, записану мною від Михайла Теслюка з Батятич Жовківського повіту; в ній народ сам далеко краще і вірніше малює своє положення, іменно свої економічні обставини, ніж я би се міг зробити.

Добре було нашим батькам на Вкраїні жити,
Пок не знали старі пани панщини робити.
Як же взяли тії пани тяжко на роботу,—
Цілий тиждень на панщині, в суботу толоку.
Приходжу я із панщини, випало на варту,—
«Дай, шинкарко, горілоньки та й набор хоть кварту!»
Ой сів же я нещасливий ту горілку пити,—
Ой узяли до церковці утреньку дзвонити.
А в неділю барзо рано, як до церкви дзвонять;
Вже тивони з палицями на панщину гонять.
— Товаришу, пане-брате, що будем робити?
Гей ходім ми перед пана, будем говорити.
Ой прийшли ми перед пана, взяли говорити...
— Ідіть собі, вражі сини, бо вас скажу бити!
— Ой чи бити, чи не бити, будем говорити:
За що будем, наш панойку, панщину робити?
Сіножати поворали, луги покосили,—
За що ж будем, наш панойку, податки платили?»

В тій пісні короткими а досадними словами висказано все, що давило народ: і праця на панів та варти вночі, і нелюдське обходження панських економів та «тивонів з палицями», і недостача поля та сіножатей, що тоді вже починали давити людей. Але пісня в народу, то діло далеке,— в неї прориваються речі самі типові, загальні; хто хоче пізнати, чим була панщина в щоденнім житті для народу, той най послухає оповідання старих людей, най зрахує в своїй

уяві всі ті канчуки, котрі панські прислужники сипали щедро на старих і малих, всі ті «буки», звичайно роздавані в круглих числах 25, 50 і т. д., всі ті «пенькові», «порогові», «покладані», всі ті примхи панські з людьми, котрих, напр., за спізнення на панщину вечором припинано за руки і ноги на браму, а кожний робітник, чи брат, чи батько, приходячи, мусив прип'ятому плюнути в лице, все то най зрахує, хто хоче мати живий і докладний образ життя, котрим жив народ.

Як же жила інтелігенція?

Говорити про інтелігенцію перед скасуванням панщини у нас, то значить говорити про духовенство, бо ніякої другої інтелігенції в нас не було. Духовенство тодішнє мусимо розділити на сільське і міське, або, властиво, на парохів та капеланів і василіанів* та консисторі львівський і перемиський. Поділ сей конечний, бо сесі групи жили зовсім майже неподібним, відрубним життям, стояли, так сказати, на різних ступенях горожанських і культурних. Черці і консисторі мали свої добра, не раз досить обширні, їх положення було незалежне, і вони мали загальне поважання у панів,— для того й не диво, що гляділи згори на бідних, мало просвічених і стоячих на ласці панській сільських попів. Між черцями та консисторськими попами були й люди вчені та писателі, по монастирях були бібліотеки,— звичайно зложені з старих церковних та богословських книг, та притім вони, пробуваючи в містах, більше могли мати зв'язків з образованим світом, ніж сільські попи. Сих послідніх доля була зовсім незавидна. Маловчені, прибиті дорешти пустою схоластикою та обрядами, вони ніколи не були людьми образованими в тім значенні, як се ми тепер розуміємо. Приміри жиючих ще попів, „antiquae educationis"[1] вказують нам найліпше, що се було за образовання. Церковні книги, церковний обряд,— ось і все, що виносили сі попи зо шкіл, з чим вступали в життя, та й більше їм і не було треба. Пани не хотіли до своїх сіл попів розумних, бо се звичайно новатори, гарячі голови, котрі ні з сього ні з того могли б починати бесіду про якісь там «людські права», «чоловічу гідність» або другі подібні революційні штуки. Пани потребували попів смирних, котрі би порівно з хлопом знімали перед паном капелюх на десять кроків, чекали на пана дві години в передпокою, а в разі доброго

---

[1] Старовинного виховання (*лат.*). — *Ред.*

панського гумору слухали з солодким усміхом різних «вільнодумних» панських бесід, привезених «з Європи», в котрих виходило, що «ви, попи, зі своїми хлопами — то бидло, а люди властиві — то тільки ми». А лучся піп гордий та непокірний, то його сейчас наганяли, і то як добре пішло, бо не раз бувало й гірше. Видимо затим, що сільські попи залежали від панів майже так само, як і прості люди, з тою тільки відміною, що їх не гонено на панщину. Значить — ні в духовім, ні в суспільнім згляді вони не вибігали далеко понад рівень простого люду, а коли й силувались деякі молодші в початках свого душпастирства вирізнюватися від прочих, то швидко нужда і панські руки придавлювали їх вдолину, в темну, непросвітну масу. Недармо ж і зложилася приповідка народна: навчить біда попити, як сі нема чого хопити. Вона дуже досадно малює ту залежність від панів, у котрій попи, стаючи на парохію, мусили зрікатися і тих мізерних зав'язків думки та потягу до свободи, котрих могли набратися в школі, і смирно ставати «крухими», повільними панськими підданими.

Коли так було з самими попами, людьми письменними та що-небудь знавшими, то про їх родину, про їх жінок та дочок ніщо й казати. Вони жили зовсім сільським, простолюдним життям, обсяг їх понимання нічим не різнився від селянського,— звичаї, забобони, повірки і пересуди селянські грали тут таку саму важну роль, як і в убогих, курних хатах селян, а непросвітне море темного, примітивного життя в вічнім страсі перед різними «пленітами, опирами, страччуками та антипками» заливало вкінці і думки панотців. Їх доньки дуже часто віддавалися за мужиків і були добрими газдинями, а панщиняні канчуки зовсім були їм не вливовижу, бо частенько і дома «татуньцьо» крім канчука не знали іншого педагогічного знаряду.

Яке було життя, така мусила бути й література,— що більше, література мусила бути далеко мертвіша, і ні одної з тих ідей, що стрясали Європою в ті часи, не здиблено в ній, не здиблено й згадки про життя народу, про його потреби й недолю. Бесіда була церковна, предмети переважно або церковно-теологічні, або стихи на всякі радосні тезоіменія та другі подібні случаї, або вкінці праці граматичні, розуміється, також на церковнім (часом на польськім або німецькім) та про церковний язик. В бібліографії Межова* (не зовсім повній), котра напечатана в «Основі»* за червень 1862 на 43 книжки, виданих від р. 1837—1850, ба-

чимо 7 видань церковно-теологічних, 7 видань стихів та казань на різні случаї та тезоіменія, 5 праць граматичних та язикових, 4 видання переводів з чужих мов (балади Шіллера, «Єрмак» Хомякова*, «Бог» Державіна і пр.) і 6 часописів. Але майже 40 з названих там книжок зложені або видавані попами, так що можна сказати сміло, що вся література галицько-руська до 1848 р. була попівська. Правда, не все в ній було мертве та далеке від народного життя. При розборі тодішніх писань я буду міг виказати не одну хорошу та цікаву прояву,— але се мушу замітити, що більшість духовенства дивилася все криво на всякі бодай трохи ясніші проблиски свобіднішої думки. Всяке духовенство, будь воно й так зв'язане з життям народним та суспільним, як наше, потягає завсіди далеко більше до патріархально-феодальних ідеалів, ніж до ліберальних. Існування його зв'язане нерозлучно з існуванням авторитету, поваги церковної в ділах віри і розуму та поваги феодальної в ділах суспільних. Піддержання тої подвійної поваги,— се весь зміст боротьби церкви з наукою і зо світською властю. Кожний вірить і знає тільки то, що церков накаже, бо церков оперта на найвищій, нелюдській мудрості, на божім одкровенію,— се одно; кожний живе і поводиться так, як власть накаже, бо кожна власть також від бога (особливо, коли вона в згоді з церквою, або ще краще, коли їй підлягає),— оце був і є ідеал церкви. Новіший лібералізм, котрий оголосив «права чоловіка», «свободу віри», «свободу наукового висліду», «свободу друку і письма»,— се ворог церкви такий самий, як і соціалізм. Звісна річ про то, що ліберальний напрям у нашій літературі і в нашім житті міг постати аж тоді, коли виробилася світська інтелігенція і постали між нею свої, світські писателі.

Що так воно діється не тільки на заході Європи, але й у нас, того доказом служить один цікавий случай в нашій літературі, котрий тутка наведу і без которого характеристика галицького письменства до 1848 р. була б неповна. 1837 року в Будині* вийшла невеличка малоруська книжечка під назвою «Русалка Дністровая». Були в ній напечатані пісні народні, дві-три статті прозою і 20 карток оригінальних поетичних творів. Видавці тої книжечки, молоді семінаристи*, казав би-сь, люди зовсім супокійні та благонамірені; в самій книжечці нема ні ясних ідей, ні смілих намогів революційних, ні навіть яркіх образів або виразних згадок про життя народу. Ну, сказати одним словом, книжечка

ніяким світом, що б того... небезпечна абощо. Так ні,— не туди пішло! Ще до її виходу на світ видавці претерпіли формальне гоненіє від поліції і від консисторії. Але по її виході почалася правдива трагікомедія, котрої кінець був такий, що книжку (більшу часть накладу, привезеного з Угор[щини] забрано і уміщено в місці темнім і прохладнім,— в пивниці консисторській, де лежить і досі, а видавців по висвяченні розіпхано по самих мізерних адміністраціях, здалека від людей образованих та мислячих.

Погляньмо ж тепер на книжку саму і спитаємо: яка була причина тої бурі, котру вона викликала? Чи мали за що сторожі порядку так люто нападати на неї? Дивлячися на діло з їх становища, мусимо сказати: що, справді, мали за що! «Русалка Дністровая», хоть і який незначний її зміст, які неясні думки в ній висказані, була свого часу явищем наскрізь революційним. Бо зважмо лишень, що становило головну суть тодішнього літературного руху в нас! Передовсім традиція церковна, котра назначувала предмети, якими можна було заниматися, і згори назначувала спосіб та дух їх оброблення. Відтак традиція язикова, котра згори осуджувала все писане не по-церковному і не церковним правописом. Оперта на тих двох авторитетах, мусила література стати кастовою, зректися всякого поступу, всякої критики, всякої живішої мислі. З релігійного становища вона проскрибувала не тільки свобідну думку та свобідний суд о ділах, але й свобідне, чоловіче життя, бо се все кінець кінців ішло до обалення авторитету, до перевороту,— до революції. А «Русалка Дністровая» якраз ударила від одного маху на всі три точки. Вона поставила і обговорювала предмети зовсім світські, зовсім не обняті тісним церковним світоглядом, обговорювала їх зовсім не так, як би сього жадали церковники, ба навіть у письмі і правописі відбігла від старої традиції,— значить, рішучо встала проти літературно-церковного авторитету. Се вже було діло сміле, та й неабияк сміле на свій час. Але «Русалка Дністровая» не стала на тім. Авторитет літературний тих часів не був єдиним авторитетом; побіч нього і понад ним стояв другий, далеко більший і тяжчий,— авторитет політичний і соціальний, під котрим стогнав-мучився народ. І проти тої страшної сили поважилася виступити «Русалка». Супроти гнітючого меттерніхівського абсолютизму, нівелюючого всі народності, вказує «Русалка» зараз на вступі далекий ясний образ свобідної всеслов'янської федерації в освіті і спільній роботі полі-

тичній, вказує, правда, невиразно, як на наш час, але аж надто виразно, надто сміло на тодішній. «Судилося нам послідніми бути. Бо коли другі слов'яни вершка ся дохапують і єсли не вже, то небабвком побратаються з повним ясним сонцем; нам надолині в густій студеній мраці гибіти». В тім самім «передслів'ю» (стор. III—VI) «Русалка», вказуючи виразно єдність малоруського народу на Україні і в Галичині і признаючи свою цілковиту солідарність з тим новим рухом, котрий там розпочався враз із видавництвом збірників народних пісень та з виступленням літературним Квітки, Максимовича* і Метлинського*, підносить другий протест проти розполовинення одного народу між дві держави. І ще більше, «Русалка» переводами сербських та чеських пісень, цитатами та моттами з поезій звісного панславіста Коллара*, далі й правописом, приноровленим до Караджичевого*, вказує вже ясно, яка мусить бути спільна всеслов'янська робота, вказує, що правдива федерація між народами, хоть і братніми, та розрізненими історією, можлива аж тоді, коли сі народи пізнаються докладно, обміняються всім, що в них є найкращого й найліпшого, пізнають свої окремішні змагання і зложать з них одну, загальну ціль. Се був протест «Русалки» проти політичного авторитету.

Проти соціального авторитету виступити руському писателеві було тоді зовсім не легко, а прецінь «Русалка» і сей послідній крок зробила,— правда, не так прямо і рішучо, як попередні. Бо чи ж се не протест — ввести в літературу бесіду і пісні того народу, котрий між освіченими панами вважається худобою, а не чоловіком? Чи ж се не протест проти суспільного гніту — вказувати, бодай в маленьких картинках («Олена» Шашкевича) його життя, розказувати про його бувальщину та характер («Передговор к народним руським пісням» Вагилевича)? Аж надто виразно пробивається той протест в тім, що автори любуються іменно в описанні людей, вигнаних із суспільності, опришків та розбійників, котрі цілим своїм життям закладають протест проти існуючого ладу. Той «сивий Мадей» Вагилевича, так сердечно і тепло списаний, як же симпатичний нам, хоть і знаємо, що він чоловік «нелегальний». А тота ціла картина оприського курища, так чудно і артистично змальована Шашкевичем в «Олені», чи ж не виходить вона на апофеоз того єдиного протесту проти неволі, який тоді був можливий для народу? Правда, кажу ще раз, годі було руським писа-

телям тодішнім, а ще до того так стісненим різними авторитетами, як були видавці «Русалки», підносити сміло і ясно голос про права народу та про гніт його і пониження; на се в них не стало б було сили, а може, і вмілості. Вже й се, що вони зробили, єднає їм повне право до нашої подяки.

Та становище видавців «Русалки» вже тим самим, що було федерально-всеслов'янське, не могло бути виключно національне, на якім стоять наші нинішні «народовці». Всесвітня праця научна і культурна йшла поперед усякої національності,— розуміється, не виключаючи її, а тільки вказуючи належне становище. «Чужина нас займає,— чому ж би нашина не прилягла нам до серця?» — каже Шашкевич (стор. 115) і вказує тим самим, що «нашина» зовсім ще не вистатчує і не становить цілі сама в собі.

Але все сказане досі про «Русалку Дністрову» ще не становить її повної характеристики. Головне враження, яке вона робить на нас, се якесь неясне, а сильне чуття, ніжне і інстинктове, як чуття дитини, котра рветься на волю силою вродженого потягу, не аргументуючи, не роздумуючи, не понимаючи навіть докладно, як виглядає та воля. Се ніжне чуття, мов запах лугів напровесні, обхвачує кожного читателя «Русалки», в нім лежить її найбільша вартість.

Заким може початися серйозна, тверда праця розуму, мусить уперед дух людський прилагодитися не тільки наукою, але й зрушеннями чуття; заким почнеться рух, мусить постати бажання руху; заким мисль увійде в свої права, мусить постати задума. Ціла «Русалка» — се немов один неясний прорив чуття людського серед загального затупіння та одичіння. Се її найбільша, найреволюційніша ціха. Чуття — а панщина! Задума — а всесторонній притисок! Теплі, братолюбні пориви — а холодна, мертвяча доля народу! Ні, Шашкевич не міг направду казати: «Студена ми та доля к серденьку припала!». Се була велика іронія прибитої дитини, котра без ропоту піддається нелюдському вітчимові. Недармо ж автор вказав, бодай здалека, образ недолі загальної, як вона, мов у дзеркалі, відбивалася в його душі:

Там нещасен думаю, тяжка мов могила
Серед степу опівніч сумненько думає.
Згадка в душі печальній тужно згомотіла,
Бо сплинули радощі, як Дністер спливає.

(«Русалка Дністр[овая]», стор. 78).

Тут більше тонів, ніж слів (так і в цілій «Русалці»), а в кожнім тоні дрижить глибока, затаєна біль, котрої причини уста не висказують, але серце чує.

Та не в добру пору вибралася тота «цвітка дрібная» до нашої богоспасаємої Галичини, не могла вона «згорнути весь світ до себе», бо пора була прикра, студена,— і заморозила дрібну цвітку. Сесь маленький і слабенький проблиск революційного духу переполошив усі власті церковні й світські і викликав довгу, майже десятилітню реакцію в літературі. Початок і повільний зріст її найліпше характеризує друге цікаве видання малоруське — «Вінок»* у двох частях, котре мало бути продовженням «Русалки Дністрової» і в котре ввійшла більша часть статей «Русалки» (всі письма Шашкевича і пр.). В ті холодні часи припадає також перше проявлення в літературі імен Устияновича, Могильницького*, Гушалевича. Але про «Вінок» і про сесю «другу трійцю» наших літераторів розповімо в дальшім письмі*, де буде бесіда про стан нашої інтелігенції саме перед революцією 1848 р. і під час неї.

НОВИЙ СЕРБСЬКИЙ МІСЯЧНИК «СТРАЖА»*.

[«Стража», кньига за науку, кньижевиост и друштвени живот. Година прва. Свеска за сертембар и октобар 1878-ме године. Уредиик Л. Пачу. Нови Сад, изданье штампарие А. Паєвича]

Від вересня сього року почав у Новім Саду виходити новий сербський місячник «Стража» книжками в 10 листів печ. 8°. Місячник сей містить оригінальні наукові та популярні розвідки, переводи заграничних белетристичних творів, оригінальні та переводжені стихи, дописи про різні біжучі діла як самих сербів, так і других слов'янських і неслов'янських народів, нарешті літературну критику і бібліографію. Ми не беремся обширно судити о становищі сього нового сербського місячника серед сучасної сербської літератури, ані о його можливім вліянні на сербську суспільність, бо про се все ми не знаємо. Тільки читаючи «Стражу», мимоволі запитуємо себе: чи сей новий місячник не є надто теоретичний, надто відірваний від сербських обставин і життя сербського народу? Нам би дуже бажалося прочитати і пізнати з нього бодай почасти, як живе сербський народ, які його звичаї, ступінь розвиття, бажання і статки, а із «Стражі» сього не бачимо. Кажу ще раз — ми не хочемо робити з того закиду для її редакції, бо не знаємо прочої літератури сербської. Може бути, що діло збирання, зводження докупи матеріалів з народного життя взяло на себе яке друге видавництво, може бути, впрочім, що матеріал такий зібраний і використаний уже давніше, може, впрочім, і то бути, що потреба такого матеріалу у сербів зовсім не така велика, як, напр., у нас. Хто знає,— усе може бути. Жаль тільки, що «Стража» досі не подала в тім згляді нічого, що могло би дати певну опору сяким або таким догадкам. Між її белетристикою бачимо перевод великої книги Віктора Гюго «Історія одного проступку»*, перевод (чи не трошки запізнений?) «Ревізора» Гоголя, а не ба-

чимо ні одної картинки, ні одної повістки з життя сербського народу, що для нас було би найцікавіше. Між її дописами є й стаття Лаврова* «О завданнях робітницького соціалізму», і коротенька характеристика життя румунів, і обширна стаття про «наслідки війни», і стаття про німецьких соціал-демократів, а нема нічого про сербського мужика, робітника та хлібороба. Між науковими статтями є обширні «Літературні письма» д. Тод, держані зовсім абстрактно, «на висоті теорії», є цікаві і дуже важні виїмки з писем знаменитого сербського діяча-мислителя Светозара Марковича* про виховання і соціалізм, є і популярне представлення добутків наукових (статті про «матерію» і «силу»), але нема нічого про економічний стан сербського народу. Хоть і як нерадо, а мусимо пожалуватись на редакцію «Стражі» за сесю хибу; представлення життя і економічних обставин сербського народу принесло би, безперечно, і для самої сербської інтелігенції немалу користь, і для нас, незнаючих майже зовсім життя братнього сербського народу, зробило би «Стражу» цінним і важним здобутком. Розуміється, і за те, що вона досі зробила, належиться їй повне узнання, особливо за статті про матерію і силу, і за печатання прехороших, багатих думками, живо і зрозуміло писаних писем Светозара Марковича. Жаль тільки, що редакція не подала про нього обширнішої, докладної студії, котра би познакомила ширшу слов'янську громаду з його роботою і заслугами.

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ І ЙОГО ТВОРИ

Читачі «Tygodnia»[1] напевне зацікавляться деякими подробицями про життя і творчість автора, найновішу повість якого редакція має намір подати в перекладі. Ім'я Золя з'явилося в літературному світі на початку цього десятиліття і встигло вже облетіти велику частину Європи, хоча цього автора зовсім не можна зачислити до талантів, котрі мають властивість швидко завойовувати собі славу і визнання не лише за кордоном, а й у власній вітчизні, як, напр., Брет-Гарт* чи раніше Діккенс. З Золя справи стоять інакше. Від самого свого виступу в літературі він зайняв позицію, настільки суперечливу з пануючими публічними смаками, настільки відмінну, що до 1876 р. більша частина паризьких літераторів намагалася ігнорувати його, відмовляла йому у письменницькому таланті, всякому почутті «доброго тону» і смаку. Для автора-парижанина це майже дорівнює смертному вироку. А проте в 1876 р. були вже відомі такі майстерні твори Золя, як «Черево Парижа», «Завоювання Плассана», «Помилка посла Монветра», твори, натуральності, правді і простоті викладу яких не дорівнював жоден із тогочасних французьких романів. Правда, Золя не можна зарахувати до тих геніїв, котрі одним поглядом уміють проникнути в найскладніші і найглибші тайники людського серця, котрі кількома мазками творять захоплюючі величні постаті, оживляють мертвих героїв або малюють високі ідеали, до яких повинно прямувати людство; Золя — «робітник», як сам себе назвав він у своїй короткій автобіографії. Працьовитість, унормоване життя і величезна здатність обсервації виробили його незвичайний талант і поставили його на чолі нової, так званої

---

[1] «Тижня» (*польськ.*). — *Ред.*

натуральної школи французьких романістів, яка зараз має в своїх рядах найздібніших людей, справжніх корифеїв сучасної французької літератури: Альфонса Доде, Едмонда Гонкура*, поетів: Франсуа Коппе*, Шарля Бодлера*, Рішпена*, нарешті вченого історика Тена* і т. д. Ця школа поставила собі за мету керуватися простою, не облудною, звичайною правдою і спиратися на глибокі психологічні, фізичні і етнографічні студії як у прозі, так і в поезії. Роман, на думку Золя, має бути протоколом з життя, має бути історичним документом про його сучасників. Поезія — це життя, це його відбиття і саме в цьому, а не у фальшивому його прикрашенні, не в ідеалізації полягає вся її висока облагороджуюча вартість. Само собою зрозуміло, що людина, яка виступає з такими засадами в літературі, в котрій панували такі джентльменські талантики, як Олекс[андр] Дюма-син, не могла сподіватися на швидке визнання, а навпаки, мусила розраховувати на довгу, запеклу боротьбу, особливо ж якщо, крім цього, сама мова, котрою він писав, як небо від землі, відрізнялася від заяложених правил стилістики, і відзначалася надзвичайно нерідко дитячою простотою, аж до кострубатості. А при цьому Золя зовсім не був схильним робити поступки панючим смакам. Він із запалом провансальця кинувся до боротьби з цілим легіоном критиків. Це було причиною того, що так довго ім'я його не мало великого визнання у Франції, а в інших країнах його навіть мало й знали. Тільки рік 1877, рік видання «L'Assommoir»[1], що набрав великого розголосу, став для Золя роком тріумфу. У цьому ж бо році піднято проти його нового твору стільки галасу, а з другого боку, стільки сипано йому похвал, що це звернуло загальну увагу на Золя. Завдяки цим суперечкам роман протягом року мав багато видань, і ім'я Золя стало відомим у всій Європі, хоча досі ми не чули ані про один повний переклад «L'Assommoir». Оце коротко викладена історія літературної кар'єри Золя, а тепер перейдемо до розповіді деяких моментів його життя і до вияснення тієї основної ідеї, на підставі якої заснував він свій величезний твір — «Історію родини Ругон-Маккарів», частину якої становить останній його роман під назвою «Une page d'amour»[2], який має з'явитися у перекладі у нашому часописі.

---

[1] «Пастка» (*франц.*).— *Ред.*
[2] «Сторінка кохання» (*франц.*).— *Ред.*

Еміль Золя народився в 1840 р в сім'ї батька-венеціанця і матері-француженки родом з провінції Бон. Батько його був інженером і, переїхавши у 1843 р до Провансу, поселився в містечку Екс і зайнявся великою роботою по будівництву каналізації, яке закінчилося аж у рік його смерті (1847). Еміль вчився в гімназії в Екс до вісімнадцяти років, після того переїхав до Парижа як стипендіат, де закінчив гімназію в ліцеї Saint Louis. З 1858 р. терпів великі злидні і після закінчення гімназії довгий час не знав, куди податися, й тинявся, як сам розповідає, вулицями Парижа. В 1862 р. він найнявся помічником до книгарні Ашета, де працював до 1876 р.

Читання повістей Бальзака пробудило в ньому бажання писати, і вже в 1864 р. він видав перший томик своїх творів «Contes á Ninon»[1], а наступного року — «Confession de Claude»[2]. Ці твори, хоч і незрілого ще пера, здобули деяке визнання в тогочасній паризькій журналістиці. Ця обставина допомогла Золя вийти з залежного становища помічника і стати співробітником газети Вільмесана «L'evénement»[3]. Тут Золя очолив доручений йому відділ бібліографії і критики, а його сміливі судження звернули на нього увагу публіки. Прагнення йти наперекір пануючим смакам виникло в нього вже в той час. Особливо спричинилася до його популярності паризька виставка 1866 р. Всі паризькі критики напали на революційного художника Мане*, тільки Золя насмілився не лише захищати його, але навіть визнати в ньому найпершого артиста Франції. Цей сміливий, але зухвалий крок виявив у ньому майбутнього енергійного борця. Його наступні романи «Le voeu d'une morte»[4], «Terése Raquin»[5], і «Madeleine Ferat»[6] є ніби вступними студіями до майбутньої епопеї. В них автор поступово оволодівав і виробляв відповідно до свого темпераменту ті форми реалістичного роману, котрі створив Бальзак, а пізніше розвинув далі Густав Флобер. Нарешті 1869 р. з'явився перший том його «Історії Ругонів» — твору, над котрим автор досі невтомно працює.

---

[1] «Казки Нінон» (*франц.*).— *Ред.*
[2] «Сповідь Клода» (*франц.*).— *Ред.*
[3] «Подія» (*франц.*).— *Ред.*
[4] «Заповіт померлої» (*франц.*).— *Ред.*
[5] «Тереза Ракен» (*франц.*).— *Ред.*
[6] «Мадлен Ферат» (*франц.*).— *Ред.*

Цей останній твір Золя має назву «Ругон-Маккари», історія натуральна і суспільна однієї родини за часів «Другого цісарства». Це велика галерея романів, з котрих кожен становить окрему цілість, а всі разом мають складати повну картину французького суспільства часів Наполеона III, почавши від державного перевороту 2 грудня 1852 до седанської зради. Всіх романів має бути 20. Героямитієї величезної трагедії є члени двох покревних родин, що походили від однієї матері Аделаїди Фонк з міста Плассана в Провансі і від двох батьків — Ругона і Маккара. Ті родини розростаються, дають понад двадцять членів, котрі в силу життєвих обставин проникають у всі верстви суспільства від найвищих до найнижчих. Уже сам цей огляд показує, за яку величезну працю взявся Золя, задумуючи представити людей найрізноманітніших станів і соціальних прошарків. Але автор поставив собі ще два інші, значно важчі завдання, які найповніше характеризують його двоїсте походження: італійця і француза. Він хотів дослідити фізіологічне право спадкоємності в цілому ряді людей зовні відмінних, але при ближчому спостереженні наділених виразними рисами спільного походження. Збочення в організмі бабки Аделаїди переходить у найрізноманітніших ступенях і формах до пізніших членів родини: в одних виявляється як нестримна жадоба багатства, розвинена аж до манії, в інших як жадоба влади і брутальної сили (міністр Євген Ругон), в одних — як тиха, невпинно підточуюча організм меланхолія, в інших — як повний, вегетативний ідіотизм і т. д. Але це ще не все. Крім цього завдання, яке вимагало глибоких студій і величезної обсервації в деталях, автор вирішив представити ще на тлі історії цієї родини історичну долю Франції в епоху Другого цісарства, показати: 1) наскільки одна родина впливає на долю цілого краю і 2) наскільки історичні події впливають на щоденне життя різних верств населення. Взятися за таку копітку і складну працю могла тільки людина такого сміливого і ексцентричного характеру, як Золя. І ось уже восьмий том його праці появився друком, а в кожному новому томі автор, окрім головної мети цілого твору, має ще інші, які спеціально відносяться до самого роману і з незрівнянною майстерністю він уміє все це поєднати в таку довершену цілість, що бачиш перед собою живих людей, не можеш відрізнити історичної правди від поетичного вимислу, бо цілі картини — це єдина історична правда. Найрізноманітніші стани і вер-

стви суспільства проходять перед нами в усьому своєму, зі своїми думками і мріями, зі своєю боротьбою, ніде не видно автора, не чути його голосу, не чути биття його серця. Безжалісний ніж анатома розкриває перед нами всі тайники людської душі, фотограф дає тисячі копій з натури, психолог робить безліч спостережень, автор, на перший погляд, зовсім не вибирає постатей, ані моментів для своїх картин, усе йде звичайною щоденною колією, але ж скільки в усьому цьому вогню, скільки дії, скільки контрастів, скільки глибокого драматизму! Перерахую тут мотиви до сьогочасних романів Золя, щоб читач міг дізнатися, скільки різнобічних студій мусив робити Золя до своїх романів, якою могутньою є сила його обсервацій, тим більше, що всі критики, навіть найбільші його противники, признають за ним одне: точність в описах до найдрібніших деталей і правду психологічного аналізу. Перший том -- «Кар'єра Ругонів»: Петро Ругон, малий капіталіст у Плассані, хоче ловити рибу у каламутній воді і, користуючись з заворушень, які виникли в провінції внаслідок спроби державного перевороту 1852 р., добивається вигідного становища збирача податків. Другий том — «Жадоба»: син Петра, Арістід Саккард, скомпрометувавши себе «лібералізмом» під час державного перевороту, направляється до Парижа, щоб з допомогою свого брата Євгена, котрий добре прислужився Наполеонові III під час спроби державного перевороту, добитися маєтку. Зв'язана з величезними коштами перебудова Парижа, котру задумав Наполеон у перші роки свого панування, дає йому можливість урвати великі гроші і збагатитися. Сюжет повісті становить любовна інтрига його другої дружини Рене з його сином від першої жінки Максимом і прекрасна картина розбещеності та морального пересичення вищого «товариства» тих часів. Третій том — «Черево Парижа»: життя заможних паризьких міщан (різника Кеню.Граделя), а на його тлі дивно симпатична і шляхетна постать Флорен-ца, нещасливого революціонера, про кожний крок якого доносять поліції його найближчі родичі і знайомі. Автор хотів показати, як дрібні міщани своїм спокоєм, лінивством і відсутністю громадянського почуття самі підтримували ганебне наполеонівське правління. Четвертий том «Завоювання Плассана»: життя провінції бюргерів (родини Муре), порушуване поступово і аж до повного розладу новоприбулим священиком аббатом Фанжа. Автор хотів представити, якими інтригами клерикальне угрупування здобувало про-

вінцію для Наполеона. П'ятий том — «Злочин аббата Муре»: автор залишає осторонь політичні питання і в майстерній студії аналізує згубний вплив целібату на фізичний і моральний стан людини, вплив, який робить його бездушною машиною в руках начальників. Цю повість безперечно можна зарахувати до найвидатніших творів новішої романістики. Том шостий — «Його ясновельможність Євген Ругон»: показано з дивовижною правдою центральний французький уряд. Наполеон, законодавчі органи (le corps legislatif), міністр, придворні змови й інтриги, уся страшна картина безмежної деморалізації і гнилизни. Сьомий том — «Пастка»: життя паризьких робітників, описане з дивовижною докладністю і правдою, котра не боїться представити людину в найстрашнішому звірячому упадку. Історія агонії і довгих страшних передсмертних мук робітничої родини, незважаючи на ексцентричність і жорстокий цинізм — одна з найсумлінніших і найзавершеніших праць Золя. Восьмий том, котрий ми починаємо друкувати в наступному номері, має назву «Une page d'amour».

Ще кілька слів про те, як були сприйняті твори Золя в нашій літературі. Крім Ю. І. Крашевського, котрий кількома влучними словами («Tygodnik ilustrowany»[1], 1878) оцінив талант і заслуги Золя*, майже всі критики, а особливо львівські, безупинно галасують про голу неморальність, цинічну навіть правду картин Золя. Їх обурює навіть дійсність, вони воліли б ідеальну брехню. Однак моральнішою справою є досліджувати причини занепаду, шукати іскри божественного вогню, людського почуття, навіть в істотах, котрі впали найнижче, ніж фарисейським переконанням про свою цнотливість відвертатися з погордою від усього, що заздалегідь визнане осудженим і нікчемним.

---

[1] «Тижневик ілюстрований» (*польськ.*).— *Ред.*

ВСТУПНЕ СЛОВО

[до видання «Еміль Золя. Довбня.
Повість з життя паризьких робітників.
З французького перевела Ольга Рошкевич.
І. Прачка Жервеза. ІІ. Сватання Купо. Львів, 1879»]

Повість, котру ми отсе задумали подати нашій громаді в малоруському переводі, належить до найцікавіших і найважніших проявів в цілій повістевій літературі Европи за послідніх десять літ. Вона вийшла з печаті з початком 1877 р. і досі діждалася вже без мала 50-ти видань на французькій, переводів на італьянській та, здається, і англійській мові, переробки на драму, становлячу також важний зворот в історії французького театру, і незлічимих критик, омовлень, похвал і наган у всіх европейських часописах. Яка тому причина? Правда, повість написана з великим талантом і з докладним знанням описаного предмета; але ж і попередні повісті того ж автора не менше визначуються в обох тих зглядах, а преціньні котра з них не викликала такої бурі. Її причини треба шукати радше ось в чім. Уже предмет сам — життя робітників, без примішки всяких вищих верстов — стосунково новий і нечуваний у французькій літературі; правда, частенько там і давніші писателі виводили людей «з товпи» у своїх творах, але все або ескізно, або тільки для декорації, для контрасту, — або знов яко героїв ідилічних, чулих і миленьких образків. С т у д і ї про життя робучого люду — а Золя кожну свою повість понімає тільки як студію — досі не було зовсім у французькій літературі,— і ось тота нечуванка сильно вдарила всім у очі. В «Довбні» робучий люд появився перший раз перед очі просвічених, інтелігентних та ситих буржуа в правдивій, не ідилічній і не романтичній одежі. Вони перший раз почули тут зблизька його бесіду, перший раз із «Довбні» занесло їх делікатні носи «запахом люду». Те, на що вони довгі літа дивилися сліпими очима, рівнодушно і холодно,

на папері показалось їм нечуваним дивом, страшенною западнею, але на дні совісті у них ворушилося признання,— що воно таки правда. Се перша причина крику і розголосу «Довбні». Другу причину, більше зверхню, висказує сам Золя в передмові до «Довбні», котру наведемо нижче.

Але ні одна ні друга з тих причин не пояснить нам ще одного, найважнішого і найцікавішого явища, а іменно суперечності в виводах, які роблено з фактів і типів, показаних у «Довбні». Це справді безмірно цікавий бік діла, тим цікавіший, що викликав ціле вавілонське стовпотворення гадок і судів, і що навіть — як мож вносити з наведеної далі передмови — і сам автор добув із своєї повісті не найправдивіші виводи*. Се ніяким способом не уймає ціни самій повісті, противно, тим більше ручить за її правдивість, се ж бо звісне діло, що як на життя само, так і на вірний образ життя, яким є «Довбня», мож дивитися крізь усілякі очки і бачити в нім усілякі речі, причім однако, розуміється, звичайні, здорові очі видять найбільше і найправдивіше. Ось послухайте, яка чудна катавасія вдіялась з «Довбнею» у Франції.

Перше і найсильніше враження у всіх по прочитанні «Довбні» — минаючи вже непривичну різкість бесіди — було те, що вона написана правдиво, що робучий люд представлений в ній таким, яким є,— розуміється, що мова тут не о виїмкових робітниках, а о середнім, пересічнім типі. На підставі повісті почато говорити о самих робітниках. Аристократи і багачі, котрим ще, мов чемериця, крутять в носі згадки про 48, 71 і другі роки, крикнули разом: «Адіть,— ось Золя, демократ і республіканець, написав правду про люд, показав його тим, чим він справді є,— звірем, гидкою худобою, гниллю в суспільності! Ось ваші ідеали, ось ті здорові сили, котрі ніби є в народі і котрими загорілі народовці хотять відсвіжити нашу кров! Ось з кого нам кажуть брати примір: з п'яниць та ліньтюхів!»

І демократи французькі — переважно з роду буржуа, знаючи робучий люд мало що ближче ніж пани,— перелякалися тої картини, яку списав Золя. Вони накинулися на нього порівно з тамтими, назвали його повість негідним огидженням люду, черненням робітників, грубим ударом на сам демократизм. Закиди сесі підношено часто, і вони лунають ще й досі по всій Європі. (Недавно ще повторив їх у петерб[урзьких] «Отечественных записках» російський критик Михайловський*, від котрого мож було надіятися тверезішого зрозуміння сеї повісті).

Що ж Золя на то? Розуміється, що говорено о цілі його повісті, т. є. чи хтів він нею дати в пику демократам, чи потішити аристократів,— він ані слова, а то з тої простої причини, що, сідаючи писати повість, він не звик ніколи говорити собі: «а, сею штукою постараюсь доказати то і то»,— а тільки говорить до себе: «вважай, брьє, пиши правду, не бреши!» І в тім згляді він поступає зовсім розумно, покладаючись цілковито на свій огромний дар до спостерігання і на свою спосібність підхвачування самих типових фактів, добачування їх суті з-за незлічимих дрібниць. В однім тільки він, по-нашому, помилився, а іменно в тім, що з цілої «Довбні» зробив такий вивід, буцімто представлена в ній робітницька родина пропадає через п'янство і лінивство. Ах, добродію Золя, ваша ж повість свідчить проти такого коротковидного виводу! Зрахуйте лиш, скільки різних і дуже важких причин в ній складається на загибель тої родини! Погляньте лиш, скільки міцних, хоч тонких сітей обпутує її, поміж котрими п'янство і лінивство — тільки поєдинчі очка! А й вони — чи ж не вироджуються в вашій же повісті з других, далеко глибших і важчих причин глибоких і болючих недостатків у цілім суспільнім організмі! Ось в чім, думаємо, помилився й Золя в своїй передмові. Впрочім, се й не диво. Талант аналітичний у нього дуже великий, але в синтезі, узагальненнях і виводах він не такий сильний, як це видно також з многих його критичних статей («Вестник Европы», «Парижские письма»).

Пригадаєм тут ще, що «Довбня» («L'Assommoir») становить сьому часть в ряді повістей Золя, обнятих спільним наголовком: «Ругон-Маккари, природна і суспільна історія одної родини за часів другого цісарства». Наведем тепер передмову самого Золя до «Довбні».

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[до видання «Писарєв Дмитро Іванович. Пчоли. З російської переклав Василь Полянський. Львів. 1879»]

В новішій літературі російській нема, може, прояви важнішої і відраднішої, як група критиків, котрі, починаючи від сорокових років Бєлінським, ідуть один за одним, добираючися чимраз то глибше до суті життя і суспільних питань. Уже в Бєлінського, геніального батька новішої критики і літератури, побіч застарілих естетичних замашок бачимо в зароді всі ті чисто реалістичні погляди, котрі так ясно і глибоко розробили його наслідники. Після Бєлінського по короткій перерві виступає Добролюбов, котрий, відкинувши набік всяку естетику, стає на грунті чисто суспільнім, говорить не о творах белетристичних в приложенню до законів естетики, але говорить при спосібності белетристичних творів о з'явищах дійсного життя і о причинах, викликуючих такі з'явища. Добролюбов став головою нової критики — суспільної. Тою самою дорогою пішли його товариші й безпосередні продовжателі, Чернишевський і Писарєв. Вони довели засади Бєлінського і Добролюбова до найкрайніших консеквенцій, а при тім звернули увагу на потребу вже чисто научної роботи, на потребу познакомлення з європейською наукою ширших кружків російської публіки, на потребу популяризації. Ось вони і прийнялись за роботу. Чернишевський, як звісно, опрацював економію суспільну, тоту безмірно важну в наших часах науку, а Писарєв звернувся до наук природничих та історії. Огромний талант, ясність і живість представлення, та гаряче чуття, гаряче бажання правди і розумного мислення у людей, котрим дише кожний рядок його письм, роблять їх назавсігди цінними і пожиточними для читателя. Хотячи в «Дрібній бібліотеці» познакомити нашу громаду з деякими важнішими працями російських критиків, ми вибрали на перший раз зоологічну розвідку «Пчоли», котру мож уважати взірцем подібної праці і в котрій автор зумів найзвичайніші факти представити так цікаво і так наглядно, що нам здається, немов самі не тільки видимо, але й переживаємо все те, що діється в дивній пчолячій «державі».

ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЗА 1880 РІК

Поперед усього замітимо, що не думаєм тут давати ані повної бібліографії української за минувший рік, ані критичного розбору важніших появ українського письменства. Ми хотіли б тільки згрупувати важніші появи і на тій підставі зазначити головні напрями сучасної письменної праці і мислі передових українських людей.

Говорячи о сучасній українській літературі, мусимо взяти на увагу три головні центри, в котрих вона проявляється: Київ, Львів і Женеву. Хоть заказ української літератури з р. 1876 в Росії ще досі формально не знесений, то пречінь на ділі він сам слизне і упадає силою свого власного недоріцтва. І так, 1880 р. в сам найтяжчий розгар реакції і деспотизму, вийшли в Києві «С п і в о м о в к и», збірник поезій (друкованих вже і не друкованих) помершого Степана Руданського. Друга белетристична праця — повість Нечуя-Левицького «Бурлачка» вийшла в початках 1881 р. Згадати треба і про нове, повне видання всіх письм Я. Кухаренка*, вийшовше також посліднього часу в Росії. Крім тих переважно белетристичних праць, появилась наукова праця д. Шейковського* (автора «Быта подолян») п. н. «Що таке Ібн-Дастова Русь». Се історично-критична розвідка про Ібн-Даста, арабського писателя з X в. Дальше треба згадати про праці етнографічні, а іменно, про 2-ге видання «Українського орнамента» Ольги Косачевої* і про новий український орнамент Лисенка. Крім тих праць, важний також для нас, виданий 1880 р. третій том писань Максимовича* (про літературу українську). Видання всіх письм пок[ійного] Максимовича почате було ще Київським відділом «Имп[ераторского] географического общества»*, котрий перед розв'язанням своїм в 1876 р. випустив два томи

(статті по історії і етнографії та археології). До повної характеристики письменного руху в Україні треба додати ще й то, що й заказ українських представлень театральних защезає звільна, хоть досі тільки в Одесі і Полтаві, де, крім давніх штук українських, поставлено на сцену й нові оперетки, як «Не ходи, Грицю, на вечорниці», «Дай серцю волю, заведе в неволю» звісного укр[аїнського] артиста Кропивницького*. Чи справдиться чутка про новий український журнал в Києві * і про формальне знесення заборони укр. язика та введення його в школі і церкві, сього досі не знати.

Супроти тої діяльності в Україні, діяльності під гнетом, немов під каменною плитою, як же покажеться нам діяльність галичан? Правда, вільність друкування маємо, «рух» є, газет виходить щось коло півкопи, а спитаймо самі себе: що вийшло в Галичині минувшого року таке, що мало б не хвилеву вартість і не було б зараз по виході забуте? «Кайдашева сім'я», видана окремою книжкою,— праця українця. А крім неї, що побачимо? Хіба стоси задрукованого паперу. Навіть в виходячих газетах, крім кількох гарних економічних статей в «Ділі»*, не було таких праць, котрі мали б більшу вартість. Згадаємо хіба про дві роботи д-ра Шараневича*, з котрих одна «С т а р о д а в н и й Г а л и ч»,— має інтерес більше антикварський, а друга «Г а л ь ш к а к н я г и н я О с т р о з ь к а», хоч більш історична, все-таки по обробленні і широті історичного погляду стоїть далеко поза працями других українських істориків (Костомарова*, Антоновича* і др.). Дальше згадаємо про довгу статтю д. Верхратського «З а м і т к и п р о в з а є м и н и р у с ь к о г о я з и к а і н а р о д н о ї л і т е р а т у р и»*, друковану в його «Денниці». В тій статті, попри цілковиту недостачу якого-небудь ширшого критичного погляду, бачимо зведені докупи деякі дані до історії літератури галицько-руської від 1848 р. Спом'янем також про проби історичної критики літописів руських д. Корнила Заклинського* (в «Зорі»*), про досить поверховну працю др-а Кл. Ганкевича* о новіших напрямах слов'янської філософії (в «Родимом листку») і про недокінчену, а під зглядом вибору предмета не зовсім щасливу повість, «Б е з т а л а н н е с в а т а н н я»* в фейлетоні «Діла». Отсе і все, що тільки було більше або й менше важного в торішній галицькій літературі.

Женева збагатила минувшого року українську літературу двома дуже цінними книжками. Перша з них — «Ремес-

ла і фабрики на Україні»*— економічно-статистична праця вченого і талантливого писателя Сергія Подолинського, що вже перед тим видав там «Життя й здоров'я людей на Україні» — популярну гігієну, якою могла б повеличатися кожна європейська література. Друга книжка— се обширний роман з людового життя «Хіба ревуть воли, як ясла повні» Мирного й Білика. Ті дві книжки і ще «Кайдашева сім'я»— се безперечно найкраще з усього, що вийшло в р. 1880 на українській мові.

З-поміж книжок на інших мовах, виданих того року в Галичині, а тикаючих українського народу, його життя або історії, піднести треба д-ра Огоновського* «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache»[1] (гляди оцінку в 1 ч. «Світу»); критику кр[илошанина] Петрушевича* на чеські Короледворський і Зеленогорський рукописи (стаття була друкована первісно в фейлетоні «Слова»); друге видання польського історика Бартошевича»*, «Historia kościoła ruskiego»[2]; два томи історичних очерків Кубалі»*. дуже помайстерськи оброблених, а тикаючих переважно історії України в XVII і XVIII віках; і в кінці два випуски «Hafty włościan na Rusi»[3]*, т. є. галицько-людового орнаменту, виданого дуже гарно заходом львівського музею промислового. Коли ще до того додамо вийшовшу в Відні в двох томах історію унії руської церкви з Римом (по-німецьки) д-ра Пелеша* і деякі етнографічні матеріали, видані краківською Академією наук, то будемо й тут мати яко-тако повний образ наукової роботи над українським народом. Розуміється, що про роботи над тим же народом російських вчених з посліднього часу ми задля незнакомства з ними й не згадували.

---

[1] «Дослідження в галузі української мови» (*нім.*).— *Ред.*
[2] «Історія руської церкви» (*польськ.*).— *Ред.*
[3] «Вишивки селян на Україні» (*польськ.*).— *Ред.*

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ.
ЖИТТЄПИС

Між сучасними повістярами нема, певно, й одного, котрий би в так короткім часі наробив такого розголосу в літературі, стягнув на себе стільки похвал, доган і нападів, що Золя. З одного боку, кричать на нього, що псує смак літературний, підкопує моральність, любується в погані і бридоті, ба навіть підкопує добру славу свого рідного краю; з другого боку, прихильники бачать в нім голову нової «натуралістичної» школи в повістярстві, підносять велику правдивість його картин і його безперечно великий талант, гарячість та щирість його переконань і бажання правди, котре так різко визначається в кожній стрічці його писань.

Слава Золя давно перейшла за границі Франції. Його повісті, котрі в Франції задля пануючого там мляворомантичного смаку зразу слабо розходились, купувались у великім числі в Росію, де здавна вже критика Бєлінського й Добролюбова здобула для реального напрямку неоспориме панування в літературі. Не диво, отже, що Росія найшвидше пізнала талант і правду повістей Золя. Не диво також, що й Золя від 1875 р. став неначе напівросійським писателем, досилаючи майже щомісяць статті й повісті до місячника «Вестник Европы»*. Через Росію Золя прийшов і до нас, особливо відколи в «Друзї» 1876 р. д. Українець в своєму дописі* звернув увагу галицької молодіжі і всієї читаючої громади на нього і на цілу новішу реалістичну школу. Радо прийняла галицька громада переклад його очерка «Повінь» в «Дністрянці» 1876*, а не менше радо повітала і його «Довбню» («L'Assommoir»), що зачала виходити в «Дрібній бібліотеці» в перекладі Ольги Рошкевич. Тож думаєм, що наші читачі раді будуть пізнати життя і вдачу того славного писателя.

Золя родився в Парижі 2 цвітня 1840 р., з родини не французької. Його бабка по вітцеві була кандіотка*, а отець був італієць з Тревізо. Отець писателя, Франческо Золя, був образований, дільний чоловік і невтомимий робітник. Замолоду служив у австрійськім війську воєнним інженером, вивчив, крім своєї рідної, німецьку, англійську, французьку і іспанську мови, видав кілька наукових праць і відбув подорожі по Німеччині, Англії і Алжіру. Виступивши з австрійської служби, працював довший час в Марселі, звідки його завізвано до Парижа, до праці при будові фортифікацій. Тут оженився Франческо і тут вродився йому перший син Еміль. В Парижі Франческо доробився гарного маєтку і міг жити спокійно, коли в тім утворилось акційне товариство для будови великого каналу в Ексі в Провансі. Робота се була нелегка, но іменно трудність принадила Франческа до того, що не тільки піднявся сам вести технічно будову каналу, але і вложив майже весь свій маєток в акції товариства. Малому Емілеві було несповна три роки, коли родичі перенеслись з ним до Екса, і тут пройшли його молоді літа, оставивши в його умі світлі, незагладимі сліди.

Доки жив батько, доти будова каналу йшла живо. Але по його смерті товариство стратило головну свою підпору і збанкротувало. Вдова здужала врятувати ледве маленьку часточку капіталу, котра не могла забезпечити її від нужди. Малому Емілеві було тоді сім літ. Він ходив до коледжу в Ексі аж до р. 1858. Суха шкільна мертвеччина не дуже йому припадала до смаку, тож і поступи його були слабенькі. Зате старався він більше користати поза школою, то читаючи твори таких писателів, як Гюго, Скотта і Бальзака, то блукаючи по місту і його околицях, так живо і вірно описаних в його романах. В р. 1858 перейшов він з матір'ю до Парижа і записався до ліцею Сент-Луї, де з тяжкою бідою добився степеня бакалавра. Але нужда не дала йому кінчити шкіл. В 21-му році життя він мусив кинути школу і пуститись на який-небудь заробок, щоб роздобути хліба для себе і матері.

Був се якраз вечір перед Новим роком, а в хатині, де жили Золя, не було ні одного су. Еміль пішов до одного батьківського приятеля, члена медичної академії, з просьбою, щоби йому допоміг винайти яке місце, де би міг заробити на кавалок хліба. Добродушний академік не смів на разі ні з сього ні з того давати синові свого приятеля гроші,

але попросив його рознести при Новім році пачку білетів, около двісті штук. Нічого діяти, Еміль подякував, узяв пачку, позащіпав аж по шию своє витерте пальто і далі в дорогу, з вулиці в вулицю, з передмістя в передмістя подоручати всі білети адресатам. Між ними були й батьки його шкільних товаришів, і ті сходи, що вели до їх дверей, були, певне, найприкрішими сходами в житті Еміля.

Академік уткнув йому за те в руку 20 франків і вистарав відтак для нього місце робітника при однім торговім складі. По якомусь часі Золя знайшов собі місце при книгарськім складі великої фірми Ашета і комп. Тут він служив до експедиції і розношення і заробляв 100 фр. місячно. Робота при складі тривала цілий день, так що тільки ночі і свята оставались йому до власної науки. Спочатку любувався в Вікторі Гюго, Байроні, Мюссе*, а потроху й Ламартіні; аж пізніше прийшли Флобер, Тен і Бальзак і звернули його дух рішучо до реалізму і аналізування явищ щоденного життя. Однако такий глибокий переворот відбувся не швидко; якийсь час він писав ще зовсім в дусі романтиків і навіть видав 1863 р. поему «L'amoureuse comédie»[1]. Слідуючого 1864 р. вийшов його збірник оповідань «Les contes á Ninon»[2], а 1865 повість «La confession de Claude»[3]. Між тим Ашет, признаючи його спосібності, зробив його з простого розношика секретарем з значно більшою платою. Але 1866 р., коли кілька часописів, а особливо «Фігаро»*, обіцяли йому місце співробітника, він покинув Ашета і весь віддався газетярству.

В «Фігаро» писав Золя рецензії книжок і оцінки щорічної виставки образів; але завзяття, з яким валив і крушив установлені поваги в світі малярськім, і крик, який задля того піднявся, були причиною, що його статтю «Mon salon»[4] швидко перервано. Рівночасно працював Золя і в других часописах, а гумористична стаття його проти ліберальних реакціонерів з р. 1872, поміщена в «Corsaire»[5] п[ід] н[азвою] «Le lendemain de la crise»[6], була причиною заказання того часопису.

---

[1] «Любовна комедія» (*франц.*).— *Ред.*
[2] «Казки Нінон» (*франц.*).— *Ред.*
[3] «Сповідь Клода» (*франц.*).— *Ред.*
[4] «Мій салон» (*франц.*).— *Ред.*
[5] «Корсар» (*франц.*).— *Ред.*
[6] «Наступний день кризи» (*франц.*).— *Ред.*

Однако за газетярською роботою не забував Золя про суспільну повість і від половини 60-х років пильно збирав матеріали та вправляв свою силу до великого діла. А тут нужда все-таки не покидала його; за час свого пробутку в Парижі він на всі лади познакомився з нею. Тільки невтомима діяльність і праця духова могли охоронити його від розпуки. Крім деяких менше важних фейлетонових праць, видав 1867 р. повість «Therese Raquin»[1], в котрій перший раз проявився його реалістичний напрям в цілій повноті.

Від р. 1869 починається нова доба в його житті. Він уложив план до свого величезного діла «Ругон-Маккари, історія природна і суспільна одної родини за часів Другого цісарства», котра мала обіймати 20 окремих, но одну цілість становлячих повістей. Щороку появляється том тої дивної історії, окрім перерви в р. 1870—71, з причини тодішньої війни і банкротства накладця Лякроа, котрий обіцяв був давати авторові місячно 500 фр. плати, а той знов мав щороку постачати дві повісті. Однако неподовзі найшовсь новий накладець, молодий Жорж Шарпантьє, котрого отець друкував свого часу між іншими «Людську комедію» Бальзака. Шарпантьє пристав на таку саму згоду, що й Лякроа, але коли побачив, що повісті молодого писателя живо розходяться, виробив сам з власної волі новий контракт, котрим, окрім сталої плати, признав авторові певний процент з чистого доходу з розпродажу його повістей. Таким способом дохід Золя значно побільшився і ще перед виходом «Нани» виносив около 20 000 фр. річно. «Нана» остаточно забезпечила його і принесла йому стільки, що він зміг закупити для себе вблизи Парижа гарний грунт і построїти хороший дім. З його «Ругон-Маккарів» вийшло досі дев'ять частей, а іменно: «La Fortune des Rougon»[2] (де описано життя малого містечка і всякі дрібні а брудні забіги тамошніх малих панків, котрі під час наполеонівського перевороту 1852 р. поробилися великими прихильниками цісарства, щоби забагатіти при його помочі), «La curée»[3] (вказане життя великих капіталістів в Парижі в першій порі цісарства), «Le ventre de Paris»[4] (життя дрібних паризьких торговців), «La conquête de Plassans»[5] (показані підходи духовенства,

---

[1] «Тереза Ракен» (*франц.*).— *Ред.*
[2] «Кар'єра Ругонів» (*франц.*).— *Ред.*
[3] «Здобич» (*франц.*).— *Ред.*
[4] «Черево Парижа» (*франц.*).— *Ред.*
[5] «Завоювання Плассана» (*франц.*).— *Ред.*

котре служило всякими чистими й нечистими способами цісарству), «La faute de l'abbé Mouret»[1] (студія психологічна, виказуюча пагубні наслідки безженства католицьких священиків), «Son Excellence Eugène Rougon»[2] (вказане життя самого Наполеона III і його помічників, найвищих владників цісарства), «L'Assommoir»[3] (списане життя паризьких робітників пролетарів), «Une page d'amour»[4] (опять студія психологічна і заразом образ життя дрібної буржуазії в передмістях Парижа), «Nana»[5] (продовження «Довбні» — життя паризької кокотки в часах цісарства). Довбня видержала коло 150, а «Нана» коло 100 видань, не числячи переводів на італьянську, російську, польську, чеську і українську мови (тільки німці досі не перевели ані одної його повісті!).

Хоть «Історія Ругонів» ще далеко не скінчена, то прецінь ,її автор тепер уже стоїть безперечно в першім ряді французьких повістярів. Він там признаний голова нової, «натуралістичної» школи, він перший старається не тільки в повістях вказати взірці нового методу, але і в критичних статтях прояснити її, звести в одну цілість, поставити повістярство на чисто науковім, міцнім грунті. І справді, щодо методу будування повісті на самім фактичнім матеріалі, на психологічних та патологічних студіях, щодо живості і випуклості представлення всякої речі, Золя і деякі другі «натуралісти» (брати Гонкури) стоять вище від усіх повістярів, яких ми знаємо. Кожна їх повість — се немов цілий світ фактів і спостережень; так і здається, що писатель якимсь дивним способом вирвав карту з життя першого-ліпшого стрічного чоловіка, освітив її по-своєму і подає нам живу, трепечучу, з тілом і кров'ю. Дальше реалізм в представленні не може вже йти, а як піде далі, то перейде границі людської симпатії, перейде тую границю, поза котру діло штуки не сягає або, сягнувши, перестає бути ділом штуки, а стає або протоколом, або розправою науковою. Але чи се значить, що сучасні французькі «натуралісти» довели повість до посліднього можливого ступня розвитку, що поза ними повість не має вже куди йти далі і мусить або вироднитись, або повторюватись?

---

[1] «Злочин аббата Муре» (*франц.*).— *Ред.*
[2] «Його ясновельможність Євген Ругон» (*франц.*).— *Ред.*
[3] «Пастка» (*франц.*), у Франка — «Довбня».— *Ред.*
[4] «Сторінка кохання» (*франц.*).— *Ред.*
[5] «Нана» (*франц.*).— *Ред.*

Нам здається, що ні. Впрочім, питання те надто широке і надто важне, а щоб мож його розібрати кількома словами, та й, впрочім, се вже не належить до життєпису Золя. Про його життя ніщо дальше й говорити. Се життя одностійне робучого чоловіка, в котрім мало блискучих случаїв, а зато багато думок, труду і навіть боротьби, але боротьби духової, боротьби з закоріненими пересудами та застарілими напрямами сучасного життя. А таку боротьбу веде Золя невтомимо. Коло нього згромадилась уже купка молодих писателів-учеників, з котрих, однак, ні один не проявляє таланту свого вчителя, хоть не хибує їм його смілості. Правда, в запалі боротьби Золя не раз і помиляється, судить односторонньо і різко, свій метод вважає всім і не бачить поза нього нічого,— ні, та се звісна хиба всіх реформаторів. Впрочім, велика слава зовсім не звернула його з давньої дороги, він усе ще працює над собою, розвивається і не вважає себе чоловіком готовим, скінченим, котрому тільки черпати з власного нагромадженого засобу. Він кидається на різні боки і всюди, де не може сказати нового слова, закладає бодай протест. Він правдивий тип робітника XIX віку, тої залізної, невтомимої сили, котра стиха а невпинно працює над тим, щоб раз сказати перестарілому світові своє нове слово д і л о м, а доки сього не мож — п р о т е с т у є!

ОЛЕКСАНДР МИК[ОЛАЙОВИЧ] ПИПІН*

На початку сього числа «Світу» подано портрет чоловіка, котрого ім'я звісне у нас певно цілій читаючій громаді. Виїмки з його праць друкувались і друкуються у нас то в переводах, то в скороченнях, а особливо симпатичним сталося ім'я Пипіна для нас відтоді, коли він, майже перший з образованих великоросів, прилюдно підніс голос в обороні української мови і літератури, самовільно заказаної та переслідуваної царем і його прислужниками та шпіонами. Правда, одверто говорити в обороні скасованої одним почерком пера народності і літератури не можна було навіть в петербурзьких, не підлягаючих цензурі місячниках. Але Пипін перший хоть збоку натякнув на безпідставність того заказу — в статті «Об изучении древней русской словесности», де в уступі про южноруське письменство висказав з наукового погляду таку думку, що навіть коли б уважати український і великоруський народи одним народом, то й тоді не слід би заборонювати відмінного і окремого письменства українського, позаяк буйність і багатство бокових галузей не становить ущербу для головного пня, але іменно свідчить о його силі і живості[1]. З того хоть дуже несмілого натяку, виходила пряма осуда царській забороні. Від того часу (початку 1877 р.) Пипін не перестав при кожній нагоді пригадувати російській читаючій громаді про придавлене українське письменство, і то нагадувати чим раз сміліше (в студіях «о панславізмі»*, «о польськім питанню», в другім виданні «Історії слов'янських літератур»* і накінець разом з Костомаровим в окремій статті* в «Вестнику Европы» 1881 р. кн. 1).

---

[1] Сей цікавий і гарний уступ Пипінової статті був у скороченні напечатаний по-нашому в «Друзі» 1877 р.*

Ще одно діло треба нам піднести, котрим Пипін заслужив на добру пам'ять в української громади, а тим ділом є именно «Історія слов'янських літератур». В трьох розділах того важного діла обробив Пипін історію української літератури (Україна російська, галицька і угорська) і вже тим самим, що поклав її окремо від великоруської, вказав на її окремість і саморідність. При тім обробленні він став на становищі для нас досить незвичайнім і новім, відрубуючи літературу України російської від України галицької, а знов окремо розказуючи про письменство в Україні закарпатській. Се розрубання літератури одного племені на три часті дехто вважав похибкою. Ми мусимо згодитися з автором в тім, що помимо єдності українського племені, все-таки поодинокі його часті від віків жили й живуть серед дуже відмінних впливів, через що й прояви письменства в тих частях далеко не схожі з собою по духу, напряму, а навіть і формі. Конечно, розказуючи про українське письменство в трьох окремих розділах, Пипін зовсім через те не декретує ані етнографічне розрубання української породи на три часті, ані конечність трьох українських літератур поряд себе,— він тільки констатує факт, що досі на ділі так є, і з того виводить, що поки не буде живих і ненастанних зносин між людьми тих трьох частей української породи, поки не буде докладного пізнання поспільного між ними, докладного пізнання других слов'янських пород і загальноєвропейської науки, доти триватимуть ті різновидності і тривatимуть, очевидно, на шкоду кожної часті і на шкоду цілості. Нам здається, що українські інтелігентні люди не то що не повинні банувати на Пипіна за таке його становище, але радше повинні йому бути вдячні, що так мітко і ясно вказав, в чім лежить дотеперішня слабість українського письменства, і як тій слабості зарадити.

Все це ми говоримо на те, щоб показати, що Пипін більше, ніж котрий-небудь другий з учених-великоросів, і більше, ніж многі вчені-українці, попрацював для українського письменства, для української історії і що задля того треба українцям знати і поважати його, як свого. А то тим більше, що именно українці й навели його на ту дорогу, на котрій він зміг зробити так багато для українського письменства, що тут именно він і є продовжателем їх роботи. Адже ж українці: Григорович*, професор університету казанського, і Срезневський*, проф. університету петербурзького, були його вчителями і мали на нього найбільший вплив, повер-

нувши його до праці над слов'янським питанням і слов'янськими письменствами. В. Григорович був один з перших учених в Росії, котрі пізнали важність слов'янського відродження і взялися до глибших студій над слов'янськими племенами. В тридцятих роках висланий був Григорович коштом уряду російського за границю, з'їздив усю Слов'янщину і потім багато причинився до її належитого пізнання в Росії. А пізнання те було тоді дуже потрібне, бо воно іменно розбивало мрії та химери тодішніх московських панславістів чи краще панрусистів, котрі проповідували, що слов'янство — сила, призначена для обалення і обновлення «гнилого заходу» — Європи. Тільки основне пізнання поодинчих племен слов'янських, їх взаємин, їх економічних та освітніх обставин, могло розсіяти ті мрії і показати, що слов'яни в тодішнім положенні — зовсім не сила, і що їм самим першим ділом треба обновитися наукою та освітою «гнилого заходу». От тому-то вчені славісти-українці Григорович і Срезневський, так як пізніше Костомаров, Шевченко і сам Пипін не пішли в московські слов'янофіли, а радше прилучились до западників, хоть би й самих космополітичних (як Чернишевський і др.)*.

Крім тих двох старших українців, мали на Пипіна значний вплив і молодші, а особливо наш історик Костомаров і полуукраїнець (по роду) Чернишевський. Чернишевський родився в тім самім місті, що й Пипін, в Саратові, куди родина його зайшла з Полтавщини. Оба вони були ровесники й по літам (Пипін родився 25 марта 1833 р., а Чернишевський в 1828 році). З Костомаровим зійшлися оба в тім же Саратові, куди Костомаров був заславий (1848—1856 рр.) після засуду Кирило-Мефодіївського братства[1]. Пізніше вони знов зійшлися в Петербурзі за роботою літературною.

Пипін кінчив гімназію в Саратові, по чім поступив в університет казанський, а по році в петербурзький. Скінчивши університет 1853, став займатися староруською літературою. В р. 1857 написав «Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских»[2]; робота ся нагороджена була половиною Демидівської премії*, що дало Пипінові можність відбути подорож по Європі, а особливо по Слов'янщині. Він пробув довший час в Празі, де зійшовся з най-

---

[1] Гл. «Життєпис Костомарова»* в «Світі», ч. 1, стор. 17.

[2] У тексті неточно — «Литературный очерк истории и сказок русских».— *Ред.*

знатнішими двигачами чеського відродження і написав для «Часопису чеського музею»* цікаву статтю «Письма о русской литературе». Вернувши 1860 р. до Петербурга, заняв кафедру руської літератури в університеті і видав «Ложные и отреченные книги русской старины», 1861. Але в тім же році він враз із Кавеліним*, Стасюлевичем*, Спасовичем*, Утіним* зрікся кафедри*, а слідуючого 1862 р. за порученням міністерства народної освіти вибрався в другу подорож за границю. Від 1863 приступив враз з Чернишевським і Некрасовим до видавання місячного часопису «Современник». Часопис той, відкликаючись живо і ясно на всі сучасні питання, ще від сорокових років здобув собі широкий круг читачів і звернув на себе очі недрімаючої поліції. В «Современнику» друкувались послідні і найясніші по своїм думкам статті Бєлінського; тут працював в 50-х роках Добролюбов; тут містились найкращі твори Тургенєва, Гончарова, Толстого, Пом'яловського, Решетникова; тут друкували свої праці Костомаров, Михайлов*, Щапов, Худяков*, Якушкін*, Щедрін і др. Не диво затим, що по вистрілі Каракозова, котрий закінчив сумним способом ліберальну добу панування царя Олександра II, посіпаки царські першим ділом накинулись на «Современник»; арештовано Чернишевського, Худякова, Якушкіна, Михайлова і по їх засуді 1866 р. завішено й саме видавництво. Некрасов після того обняв видавання «Отечественных записок», а Пипін перейшов до видаваного Стасюлевичем «Вестника Европы», де працює й донині. Тут він понадрукував багато цінних праць, тикаючих давньої і нової руської літератури. Згадаєм тут тільки найважніші: «Белинский, его жизнь и переписка» (вийшла також окремо в двох томах), «Характеристики литературных мнений тридцатых и сороковых годов», «Об изучении древней русской словесности», «Панславизм в прошлом и настоящем», «Польский вопрос в русской литературе» і др. В 1865 р. вийшов його переклад Шерра «Загальної історії літератури»*, до котрої як доповнення він в спілці зо Спасовичем видав «Обзор истории славянских литератур». Друге видання тої книжки, з одного розширене на два великі томи, вийшло 1879—80; третій том, історія літератури великоруської, має ще вийти. Діло Пипіна — се безперечно найліпший огляд слов'янських літератур. Його переводять на німецький, французький і чеський язики, воно стає загальноєвропейським добром, і певно причиниться до пізнання і оцінення змагань

та праць поєдинчих слов'янських племен, а між ними й нашого українського. Не можемо на закінчення сього очерка не повторити бажання М. Драгоманова, висказаного в «Громаді»* зараз по виході першого тому Пипінового діла, щоб хто з наших письменних людей переклав тую часть Пипінового діла, де говориться про українське письменство, і видав її враз із відповідною хрестоматією для вжитку молодіжі замість дотеперішніх «Читанок», в котрих часть історико-літературна заступлена тільки малостійними життєписами і не дає ніякого образу розвитку думок і змагань українських писателів. Правда, Пипінове діло, щоб було для нас добрим підручником, вимагало б деяких доповнень, але, маючи провідну нитку, се дуже легко можна зробити.

П'ЯТИЙ РІК УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ «ГРОМАДИ» В ЖЕНЕВІ

Восени минувшого року вийшла на українській і французькій мовах програма українського видання «Громада», котре замість безстрочних книжок, як досі, почало виходити двомісячними книжками. «Громада», видавана М. Драгомановим від 1877 р., відразу звернула на себе увагу передових людей усієї освіченої Європи. Про неї згадували, то спорячи, то похваляючи або прямо черпаючи факти, письма французькі, німецькі, польські і російські, та й то не лише в конституційній Європі, але і в самій Росії («Вестник Европы», «Голос»* і др.). Можна сказати сміло, що від часів Герценового «Колокола»* ніяке слов'янське заграничне видання не виробило собі такого поважного становища, як «Громада». В дотеперішніх чотирьох літах вийшло 4 неоднакої величини книжки того видавництва, де, крім першої (програмової) книжки, іменно звертають на себе увагу об'ємом і багатством змісту кн. II і IV. В IV кн. особливо цікава стаття видавця «Шевченко й україно́філи»*, котра і в нашій печаті свого часу викликала була гарячу полеміку.

Тепер появився перший випуск п'ятого річника (за місяці падолист і грудень 1880 р.). Крім програми, випуск той містить статтю С. Подолинського «Дарвінізм і громадівство», де в формі полеміки проти знатних дарвіністів німецьких Оскара Шмідта* і Ернста Геккеля* виказується тісний зв'язок сучасного громадівства з добутками наук природничих, а особливо з теорією еволюційною. Стаття ця друкувалась по-французьки в «Revue Sociale»[1], по-сербськи в «Стражі», по-німецьки в «Arbeiter wochen chronik»[2]; для видання

---

[1] «Соціальний огляд» (*франц.*).— *Ред.*
[2] «Тижнева робітнича хроніка» (*нім.*).— *Ред.*

українського автор значно її переробив і поповнив. Відтак іде початок повісті М. Павлика «Вихора», де дуже живо і реально малюється життя мужиків в околицях Косова. Третя, також нескінчена ще стаття С. Подолинського «Про робітницький рух в Англії і Ірландії»* займається початками англійського робітницького руху в першій четвертині нашого віку. Дальше йдуть біжучі вісті про рух робучого люду на Україні, а именно на Україні російській (М. Драгоманова) і галицькій (М. Павлика), а вкінці й звістки про рух робітників західно-європейських (з'їзд в Гаврі) М. Драгоманова. Особливо близько тикає нас стаття Павлика про рух робітницький* в галицькій Україні; жаль тільки, що стаття ся не всюди фактично вірна і що автор її надто скорий до сміливих виводів, котрі не завсіди дадуться підперти даними фактами. Для нас не можливо спорити в «Світі» з М. Павликом, так як «Громада», не маючи в Австрії дебіту почтового, не може доходити до рук наших читачів дорогою прямої передплати, а наводити і розбирати тут всі подрібності статті нам зовсім не можна. Тільки ж сяк чи так, «Громада» і в новій формі не перестає бути видавництвом, з котрого довго і многим українцям прийдеться багато вчитися й користати.

МИКОЛА В[ІТАЛІЙОВИЧ] ЛИСЕНКО

На сей раз подаєм нашим читачам портрет і життєпис одного з найсимпатичніших тепер у нас синів України — музики-композитора Миколая Лисенка. Ім'я його стає у нас щораз більше звісним, а його утвори щораз більше любленими. Ніякий концерт руськонародний не обходиться без композицій Лисенка, ба вже й по многих руських домах, як у Львові, так і по краю все більше й більше співаються й граються його утвори, особливо нашою молодіжжю, в котрій Лисенко має найщиріших і найгарячіших прихильників.

Надіємся, що, подаючи вперше нашим землякам портрет і життєпис Лисенка, вчинимо тим їм милу прислугу. Життєпис дістали ми з Києва від особи близькостоячої до Лисенка; він сам подав перелік утворів своїх музичних в порядку часової більше-менше їх появи. З цього короткого огляду утворів Лисенка бачимо побіч плодовитості його талану ще й надовсе чесний напрям його праці. Лисенко тепер якраз в силі віку і в силі буйного розцвіту свого композиторського талану. Його гаряча любов до України — народу з його співом і музикою, його глибоке почитання пам'яті Кобзаря-Шевченка, накінець і його основне образування в музиці наказують нам вірити, що Лисенко на полі музики ще багато потрудиться для слави України. Охоту і силу до дальших трудів кріпити буде в нім щира прихильність і признання заслуженої його діяльності від всіх земляків, в тім числі й галичан, бажаючих зросту й слави українській культурі.

ДІТСЬКІ СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

В «Мислях о еволюції в історії людськості»* згадав я о тім, що первісною мовою чоловіка були т. зв. «звуки природні» (Naturlaute), котрі прямо виражали враження чоловіка і звичайно наслідували звуки самої природи, голоси звірів і т. д. Тота первісна бесіда (коли мож її назвати бесідою), мусила складатися з самих беззв'язних викриків, слідуючих по собі без ніякого логічного зв'язку, а тільки так, як через змисли входили враження до свідомості чоловіка. Зразу кожний чоловік видавав при тім такі звуки, які йому вирвались з голосниці; але звільна утвердились певні звуки для певних вражень у більших куп людей. Звуки ті стали відтак закладовим капіталом, з котрого виробилась бесіда людська така, якої нині уживаємо.

Сліди тої первісної звукової бесіди не затерлися доразу; їх останки перетривали й дотепер у всіх живих бесідах європейських народів то в окликах домашніх звірів, то в дитській бесіді. Ті звуки мало або й зовсім не зв'язані з загальною системою бесіди тих народів і виглядають в ній, мов ератичні брили, занесені бог зна відки і осаджені серед зовсім відмінної формації. Особливо дітські слова досі мало звертали на себе увагу язикознавців, і, оскільки мені здається, не найшли вступу до ніякого словаря. Може бути, що в інших бесідах таких відрубних дітських слів дуже мало, або що вони нічим не вирізнюються від звичайних слів людових. Зато у нас слів спеціально дітських досить багато й таких останків первісної звукової мови, на котрі будь-щобудь варто звернути ближчу увагу.

Подаю отсе збірничок дітських слів переважно з одного села Нагуєвич в Дрогобицькім повіті. Хоть він і не повний, то все-таки вже з нього мож підхопити деякі основні признаки тої первісної звукової мови, котрої вони є останком.

Надіюсь, що добрі люди з різних околиць доповнять цей збірничок, і так зложив би ся цікавий причинок до українського словаря.

Зібрані слова я пишу методом чисто фонетичним, не позволяючи собі в них ніяких формальних змін. Слова, важні для слідуючих заміток, надруковані відмінними черенками.

Дітські слова з села Нагуєвич[1]

1. Назви домашніх звірів.
Наньі (від *на-на*, котрим кличуть худобину) — худобина, добичьи (Наг.). *Биньі (на, биньку, на!* — Войнилів). *Gaga, gaga* — гуска, гусак, бусьок. *Кицьі, киньі* (від *кіт*) — кіт. *Цьоні* (коні) — кінь, коні. *Гава* (від *гав*), *цуцьі* (від *цу-цу*, котрим кличуть пса) — пес. *Телиньі* — теля. *Тьупа, тьутьі* (від *тьу-тьу*, котрим кличуть курей) — курка. *Вова* — вовк, щось страшне. *Куцьі* (від *куць-куць*, котрим кличуть свиней) — свиня. *Кука* (від *кусь*, кусати або, може, від шукати?) — вош.
2. Назви людей своїх і чужих.
Мама — мати. *Тато* — отець. *Баба* — баба, стара жінка. *Дзьі-дзьі* — дідо, старий чоловік. *Цьоцьі*— тета. *Чужі* — всяка чужа людина.
3. Деякі окружаючі предмети і явища.
Папа — хліб. *Каші, кайі* — молоко. *Цицьі* — циця. *Бозьі* — огонь, сонце; *жижа* (Березів) — огонь. *Люльі* — колиска. *Лильі* — ложка. *Льольі* (від чого походить?) — сорочка. *Дбрру* — вода. *Дудьо* — студено. *Зьумцьі* — земля. *Коко, єйо* — яйце. *Дзьіньо* — щось дзвеняче, дзвінок, гріш.
4. Деякі загальні означення.
Чічі — цвіт, взагалі красний предмет. *Лялькі* — красна людина, взагалі щось красне. *Кака* — щось погане. *Буба* — те, що болить.
5. Деякі дієслова.
Тптрутьу, гатьта-вйо — їхати. *Пай-пай* —спати. *Гам-гам, гамцьі, йіцьі* — їсти. *Бий-бий* — бити. *Хоцьі* (від ходи, *chodź*) — іти. *Сьуп-сьуп, сьупці* —

[1] Де мені звісне було слово з інших околиць, я наводив його також з заміткою, в якім селі записане.

сідати. *Кусь* — кусати, пекти, калічити. *Цьум-цьум, цьумці*. *Цьом-цьом* (Войн.) — цілувати. *Пук-пук* — упасти. *Лъу-лъу, а-а, ни-ни* — колисати. *Пий-пий* — пити. *Бізяй-бізяй* — бігти. *Гав-гав* — гавкати. *Цьуп-цьуп, цьупці* — купати. *Коть-коть* — котити.

Примітки до дітських слів

1. Кожна дитина, а також родичі творять нові слова, коли дитина починає говорити. Слова ті підхапуються з звуків, які дитина звичайно видає, і окружаючі повторюють їх, поки й дитина сама не привчиться їх виговорювати. Вони мають значення тільки в маленькості тої дитини, а відтак забуваються. Таких слів, розуміється, в сей збірничок не втягнено. Тільки певна часть слів, чи то дуже простих по складу звуків і вигідних для дітського виговору (*мама, папа*), чи то наслідуючих добре звуки природи (більша часть назв звірячих), уживається загально при кожній дитині; кожна дитина вчиться їх і уживає якийсь час перед уживанням звичайної бесіди. Слова ті не відміняються, остають однакі для всіх родів, часів і форм і лучаться між собою короткими словами з звичайної бесіди. Напр., замість «піде дитина спати» — піде дитина «пай-пай», а дитина звичайно повторяє тільки послідне слово «пай-пай». Або замість «дасть корова молока» — «дасть наньі кайі». «Піде дитина в люлю а-а-а!» і т. д.

2. Як бачимо, більша часть дітських слів (усі напечатані курсивом), се або наслідування звуків природи, або дуже прості витвори з окликів людських до звірів. Велика їх часть має пні зовсім відмінні від пнів тих слів, котрі означають той сам предмет в звичайній бесіді (напр., *льольі* — сорочка). Декуди також стрічаємо в тих словах давні пні, котрі тепер вийшли з уживання, напр., *жижа* — вогонь, пень -*жье*,— з чого старор. *жещи*, в рус. *жечь*, в українськім замість того *палити*.

3. В дієсловах бачимо цікаве явище, а іменно подвоєння пня для вираження довшого тривку сього явища або діяння. Се кидає цікаве світло на процес творення дієслів з природних викриків: щоб показати, що певне враження триває або щоб означити сам процес його тривання, уживав первісний чоловік того самого звуку природного, що й для означення якості враження, а тільки його подвоював, з чого звільна вироблялися первісні дієслова.

4. На взір первісних звуків природних поперетворювано з часом і деякі звичайні слова на дітські форми. Слів таких небагато і прийняти треба, що утворені вони стосунково пізно. В тих словах цікава проява — намагання до м'якшення первісно твердих суголосних, і то до м'якшення звичайно неправильного, повстаючого задля звука *і*, котрий в українських дітських словах, як кожний бачить, дуже частий і люблений.

Замічу вкінці, що, з іншого боку, цікавим було би докладне нотування звуків, які видають малі діти від перших неділь по вродженню. Бо так як студіювання дітських слів кидає світло на перші початки людської мови, так студіювання перших звуків, які видає новонароджений чоловік, кидає світло на вироблення його звукового органу, його спосібності до видавання звуків.

МИХАЙЛО ЄВГРАФОВИЧ САЛТИКОВ [ЩЕДРІН]

«Писати життя і оцінку Щедріна — це значило б писати історію і оцінку цілого розвитку Росії за послідніх 30 літ»,— сказав один з наших сучасних писателів. І справді, життя і твори Щедріна так тісно, так нерозлучно зв'язані з розвитком цілого суспільного життя в Росії, як наслідок з причиною, як образ в дзеркалі з дійсним лицем. Всі його твори — то причинки до біографії не так самого творця, як того великого чудовища, що звесь російською імперією. В ярких, хоть крізь призму карикатури перепущених образах він показав його вродини і зріст в минувшості («История одного города»), показав його внутрішню машинерію, немов фізіологічні функції його життя («Губернские очерки»), показав, звідки бере воно живі соки до свого існування і як асимілює їх («Господа ташкентцы», «Помпадуры и помпадурши»), показав вкінці різнородні верстви і маси народу, живучі під тиском того чудовища («Благонамеренные речи», «Современная идиллия» і др.). Перший по Гоголю сатирик в російській літературі, він прецінь різниться від нього вдачею свого гумору і закроєм своєї сатири так коренно, як коренно різниться вдача українця від вдачі великороса. Бо коли гумор українця більше погідний і попри всій їдкості та остроті більше гуманний, гумор великороса остається понурий та терпкий навіть там, де вибухає голосним сміхом. І коли в українця крізь сміх видніються сльози, в великороса видніється гнів. І в тім згляді Щедрін являється одним з головних представників нової, в е л и к о р у с ь к о ї школи в російській літературі. Крім тої глибокої племенної різниці, Щедрін і тим ще різниться від Гоголя, що коли цей був переважно артистом і кожну свою сатиричну картину подавав у викінченій, артистично

досконалій рамі, в Щедріні переважає публіцист. Його постаті тільки нашкіцовані, але не викінченні, не вимальовані «во весь рост», в його писаннях не раз більшу половину займають розправи та теоретизування (згадати лиш про зовсім майже в роді розправ писані «Признаки времени» та «Письма о провинции»), артистична рамка відкидається набік, подібно як і у другого сучасного представника великоруської літератури Гліба Івановича Успенського. Правда, в останнім своїм більшім творі «Убежище Монрепо» Щедрін, кажуть, попробував списати і артистично досконалу картину; наскільки се йому удалось — не знаємо, бо сей твір поки що не дійшов до наших рук.

Будь-як-будь, а все-таки Щедрін, хоть артистичним талантом не дорівнює Гоголеві, прецінь показав великий вплив на російську суспільність. Один його сатиричний очерк, говорив перед кількома роками д. Драгоманов, зробив більше зробити для розвитку свобідних думок в Росії, ніж зробила вся українська література від 60-х років аж дотепер. Хоть характерів, індивідуалізації в його творах дуже мало, то зато в них мітким словом націхований кожний ступінь розвитку суспільного життя, кожна верства і різновидність паразитів, ссучих піт і кров робучого люду в Росії. Назви, які він їм надасть, стаються термінами генеральними, родовими: ташкентці, помпадури, історіографи, Балалайкіни, Тряпічкіни (назва взята з Гоголя) і т. д. Сатира його в більшій мірі від Гоголевої політична, стає при сучаснім політичнім гніті єдиною прозірчастою покривкою, під котрою мож в Росії висказувати суд о політиці і суспільнім безладі, так як ген-то Езоп тільки під ослоною байок міг висказувати свої думки про відносини невольників до панів.

Михайло Євграфович Салтиков родився 15 грудня[1] 1826 р. в Тверській губернії, в селі Спаськім*, де отець його був поміщиком. Набувши дома старанного виховання, вступив 1836 р. до московського дворянського інституту, а відти по двох роках поступив в ліцей. Скінчивши там науку 1844 р., одержав місце в канцелярії воєнного міністерства в Петербурзі, де служив до 1848 р. В тім році видав в «Отечественных записках» свою першу повість «Запутанное дело»*; цензура добачила в тій повісті «неблаговидный дух», і молодого автора вислано до В'ятки, де пробув до 1855 р. Потім його знов перенесено до Петербурга в канцелярію

[1] За старим стилем.— *Ред.*

міністерства внутрішніх діл, відки пізніше вийшов віце-губернатором до губерній Рязанської і Тверської.

Очутившися таким способом серед урядницького життя на провінції, Салтиков мав найліпшу спосібність приглянутися йому і черпати з нього предмет до своїх сатир. Уже слідуючого (1856 р.) розпочав він в «Русском Вестнике» ряд очерків, котрі опісля вийшли окремо під назвою «Губернские очерки» і відразу поставили автора в ряді найперших російських сатириків. Критика, а особливо Добролюбов*, ставила високо те діло, тим більше, що урядницьке життя (крім Гоголевого «Ревізора») досі ніде не було так глибоко розібране і в цілій повноті показане, як в тій книзі. Під «Губернскими очерками» автор перший раз підписався псевдонімом Щедріна, і той псевдонім задержав і дотепер.

Великий успіх того діла спонукав автора занятися відтепер більше літературою. Він печатав свої праці в різних журналах; з них в р. 1863 зложились дві книжки: «Сатиры в прозе» і «Невинные рассказы»[1]. В тих двох книжках, немов в дзеркалі, показана преславетна «доба реформ», тота доба, коли-то в Росії, приспаній миколаївським автократизмом, нараз повіяв «ліберальний» дух і наробив величезного колоту в головах і в економічних обставинах цілої величезної держави. Генерал-автократ, котрого наглий наплив лібералізму і реформ доводить до безумства і смерті (Зубатов), і поміщик-кріпосник, котрий по скасуванні кріпацтва вихваляє вільнонаємний труд, не маючи й найменшого поняття взагалі о якім труді,— ось головні, з немилосердною правдою з життя вихоплені типи «Невинных рассказов».

Того самого 1863 р. Салтиков покинув державну службу, вступив до редакції «Современника»* і віддався цілком літературі; писав очерки сатиричні, рецензії, статті наукові, фейлетони і рецензії театральні. А коли 1866 р. «Современник» завішено, став Щедрін співробітником «Отечественных записок», перейшовших тоді на власність Некрасова, щоб вести далі діло, зачате «Современником». По смерті Некрасова 1878 р. Щедрін сам став властивцем і видавцем того, безперечно, найпершого тепер в Росії журналу. Від 1863 р. почалась нова доба в сатиричній діяльності Щедріна, почалась його боротьба проти явної і тайної, урядницької, урядової і газетярської реакції,— його сатира стала глиб-

---

[1] З тих послідніх один очерк п. н. «Супокійне життя» був напечатаний в українськім переводі в «Друзі» 1877 р.

шою і різкішою. Головні його твори з тих літ видані в ось яких книжках: «Для детей», «Признаки времени» і «Письма о провинции», далі проба великої історичної сатири: «История одного города»[1], далі найважніші: «Господа Ташкентцы», «Помпадуры и помпадурши», «Дневник провинциала в Петербурге», «Благонамеренные речи» (2 томи), «В среде умеренности и аккуратности», не видані окремо: «Современная идиллия» («Отечест[венные] зап[иски]», 1877) і «За рубежом» (там же, 1880), а вкінці два його найновіші романи «Убежище Монрепо» і «Круглый год».

Салтиков досі ще працює невтомимо, і чим далі, тим його сатира стає глибшою, хоть, звісна річ, і йому нераз лучається схиблювати з прямої дороги. Однако ж надіємось, що він збагатить ще російську літературу не одним гарним і пам'ятним твором.

---

[1] Початок тої сатири був переведений по-нашому і надрукований в «Друзі», 1877, п. н. «З якого кореня Дуреньки».

ТЕМНЕ ЦАРСТВО.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Оця студія була написана восени 1881 р. в моїм рідним селі Нагуєвичах як друга часть «Причинків до оцінення поезій Тараса Шевченка», яких перша часть була присвячена розборові поеми «Гайдамаки». Обі часті були друковані в часописі «Світ, ілюстрована літературно-наукова часопись», видаванім у Львові в р. 1881, чч. 8—9, ст. 158—161, ч. 10, ст. 171—2, ч. 11—12, ст. 195—199 і ч. 13, ст. 221—4. Тільки другу з тих студій уважаю потрібним передрукувати тепер як річ, на мою думку, досить заокруглену та непередавнену, і випускаю її в світ для вшанування пам'яті великого українського поета в день сотих роковин його народин. Непередавненою вважаю свою студію тому, що «темне царство», змальоване в ній, у своїй суті не змінилося й досі, незважаючи на немногі світліші роки, і якраз тепер іще раз виявило свою силу та снагу забороною врочистого святкування пам'яті великого українського поета в головнім місті України.

Передруковуючи сю студію по 33 роках, я поробив у тексті деякі, не дуже значні, язикові, стилістичні та річеві поправки та пододавав нотки. В основі вона лишилася незмінною.

Писано дня 23 лютого 1914.

І небо невмите, і заспані хвилі;
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовклая трава;
Не хоче правдоньки сказать,
А більше ні в кого спитать.

Т. Шевченко.

І

Початок сорокових років був дуже важною добою для поетичної творчості Шевченка, добою великого перелому в його думках. Уже в розборі «Гайдамаків» я старався зазначити той перелом, що хоч не корисно вплинув на цілість і стійність тої поеми, зате був безмірно важний як для поета самого особисто, так і для стійності його пізніших творів.

Аби докладно зважити, який се був перелом, треба нагадати, що Шевченко жив тоді в Петербурзі, обертався серед високо освічених кружків, свобідний і люблений своїми земляками та чужими. Треба нагадати, яка то пора була в російській літературі в початку сорокових років і які думки носилися тоді в головах передових російських людей і висловлялися в передовій російській печаті. Три великі російські письменники — Пушкін, Грибоєдов і Лермонтов — усі передчасно посходили вже в могилу, але твори їх, особливо ті, що могли вважатися остатнім словом кожного з них («Горе от ума» Грибоєдова, «Евгений Онегин» Пушкіна, «Герой нашего времени» Лермонтова), жили серед читаючої громади й робили великий вплив на думки та переконання, тим більше що сміле, гаряче слово Бєлінського додавало їм ясності й ширини. Четвертий великий поет і геніальний письменник російський Гоголь саме тоді стояв у найкращім розцвіті своєї поетичної творчості, писав або задумував писати тоді свої найкращі твори «Ревизор» і «Мертвые души». І сам Бєлінський у невтомимій роботі над розвитком своїх думок починає покидати становище естетичної критики, починає добачати ціль усієї культурної праці людськості в тім, аби ущасливити всіх людей, дати всім можність всестороннього розвитку всіх вроджених сил, а спеціально ціль штуки в тім, аби показувати правдиво

дійсність із її хибами та задатками ліпшої будущини, будити в людей охоту до поправи тих хиб і віру в можність поправи. До довершення того переходу в Бєлінськім, ба й до зміни поглядів усієї інтелігентної російської громади чимало причинилися й вільнодумні та радикальні діячі — письменники Герцен і Бакунін, що за границею, в Німеччині та Франції, пильно слідили* за духовим розвитком рідного краю і вдержували живі зносини з передовими людьми в Росії. Та й взагалі в цілій Західній Європі йшов тоді великий поступовий рух. Французька романтична школа від радикалізму чисто естетичного переходила до радикалізму політичного (Віктор Гюго) та релігійного (Ламенне)*; побіч романтиків, хоч і під їх впливом, поставали нові напрями. Жорж Занд уже розпочала гарячим словом проповідь рівності та свободи жіноцтва; вона ж і много читаний Ежен Сю (Eugéne Sue) були найвиднішими представниками сенсімонізму в французькій літературі*. А рівночасно вже Бальзак, і ще перед ним Стендаль, клали підвалини нової, реалістичної школи. Такий самий поворот до реалізму та до порушування суспільних питань у літературі доконували в Англії Діккенс («Різдвяні повістки») і Теккерей, у Німеччині Ауербах («Dorfgeschichten»[1]), не згадуючи вже про Генріха Гейне, який рівночасно з Шевченковим «Сном» (1844 р.) своєю поемою «Deutschland, ein Wintermärchen»[2], формою та напрямом багато де в чім подібною до Шевченкового «Сну», сильно та дотепно вдарив на передрухнілий політичний лад Німеччини.

Твори тих європейських письменників, а особливо Жорж Занда, Бальзака, Сю, Діккенса перекладалися та читалися многими в Росії і мусили показати також немалий вплив[3].

Та не тільки в надобній літературі, але також у філософії та інших науках із початком сорокових років завважуємо загальне змагання до реалізму, до опирання загальних висновків на фактах, на досвіді, на статистиці. Рівнобіжно зі зростом реалізму в штуці й науці йде зріст демократизму, республіканізму та соціалізму в питаннях політичних і суспільних. Ся велика хвиля європейського духового руху

---

[1] «Сільські оповідання» (*нім.*).—повна назва «Шварцвальдські сільські оповідання».— *Ред.*

[2] «Німеччина, зимова казка» (*нім.*).— *Ред.*

[3] Завважу мимоходом, що на творах Бальзака й Діккенса Бєлінський зразу зовсім не пізнався і ставив їх нижче творів, прим[іром], Ежена Сю.

захапує також чільних людей у Росії, будить їх до нового життя. Перед тим уже Пушкін у «Онєгіні» та Лермонтов у «Герої нашого часу» в ярких картинах показали були цілу духову та моральну нікчемність пануючої верстви в Росії. Ті твори враз із Гоголевими сатирами розбили сліпе самозадоволення російської інтелігентної громади, збудили глибшу застанову над собою і над існуючим ладом. Усе те вкупі мусило викликати новий поворот у літературі. Швидко появляться на світ «Мертві душі» Гоголя, а за ним підуть «Записки охотника» Тургенєва, перший прилюдний удар на велику, наболілу рану російської суспільності, на кріпацтво.

Неможлива річ, аби Шевченко, живучи під той час у Петербурзі, не мав також захопитися тою великою хвилею поступового руху, аби його гаряча, молода душа не повернулася також у новім напрямі, тим більше, що й власні його мужицькі симпатії віддавна тягли його в той бік. Тому не диво, що супроти напливу тих нових ідей давніші його старокозацькі ідеали бліднуть, що його вузький український націоналізм* звільна перетворюється сам у собі, перероджується в любов до всіх слов'ян, тиснених чужими, а далі в любов до всіх людей, тиснених путами суспільної нерівності, неправди й неволі. Від початку сорокових років Шевченко чимраз виразніше та сміліше вступає на нову дорогу. Майже кожний новий його твір — се крок наперед по тій дорозі. Велике нещастя, що мов грім ударило в нього в хвилі найкращого розквіту його поетичної сили (його арештування та засудження до смерті на службу в солдатах 1847 р.), не тільки не могло змінити того напряму, але навпаки, утвердило в нім поета; по увільненні з десятилітньої страшної неволі він творить свої безсмертні поеми «Царі», «Неофіти» та «Марію», в яких, покинувши рамки українського націоналізму, на загальнолюдській канві рисує картини тиранства та боротьби за правду, рисує високий, аж до наших днів ледве достижимий ідеал жінки-матері.

Дуже цікава річ слідити крок за кроком розвиток нашого поета в тій другій добі його поетичної творчості. Задумавши зробити се в своїх «Причинках», я певний, що тільки таким способом, роздивляючи уважно кожний крок, не закриваючи хиб і не прибільшуючи заслуг (такого прибільшування Шевченко зовсім не потребує), ми матимемо змогу відповідно зрозуміти значення творів нашого геніального кобзаря, а також зрозуміти той напрям думок, що завів

його в неволю, розширити та прояснити ті ідеї, за які він терпів, і причинитися до осущення тих ідеалів, які йому, хоч може ще і в невиразних нарисах, показувалися в хвилях вітхнення.

В «Гайдамаках», написаних у р. 1841, я показав перший, несмілий і майже несвідомий крок нашого поета на тій новій дорозі. Правда, козацький патріотизм переважає ще, але з невиразного закінчення, з частих вибухів чисто людського, національними рамками не затісненого чуття, з непевності й несмілості в рисуванні страшних картин різні та війни, які поет то сяк, то так старався залагодити, немов прозірчастим серпанком закинути, з усього того видно було, що вузький націоналізм, шукання ідеалу в минувшині доспівує тут остатню свою пісню, і що відтепер підуть у поета інші пісні. Воно так і сталося. Вже в передмові, писаній по скінченні поеми («По мові передмова»), поет зовсім недвозначно прощається з давнім козацько-патріотичним напрямом, з давніми героями-войовниками.

«Весело послухать сліпого кобзаря*, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками. Весело, а все-таки скажеш: «С л а в а б о г у, щ о м и н у л о!» А надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що ми всі слов'яни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх п о м и л я л и с ь, нехай братаються знову з своїми ворогами, нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навік од моря і до моря слов'янська земля». Як бачимо, поет виразно вказує тут, що йому противні всі ті війни та різанини, в яких він колись бачив славу України, що всі ті криваві події він уважає великою помилкою предків, а не боротьбою за правду. І хоч іще пізніше, 1845 р., в поемі «Холодний яр» він боронить гайдамаччину від закиду, буцімто «гайдамаки не воины, розбойники, воры»,— то все-таки, поминувши те, що такий закид із історичного становища зовсім пустий та неважний, Шевченкова оборона дуже слаба та безосновна. «За святую правду-волю розбойник не стане»,— каже він, хоч сам уперед назвав гайдамаччину помилкою. «Не заріже (розбійник) лукавого сина, не розіб'є живе серце за свою Вкраїну». Тут попереду усього Шевченко боронить гайдамаччину не історичну, а ту, яку він списав у своїй поемі, а його доказ про те, що Гонта вбив власних синів, історично нестійний, бо ніяких своїх синів Гонта направду не зарізав, а вбійство синів за те тільки, що вони

без своєї вини були католиками, не можна назвати ділом патріотичним. Такі вчинки родить тільки фанатичне засліплення. І не треба бути героєм на те, аби «розбити живе серце». В часах великого фанатичного засліплення людей бачимо багато таких випадків, від котрих здригається серце потомних поколінь, а котрі, проте, ніхто не думає зачислювати до діл геройських. Героїзмом можна назвати тільки таке діло, де мука й терпіння одиниці здобуває або окуплює добро цілого народу, цілої людськості.

«Гайдамаки» показуються нам немов широкий ставок на скруті степової ріки. Вода, бачиться, та сама, що вплила до нього, та й випливає; тільки по смаку чуєш, по її свіжості міркуєш, що вона не зовсім та сама, що змінилася, освіжилася невидимими підземними норами. Та й випливає вона вже в іншім напрямі, ніж вплила, випливає бистрішими, дужчими хвилями. З «Гайдамаків» виплили дві такі струї, що породили найкращі Шевченкові твори. Здається, немов складники, змішані ще в «Гайдамаках», дедалі розкладаються, діляться та очищуються. З одного боку, український націоналізм, позбувшися старокозацької закраски, розширяється та поглиблюється в правдивий український патріотизм, у правдиву «гражданську скорбь» над теперішньою сумною долею України, в могутній гнів на її гнобителів. Але се вже не той формальний патріотизм, який ми бачили в першій добі Шевченкової творчості. Сей новий патріотизм нашого поета не полягає вже на споминах «славної бувальщини», гетьманських булав, жупанів та війн. Він основується свідомо та твердо на любові до всіх людей, на бажанні загальнолюдського братерства, на прихильності до всіх пригноблених і покривджених, між котрими перша й найближча серцю поета його рідна Україна. Той високий патріотизм вилився огненним словом у поемах «Сон» (1844) і «Кавказ» (1845), котрих розборові я й присвячую отсю статтю. А друга струя, що вилилася з того спільного збірника і йшла рівнобіжно з першою, а також рівнобіжно з загальним у Європі зворотом до реалізму, се було змагання вказати в правдивих картинах життя українського люду та його кривд. Ся струя породила такі прегарні перли нашої літератури, як «Катерину», «Наймичку», «Відьму», «Марину», «Петруся» та «Княжну». Але в обох тих струях течія спільна і дно спільне — протест проти погані сучасного ладу, опертий на сильнім та незасліпленім почутті гуманності.

Статті, присвяченій розборові «Сну» та «Кавказу», я дав наголовок «Темне царство». Сей наголовок випливає з самої суті діла. Бо й справді в тих двох поемах списав поет картину великого царства російського, того царства тьми, що давить Україну, що абсолютизмом і самоволею царства та чиновників давить і путає не тільки діла, але навіть думки та змагання кожної вільної одиниці. Читачам, знайомим із російською літературою, відома буде стаття Добролюбова під таким самим наголовком, присвячена розборові побутових драм Островського. Приймаючи такий сам наголовок для сеї статті, я зовсім не хочу йти в супір із найкращою працею найбільшого російського критика. Така думка, поминаючи нерівність сил, тим дальша від мене, що й предмет обох статей принципіально різний. Бо коли Добролюбов під назвою темного царства змалював на основі побутових драм Островського велику неправду й погань не цілого суспільного ладу, а головно родинного життя одної верстви великоруського народу, купецтва, я хочу на основі Шевченкових поем відмалювати погань і неправду, що лежить переважно в політичнім устрою Російської держави, розуміється, не без екскурсій і на суспільне поле.

Але чи складається з тих двох поем така цілість, аби можна було розглядати їх разом, не мішаючи з собою різнородного? Адже писані вони не в один час, то чи ж нема між ними різниць щодо настроїв і поглядів поета? Розуміється, різниці видно, але, на мою думку, різниці ті досить поверхові, не тикають самого основного погляду поета на представленім «темне царство». Ось чим, на мою думку, відрізняється «Сон» від «Кавказу». В «Сні» Шевченко стоїть іще більше на національнім українськім грунті (поема писана вчасніше). Україна нагадується йому все і всюди; її горем наболіла вся його душа; тих, хто катує й катував її, він проклинає з цілим жаром болючого серця. «Сон» — се велике оскарження «темного царства» за всі теперішні й минувші кривди України, оскарження, піднесене з більше, хоч не виключно партикулярного становища — українства. Натомість «Кавказ» побудований уже на ширшій, можна сказати, загальнолюдській основі. Всяка боротьба за волю, всяке змагання проти «темного царства» знаходить прихильника в нашім поеті. «Кавказ» — се огнista інвектива проти «темного царства» зі становища загальнолюдського, се, може, найкраще свідоцтво могутнього, всеобіймаючого, щиро людського почуття нашого поета. Кожний

побачить після сього, що вказана тут різниця між обома поемами не те що не спиняє нас складати їх в одну цілість, але навпаки, спонукує до того. Адже власне задля того відмінного становища в освітленні одної речі обі поеми взаїмно доповняють себе.

Ще менше важна різниця, яка заходить між обома поемами щодо артистичного оброблення. З того погляду «Сон»— один із слабших творів Шевченка. Сама основа поеми — поет у сні перелітає Росію, а особливо Петербург, і списує картину за картиною так, як вони насуваються йому на вид,— грішить недостачею внутрішнього логічного зв'язку, так як взагалі кожний опис подорожі, де картини припадково чергуються та міняються, нічим або мало чим в'яжучися з собою. Певна річ, у Шевченка, так само, як і в аналогічній поемі Генріха Гейне, де описана дійсна подорож поета з Парижа до Гамбурга, під тим припадковим чергуванням картин лежить в основі глибший ідейний зв'язок, і се вповні вирівнює недостачу композиції. Натомість «Кавказ», що являється немов один величезний вибух чуття, також щодо форми мусимо вважати одним із найкращих творів Шевченка. Та, як кажу, різниця в виконанні тут маловажна. Одну й другу поему треба вважати творами переважно ліричними та оцінювати їх значення не мірою більш або менш реального змісту, але мірою вилитого в них високогуманного чуття. Те могутнє чуття поета мов блискавка розсвічує густий, віковий суморок «темного царства», пише огняним пальцем таємні слова над розкошуючими тиранами, а діло критики — обняти в цілості й показати ясно той образ, відчитати та витолкувати ті слова.

II

Од молдованина до фінна
На всіх язиках все мовчить!
Т. Шевченко.

Політикою в Росії займатися не вільно, коли під словами «займатися політикою» схочемо розуміти свобідний обсуд ділань і розпоряджень уряду, свобідну критику державного устрою та публічного життя. В абсолютній державі, де воля царя — закон і де тим самим закон угрунтований не на якихось для кожного ясних і зрозумілих принципах, але на волі одної всевладної одиниці, нема ніякої підстави

ані можності критикувати закони, критикувати будову та хід державної машини. Коли правда те, що сказав Щедрін про російську свободу слова взагалі, що в Росії вільно тільки «молоть пустяки», то подвійно правдивий буде такий суд про критику політичного устрою та ділань власті, а особливо єдиної всемогучої власті царя. А де нема свободи слова, там ніщо й говорити про п о л і т и ч н у п о е з і ю, ніщо й говорити про свобідний вислов почувань, які будяться в серці вільного та мислячого чоловіка під тиском політичної самоволі. Тож і досі великоруська література не має того, що називається політичною поезією*, окрім хіба двох-трьох невеличких, ніби історичних поем Рилєєва; хіба би хто хотів назвати тим іменем шумні, в основі царефільські та панславістичні вигуки поетичні слов'янофілів уроді Хом'якова [...].

Перший Шевченко [...] в своїх поемах «Сон» і «Кавказ» показав у Росії образці політичної поезії, показав також для всіх будущих поетів політичну дорогу, якою слід ступати на тім полі, та основу, з якої треба виходити.

Знав наш поет, що, виливаючи на папір своє наболіле чуття, свої політичні погляди та бажання, він не тільки не верне тим волі Україні —

Не жди сподіваної волі —
Вона заснула, цар Микола
Її приспав, —

але навіть не буде міг сказати того слова свого прилюдно, в печаті, і що його поеми в найліпшім разі можуть дійти до громади тільки в рукописних відписах. Ба, він знав і те, що за само написання подібних поезій, за сам прояв подібних «неблагонамеренных» почувань жде його така сама доля, як майже всіх передових поетів та письменників Росії, як того вільнодумця, котрого він такими гарячими та страшними словами описав у своїм «Сні»:

Онде злодій штемпований
Кайдани волочить;
Он розбойник катований
Зубами скрегоче —
Недобитка товариша
Зарізати хоче!
А між ними, запеклими,
В кайдани убраний,
Цар всесвітній! цар волі, цар,
Штемпом увінчаний!

В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

Бачив ясно поет, яка доля жде його,— вона його й справді не минула,— а таки не захотів мовчати та «присипляти в собі» свої думи, не захотів коритися перед самоволею, підлягати «темному царству», і не тільки сам кидав на нього громами своїх дум («Лети ж, моя думо, моя люта муко!»), але й інших завзивав до боротьби з ним. «А де ж твої думи, рожевії квіти?» — говорить він до катованого вільнодумця.— «Ой не ховай, брате, розсип їх, розкидай!»

Погляньмо ж тепер, що повернуло думку поетову до написання тих політичних поем? Який внутрішній процес — окрім побічних впливів — виробив у нім гарячий протест проти «темного царства». [...] Сей змалку вщеплений і в довгих літах неволі скріплюваний дух опозиційний дає нам заразом сказівку, для чого протест вилився у Шевченка з такою безприміркою в Росії силою. А з другого боку, його прихильність до мужиків, до покривджених і обідраних веліла йому поставити діло просто на загальнолюдське становище, підіймати протест не зі становища виключного українства, а зі становища покривдженої людськості. А тодішні обставини в Росії ще й дужче перли поета на таке становище. «Од молдованина до фінна на всіх язиках все мовчить» — говорить досадно поет, висказуючи тими словами, що не тільки Україна в Росії пригнетена і що він бажає волі та вільного слова не тільки для України, але також для всіх народів, глушених сліпою царською самоволею. Ся глуха, мертва мовчанка — не з благоденства, як іронічно додає поет, а з мусу, се перша й головна признака «темного царства». Аби з усіх людей поробити «холопів» та «лакеїв» або бездушні, робучі та покірні машини, бо тільки ті два роди творів земних мають місце в темнім царстві,— треба поперед усього не дати людям думати по-людськи та обмінюватися тими думками, треба не дати їм висловлятися свобідно, а радше треба заставити їх «молоть пустяки». А особливо треба не допустити до голосу людей, що кличуть іншим: «Схаменіться, будьте люди!»*

А серед тої мовчанки, серед того загального отупіння людського чуття що ж діяти чоловікові, в якого чуття гаряче й серце, повне любові? Що діяти поетові, живому серед мерців? Нудьга й розпука бере його. Сидячи в Петербурзі,

в самім осередку політичного гніту та політичної темноти, око в око з тою величезною машиною, що давить Україну і всю Росію, поет силкується, як каже сам про себе, заглушити в собі біль, забути про своє й людське горе. «Я гуляю, бенкетую в неділю і в будень» — звісно, аби не чути людського стогону. «А вам нудно, жалуєтесь? Ій-богу, не чую. І не кричіть!» Він знає, що таким робом не втишить болю в серці, а навпаки, такою силуваною мовчанкою, таким самооглушенням сам у собі з'їдається, сам п'є свою кров. Але нехай і так! Він гордиться хоч тим, що «я свою п'ю, а не кров людську», коли про більшість окружаючих його людей та про ціле темне царство треба би сказати якраз навпаки.

Страшно стає, коли вдуматися в значення тих немногих слів у заспіві «Сну», де поет, кинувши загальний погляд на змагання та порядки «темного царства», виткнувши коротко й досадно головні його болячки, показує нам своє власне нутро, розкриває психологічні причини, для яких він береться співати пісню про темне царство. «Кругом неправда і неволя, народ катований мовчить»*. Немногі чесні та смілі борці вільного слова або страждають між злодіями з клеймом на чолі, або п'ють свою кров, нидіючи та гризучися в силуваній мовчанці. Вернули та віджили в повній силі часи Нерона, про які писав Таціт*: «Часи, котрі ми переживаємо, такі нікчемно-жорстокі, що наші потомки не схотять повірити, аби жили колись люди, що могли пережити їх». Але дарма, що «щодень Нерони розпинають, морозять, шкварять на огні»*, дарма, що Прометеєві-людськості орел-тиранство «щодень божий довбе ребра, серце розбиває». «Розбиває та не вип'є живущої крові», «не скує душі живої і слова живого». Воно мусить вирватися на волю, мусить хоч у сні висказати себе, проламати кригу силуваної мовчанки.

В такім настрою душі наш поет лягає спати підпилий, ледво доплентавшися до своєї хатини. А в хатині, звісно, «божа благодать», се значить пусто, тихо, мертво. Нема ні жінки, ні діток, нема кому розважити й розрадити, нема друга щирого, і ні з ким поділити накипіле в серці горе. Та скоро заснув поет, скоро дух його увільнився з пут гнітючого суму й забуття, він зараз рветься летіти геть, рветься з землі і, прощаючися з нею, кидає їй в очі всіма муками, якими вона кормила його. Жаль йому тільки рідної неньки України, вдови безталанної, котру лишає без потіхи

й поради. Але ж і він не може помогти їй, а може тільки з нею сумувати та додавати їй надії, що настане колись і для неї день правди, що її малі діти доростуть і стануть на ворога, аби вибороти їй волю та самостійний розвиток.

Ось вихідна точка Шевченкової політичної поезії, і нею він різко визначується з-поміж інших російських поетів, що виступали на тім полі. Праведний гнів проти «темного царства», якого погань відома йому в цілій повноті, довго здержуване чуття, що насильно рветься на волю, хоч поет ясно знає, що жде його за се,— з того становища і в таких обставинах виспівана політична пісня стається вже не естетичною або якою-будь іншою забавкою, але поважним горожанським ділом, смілим маніфестом вільного слова проти «темного царства». Я не знаю ні в одній європейській літературі подібної поезії, написаної в подібних обставинах. Адже «Німеччина» Гейне, писана в Парижі 1844, та «Бичування» («Les châtiments») Віктора Гюго, писані в Брюсселі 1853, постали — перша під впливом свобідного парижського повітря, а другі на вигнанні в вільнім краю, коли поетам самим не грозило нічого з боку тих властей, на які вони кидали свої громи.

III

Он глянь...
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в ві[й]ську оддають!
Бо його, бач, трохи! а онде під тином
Опухла дитина, голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне.
А он... покритка попідтинню
З байстрям шкандибає,
Батько й мати одцурались,
Й чужі не приймають!
Старці навіть цураються!!
А панич не знає,
З двадцятою, недоліток,
Душі пропиває!

Т. Шевченко.

І сниться поетові його рідна Україна, уквітчана садами, обмита росою, сяючи непорочною красою. Жаль йому покидати неньку, але тут йому насуваються на вид

страшенні картини життя українського народу. Темне царство — се паразит, що живе соками й кров'ю народу. Аби піддержати своє існування, мусить воно здирати останнє з бідного робучого люду, мусить розпинати за подушне, мусить для своєї оборони кувати дітей людських і навчати їх убивати людей, проливати кров. «Нагодовані, обуті і кайданами окуті», воіни «муштруються» — привчаються до сліпого послуху, аби тим легше могли статися бездушним і могутнім знарядом гніту й притиску, аби могли статися величезною шрубою, що по волі царя-самодержавця та його підручників-блюдолизів давить і чужих, і своїх.

Але на тім не кінчиться тиск. Рука темного царства простягається ще далі над народом. Воно, приспавши кров'ю здобуту волю українського народу, віддало його з землею на власність нікчемним панам-недолюдкам, котрі знущаються над ним, «землею всім даною і сердешним людом» торгують, «продають або у карти програють людей — не негрів, а таких, таки хрещених, но простих», котрі висисають його працю, затоптують у болото його найсвятіші чуття. Дитина мре під плотом із голоду, а мати сердешна не сміє й поглянути на неї, бо жне пшеницю на панщині. Не тільки земля «всім дана», не тільки праця й зароблене добро, але також особа й честь людини віддані в безмежну власть навіжених панів. Вони програють людей у карти, без сорому беруть найкращих дівчат у свої покої для задоволення своїх звірячих жадоб, а потім насміхаються над обезчещеними. Все віддано на самоволю панів! Воно й зовсім природно, бо самоволя найвищої голови того темного царства, царя, що ж інше може породити, як не самоволю його підвладних, його блюдолизів, «княжат недорослих», котрі, по слову поета, «з каліки останню свитину з шкурою знімають», аби мати в що обутися.

Уступ Шевченкової поеми, наведений у епіграфі сього розділу, а також пізніші поеми, де поет ширше розвиває ту саму тему («Відьма», «Марина», «Княжна»),— се безперечно перший у Росії смілий і прямий удар на гниль і неправду к р і п а ц т в а. В політичних, а також у названих тут епічних поемах, виступаючи проти кріпацтва, поет старався досадним словом показати і досадними, хоч може подекуди й виїмковими, а не типовими фактами ствердити, що всяка неволя робить шкідний, деморалізуючий і вбійчий вплив не тільки на пригнетених, але також, і то навіть у далеко більшій мірі, на гнобителів. Російські пани-кріпосни-

ки змальовані в поемах Шевченка в найогидніщій постаті, як нелюди, тирани та п'яниці, і коли порівняємо його описи з дійсністю, наскільки вона відома нам із інших, не поетичних джерел, то переконаємося, що поет справді не багато пересадив, малюючи їх такими барвами, а схибив хіба тим, що малював випадки виємкові, збиткування поодиноких недолюдків, а не щоденний, пересічний, та зате ненастанний нагніт, для маси народу далеко тяжчий і згубніший від тих одиничних, надзвичайних вибриків звірства та самоволі. Правда, в тім часі, коли Шевченко писав свої поеми, понять реалізму в поезії не було ще так утвердилося, аби поет міг був узятися представляти віршами щоденне життя з його на вид дрібними та малозначучими пригодами, які не поодиноко, але в загальній сумі складаються на ту невдержиму роботу, під котрою стогне робучий люд. Таке представлення бачимо аж геть пізніше, в майстерських картинах Марка Вовчка («Інститутка», «Ледащиця»).

Ті страшні картини народної недолі та політичного тиску знов доводять поета до розпуки. Він рад би «упитися отрутою», заснути в кризі, аби позбутися тих страшних дум. Тому летить далі, летить у пустиню, в сніги та гори, аби заховатися від людей. Та дарма! Серед снігів і болот загули кайдани, і в нутрі поета знов будиться люта дума, знов перед ним око в око стає нова погань темного царства. «Забиті в кайдани люди виносять із нор золото, аби залити пельку неситому». Се каторжні! Се злодії та розбійники, котрих суспільність гнітом своєї нерівності, своїх внутрішніх суперечностей витрутила з простої, чесної дороги, котрих вона сама поставила проти себе, а потім сама ж за те супротивлення страшенно покарала. Се каторжні! Між злодіями й розбійниками в кайданах і муках також смілі борці за свободу, невтомні сіячі широких, ясних дум, найзавзятіші, природні вороги темного царства[1]. Жертви неправди суспільної й неправди політичної поруч себе, скровані

---

[1] Між такими російськими вільнодумцями, що при кінці XVIII і в першій половині XIX в. на Сибірі та в каторжних роботах покутували за своє вільнодумство, годиться згадати Радіщева, автора «Путешествия [из Петербурга] в Москву», далі 120 головних т. зв. декабристів, із яких 5 найголовніших повішено в Петербурзі в р. 1826, а решту заслано на Сибір. Майже рівночасно з київським Кирило-Мефодієвим кружком потерпів у Петербурзі тяжку кару кружок Петрашевського, до якого між іншим належав також найгеніальніший російський письменник Федір Достоєвський.

одним залізом, втоптані в безодню недолі одною важкою ногою самоволі та тиранства.

Хто вони? Як жили? Що кохали?
І яка лиха доля нараз
Тут їх пхнула в сніжнії завали?
Годі знать! Пута всіх порівняли,
Порівняв «височайший указ»[1].

А коли поет долітає до великого города московського (Петербурга), то й тут його очам поперед усього показуються картини гнету й неправди. «Мов журавлі», муштруються солдати перед городом. Рано, коли поет оглядає город, йому найперш усього показуються «вбогі», поспішаючі «на труд», показуються «заспані дівчата», що йдуть додому, а не з дому; бач, «посилала мати на цілу ніч працювати, на хліб заробляти». Шістнадцять літ пізніше, в падолисті 1860 р., поет так само ходив по Петербурзі вночі, кашляючи, надламаний довголітньою неволею, визнавши на собі весь страшний тиск темного царства, і знов йому показався той сам образ:

Дивлюсь: неначе ті ягнята,
Ідуть задрипані дівчата,
А дід, сердешний інвалід,
За ними гнеться, шкандибає,
Мов у кошару заганяє
Чужу худобу.

Всі головні неправди темного царства: опутання думок і слова, висисання робучого люду податками, солдатчиною, самовільними судами та каторгою, кріпацтво, бідність і проституція,— все те безконечною, важкою хмарою переходить перед душею поета, збільшуючи його біль і душевну муку. А в додатку до всього того треба ж іще, аби поет, літаючи понад Петербургом, зупинився перед величезною статуєю Петра Великого, де все, сама мосянжова статуя і твердиня, та церква (Петропавловська) насупроти на острові, і гранітом мощені береги Неви,— все нагадує поетові, скільки-то горя людського, скільки мук і крові коштували всі ті цяцьки та блискучки, скільки-то кісток українських лягло тут, у тім болоті, поки на їх підвалині не здвигнулися ті церкви та палати. І пригадується йому, як то Петро Великий слав тисячі українських козаків копати ті канали та сушити ті болота, як він замучив голодом у тюрмі останнього українського гетьмана Павла Полуботка; пригадується йо-

[1] Із моєї недрукованої поеми «Снігова казка»*.

му, як то і «Вторая» (Катерина) доконала свободу України, зруйнувавши Січ Запорозьку та закріпостивши український люд,— і в ім'я тої сумної минувшини, в ім'я тих тисячів вільних людей, закатованих тиранами, в ім'я всіх нужд і терпінь українського народу він кидає страшне прокляття на тих розпинателів народних, на тих катів-людоїдів, на тих чистокровних представників, а в значній часті й творців «темного царства».

IV

Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоїм
Неутомленнії поклони
За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять,
І потім в дар тобі приносять
З пожару вкрадений покров!

Т. Шевченко.

Та що ж се за машина така, котра може виконувати на многомільйонову масу народу такий страшенний гнет? Певна річ, та маса безвладна, оглушена й опутана, несвідома своєї сили, безоружна та роз'єднана, значиться, давити її не велика штука. Та все ж таки цікаво побачити, як змалював Шевченко того сторукого поліпа, що кормиться соками, кров'ю й потом тої маси, як змалював те «чудище обло, огромно, озорно, стозевно й лаяй»[1*],— підпори й діячів темного царства? Хто вони? Які їх бажання? Яка сила? А знаючи те, ми чей же зможемо хоч у приближенні відповісти на питання: «Чи довго ще на цім світі катам панувати?»

Зачнімо від найменших колісець тої великої машини і пробираймося чимраз далі догори, до найвищої та всевладної пружини. Ті найменші колісця — то «братія», дрібні чиновники та писарі, що «киснуть у чорнилі», не знаючи нічого, крім московської мови, та проклинають батьків, що їх не вчили замолоду «цвенькать» «по-німецьки».

---

[1] Се початковий вірш поеми про Кербера, гекзаметрами написаної російським поетом і професором університету Тредьяковським, який мав нещасливий дотеп виголосити ту поему при торжественній нагоді перед царицею Єлизаветою, і за се не тільки «удостоился высочайшей пощечины», але зараз же був ув'язнений і у в'язниці, не вважаючи на високе становище, засічений на смерть

Вони давно забули про те, що , «може, батько останню корову жидам продав, поки вивчив московської мови», забули, чиї вони діти і чий хліб їх годував і годує, забули, що вони не більше як дрібні колісця в машині, що вони «рабів раби». Все забулося, скоро їм вільні руки — драти останнє добро з бідного народу. Перед вищими вони звикли гнутися аж до землі, маліти в порошиночку; зате супроти нижчих вони всевладні пани, вони надуваються вище слона. «Мы, брат, просвещены» — тичуть вони гордо в очі всякому нижчому своє зарозуміле неуцтво, і розуміється, на конто того, що ми просвіщені, «не поскупись полтинкою!» Се ті дрібні п'явки, з котрих кожна, бачиться, й небагато крові людської потребує, аби наповнитися, але яких тисячі живо виссуть усю кров навіть із велетня.

Поет з обридженням згадує про них, як вони вранці йдуть «у сенат писати та підписувать — та драти і з батька і брата». Але він не забуває, що й ті нужденні п'явки — такі ж невільники темного царства та його недобровільні витвори. Він не проклинає їх, але оплакує. Сльози жалю стають у його гнівнім оці особливо тоді, коли між тою чередою бачить земляків-українців. «Плач, Вкраїно, бездітна вдовице!» — зітхає він. «Твої діти, квіти молодії, чорнилом политі, московською блекотою...» Не будь тої «блекоти», того одурюючого та отупляючого вару, то й вони не були б тим, чим стали, не були би п'явками, а вийшли би на чесних, трудящих і корисних для громади людей. Високе, чисте, гуманне чуття Шевченка й тут ясно, мов зірка, вибликує серед пітьми темного царства.

Над тою верствою дрібних п'явок і хробаччя тяготить друга верства великих п'явок, «превосходительних» та «високоблагородних». «У сріблі та златі, мов кабани годовані, пикаті, пузаті», вони стоять довкола царя, «аж потіють та товпляться, щоб то ближче стати коло с а м и х». Те саме явище, що й усподі: лакейство та самоуниження перед вищими, високомірна гордість супроти нижчих, фальш і облуда супроти рівних. «Отечество» у кожного раз у раз на язиці, та тільки ж під отечеством вони розуміють «нові петлиці та муштри ще новіші», а з люду сердешного точать кров, як воду. А дрібна «братія», розуміється, не хоче й не сміє навіть забороняти їм се, «мовчить собі, витріщивши очі, як ягнята..» «Нехай,— каже,— може, так і треба!» Воно й конечно. «Змея,— як каже Некрасов,— родит змеенышей»*, неволя й самоволя родить до себе подібні діти. Де найвища

власть, найвищий законодавець топче під ноги всяке право, а властиво становить права тільки для інших, а не для себе, там і інші, менші панки, «княжата недорослі» зуміють кожний у своїм ширшім чи тіснішім окрузі поставити й себе вище закону. Відоме східне оповідання, здається про перського царя Хозроя Новшірвана, який самовільно велів у бідного взяти яйце, а слуги похапали всі кури, а коли велів зірвати одно яблоко, слуги зрубали й яблінку.

Та щоби наглядно показати сліпу самоволю найвищої голови темного царства, Шевченко веде нас на «парад» ў царську палату. Окружений блюдолизами, облитими золотом, цар походжає та цвенькає — розуміється, «об отечестві», а блюдолизи-холопи товпляться довкола нього, аж потіють. Вони знають, який буде конець тої паради, а царську пощочину, царську «дулю» (штовшок у ніс) уважають найбільшою ласкою для себе. «Може, вдарять або дулю дати благоволять; хоч маленьку, хоч півдулі, аби тільки під самую пику!» Досадніше не можна було схарактеризувати та осміяти те «правдиво московське» холопство, якого прадіди навчилися в татар і якого не забули і внуки, невважаючи на Петрову реформу та прорубане буцімто вікно в Європу. І ось «цар підходить до найстаршого... та в пику його як затопить!.. Облизався неборака та меншого в пузо, аж загуло!.. А той собі ще меншого туза межи плечі; той меншого, а менший малого, а той дрібних...» На всіх розлилася царська благодать! «Гуля наш батюшка, гуля!» — кричать радісно крізь сльози «недобитки православні». Гуляє батюшка, і щасливий той, на чиїх вилицях опинилася «височайшая» рука. Тільки «найстарший» доступив тої честі, якої колись «удостоївся» Тредьяковський. Менші, а тим паче «дрібнота», мусять приймати стусани та позавушники від «своих безпосредственных настоятелей», і безперечна річ, що чим нижче по тій драбині, чим далі від «самих», а ближче до «недобитків православних», тим і удари та стусани дужчі, болючіші. Адже й камінь, спадаючи з гори, чим нижче паде, тим швидше і з більшою силою летить.

У такій, наполовину тільки фантастичній картині змалював Шевченко безграничну самоволю царя, не в'язану ніякими правилами, а найменше правилами здорового розуму. Тою картиною генерального мордобитія Шевченко дуже вдачно наклеймив пануючу за царя Николая систему, при якій царська воля та брутальна сила були всім, а людське чуття та справедливість уважалися нічим,

Отсе та машина, що давить Росію, давить і Україну. Духова нікчемність, моральна погань попри брутальну силу — се вся суть тої машини, се й одинокі умови її існування. Не будь хоч одної з тих умов, і вся машина заскрипить і розпадеться. Тому-то зріст просвіти, розширення почуття справедливості й гуманності і вменшення панування брутальної сили та темноти — се основні вороги її. Хто їй служить, мусить служити їй властивим їй способом, а ні, то замість услуги принесе їй шкоду. Адже вся література, хоч, може, й не мала на думці валити темного царства, все-таки раз у раз наносила йому удари вже самим своїм існуванням і своїм вільним словом. За те ж вона й мусила визнати від нього немало; за те ж то й уся вона — великий ряд мучеників за волю слова й думки. Навпаки, церков, хоч і признається іноді до свобідних думок, тут стала вся на услуги темного царства, зробилася розсадником темноти й підпорою всієї погані існуючих у Росії порядків.

У нас
Святую біблію читає
Святий чернець і научає,
Що цар якийсь-то свині пас
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив. Тепер на небі.
От бачите, які у нас
Сидять на небі![1]

Виходило би з того, що й небо сприяє розпинателям народним та кривдникам, що й на небі — так навчає «святий чернець» у службі темного царства — сидять убійці. Небо вислухує молитов тиранів «за кражу, за війну, за кров», приймає від них дари, «з пожару крадений покров». Оттаких-то вчителів посилає темне царство, аби «просвічали» народ, аби вчили його, що «дери та дай, та прямо в рай, хоч і рідню всю забери!» А поруч із тими «духовними» вчителями йдуть і інші вчителі-цивілізатори, йдуть ташкентці* всяких розрядів. Ті вже навчать темний народ, «як тюрми мурувати,* кайдани кувати, як їх носить і як плести

[1] Варто завважити, що ті рядки Шевченкової поеми «Кавказ» відносяться до ізраїльського царя Давида, який, як відомо, велів убити вояка Урію, аби пошлюбити його жінку Батсебу. Ті рядки можна вважати зародом пізнішої поеми Шевченкової «Царі», в якій на основі біблійних оповідань описано драстичні пригоди з життя ізраїльських царів Саула й Давида, а до них додано також оповідання про пригоду руського князя Володимира з Рогнідою та її вітцем Роговолодом.

кнути вузлуваті». А більше чого ж треба для мирного, «цивілізованого» життя в темнім царстві?

Оттак скріплене і зміцнене само в собі темне царство стоїть на краю Європи як підпора політичного гніту та темноти. Кров'ю тисячів людей, кров'ю всіх, що бажають свободи й щастя, воно піддержує гнет і неволю. Їх кров'ю зливає воно широкі поля, аби загарбати під себе пограничні, вільні чи невільні землі. В сорокових роках XIX в. гнало воно тисячі вояків на Кавказ, аби загарбати ті вільні гори, остатнє пристановище черкесів, чеченців, грузин і інших гірських, напівдиких, а то й високо освічених та свобідних народів. Туди погнали й приятеля Шевченкового, офіцера Якова де Бальмена*, що погиб у битві з черкесами. Смерть того чоловіка зробила на поета велике враження і спонукала його написати поему «Кавказ». Бальмен погиб як жертва московської захланності та неситості, випив до дна «з московської чаші московську отруту», а проте смерть його не збудила в Шевченка ненависті до його вбійців-черкесів. Навпаки, він бачить добре, що вони вбили його друга з конечності, в оправданій обороні своєї свободи. Він стає навіть у один ряд із ними; адже ненависть до спільного ворога, темного царства, в'яже його з ними сильним дружнім вузлом. Він називає тих убійців свого друга «лицарями великими, богом незабутими», заохочує їх до дальшої боротьби і прирікає їм остаточну побіду. Не вони винні смерті його друга, а темне царство, що силою погнало його до несправедливого бою. В тім явнім і гарячім виступі на сторону напастованих черкесів Шевченко зложив найкращий доказ свого високого гуманного чуття, своєї любові до свободи й справедливості тим більше, що смерть щирого друга, який погиб із рук черкесів, і природний із тої причини жаль не звернули його проти них, але зміцнили його ненависть до темного царства. [...]

V

Заворушилася пустиня.
Мов із тісної домовини
На той остатній страшний суд
Мерці за правдою встають.
Т. Шевченко.

Ми бачили склад тої машини, що верховодить темним царством, бачили її ділання: назверх розбої, грабування та підпирання дикого автократизму; внутрі не-

воля, темнота, бідність та деморалізація. Нема в тім царстві місця для вільного, чесного й розумного чоловіка. Йому приходиться мовчати й каменіти та хіба н а д і я т и с я. Але чого й по кім надіятися, коли темне царство, мов те море, землю криє, ба, здається, вже й небо зуймило і «бога в шкатулу сховало»? Чого надіятися, коли, бачиться, світ навіки дошками забитий? Та ні! «Не вмирає воля!» Коли не стане живих, то й мерці встануть за правдою. Але сього чуда зовсім навіть не потрібно. Машина темного царства, на щастя людськості, так збудована, що швидше чи пізніше мусить сама в собі зопсуватися, сама власною силою розпастися. На той важкий, але неминучий процес історичного самовбійства вся надія чесних і розумних людей. Аби прискорити його, вони посвячують своє особисте щастя, свою кров і своє життя, бо знають, що се не марна жертва, що кожна крапелька їх крові заважить на вазі, поки не наповниться чарка добра, а неправда й неволя не полетить догори.

Машина темного царства так і збудована, що мусить швидше чи пізніше сама розпастися. Адже головні її пружини — несправедливість, деморалізація, облуда та самоволя,— се не жодні закони природи, вічні та незмінні, се тільки часові недуги людськості, по яких мусить наступити й виздоровлення. При тім вони хоч і творять огнива одного ланцюга, хоч усі скovані з собою путами причин і наслідків, проте стоять ворожо проти себе й самі в собі з'їдаються. Самоволя, посунена до такої крайності, як у темнім царстві, не терпить обік себе нічого і змітає все, що могло би стати на заваді її необмеженому летові. Тим самим вона ізолює себе і позбавляє сама себе своєї підстави, підрубує своє власне коріння. Деморалізація також нищить свої власні сили. Облуда й несправедливість не здужають піддержати машини, позбавленої головних своїх пружин, і настане день по ночі темного царства. Розуміється, не без тяжких забурень, не без великих жертв!

Те саморуйнування й показав нам Шевченко в кінцевім уступі «Сну». Пани-блюдолизи знов стоять смирно перед дверми царської спальні. «Аж ось і сам*, неначе з берлога ведмідь виліз, ледве-ледве переносить ноги. Та одутий, аж посинів: похмілля прокляте його мучило! Як крикне на самих пузатих — всі пузаті до одного в землю провалились. Він вилупив баньки з лоба, і всі затрусились, що остались. Мов скажений на менших гукає — і ті в землю! Він до дріб-

них — і ті пропадають! Він до челяді сунеться — і челядь пропала. До москалів — і москалі, тільки застогнали, пішли в землю». Катастрофа наступила. Її причини, крім царського безпричинного крику, ми й не бачимо, але власне той безпричинний крик дає нам поруку, що причиною катастрофи була та сама безмежна царська самоволя. Всі пропадають від царя, щезають із перед нього, покидають його. Він, необмежений самодержець, стоїть тепер справді сам серед необмеженого простору. Але тут і в нім самім мусить наступити рішучий переворот. Тепер він мусить добачити, що сам без тих своїх рабів-блюдолизів, скованих із ним кайданами неволі й прокляття, що сам він без них ніщо, що разом із ними, з тими гидкими знарядами його самоволі, щезла його сила. «Стоїть собі, голову понурив, сіромаха! Де ж ділася ведмежа натура? Мов кошеня, такий чудний». І поет не може здержати себе, аби не зареготатися над тою переміною. Цар відзивається окриком на той регіт, і на тім кінчиться поема.

Але який же кінець темного царства? Що сталося з царем-медведем?

Про кінець темного царства не може вже бути й сумніву, коли поет у остатнім уступі «Сну» розкусив найбільшу його загадку, всевладність царя. Відки пливе та всевладність? Чи з справдішньої сили самодержця? Зовсім ні. Його сила власне в тих, котрі в нім бачать свою силу, в його рабах і знарядах. Без них він безсильний, без нього вони безсильні. Отже, де ж лежить їх спільна сила? Власне в тих путах, що сковують їх одних із другими. В о н и с и л ь н і т и м, щ о в о н и н е в і л ь н и к и й н е л ю д и. А скоро і в їх серцях защемить людське почуття, збудиться бажання волі, тоді й страшна їх сила розвіється, тоді настане кінець темного царства, не стане «ні власті, ні кари», розпочнеться нове царство, царство братолюбія між людьми.

Писано в Нагуєвичах у днях 10—25 жовтня 1881.

ЖЕНЩИНА-МАТИ В ПОЕМАХ ШЕВЧЕНКА

Коли правда те, що ступінь освіти і цивілізації кожного народу мож означити з того, як той народ відноситься до женщин в житті і в пісні, то безперечна правда й те, що для оцінення поетичної творчості Ш[евченка] і її впливу на громадське життя нема ліпшого пробника, як його відношення до женщин в житті і пісні. Предмет се дуже цікавий, і що цікавіше, досі майже зовсім не тиканий критиками, розбиравшими Шевченкові твори, хоть іменно женщини ввітхнули нашого співака до виспівання найкращих і найсердечніших пісень.

Задумавши в отсих причинках подати хоч деякі матеріали до оцінки Шевченка яко поета і чоловіка, я бажав би в отсій статті показати в повнім образі його відносини до жіноцтва, оскільки ті відносини показуються в його піснях і показувалися в його житті. Але щоб мати добре тло для порівняння, я хотів би попереду вказати відносини самого народу до женщин і відносини до них прочих наших писателів. На тім тлі чейже виразніше і ясніше виступить перед нами образ нашого поета і донесліть його творів. На тім тлі ми спробуємо показати, як в голові Шевченка розвивався чимраз вище і краще тип женщини-матері, оскорбленої в найсвятіших чуттях і піднімаючоїся в горі і сльозах до чимраз вищої висоти морального і громадського ідеалу. І — що позволимо собі тут вже наперед висказати своє переконання — коли в чім-небудь і можна вважати думки Шевченкові пережитими та недосяглими або й недосить ясними для того, щоб бути провідними думками сучасного нового громадського руху, то в найвищім, ним списанім ідеалі женщини-матері (в «Марії») Кобзар наш лишив нам такий високий пам'ятник своєї мислі і свого слова, лишив нам такий

ясний та пориваючий ідеал женщини-громадянки, якого не писав ні один інший поет в світі і котрого по ширині та висоті основної думки (не по деталям оброблення) й перевищити годі і котрому не то в житті, але і в пісні дорівняти трудно лиш ідеал, до якого удається доходити людськості тільки в великих хвилях переломf ів] всесвітньої боротьби добра зі злом, доходити тільки в немногих благословенних одиницях[1].

[ПЛАН СТАТТІ]

I. Відносини укр[аїнськогo] народу до женщин і укр[аїнське] жіноче питання.
II. Женщина в українській письменній літературі
    1. Квітка («Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана», «Щира л[юбов]»).
    2. Марко Вовчок («Сестра», «Одарка», «Інститутка», «Ледащиця»).
    3. Пізніші писателі (Нечуй, Конисъкий, Павлик).
III. Відносини Шевченка до жінок і його пісні про жінок.
IV. «Катерина».
V. «Наймичка».
VI. «Відьма».
VII. «Неофіти».
    1. Критики.
    2. Розбір.
VIII. «Марія».

---

[1] На цьому автограф уривається.— *Ред.*

[ПЕРША ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРЕКЛАДУ «ФАУСТА» Й.-В. ГЕТЕ]

«У нас нема літератури»!*

Тими самими словами, котрими перед несповна півстоліттям Бєлінський зачинав свою критичну діяльність, приходиться й мені зачати нині сесю передмову. У нас нема літератури! Спори, свари та крики о літературі — се ще не література. Газети, повні фраз, маскуючі заливом слів недостачу мислі, й брошури, голосно і з твердим переконанням розправляючі о виїденім яйці, справоздання з діяльності, котрої ніхто не бачив і з котрої ще перед виходом справоздання сліду не лишилося; повісті про торішній сніг, в котрих видно все, крім життя, правди й дотепу; стихи про весну, літо, зиму і осінь, про любовні зітхання і святу тройцю, про природу, засушену в бібулі, і про чуття, законсервовані в спірітусі,— се ще не література. Се підпеньки, що ростуть на здрухнілих пнях, а не крепкі, здорові дерева. Се плісень, що вкриває гниле багно, але не пахуча цвітиста мурава. Се щось таке, що твориться ні на землі, ні в воздусі, ні в воді, щось відірване від життя, від мислі, від сучасних інтересів, що постає і гине, не будячи в нікім цікавості, ні охоти, ні співуділу, а хіба рівнодушне здвигнення плечима.

Хто тому винен? Чи писателі? Так, винні й писателі, бо вони, самі відірвані від життя, самі, потерявши вчуття правди, совісті, самі, вибивши собі з голови обов'язок до щирої праці, рік поза рік труять читаючу громаду каламутним багном, одурюють голови, засліплюють молоді очі, відбивають у других охоту до праці, роблять їх такими ж скопцями моральними та слизняками, як і самі вони. Рік за роком, від хвилі нашого нещасливого «розбудження», тягнеться тота гидка робота. Рік за роком гусне багно,

збільшується плісень. Скільки живих серць заїла вона! Скільки щирих, здорових голосів заглушила. Скільки сильних, робучих рук обпутала, обкрутила в'язким лепехом! А тепер диво, що нема рук робучих, нема голів мислячих, нема серць смілих та щирих, котрі би розбентежили плісень, впустили вольний воздух та сонячне світло до затхлого льоху! А тепер диво, що наша література, і політика, і все суспільне життя хромають недостачею «цивільної відваги», дихавичніють брехнею та фальшю та пустомельством, хиріють на сухоти совісті! Не диво! Самі ж вони того хотіли, самі того добивалися. Але те диво, що досі ще самі того ясно недобачають, а хоть добачають, то не признаються. Ну, та й то не диво,— се у нас уже «з засади»!

Але не самі писателі винні. Не самі публіцисти винні. Не самі політики, поборники та заступники винні. Винна вся інтелігенція, котра в своїм безграничнім засліпленні зве себе «народом», «суспільністю».— Ми народ! Ми герої! «Моголи, моголи!»— ось що сказав до вас Шевченко. Але ж, будьте ласкаві, добродії, зуважити, що ви зовсім не те що не народ, а навіть не часть народу. Рука — часть тіла; відітни руку, тіло не зможе працювати. А ви що? Якої діяльності не міг би повнити народ — правдивий народ-люд, той «великий незнакомець», якби вас не було? Окілько гірше жилось би йому? А може б обернути радше те питання та спитати: оскільки ліпше? Не забувайте, добродії ласкаві, що сяк, чи так, а ви все-таки паразити на його тілі, їдці, не робітники, п'явки, не герої! Ось тота-то інтелігенція, що в сліпій гордості і гордій сліпоті відкидає від себе все незгідне з її привидами та забобонами; тота інтелігенція, що силується бути консервативною там, де нема що заховувати; що під поступом розуміє цофання до часів Нестора, а під свободою — «підвищення дотації», тота інтелігенція хіба ж могла і може сплодити іншу літературу? Література, а радше письменність, т. є. все, що пишеться і говориться,— се пречінь не є нічого незалежного від підкладки, від грунту, се тільки збіжжя, виростаюче з даного зерна на ланім грунті. А коли на пустій видмі понакидувано будяччя, то хто ж може жадати, щоб там уродила пшениця?

І розуміється, що не вродить. Вари воду — вода буде. Гнила «суспільність» не видасть собі здорових та сміливих заступників, писателів, поетів, а хоч би такі чудом божим явилися, вона не прийме їх, відтрутить або — що гірше — затопче, оглушить. І куди ж тут постати та розвитися літе-

ратурі в правдивім значенні того слова? Адже література — се передовсім с в і д о м а, розумна праця, а у нас досі, хоч що й роблено, то роблено іменно н е с в і д о м о, случайно, без ясної думки, без переконання о доброті і пожиточності того, що робиться. «От так собі!» Се наше рідне речення найкраще ціхує наше рідне недумство.

Сумно і страшно мені, добродії, говорити такі слова,— ачень і вам не краще буде читати їх. Але я знаю, що коли у вас в душі глибоко живе ще хоть іскорка правдивості, то ви признаєте правду тих слів. Правда се,— скажете,— ми то чуємо і знаємо, але пощо ж ти ще й говориш нам то, пощо гарячишся? Отож то й є, добродії, що скоро правда, то треба її сказати голосно; се ж, конечно, буде перший удар на давню брехню. Що більше, — треба всім нам перейнятися тою правдою, не спускати її з ока ніколи. Бо тільки знаючи, що се правда, що літератури, суспільної думки, суспільної совісті у нас досі нема, тільки знаючи те, ми зможемо сміло взятися до праці, нев'язані ніякими зглядами. Ми не думаємо р о б и т и з минулого «tabulam rasam»[1] — ми бачимо, що воно є tabula rasa, на котрій тре починати писати.

Коли перед 45 літами Бєлінський сказав, що «Росія не має літератури», то се було якраз у той час, коли молодий Гоголь ладився стати сильно на ноги, коли в дитинячій голові Лермонтова кипіли вже поетичні образи, коли нова, реалістична література зароджувалася на світ і трепет її народження проймав усі чуткіші серця. Пізнання того, що «Росія не має літератури»,— зродило літературу російську. Так було в попереднім столітті в Німеччині: десятки, сотки більш або менш геніальних та безсмертних писателів: Гагедорнів*, Геллертів*, Рамлерів*, Готшедів*, Бодлерів, Клопштоків* та прочих «бардів» писали, співали про все: про потоп світу, Германа і Туснельду*, «Nützlichkeit eines schlechten Skribenten»[2], осінь, зиму, літо і весну, святу тройцю і всіх святих, торішній сніг і моральні засади,— про все писали й співали, крім життя, крім сучасних людей,— і в своїй скромності кожний жадав для себе не першого, а щонайменше другого місця на Парнасі. Аж прийшов Лессінг — запалена голова, і крикнув: «Все брехня! У нас нема ні геніїв, ні півгеніїв, ні Парнасу — нічого! У нас нема літератури!» І о чудо! На той оклик, мов гриби по дощі.

---

[1] «Чисту дошку» (*лат.*).— *Ред.*
[2] «Користь поганого писаки» (*нім.*).— *Ред.*

виростають і Гердер*, і Гете, і Шіллер,— виростає ціла правдива література німецька.

Чи справді слово Лессінга або Бєлінського мало якунебудь чарівну силу, викликало цілу літературу з небуття? Ні! Вони тільки були люди чуткі і чисті серцем,— а до таких людей щоденні, звичайні факти говорять голосно, хоч, може, мовчать для других. Вони бачили, що розлад між інтелігенцією і життям дійшов до крайніх границь і далі йти не може; вони бачили, що всі щирі люди почувають обридження до пустомельщини та фальші, зупиняються і шукають нового ходу,— і ось вони вказували новий хід, якраз противний старому. І за ними пішли, зразу немногі, а відтак і всі, бо вони самі були противенством до старого,— у них було те, чого не було у давніших,— безпосереднє, живе відношення до життя, любов до правди і добра і переконання, гаряче, нам'єтне переконання о конечності і можливості того добра між людьми. Тільки те переконання, котре, мов невгасимий огонь, горіло в їх крові, додало їм такої великої сили, потягнуло за собою їх сучасних і потомних, зробило їх основателями нової школи.

А у нас же хіба не то саме, що було в Німеччині до Лессінга, в Росії до Бєлінського? Наша суспільна мораль чи ж не зводиться тепер на просту казку: «Der Mensch ist zum Diepen geboren»[1]. Наша письменність — чи ж не далека від життя і правди так, як небо від землі? Наше виховання та образованння — чи не є се млинок, в котрий кладуть здорових дітей, а виймають покалічених дітей? Наша публіцистика — чи ж не вся вона держиться твердо сеї правдиво дипломатичної указки: «Hier wird rechts gefahren und links ausgewichen»?[2]

Але де наші Лессінги, наші Бєлінські? Таких неблагонамірених людей у нас нема! У нас, вибачте, «своя мудрість і все своє»,— як сказав Шевченко,— і того нам досить! Але погляньмо, що внесли ті Лессінги та Бєлінські та їм подібні «неблагонадежні» люди в літературу, а властиво, який живий напрям мислі, що ворушився неясно, інстинктово в сучасній їм суспільності, вони висказали ясно і голосно, вказуючи тим самим свідомі цілі будущій літературі? Якою окремою ціхою відзначувалася література по них від літератури перед ними? Не вдаючися в ширший огляд літе-

---

[1] «Людина народилась для того, щоб служити» (*нім.*).— *Ред.*
[2] «Тут їхати праворуч, а ліворуч обминати» (*нім.*).— *Ред.*

ратурний, скажемо коротко: вони вказали, що найвища ціль літератури, поезії, штуки, так як і науки, є чоловік, правдивий, живий чоловік, людська одиниця і людська громада. Перед ними література займалася майже виключно предметами «вищими» від чоловіка і його звичайного життя, а й самого чоловіка підтягала на тоту висоту; по них література зійшла на землю, між людей, немов той гомерівський дух, напилася теплої, живої крові, почала говорити, чути і дивитися на світ по-людськи. І як уперед література мучилася, підтягаючи дійсність догори, «на висоту» свого зверхприродного становища, так тепер література, ставши на становищі дійсності, почала зводити на своє становище все, й сам надприродний світ духів та сказочних творів фантазії. Не тільки люди, але й духи, боги та демони стали людьми, щоб до людських серць по-людськи заговорити. Те вчоловічення надприродного було найбільшою побідою новішого часу над середньовіковою трансцендентальністю.. Замість в надприроднім, загробнім світі, чоловік побачив ціль свою в дійсності. В тім значенні Лессінг був попередником Фейєрбаха та Маркса.

Думки Лессінга,— ні, думки цілої тої епохи духового відродження чоловіка, духової його емансипації з-під гніту надприродності найкраще, найясніше виразив великий поет Гете в своїм головнім ділі — «Фаусті». Те вчоловічення не тільки чоловіка, але й надприродних сил, господа з Мефістофелем, та боротьба здорової природи людської з безплодною спекуляцією і вихід, який находить Фауст у діланню для добра с у с п і л ь н о г о,— ось що становить велику правду сієї драми, ось що ставить її — хоть далеко не викінчену в артистичнім згляді — високо понад все, з чим її досі порівнювано, понад Іова, Данте «Комедію», Шекспірового «Гамлета». Сесь зворот від особистих мук і розкошей до ограниченої, але тривкої і твердої праці для суспільності,— се вказує в «Фаусті» твір наших часів, у котрих питання особистого життя уступили на друге місце перед питаннями суспільними. Правда, яко витвір епохи переходової, «Фауст», конечно, не свобідний від многих речей лишніх, затемнюючих подекуди саму основу драми. Яко витвір шістдесятилітньої праці, він носить на собі сліди і бурливої молодості, і спокійної, консервативної і любуючоїсь формою мужеської пори, і містичної подекуди старості поета. Се творення, не рівночасне і не рівномірне, треба конче мати на увазі при оцінці «Фауста». Але всі ті случайні збо-

чення не роблять ніякої уйми головній основі «Фауста», так що зовсім справедливо сесю драму можна назвати найліпшим представником думок, поглядів і змагань мисля-чого покоління епохи революційної в Німеччині. Те покоління, рівнобіжно з політичним переворотом у Франції, звершувало духовний, теоретичний, філософічний переворот, не менше важний, хоч і не так голосний, як тамтой.

Пора кінчити сесю передмову. Ми вказали вже, чому у нас нема літератури: бо думки наші, поняття, погляди, цілі, змагання висять у воздусі, забігають поза дійсне життя, поза правду — і, конечно, попадають в фальш. Ми вказали, що такий самий був настрій думок і в Німеччині за Лессінга, і в Росії за Бєлінського, і що в таких гнилих хвилях найліпше буває признатися щиро: у нас нема літератури! Стрясти з себе стару плісень і з трансцендентальної висоти зійти на землю та взятися до твердої роботи. «Nimm Hack und Spaten, grabe selber!»[1*]

Думки, висказані тутка, не нові. Їх від кількох уже літ усно й писемно твердить у нас громада людей, прозваних «сумоглядниками»,— чи справедливо, чи ні,— самі судіть. Чи удалось тим людям «чепити за живе» ширшу громаду,— не знаєм,— та й се, впрочім, таке діло, котре найліпше стає видне аж у наслідках, а котрого наслідки не випливають наверх ні в однім дні, ні в однім році. Признаєм одверто, що й ми числимо себе до тих сумоглядників і що, подаючи нашій громаді в переводі «Фауста», ми бажали б тою працею, оскільки се можна, вимірити удар проти всяких позаприродних, позалюдських і фальшивих поглядів, глибоко закорінених у нашій суспільності, бажали б бодай в молодшім поколінні роздути той пекучий, но благодатний огонь — бажання правди і добра, той самий огонь, що з уст Фауста витиснув слова:

Dass ich erkenne, was die Welt
Im Innersten zusammenhält,
Schau' alle Wirkenskraft und Samen,
Und tu' nicht mehr in Worten Kramen[2].

---

[1] «Бери мотику і лопату, копай сам» (*нім.*).— *Ред.*

[2] Франко переклав ці чотири рядки так:

Щоб силу я пізнав, що світ
В самім ядрі його держить,
Пізнав всіх явищ зв'язок стислий,
А не слова лиш плів без мислей.— *Ред.*

МОЛОТ
Галицько-українська збірка.

«Літературні письма. VI». Сторінка автографа (1878)

ХУТОРНА ПОЕЗІЯ* П. А. КУЛІША

I

Правду говори благовременно і безвременно.

Апостол Павло.

Не знаю, кому би те золоте правило великого пропагандиста, котре ми виписали перед отсею статтею, пам'ятувати твердше, як поетам. Блискуча форма, свобода і широкий розмах думок надто легко манять чоловіка, поривають його поза границі правди і логіки, і сам він не спостережеться в жарі своєї уяви, що переступив ті границі. І чим більший у поета талант, чим досконаліше владає він даром слова і даром поривання серць людських з собою, тим небезпечніші, особливо для малокритичного читача, його твори, тим легше такий читач подасться за поетом іменно на його хибні сліди, тим певніше застрягне він на них.

Візьмім для приміру одну з справді чудових і гарячих поезій Шевченка, його «Посланіє до живих і мертвих і ненароджених». Поет, безперечно, обдумав добре головну основу сього твору перед його написанням, але в жарі самого творення до тої основи домішалися другі складники. Огнисте слово полилося бурною хвилею і виступило з берегів: поет, що в основі стоїть на становищі поступовім, ба радикальнім, що найвищим девізом і завданням своїх земляків ставить: щоб були людьми, т. є. щоб були гуманними і досконалими, оскільки се можливе для чоловіка, значить-ся, щоб старалися стати на вершині гуманності, на вершині науки і поступу загальнолюдського,— той сам поет і в тій самій пісні доходить до того, що попрікає своїх земляків за те, що студіюють філософію та астрономію, та й то не для того, що студіюють їх недокладно, прихапцем, що не додумуються до послідніх консеквенцій тих наук, а для того, що се науки ч у ж і, німецькі. «Якби ви вчились так, як треба,— каже він,— то й мудрість би була своя». Скільки-то у нас наші некритичні читачі і критики навтішалися тою

фразою і другою, рівносильною їй: «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля»,— а ніхто за блискучими словами не доглянув того, що в тих ніби патріотичних і мудрих словах сидить порядна доля слов'янофільського (в дусі московських слов'янофілів) містицизму і ретроградності. Що се за якась «своя» мудрість і «своя» правда? Правда,т. є. загальні закони природи і життя, для всіх людей по цілім світі однака, і ділити її по народностям не можна. Мудрість, т. є. певна, для даної пори найвища сума образования і знання, правда, що не однака, але змінюється з історичним розвитком науки. Мудрість затим, мірена тою загальнонауковою мірою, буде так само інтернаціональна, як і наука. Правда, можна міряти мудрість і національною мірою. Серед диких готтентотів мудрий буде ворожбит, знаючий силу деяких трав і лічачий примовами, прихухуваннями і припльовуваннями,— але консиліум наших лікарів назве його шарлатаном і дураком. Серед неписьменного українського народу мудрим назвуть попа Наумовича, котрий лічить гомеопатією і магнетизмом*, пише для простих людей їх мовою, для попів мовою вавілонською «Слова»* [...] Що ж би сказав покійний Тарас, коли б йому самому довелось було довести до оттакої консеквенції свою думку о «своїй» мудрості? Ба навіть слова «В своїй хаті своя воля» не видержать критики. Не мовимо вже о минувшім, о історії: ми ж досі ніколи не мали в своїй хаті своєї волі. Але ж і в будущині воля в нашій, українській хаті неможлива без рівночасної волі у всіх сусідніх нам слов'янських хатах, а й тота знов неможлива без волі в цілій Європі, в цілій людськості. Значиться, і воля, свобода, коли має бути правдивою, повною волею у нас, мусить основуватися на волі межинародній, загальнолюдській.

Ми без наміру зачали критичну розвідку о «Хуторній поезії» Куліша увагами над Шевченковим «Посланієм». Помимо всієї різниці талантів поетичних, основних поглядів, образования і часу — «Хуторна поезія» д. Куліша не що інше як розширене Шевченкове «Посланіє», і мені здається, що порівняння тих обох творів поетичних буде заразом найліпшою їх критикою.

Шевченко пише своє «дружнєє посланіє» до своїх земляків «живих, мертвих і ненароджених, в Україні і не в Україні сущих». Чи слова ті треба розуміти дослівно, т. є. чи Шевченко хотів в своїм «Посланії» звернутися до минувших, теперішніх і будущих поколінь українського народу, чи,

може, слова ті треба розуміти алегорично, т. є., що живі значать тих, котрі живуть справді самостійним духовим життям і поступають за такими думками, в яких поет покладає правдиве життя; а мертві значать духово і морально погибших, усяких перевертнів та п'явок; ненароджені ж,— се народ, не пробуджений ще з вікової темноти до національного і суспільного свідомого і свобідного життя,— як кажу, чи так чи сяк треба розуміти адрес Шевченкового «Посланія», про се я спорити не буду. Здається, що весь тон і всі слова «Посланія», звернені виключно до людей сучасних, промовляють більше за алегоричним, ніж за дослівним розумінням наголовка. В такім самім дусі і Кулішева «муза хуторна незнана, во ім'я бога всеблагого озивається і до пана ляха, і до слуги його лихого, і до того, хто ситу лапу ссав у берлозі сотні років» [...]. Рамки «Послання», як сказано, у д. Куліша розширені: крім справ чисто домашніх, українських, він особливу вагу кладе на відносини українського народу до сусідів — ляхів і москалів. Для чого д. Куліш назвав свою музу «незнаною», се його тайна: ми віддавна добре знаємо її, і навіть хоть би він не поклав був на сій книжці свого імені, кожний відразу пізнав би, якого се гнізда птиця. Чи се така надмірна скромність поетична, чи та сама містика, котра казала д. Кулішеві написати ось які слова для об'яснення напису «Хуторна поезія». Книжку свою, каже д. Куліш, назвав я так «на ознаку того, що коли б ні в однім городі і ні в однім селі не знайшлося уже живого зерна до засіву національної ниви, то рука божа знайде ще його в хуторах і широко позасіває навіть і жидівське поле на Вкраїні, не тільки те, що підлягає нашим перевертням». Д[обродій] Куліш, видно, без чуда і без руки божої не може собі подумати оновлення і розбудження українського народу, і в тих своїх словах показується нам подібним до чоловіка, котрий від яких двадцяти літ нічого й не чував про українську літературу, а, не чувши нічого, подумав, що й справді нічого в ній нема, ніхто нічого не робить, не думає, не вчиться, і треба аж труб єрихонських, щоби прогнати тоту величезну сплячку, треба аж з хутора месії, котрий би йшов проповідувати по городах і селах. Та тільки ж бо сплячка та — лиш в уяві д. Куліша; тут, як і ніде й ніколи в світі, ані чудів, ані рук божих не потрібно, а тільки рук і розумів людських; города і села на Україні, спасибі богу, не сплять і здоровим зерном не оскуділи; ми бачимо там і таких сіячів українського зерна,

котрі весь свій талант і всю свою силу віддали тільки тому сіянню [...]. Усього того немогби не знає д. Куліш і надіється на руку божу та на хутір, відзивається до всіх «во ім'я бога всеблагого». Ми зараз бачимо, що проповідь д. Куліша во ім'я бога всеблагого виходить зовсім така сама, як і всі проповіді, т. є. виходить зовсім не всеблагою.

Звісна річ, що київський кружок українофілів 1846—47 років* був наскрізь релігійний, що товариші читали і глибоко поважали письмо святе і т. д. Те принаймні говориться зовсім напевно в «Жизні Куліша»* («Правда» р. 1868). Щодо д. Куліша, то се безперечна правда. В своїм поважанні письма святого і в релігійнім містицизмі д. Куліш від 1847 до 1882 зробив дуже значний поступ і нині вже, благовременно чи й безвременно, всюди тиче цитати з письма святого і пописується вірою в чудеса, зовсім непотрібні і неподібні до правди. Чи з рівною певністю міг се біограф Куліш сказати про Шевченка, котрий 1860 р. писав: «Світе ясний, світе тихий», «Саула» та «Царів»,— про се я мав би охоту сумніватися. Бодай в поезіях своїх з 40-х років Шевченко ніколи не доходить до такого містицизму, як Куліш, а слова «бог», «божий» і т. п. суть у Шевченка радше поетичною фразою, образовим реченням, а не мають ніякого догматичного, релігійного значення.

І в тім згляді, отже, рамки Кулішевої поезії ширші від Шевченкового «Посланія», тільки, розуміється, на шкоду собі. Д[обродій] Куліш виразно втягає питання релігійно-догматичне в обруб своєї поезії. «Я атеїст, що знає тільки бога»,— говорить д. Куліш в своїй дивно попутаній поезії «На сповіді». Гарний атеїст, нічого сказати! Та й дивний же той бог д. Куліша! Напівдогматично-християнський, котрий рядить світом і природою — в піку механічним і несвідущим силам природи, а напів якийсь раціоналістичний, котрий, по пророцтву д. Куліша, «воскресне у сяєві науки». Ми раді б знати, котра-то наука воскресить його? Чи геологія, котра виперла його з творення землі? Чи біологія, котра виперла його з творення живих істот? Чи психологія, котра виперла його з усіх об'явів психічних? Чи філософія, котра виперла його з границь нашого досвіду, мислення і понимання? Може, д. Куліш своїм пророцьким духом знає що о такій науці, котра воскресить бога,— ми о такій науці нічогісінько не знаємо.

Та ба, не на тім кінець атеїзму д. Куліша! Хоть він і сам каже, що «не вірить в чортів і святих», а зараз же при-

знає, що, проте, «чорти й святі є». І знає, що є, а не вірить! Се вже більше невірства, як у невірного Хоми. І до чого впрочім придалося те невірство? До того, що д. Куліш кілька стрічок опісля починає співати гімни тим святим. Які се святі,— се побачимо далі.

От якими окремішностями характеризується вихідна точка д. Куліша супроти Шевченка в його «Посланії». Впрочім, предмет «Хуторної поезії» однакий, як і предмет «Посланія»: промова до панів і перевертнів з українців, начерк основних поглядів на народ, на минувшість України, на завдання освіченої верстви і письменства. Що помилок Шевченкових д. Куліш не поправив, за се ручить уже само його містично-релігійне становище; Шевченкова «своя правда» ненарушена фігурує і у д. Куліша яко «не позичений у німця український розум». Правда, за філософію і науку д. Куліш не попрікає своїх земляків,— та тільки ж хто ті земляки і чи можна їх попрікати за такі високі речі? Адже ті земляки, ті «дочки, синове і онуки» України, — се «робацтво — мерзенне, як єхидне віроломство, гидке, як зрада підступна, лукава», се «жидівське сміття, підла грязь корчемна, саможери, мізерні гайдамаки» (стор. 53). Звісно, де вже таким до філософії та науки! Вони «темнотою і москаля соромлять»,— а тільки диво, що ще 1845 Шевченко в своїм «Посланію» сміявся з них за гегельянство, «і ми не ми, і я не я»,— значиться, у них ще тоді хоч мозок був людський, а тепер і того не стало!

А тепер перегляньмо за чергою погляди д. Куліша на наші народні і межинародні відносини, щоб побачити, в чім і оскільки далі він вийшов поза круг думок Шевченкового «Посланія».

II

So kann man zuverlässig jedes poëtische Gemälde, das in kleinen Zügen überladen und in grossen fehlerhaft ist, für eine verunglückte Nachahmung halten, es mag sonst so viele kleine Schönheiten haben, als es will.

Lessing, Laokoon, V[1].

---

[1] Так само можна з певністю вважати за невдале наслідування кожний поетичний твір, переконливий у дрібницях і хибний у своїй основі, хоч би той твір мав багато малих красот.

Лессінг, Лаокоон, V (*нім.*).— *Ред.*

1 Коли Шевченко ридає, згадуючи діла незабутні дідів наших, і готов би віддати веселого віку половину, щоби їх забути, д. Куліш попросту плює на ті діла і на всю нашу минувшість. «Народе без пуття, без честі і поваги, без правди у завітах предків диких, ти, що повстав з безумної одваги гірких п'яниць та розбишак великих!» От як обзивається народолюбець до народу «во ім'я бога всеблагого»! Та й коби ще хоть правда була в тих словах! Бо скажіте ж самі, чи можна так говорити про народ, котрий, будь-які-будь його гріхи — у кожного народу, так як у кожного чоловіка, вони є, і хто знає, чи не більші, ніж у нашого,— а все-таки своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю і в найтяжчій добі татарських погромів та великої руїни не тратив думки про свободу; про народ, котрий в наші дні витворив з-поміж себе штунду, котрий в своїх приповідках, піснях і казках поставив такий тривкий пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла, справедливості; про народ, котрий помимо довговікового гнету і руйнування не затратив своєї національної окремішності, не затратив почуття своєї людської гідності, не поклонився нікотрому з переможних тиранів? «Во ім'я бога всеблагого» д. Куліш розминувся тут з правдою, і то зовсім непотрібно і безпідставно. Та й дивна річ, як д. Куліш, історик, міг написати таку нісенітницю. Що се за закид народові, що він постав з чиєїсь «дикої одваги?» Чи се вина народу, що його предки (та й чи всі?) були «п'яниці і розбишаки»? На подібний закид наші люди відповідають от якою приповідкою: «Раз новопоставлений біскуп справляв перший обід. Гості були самі великі пани й попи, а біскуп був з мужичого роду, що змалку пас свині. От один пан зачав притиками насміхатися з колишнього свинаря. Біскуп зачув се і по обіді встає та й каже: не те встид, мої панове, що з свинаря вийшов великий пан, але те встид, як з великого пана вийде свинар!»

2 Хмельницький у Шевченка — тільки «нерозумний син»*, що пошкодив Україні не так з злої волі, як з нерозуму; у д. Куліша він «паливода страшенний», що «прославленим ім'ям святив пекельну зраду», що «служив магнатам проти козацтва службу, султану присягав, єднавсь із москалями, козацькими дітьми платив орді за дружбу, молився мощам і радився із відьмами». І навалivши стільки провин на Хмельницького, д. Куліш каже ззиратися на нього цілій Європі, як на нечуване дивовище, і жалкує, що «великий

воїн» Чарнецький* спаскудив руки лицарські», палячи кості Богданові! Та тільки ж чи по правді звів д. Куліш такі завини на Хмельницького? Кого це він так пекельно зрадив? Таким самим зрадником міг би д. Куліш назвати, напр., Кромвеля або Бонапарта, а преці ні англічани, ні французи не ставлять тих своїх героїв на всесвітнє позорище. Що Хмельницький провадив дволичну політику, єднавсь в потребі то з татарами, то з москалями,— се чей же ніхто не схоче вважати таким страшним проступком, тим більше що для політики наші приватно моральні закони не писані. Впрочім не один із нинішніх дипломатів під зглядом дволичності й десятьох Богданів заткне за пояс. Чи Хмельницький козацькими дітьми платив татарам за службу, сього ми, як не історики, не знаємо, і досі не лучалось нам о тім чувати. А що Хмельницький молився мощам і радився з відьмами, се, по-нашому, чей же не провина, а загальна ціха тих віків,— і не такі люди тоді бували забобонні. Бачимо, отже, що завина д. Куліша якось розвіяється парою, і що се ще зовсім не такий великий жаль і встид культурникам, як здається д. Кулішеві, що у Києві ставлять статую Хмельницького! І вп'ять-таки, задля чого прийшла д. Кулішеві охота бризнути лишній раз болотом на «козацького батька» і винуватити його переважно за такі діла, котрі не були його особистою виною, а були або загальною хибою того часу, або диктувались конечністю, історичним ходом розвитку народного. Яко історик повинен же був д. Куліш дійти до порозуміння і витолкування подій історичних, а се було би довело його й до толеранції, приличної історикові.

Що більше! «Во ім'я бога всеблагого» д. Куліш кидає болотом і на другі моменти нашої минувшості. Він ставить в вину українському народові, тому «перелюбному і людожерному племені», і різаниці давніх князів, і відступство панів, і те, що «владики неписьменні, мов ті жиди, владицтва купували, комори скринями, вином склепи підземні, а гамани й сакви грошима начиняли», що «зажерне попівство до нас наук свободних не пустило: щоб убезпечити навіки лихоїмство, за чудотворнії ікони заступило. А диких розбишак за приноси з пожарів без сорому лицарством звало славним, дарма, що й бусурмен і християн терзали, торгуючи в Криму ясиром православним!» Коли б усі ті закиди й були правдиві, то чим тут винен н а р о д, котрого при всім тім ніхто не питався о раду? Чи за те вже він заслужив

на назву «безчесного, перелюбника і людоїда»? Але розберім ті закиди. Що владики неписьменні купували у нас владицтва,— се справді лучалося, але лучалося вже під пануванням просвітителів України — поляків. А по-друге, все-таки у нас се були случаї єдиничні, виїмкові; симонія у нас ніколи не цвіла так пишно, як у Німеччині, Франції, Італії, а преці д. Куліш не називає тих племен «людоїдами», а противно, каже привертатися до них. Значиться, були й вони свинарями, а тепер вийшли в панів. А коли се таке зажерне попівство не пускало до нас свобідних наук, того ми знов не знаємо. Чи не тоді, як Петро Могила* закладав у Києві академію? Як церковні братства старались ширити грамотність між народом? Як Скорина* перекладав Біблію на мову, зрозумілу для народу? Як ладився переклад Євангелія в Пересопниці? Як писалися пункти Гадяцького договору?* Говорячи про чудотворні ікони, д. Куліш, здається, має на думці книжку Галятовського* «Чудо преславно», але забуває, що майже в тім самім часі вийшли книжки такі, як «Апокрисис»* та «Літос, или камень з пращи» * і т. др.,— книжки, спосібні далеко більше обалити віру в усякі чуда і догми, аніж книжка Галятовського спосібна була її утвердити. Чи тільки за приноси з пожарів козаки заслужили собі титул славного лицарства,— сього ми не беремось судити: але ми раді б знати, скільки-то і яких приносів одержав від козаків Кромвель, котрий от як величає Хмельницького: «Dei gratia generalissimus ecclesiae Graecorum, imperator omnium cosacorum Zaporoviensium, terror et exstirpator nobilitatis Poloniae, fortalitiorumgue expugnator, exterminator sacerdotum Romanorum...»[1]* і т. д.[2].

Жаль, дуже жаль, що д. Куліш, хоть і як багато нацитував місць із святого письма перед кожним своїм віршем, а і тут забув на слова св. Павла о говоренні правди,— а тут якраз правда була би дуже «благовременна».

Та не досить того. Д[обродій] Куліш не переминає кинути болотом і на наші пісні та думи народні, «що кобзарі п'яні по бенкетах корчемних розбої, пожари, хижацтво прославляли». Дивно чути такий засуд з уст чоловіка, котрий свого часу збирав матеріали до «Записок о Южной Руси»*. В которих же се думах або піснях український народ прославив

---

[1] З ласки божої глава грецької церкви, отаман усіх козаків запорозьких, гроза і винищувач шляхти польської, здобувач твердинь, винищувач римських ксьондзів (*лат.*).— *Ред.*

[2] «Киевская старина», ч. 1, 1882.

розбої, пожари та хижацтво? Сміємо сказати, що звісна нам більша часть зібраних досі дум і пісень народних, але такої пісні, якими д. Куліш називає всі наші пісні, ми не стрічали. А хоть би д. Куліш і надибав де одну-другу пісню такого п'яно-розгульного характеру, які впрочім лучаються — і то в далеко більшій пропорції — у кожного народу, то се ще не дає д. Кулішеві права називати витворами п'яними та розбишацькими таких високо гуманних і навіть артистичних творів нашої народної музи, як «Дума про побіг трьох братів із Азова», «Про Самійла Кішку», «Про Марусю Богуславку», або як новішими часами зложені пісні «Про наймита», «Про бурлака» і множество других. Коли б так автор таких слів був нам незнаний, ми радили б йому заглянути до всіх головних збірників наших пісень, от хоть би й до «Записок о Южной Руси»,— а про д. Куліша за таким засудом і самі не знаємо, що й думати.

2. Зате Чарнецький, котрого Шевченко звав «поганим Степаном», той, що з лютості спалив кості Богдана Хмельницького, у Куліша честиться «великим воїном». Зате виною українському народові ставиться й те, що «такі руські люди, як Замойські та Жовковські, пригорнулися до культурного гурту» поляків. «Се нам сором,— каже д. Куліш,— що ми не виробили собі під візантійщиною культури, рівноважної з римською». Чи не смішний закид в устах історика? Як коли б се від нашої волі залежало? І як коли б Замойські, Сапіги, та Жовковські для того пригорнулися до польського культурного гурту, що він був к у л ь т у р н и й, а не для того, що він був п а н у ю ч и й?

3. Зате симпатії д. Куліша, очевидно, стоять по стороні давніх «просвітителів України», мова польська у нього звесь «делікатною», і русин, хотячи ужитися з ляхом, поперед усього покидає «свої давні норови простацькі»!

Отсе ми перебрали, при помочі божій, ряд чортів, котрі є, але котрих не признає наш атеїст. Ми бачимо, що тим чортом для нього попередусього — його рідний народ, його минувшість з її героями, його пісні і норови.

4. А другим чортом д. Куліша — се Москва, с. є. московська держава з її царями, окрім Петра Великого та Катерини II. Найстаршим же чортом в тій громаді є цар Никола, «в тісних, мов та неволя, штанах, що вчив народ маршерувати і парив у холодних банях! Свободи ворог, ворог жизні, він був великий душогубець, катюга розуму в отчизні, на сході сонця мраколюбець». От того-то чорта

проклинає потужно д. Куліш. Не знаємо, як він на се осмілився; адже ж сам він наказує усім: «Не хитаймо золотих столців»! Ну, та се не перша і не послідня неконсеквенція д. Куліша!

Дальші чорти д. Куліша — се «пекельний наплод»,— пани, котрих «предок сидить в таємній преісподній», котрим «сам Велзевул пише право зверхності». В гніві на них д. Куліш далеко остріший від Шевченка, бо коли Шевченко і до них кличе: «схаменіться, будьте люди», а далі «розкуйтеся, братайтеся», т. є. «обніміте й найменшого брата!»,— то д. Куліш і знати нічого не хоче про них, боїться навіть їх дотику. «Навік одділено до дня суда страшного лукавих од святих безоднею розлуки»,— говорить він з пророцьким пафосом, а й сам не бачить, як далеко пішов він з таким засудом взад поза Шевченка, як мало личить такий засуд з законами гуманності, до котрої хоче привернути нас, «розбишацьких потомків без пуття і без честі», а личить хіба тільки попові-фанатикові, проповідуючому во ім'я бога всеблагого роздор, та війну, та тортури...

III

Я демагог, мовляв, що тільки й дбає,
як царську силу силою зломить...
П. А. Куліш.

Еге ж, еге,— не лякайтеся, ласкаві читачі,— се тільки перша половина мисли д. Куліша, виписана в заголовку сього розділу, а друга половина, як звичайно, б'є першій в пику! «Душе моя,— каже він далі,— де цар умом сіє, ти, мов раба, готова там служить». От добрий демагог! Таких демагогів тільки й подавай царям. Де цар розумний, там вони готові служити, як раби. А де цар нерозумний? Там вони, щоб «не хитати високих столців»,— мовчатимуть!

А котрі ж се царі — такі прообрази царів розумних, такі взірці, такі святі? Се Петро і Катерина, се «той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину». Д[обродій] Куліш дивується, що се такого сталося, що два такі геніальні люди, як Пушкін і Шевченко, а зовсім неподібно представили у своїх письмах Петра Великого. «Обидва поети,— каже д. Куліш,— обдаровані великими дарами природи, Шевченко ще більшими, ніж Пушкін. Хто ж із них прозирнув глибше в історичну правду, чи панська, чи мужича дитина?» — І далі заключає: «Певно, що перевага тут буде в Пушкіна, а не в Шевченка». Але ж Шевченко

зовсім о чім іншім говорив, ніж Пушкін. Шевченкові не йшло о те, цінувати загальноісторичні заслуги Петра Великого, ані його заслуги для московського люду, хоть і о тих заслугах не повинен для такого історика, як д. Куліш, бути послідним словом науки придворний царський історик Устрялов*, хоть і о них можливі дуже різні суди. Бо неправда се, що каже д. Куліш, що «правда одна, нема двох правд»: може бути, що абсолютна правда — одна, але тая, на нещастя чи на щастя, нам не дана. А дана нам тільки релятивна, зглядна правда,— а зглядних правд і справді може бути багато. І так, коли, напр., Шевченко хотів мірити заслуги Петра мірою українською, а не загальнодержавною, то хто знає, чи не була тут правда по його стороні, коли він прокляв великого самодержця-реформатора. [...] Та й подумаймо впрочім, що такого великого збудував і убезпечив Петро? Збудував і убезпечив поперед усього тую величезну централізовану машину державну, котра від його часів подвійною вагою і подвійним гнітом налягла на Росію і на Україну. А скільки то добра, скільки крові потратилось, щоб убезпечити і утвердити таку цяцю, щоб придушити на всіх окраїнах останки вольного партикуляризму, вольного народного духу! Справді, за таку роботу варт Петро «гімну» д. Куліша! Справді, великого добра бажає д. Куліш Україні, просячи у того свого «святого», щоби низпослав і нам у Київ «премудрого Петренка!». От демагог і атеїст, котрому мало існуючих і живучих «болванів», і потішається бодай надією на ще одного, будущого, котрий і теперішніх заткне за пояс! А другий святець д. Куліша, Катерина II, «супруга божевільного царя, як ангел, гарна, хитра, як лисиця, як демон, злюща, мудра, як змія. Перед святими небо відчинила, лукавників лукавством обійшла, і що премудро лютих злюк душила, звеліла нам не пам'ятати зла». «Розбоями і руїною неситу гадюку за Порогами вбила і голову єхидно ядовиту залізною п'ятою роздавила. Хвала ж тобі за зло для злих, царице, і за добро для добрих та спасенних!» — кличе д. Куліш, котрий «не зневажає великих заслуг давніх государників!» Ну, певно, що не зневажає, а може, навіть і прибільшує. Бо, витворивши собі раз із рідного народу і його минувшості образ чорта і людоїда, він, певно, рад буде кожному, хто сильною рукою придавить і прикоротає того чорта. А розберім кожний промінчик того блискучого ореолу, котрим окружив д. Куліш свою «святу» Катерину. Що вона була «супруга божевільного

царя», се ще для неї «ні дать ні взять», але що вона казала вдушити того царя, і то тоді, коли він зовсім не міг їй стояти на заваді і що на її розказ безоружного чоловіка майже три години мордували, поки вдушили, се, певно, буде одна з признак її святості! Що вона «лукавників лукавством обійшла», се би ще була тільки старозаконна чеснота в роді тої, що каже «око за око, зуб за зуб»; але що вона вміла й чесних та щирих для неї обійти лукавством, що вміла використувати їх добру волю і приязнь, щоб потому відопхнути їх, мов виссану цитрину,— сього д. Куліш не хоче видіти, хоть міг би о тім гарно переконатися хоть би, напр., з пам'ятника княгині Дашкової*, котра головно посадила тую мудру змію на царський столець. Що вона «премудро лютих злюк душила», сього не перечимо, але що вона трохи чи ще не премудріше нових і лютіших злюк плодила, сьому не перечив би й д. Куліш, коли б ореол святості, котрим він обдав Катерину, не перепиняв йому бачити правди. Чи, напр., Радищева, автора «Путешествия [из Петербурга] в Москву» і писателя Княжнина*, автора трагедії «Вадим [Новгородский]», котрих за чесне і сміле висказання в письмі правди з розказу Катерини тортурували в тайній канцелярії,— чи тих людей-писателів д. Куліш причислить також до «лютих злюк»? А ось примірчик про те, як вони спасали «український народ від с о т н і маленьких тиранів», щоби дати йому їх т и с я ч у.

— Чого ти ходиш, звісивши ніс? — спитав одного разу граф Завадовський чи Зорич, словом, один із наложників цариці Катерини II, у одного чесненького дворянина, котрий служив у нього за блазня. Дворянин, до котрого було звернене те питання, був чоловік надзвичайно товстий і пажерливий, і завсігди обідав у графа. Коли граф був особливо веселий, то давав знак рукою, лакей надівав на дворянина хомут і, затягнувши на шиї, пускав його на їду. Дворянин бився в хомуті, як звір, кидався з усієї сили на страви, давився, був дуже гидкий, словом, з усього серця потішав свого добродія, котрий реготався до сліз.

— Хотя не хотя звісиш ніс! — відповів упряжений дворянин.— Ваше сіятельство зволите всіх щедротами своїми награждати, лиш мене нещасливого позабули.

— А се як? — — спитав граф.

— Ваше сіятельство всім подарували дідицтва в Україні, а мені хоч би яку-небудь сотеньку дрантивих козаків.

— Який хлоп'яга! — відповів крізь сміх граф.— У нього рот не дурень. Так і тобі козаків забаглося — ха, ха, ха! Чим же ти заслужив на козаків?

— Але ж змилуйтеся, ваше сіятельство,— відповів блазень,— адже ж я не бог знає чого прошу. Що вам значать козаки,— а мені милість була би дорога, я й до гробу молився б за ваше здоров'я.

— Ще ліпше! — замітив веселий граф.— Адже ж він зовсім не такий дурень, як бачиться. А й в самій речі, чого ж жалувати козаків? Ну, нехай і так, дам тобі козаків!

— Ваше сіятельство, ваше сіятельство! — говорив зрушений блазень і повз на колінах, щоби поцілувати графову ручку.— Невже ж таки се правда?

— Ну, годі, годі,— відповів граф, милостиво простягаючи руку,— говорю тобі: будуть у тебе козаки!

Се було в ту саму пору, коли Катерина II вводила кріпацтво в Малоросії. Тороплена ненаситною німфоманією, заплямлена всіми проступками, тота «мати отечества» дала самим своїм наложникам більше як триста тисяч душ мужчин-козаків![1]

Докладно міг би д. Куліш пізнати сі добродійства Катерини от хоч би і з невеличкої, під царською цензурою печатної статейки д. Семйовського «Раздача населенных имуществ при Екатерине II» («Вестник Европы»)*. Та ба, д. Куліш наперед уже розправився з подібними свідоцтвами науки. Що в нього наука, коли йде о святих? Наука не доросла до них. «Наука із невдячності осліпши, з Нетямою по-брацьки обнялись і, мов п'яний п'яного з шинку вівши, в одній калюжі з нею улягглись...» Що міг д. Куліш думати під тими словами, господь його знає, ми нічогісінько не розуміем. Чи наука має бути вдячна за що-небудь Катерині і з вдячності має робити її святою? Чи наука, не признаючи в Катерині святої, вже через те мусила з нетямою в багні застрягнути? І як може наука застрягнути з нетямою, доки вона, так як сучасна наука історична, опирається не на спекуляції, не на откровенію, а на документах? Що д. Кулішеві, може,ліпше би подобалося, коли б вона оперлася на откровеніє, а іменно на й о г о откровеніє, се певно, але певно також, що наука перестала б тоді бути наукою. Наука ні для кого не вдячна, не знає нічиїх «гарних очей», а знає тільки критику, знає тільки факти. Дивне поняття має

---

[1] Гл. Герцен. Крещеная собственность. Сочинения, т. 5.

д. Куліш о науці і о учених, коли каже, що «хлоп'ята вчені (історики) згрібають всюди грязь, щоб вгонобляти ледачий смак людей». Немовбито такий уже був смак нашого часу, щоб Катерина конечно стояла в чорнім світлі? Нам же Катерина ні сват, ні брат, і судимо ми її не по її «ангельській» красі, а по її ділах, оскільки історична критика справдить нам їх. Ідім далі. Перед котрими святими відчинила небо Катерина, сього ми зовсім не знаємо, а де і як звеліла нам «не пам'ятати зла»,— на се раді б ми бачити від д. Куліша який-небудь доказ. А що вона «залізною п'ятою роздавила гадюку за Порогами»,— за се може д. Куліш славословити Катерину тільки тоді, коли забуває, що вона ж рівночасно з тим ввела кріпацтво на Україні.

Д[обродій] Куліш називає ще Катерину «любомудрою жрицею науки». Здається, що він, щоб могти сказати се, не читав ані одного твору тої «жриці», в котрих одна половина крадена з французьких філософів, а друга половина навмисний фальш і брехня. Ми радили б д. Кулішеві прочитати хоч би тільки статтю Добролюбова* про твори тої «жриці», а надіємося, що він тоді хоч трохи змінить свій «гімн єдиній цариці».

Ось які святі у нашого атеїста, ось яким мудрим царям готов по-рабськи служити демагог!

IV

Кто прошлое вспомнит,
тому глаз вон!
Московська приповідка.

Щоб докладно пізнати, як представляє собі д. Куліш міжнародні відносини українського народу, а особливо відносини його до поляків, ми стрібуємо розібрати його віршу п. н. «Компроміс ляхам». Думки д. Куліша про наші відносини до поляків можуть мати для нас чималу вагу, вже хоть би й для того, що на них звернула увагу польська преса і проголосила: ось, мовляв, які думки чоловіка-українця, хоч і неприязного нам, та все-таки щирого і правдивого, та знаючого, та народолюбця,— зовсім не такі, як тутешніх про око народовців, а на ділі московських запроданців. Та й ще з одної причини важні для нас думки д. Куліша, висказані в тій вірші, а іменно задля свого нібито радикалізму. Ставлячи програму згоди і друж-

ності між обома братніми племенами на основі буцімто радикальній, д. Куліш при неясності свого виражування міг би ввести в блуд декого з нашої молодої ще радикальної громади, і для того слід нам розібрати його думки і провести всі їх головні консеквенції, щоб показати, в чім і о скільки різниться наш «компроміс ляхам» від Кулішевого.

Д[обродій] Куліш бажає братерства між русинами й поляками. Добре,— і ми його бажаємо, так як бажаємо щирого братання нашого народу з кожним другим. Та тільки ж кого розуміє д. Куліш під назвою «поляки», «ляхи»? Дивна річ! Гадав би хто, що польський люд. Та де там! Він розуміє панів, власників, а про люд йому байдуже. «Коли хочеш, ляше, справді з русинами брататись, мусиш з п а н а чоловіком громадським статись». Значиться, кожний лях — то пан, по думці д. Куліша. Се перший сук.

Ми досі, думаючи і розмовляючи о згоді між русинами і поляками, мали на оці все тільки народи, т. є. загал робучих людей одної і другої народності. Чи між ними потрібно якого-небудь компромісу, ми не знаємо, здається, що ні, бо адже ж живуть вони собі не віднині де в суміш, де в близькім сусідстві, і живуть сумирно та згідливо. Думаючи про тоту згоду, котрої треба нам на будуще, ми розуміємо під нею спільне і дружне порозуміння в великих громадських і загальнолюдських ділах, в великій боротьбі праці і правди з неробством і кривдою, в боротьбі іменно з тими, з ким д. Куліш бажає нав'язати нам свій компроміс.

Але йдім далі. Якого се компромісу бажає д. Куліш? На яких умовинах має він стояти? А от глядіть: «Твердий русин із м'якеньким ляхом побратався, делікатної розмови у нього навчався; переймав у побратима побут його панський і покинув свої давні норови простацькі». Значиться, компроміс має бути нерівний: русин мусить зречися своїх норовів і навіть своєї розмови. І як після того розуміти слова автора в тій же самій вірші, що «Русь Руссю буде?» І як би то русинові, не ставши самому паном, перенимати «побут панський»? Усе те загадки, довершені самою головною загадкою при кінці вірші, що, мовляв, правдива чоловічність забезпечить «і безпечне щастя панське, і простацьку долю». Значиться, і по довершенні компромісу пани остануться панами, т. є. розкошуючими неробами, а простаки помимо перейнятого панського побуту так-таки й будуть простаками. І при чім же тут чоловічність? Адже ж нам здається, що чоловічність змагає не до того, щоб вбезпечити, з одного

боку, «щастя панське», а з другого боку, «простацьку недолю», а противно, щоб зарівняти між ними пропасть, т. є. щоби з панів і простаків поробити розумних, розвитих робучих людей. А щоб дійти до такої «чоловічної» цілі, на те треба не таких компромісів, які нав'язує д. Куліш, на те треба дружньої розумної праці обох народів бодай на разі світліших і щиріших єдиниць між ними. Се вже буде не компроміс, не хвилева згода між якимись ворожими таборами,— се буде правдива асоціація, правдиве братерство між свідомими своїх спільних цілей і своїх доріг братами. Початки такої асоціації міг би д. Куліш бачити тут-таки у Львові, де руські і польські робітники, хоч і свідомі своєї національної окремішності, разом належать до робітницьких товариств і разом видають робітницький часопис «Praca»[1],* в котрім обіч польських містяться й руські дописи, при котрому русини працюють дружно з поляками, хоч за те нікому і в голову не приходить називати одних або других запроданцями. Нам за тим — кажемо се ще раз — для єдності з польським робучим людом не треба ніяких компромісів: для такої єдності, для повного, щирого і тісного братерства ми вже поклали хоч і невеличкі основи, і дасть бог, чим далі, тим ліпше піде діло. А з панами, з багатирями, неробами та марнотратниками народного добра народові робучому не то що не треба, а й не мож годитися, бо тут згода була би — підданням, похиленням шиї в ярмо.

Але для чого ж д. Куліш конечно домагається компромісу, а не братерства, як сього бажав уже Шевченко? Звісна річ, для того, що вважає ляхів і русинів якимись воюючими з собою ордами, якимись ворожими таборами. А на такий погляд навела його історія. Д[обродій] Куліш, звісна річ, історик, автор тритомової «Истории воссоединения Руси», в котрій розсліджував історію козаччини. Ми, признатись, того діла ані замітки о нім других істориків не читали, не по вродженім нам лінивстві, а з тої простої причини, що книжки самої не могли ніде роздобути. Значиться, не будемо й перечитися з д. Кулішем за історію. Нехай і так, що козаки були розбійники, харцизяки і т. д., нехай і так, що війни козацькі більш зашкодили Україні, ніж помогли, що українці більше кривди зробили полякам, ніж

---

[1] «Праця» (*польськ.*).— *Ред.*

поляки українцям,— так що ж з усього того виходить? Чи мститися одним на других, чи, може, піддаватися?[1] Іншого виходу, бачиться, д. Куліш і не ставить.

Коли такий для нас має бути здобуток з усієї нашої історії, то радше б ми покинули її до чорта. Щастя тільки, що так воно не є. Ані «попівська інтрига», ані війна з Польщею не були провідними нитками нашої історії. Всі ті внутрішні війни і непорядки, що з давен-давна і під Польщею, і під Москвою каламутили життя нашого народу, ішли переважно з джерела не національного, а суспільного та економічного, були випливом не вродженої національної вражди, а історично витворених суспільних та економічних суперечностей. Дарма затим дивуватися д. Кулішеві, що козацькі війни велись властиво проти руських панів: Острозьких, Замойських, Сапіг і др. Велись не для того, що се були руські або польські, але для того, що се були пани. Дарма також жалувати й за тим, що Русь утратила тих панів і не виробила під візантійщиною (і додаймо, під князівщиною, половеччиною, татарщиною) вищої культури, ніж римська, та не пригорнула їх до себе. Виробити вищу культуру годі було, а що пани відцуралися українського народу, се ми вважаємо не соромом і не шкодою, як д. Куліш, а противно, користю. Не маючи панів*, ми не мали й меценатів і нерозлучного з ними дворацтва та лизунства в літературі та норовах, ми не мали й не матимем панської літератури, пани не зводили й не зведуть нашого письменства та духовного життя на такі гнилі бездорожжя, як, напр., польську літературу. Наша література без панів повинна була від самого початку статись народною, простою, хлопською, тим самим популярною, а далі й радикальною, бо до простого чоловіка

---

[1] Вже після «Хуторної поезії» д. Куліш видав «Крашанку русинам і полякам»*, в котрій вп'ять-таки, почавши від конечності згоди, не висказавши, яка б се мала бути згода, розповідає обширно історію нашого міжнародного роздору. Та й що найцікавіше в цілій «Крашанці» — причиною всього лиха — попи і православні, і католицькі! Дивний же історик-соціолог д. Куліш, що може причиною такого глибоко в суспільне і економічне життя обох народів сягаючого факту вважати виключно які-небудь попівські балакання! Се та сама давнозвісна повість про «московську» або «польську» інтригу, тільки з тою зміною, що д. Куліш торжественно прокламує «попівську інтригу». Нам, простим чоловікам, здавалось би, що фаховий історик повинен глядіти глибше в суть діла, а не підтягати такий величезний і сложний факт, як історичне ворогування Русі з поляками, під одну яку-небудь рубрику.

треба говорити попросту, одверто, ad hominem[1]. Не шкода наша, що не маємо панів, а противно, може, іменно се задаток швидшого і прямішого поступу і розвитку нашого народу.

V

На мій первоцвіт вдарили морози,
Заціпило мені від холоднечі;
Не докотившись, застигали сльози,
В сумне стогнання обертались речі.
П. А. Куліш.

Хоть би д. Куліш в тій правдиво гарній строфі і не був нам признався про нещасливий вплив обставин на його талант і думку, ми з наглядною певністю були б переконалися о тім з попереднього розбору його основних поглядів...

Подібність задуму і тону навела нас на порівняння «Хуторної поезії» з «Посланієм» Шевченка. Ми не перевели докладно того порівняння, а тільки освітили деякі точки, в котрих д. Куліш вибігає поза рамки «Посланія». Звісна річ, ми й не думали рівняти талант Куліша з талантом Шевченка, не думали находити подобенство між гарячим, з-під серця пливучим словом Тараса, а правильно розміреним вигладженим і холодним словом Куліша. Ми порівнювали тільки ширину і досяглість самих думок без згляду на їх поетичне оброблення, і бачили, що д. Куліш не вдержався й на тім рівні, на котрім став був Шевченко ще 1845 р. Шевченкові похибки і недодуманості розрослись у д. Куліша до величезних розмірів, зміцнились ще його власними хибами (напр., тою невірою в власний народ, котра в «Хуторній поезії» довела його до прямої, безпідставної наруги над тим народом) і затемнили собою добрі і сильні місця його поезії. У всім збірнику з 25 п'єс ми не могли найти ані одної, котру б и в ц і л о с т і можна назвати гарною і ясною по думках, хоч поєдинчі місця лучаються не раз дуже хороші, а форма у всіх поезіях дуже гарно викінчена. Ся послідня обставина каже нам надіятися, що переклад Шекспірових творів*, котрий незабаром обіцює нам подати д. Куліш, вийде гарний, і що д. Куліш незрівняно ліпше прислужиться ним українській літературі, ніж своєю «Хуторною поезією».

---

[1] До людини (*лат.*).— *Ред.*

Пора нам кінчити сесю статтю,— вона й так розрослася надміру. Надіємось, що чей же ніхто не осудить нас за те, що ми тут, може, надто остро, надто різко говорили про такого віком і працею поважного чоловіка, як д. Куліш. Ми говорили з болем серця, з жалем і сумом,— а жаль ваги не має. Се, що ми сказали про «Хуторну поезію», не значить ще, що ми кидаємо каменем на старших і безперечно заслужених працьовників нашої вбогої літератури. Але чей же кожний признає нам право і обов'язок — осуджувати і відкидати ті думки і ті погляди, котрі після нашого переконання не годяться з правдою. Тутечки, як і взагалі всюди в житті і писанні, ми стараємося іти за словом великого проповідника: «Правду говори благовременно і безвременно», а коли де в чім і помиляємось,— бо хто ж на світі не помиляється? — то при ліпшім пізнанні діла ми перші готові відкликати і поправити свою помилку. Се ми вважаємо першою і конечною прикметою кожного образованого чоловіка і громадянина. «Möge jeder,— як сказав Лессінг,— offen heraussagen, was ihm wahr dünkt, und die Wahrheit selbst möge Gott empfohlen sein»[1].

---

[1] Нехай кожний висловлює, що йому здається правдивим, але правда сама нехай буде залишена богові (*нім.*).— *Ред.*

ЗНАДОБИ ДО ВИВЧЕННЯ МОВИ І ЕТНОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ВІД ВПОРЯДЧИКА

За давніх літ уже занималося багато наших товаришів збиранням матеріалів етнографічних та язикових із уст народу по селах та містечках нашої Галичини. Матеріалу такого у нас назбиралося чимало, і впорядкований та виданий він міг би заповнити порядну книгу. Тільки ж упорядкування те вимагає багато часу і праці, а на видання в окремій книзі у нас і зовсім нема способу; так отже рішились ми печатати ті матеріали невеличкими кусниками в «Світі».

I

ДЕЩО ПРО ШЛЯХТУ ХОДАЧКОВУ

По селах нашої Галичини живе багато т. зв. шляхти, т. є. мужиків, котрих предки колись польськими королями піднесені були до шляхетського стану. Се так звана "szlachta zagrodowa", або "zagonowa"[1]. Позаяк поки що спеціальних вислідів історичних про тоту шляхту нема, і ми не знаємо, де, за що і звідки взялася та шляхта по наших селах, то ми отсе подамо хоч маленький причинок до пізнання тої шляхти, а іменно невеличкий збірник оповідань, пісень і прикладок народних, де наш простий люд виказує свої погляди на шляхту або по-своєму характеризує погляди шляхти.

Поперед усього замітити треба от що. Шляхта, прозвана у нас «шляхтою ходачковою»,— се народ український, руський, принаймні по мові. Декуди шляхта не різниться від

---

[1] Малоземельна або дрібнопомісна шляхта (*польськ.*).— *Ред.*

«простого» люду й одежею, але деінде знов, особливо в багатших селах, старається чи то кроєм шмаття (модою), чи чим-небудь другим вирізнюватися від простих хлопів. Коли часом багатший хлоп зачне вбиратися по-шляхетськи, то з нього сусіди сміються, кажуть, що перенимає «шляхотську моду» або «шляхотську манерію», і не раз прозивають його «хлопським шляхтичем». Впрочім розділу між шляхтою а хлопами в ділах життя нема: хлопи женяться з шляхтянками, шляхтичі (рідше) з хлоп'янками, сусідують і товаришують зі собою залюбішки. Може бути, що часть нашої шляхти — давні польські поселенці, котрих королі і пани спроваджували на українські землі,— та тільки ж нині з їх польськості осталося дуже мало, і вони під кожним взглядом — люди українські[1]. Але здаєсь більша часть нашої шляхти — люди корінно українські, а тільки піднесені за які-небудь заслуги абощо в стан шляхетства.

Але коли асимілююча сила українства вирівняла різниці етнографічні — де вони були — і коли недавна воля вирівняла й суспільні різниці між нашим мужиком і шляхтичем, то не так це було до волі, а особливо не так це було перед сто літами, за Польщі. Тоді шляхетство не було так як нині, пустим титулом, а зв'язане було з важними привілеями. Правда, звісна польська поговірка: "szlachcic na zagrodzie — równy wojewodzie"[2] була вже й тоді старою байкою: воєвода в приливі доброго гумору або в потребі й закликав часом такого шляхтича: panie bracie[3],— але шляхтич усе був uniżonym służką і podnóżkiem[4] пана воєводи. Та все ж таки і про то було шляхті загоновій далеко просто вільніше жити, ніж простим мужикам хліборобам. Вони, поперед

---

[1] Подібно, як польські переселенці на українських землях сталися українцями, те саме сталося і з другими племенами: татарами, ба навіть німцями. Доказом сього служить назва чисто українського села Татари (в Самбірщині), а також німецькі назви многих мужиків українців, напр., Гайгель, Фундер і др. Не менше цікавий примір того, як бесіда польських поселенців серед українського люду чимраз подібнішою стає до української, ніж до польської, бачимо також в жаргоні польських міщан і селян східної Галичини. Близь Дрогобича, напр., є село Рихтичі, в нім сидять майже виключно польські поселенці, і то зглядно не дуже віддавна, а прецінь замість казати wypędź bydło na pastwisko, вони говорять wyżeni imienie — т. є. іміння, як в наших сторонах називають худобу,— na zagumienie — т. є. на загуміння.

[2] «Шляхтич на садибі — дорівнює воєводі» (*польськ.*).— *Ред.*

[3] «Пане-брате» (*польськ.*).— *Ред.*

[4] Покірним служкою і підніжком (*польськ.*).— *Ред.*

усього, не робили панщини, не відбували шарварків і не стояли під судом домінікальним*. Вже одні ті привілеї ставили їх високо понад простим хлопом. Де шляхта жила в селі всуміш з хлопами, там вона творила немов окрему громаду в громаді. Над хлопами ставив пан війта, присяжних, десятників і т. д. Вся тота старшина була в добрій половині панськими прислужниками. Шляхта ж сама собі вибирала свого префекта, і гідність тота традиційно доховалася декуди аж до наших днів, сталась титулярною, переставши бути дійсно важною.

Не диво затим, що у нашої шляхти загонової осталося далеко більше прихильних споминок і симпатій до Польщі, ніж у мужиків. В літах 1830, 1848 і 1863, оповідають наші люди, шляхта наша пильно прислухувалася до всіх звісток про польські повстання, живо сприяла їм, гурмами поступала в різні «гвардії народові», а навіть про 1863 рік знають докладно, що шляхта загонова у нас робила складки на повстання.

— Постійте-но,— говорив тоді один шляхтич з села Ясениці до мужиків,— швидко то воно не так буде,— вернуться давні часи, будемо ми знов хлопами орати, а жінками волочити!

Я маленько пригадую собі той час — 63 і 64 роки — тоді був я ще учеником сільської школи в Ясениці Сільній і мав тоді случай бачити несупокій і таємний рух між тамошньою шляхтою. Газет в селі ніхто не держав, вісті про повстання доходили десь-колись, передавалися усно, шептом, з додатками і прибільшеннями. Десь-відкись заблукалися в село попереписувані революційні стишки, котрі курсували поміж шляхтою і відчитувалися потаємно. Тямлю зміст одного: пани відгрожувалися там хлопам-мазурам за різню 1846 р.* «Швидко, — говорилося в послідній строфці того вірша,— будемо ми вас вішати за горла на гаки, а за вашу душу засвітимо каганець». Осторожно і з трепетом відчитувались ті вірші, щоб не почули хлопи. Отті-то споминки про колишнє упривілейоване становище в польській державі і зв'язана з ними прихильність до титулів, до панськості і т. д. — се, мож сказати, головна межа, котра ще й нині відділює мужиків від шляхти. Правда, нинішні часи і нинішні порядки мало можуть піддержати ті симпатії нашої шляхти, а для мужиків ті шляхетські симпатії дають тільки багатий предмет до насмішок та притиків. І так, напр., шляхта любить звичайно титулуватися поміж собою:

«Pan dobrodziej», «Pani dobrodziejka»[1]. Сі панські титули так суперечні з бідністю, в якій живе більшість загонової шляхти, дали нашим мужикам нагоду до ось якого жарту:

— А де pan dobrodziej?

— Пішов на толоку громадські свині завертати.

— А де pani dobrodziejka?

— Пішла на ріку жидівські хусти прати.

Або знов ось як висміється пусте самохвальство шляхтича:

— У мене,— каже шляхтич,— три стодоли повні: в одній мак, в другій такой так, а в третій миш у голову зайшла, поки зерно найшла (Нагуєвичі).

А в Ясениці Сільній ось як оповідають про одну бабу-шляхтичку, Бачинську, звану по чоловіці Петруненчиха.

«Ходит, бувало, по жебрах. У лахах, веретищов прикрита. А шльихоцкої фудулії не помітуєсьі. Ввіде бувало до хати, то не так як друга баба, щоби стала та «пацьир» говорила,— а вона собі на лаву. І най-но би котра господиня не сказала їй: «А що там, пані Бачинська?» — ну, ну, то так тоту господиню спуцує, що й світа божого не ввидит. «А ти, сяка-така, не знаєш, хто я? Хоть я собі у лахмані, а я собі мосці пані!» І не давай їй, бувало, так як другій бабі, кусник хліба або що — в очи верже. Але зараз мисочку якої теплої страви перед ню, або муки, або зерна якого в торбу,— то аж тогди поговорит, поговорит, та й піде» (Яс[ениця] С[ільна]).

Не один бідний шляхтич і сам сміється над собою, порівнюючи звичайні шляхотські претензії з своїми дійсними недостатками. І так, шляхтич Татарський в Ясениці Сільній звичайно говорив:

«Е, що то ви знаєте празник справйити! Я з одного яйцьи тридненіє празник справйив: і їли, і пили; і голови мастили!» А він яйце зварив: яйце їли, а тоту воду пили, ще й голови мили.

Наші мужики, для котрих нема нічого смішнішого, як коли хто без причини виноситься над свій стан і над свої средства, найбільше і висміюють тоту «фудулію» у шляхти. А ось оповідання, в котрім висміється старошляхетський «пункт гонору» у нашої шляхти загонової.

«То у нас в Ясеници здибалисьі раз у Кременистім вивозі шльихтич з хлопом. Шльихтич на кони, а хлоп возом. А ту

---

[1] «Пан добродій», «пані добродійка» (*польськ.*).— *Ред.*

вивіз тісний. А то ще було за давних чьисів, ще шльихта мала свої превелії. Шльихтич йіде серединов і кричит:

— Вступ сьі, хлопє!

— Та куди вам сьі вступ'ю,— каже хлоп,— коли вивіз тісний, а я с тьигаром?

— Але вступ сьі, хамє! — кричит шльихтич та до хлопа з батогом. А то оба сусіде, знакомі, з одного села. Хлоп не много розважьив, узьив шльихоцького коньи за уздечку та й обвів боком по при віз долі вивозом. Шльихтич в крик.

— Як ти сьмів, хамє, мого коньи боком вести? То значит, що я, шльихтич, тобі з дороги вступивсьі! То образа гонору! Я тобі видаю поєдинок, мусиш ми ставитисьі!

Хлоп ци слухав того, ци й не слухав — пойіхав собі. А на другий день — хлоп молотит собі в студолі, а ту шльихтич йіде на кони, с шаблею.

— Ставай, хлопє, зо мнов до поєдинку!

Той подививсьі, плечима здвигнув.

— Ей, панє Янє,— ци як там той шльихтич звавсьі,— що вам до голови прийшло, дайте спокій, не сьмішітсьі!

— Я тобі покажу сьміх,— кричит шльихтич,— зараз ставай до поєдинку!

— Та чим я буду з вами поєдинкуватисьі? Хіба ціпом?

— Про мене, чим хочеш, тілько ставай ми ту,— каже шльихтич, а сам шаблев звиває. Хлоп ухопив ціп та й до нього — як замахне, як хомоне мого шльихтичьи по плечох, то тому й шаблі з рук випирсла, і сам упав с коньи та в гноївку. Такій го відтак занесли додому».

Таку саму шляхетську звичку — скоро що-небудь, та й хапатися до шаблі,— висміває й приповідка: «Шльихта з Бачини — має шаблю з вільшини», а звичку надавати собі при всій бідності титул «пан» висміває друга приповідка: «Панове шляхта — а на них дірява плахта». Тота сама «панськовата» звичка нашої шляхти була, здаєсь, причиною, що й прозвано її шляхтою ходачковою. Ось що о тім оповідають наші мужики.

«Ішла шльихта десь кудись в дорогу, ну, звичайне, в ходаках. А ходаки нові, добрі. Ну, зайшли до якогось місточка, стали ночувати десь у якімось заїзднім домі. Приходит кухар:

— Щоби панам зварити на сьніданє?

— Звари нам фльики,— кажут шльихтичі.

Кухар берг сьі сюди-туди — нігде не мож фльиків дістати. Що ту діяти? Далі дивитсьі, а у шльихти ходаки такі

нові, мйиснисті.— Чекай! — гадає собі. Взьив він, забрав ті ходаки, покраяв, зварив, заправив,— на другий день раненько дає. Шльихта йість, смакує:

— А то раз фльики, то добрі фльики! Не жиль і заплатити!

Поплатили. Іти би далі в дорогу. До ходаків,— а с ходаків тільки волоки та онучі. Де ходаки? Де ходаки? Амінь духу сьвйитий, пропали ходаки! Крик, біда... Аж тут кухар приходит. «Та що ви, панове, так за ходаками роспадаєтисьі: адже самісте йіх іззіли, ще сте й захвалювали!» Сьміху тільки, що годі. І від тогди шльихту прозвали: шльихта ходачкова, що ніби свої власні ходаки ззіла» (Наг[уєвичі]).

Але як до титулів і прибагів шляхта охоча, так знов до роботи не надто прудка. В оповіданнях і приказках шляхтич звичайно представляється біднішим від хлопа, і то біднішим через власне лінивство, недбальство, недозір. Шляхтич не любить надто мотикатися при роботі, не любить бабратись і талапатись, а волить зробити легенько, хоть і плохенько. Про одного неробу-шляхтича ось як говорять ясеницькі люди. Шляхтич той, збіднілий до останнього через своє лінивство, все бувало говорить:

— Я,— каже,— все найранче виходжу, збіжє сіяти,— ще богачьи ані єдного не видно, — але що, моє збіжє чомусь усе найпізніше сходит.— А він,— кажуть далі люди,— виходив на поле досвіта, але вже аж тогди, як усі люди обсіяли і обвеснували. (Яс[ениця] С[ільна]).

А співанка, записана мною в Нагуєвичах, також непідхлібно виражується о шляхотській роботі:

Ой у хлопа гунька красна, в шльихтичьи капота;
Ні для кота, ні для пса шльихоцька робота.

Отсе і весь матеріал з уст народу, який ми поки що могли призбирати. Хіба додати тутечки ще повістку про шляхтича Коблянського, записану мною 1878 р. від Івана Гайгла в Нагуєвичах. Повістку сесю лучається часто чути у нас, прив'язану до інших імен і людей,— значиться, вона не характеризує шляхтича і має тільки анекдотичну вартість.

«Ту був у Мньитичох[1] Коблянський, шляхціц теньгий,— тепер три газди на тім фундаменті сідьит. То він дивітсьі до калєндарьи,— калєндар стойит на погоді; хоть дождж

[1] Унятичі — село Дрогобицького повіту.

й перепадає, а вно — погода. Взьив він, наймив робітників і всьо сіно скосив, усього, може, з-на яких двадціть фір. Ех, як не займе цілий тиждень дождж льльити! Що сь і троха випогодит, а мій шльихтич біжит за робітниками, пообертає сіно, а ту дождж бух! Так він вам сушив щось зо дві неділі. Далі видит, що тото сіно вже зовсім до нічого, хіба під худобу стелити. Взьив він, повіддирав тото від землі з робітниками, повіддирав,— а ту дождж знов. Робітники в корчі під ліс, поховалисьі та кличут: «Пане, пане, ходіт під корч, а дивіт, льєсьі на вас!» А той: «Ні,— каже,— няй уже льє!» Та й таки не питав, що льє, побіг додому, та до шуфляди, виньив калєндар та шпур ним на дьвйир! «На,— каже,— зогнило моє сіно, гний же й ти!»

Не можна сказати, щоб матеріал наш характеризував всесторонньо нашу шляхту, але нехай він буде хоч невеличким причинком до будущої повної характеристики. Печатаючи сей причинок, ми хочемо поперед усе звернути ним увагу наших прихильників на той предмет і заохотити їх до списування оповідань, приповідок, фактів і пісень, котрі б могли послужити до характеристики нашої шляхти загонової. Не менше вдячні були б ми за уділення нам в докладних відписах дипломів шляхетських, описів гербів і переказів про те, коли, як і за що зістали вони уділені, чи шляхта в певній місцевості походить з тамошніх таки мужиків, чи з яких чужосторонніх поселенців. Матеріали такі, скоро їх у нас назбирається досить, ми не залишимо оголосити друком.

Накінець згадаєм, що в календарі «Просвіти» за р. 1870 була стаття «Дещо про шляхту ходачкову» (стор. 100—106), котра передусім в тім має вартість, що між іншим описує одяг шляхти ходачкової.

II

ДЕЩО ПРО БОРИСЛАВ

Що поетична творчість нашого народу ще не вичерпалася, що він усе ще спосібний видобувати чимраз нові тони, відзиватися чимраз новими, а все хорошими, ніжними і характеристичними піснями на всякі біжучі справи, котрі глибше діткнуть його життя і показують вплив на його суспільні і економічні обставини, сього, думаю, нема потреби доказувати, впрочім, се дуже гарно доказав д. Драгома-

нов своєю працею про нові українські пісні про громадське життя*. Звісна річ, не всякі справи, навіть не всякі важні для народу справи відкликаються в його піснях. Щоб яке діло відкликалося в пісні народній, до сього треба: 1) щоб те діло було йому близьке, тикало часто його життя, вражувало ненастанно його увагу; 2) щоб воно тикало не певні вибрані єдиниці, але цілу масу народу чи то в цілім краю, чи тільки в певній місцевості, т. є., звівши се на інші слова, щоб було діло більше економічне, ніж політичне, і 3) щоб діло те було для народу ясне і зрозуміле. Ті причини пояснюють нам, чому, напр., так багато пісень зложив наш народ про рекрутчину, появу, котра повторюється рік-річно і близько тикаючу кожного осібника в народі,— а так мало пісень про війни, в котрих хоч і були українці-вояки, але котрі велися не в нашім краю, велися за діла нашому народові чужі і незрозумілі; чому, напр., між народом нашим появлення майже кожного нового роду картоплі (бульби) викликає нові пісні[1], а ані одної пісні не викликали такі появи, як заведення краєвої автономії, конституції і виборів до всяких рад і соймів; чому, напр., викликало обширну і гарну пісню повішання в Коломиї 1877 р. звісного розбійника Драгарюка[2], а не викликало її замордування московського царя.

До таких пісень, зложених свіжо, за наших днів, належать пісні про Борислав і про тамошню роботу при копальнях петролію та земного воску. Мені вдалося пісень тих записати небагато, і я не сумніваюся, що їх по різних селах Дрогобицького, Самбірського, Стрийського і Турчанського повітів — з них походить головна сила бориславського робочого люду — живе далеко більше. Та й дивно б було, якби се було не так. Заробок в Бориславі — діло звісне і близьке цілій масі народу в тих повітах; бідніші і багатші удаються туди, хто до ручної роботи на довші часи, хто на пару день, хто з возом, хто на торг. Та й ще одно: бориславська робота, діло чисто гірницьке, копальне, а то й чисто фабричне (при нафтарнях), вражає увагу робітників своєю новістю, непривичними формами, своїми дивовижними, а дуже часто вельми сумними случайностями. Притім же

---

[1] Збірник пісень та оповідань про бульбу напечатаємо незабаром*.

[2] Пісню про Драгарюка я чув не цілу в Коломиї 1880 р., жаль, що не встиг її записати.

життя в Бориславі, в більших робітницьких гуртах, веселе, часто гуляще і розпусне (особливо давніше, коли плата була більша, а прожиток дешевший), манить молодих сільських парубчаків швидким зарібком і містовими розкошами. Все се, безперечно, складається на те, що Борислав за послідніх 20 літ займає дуже важне місце в господарськім житті народу наших околиць, і що затим він мусив викликати чимало й пісень народних, в котрих так або сяк характеризується його вплив і його життя.

Задумуючи тут подати тих кілька пісень о Бориславі, котрі я недавно записав в Нагуєвичах, я бажав би був подати й повний образ самого Бориславa, т. є. того грунту, на котрім виросли ті пісні. Але швидко я переконався, що начеркнення такого повного образу вимагало би цілої книжки, вимагало би обширних технічних та статистичних студій, до чого всього у мене тепер нема средства. Щодо статистики, то, правду кажучи, про неї в Бориславі досі ніхто й не думав, і вона вся ще лежить в громадських, судових та адміністраційних актах та в фабричних і купецьких книгах підприємців бориславських і дрогобицьких. Чи і коли удасться кому вичерпати що-небудь з тих джерел, сього я не знаю. Значиться, поки що, замість повного образу продукції, торгівлі і статистики Бориславa, я подам тільки деякі дані та цифри, які натепер у мене є під рукою.

Борислав ураз із обширним присілком Мразницею ще в початку 50-х років був не зовсім великим підгірським селом, власності польських панів Карніцьких. Після шематизму попівського* з р. 1850 було в тім році душ української породи в Бориславі 520, а в Мразниці 239, т. є. разом усього 759.

Але якраз в п'ятдесятих роках почалося в Бориславі на обширну стопу видобування «кип'ячки», т. є. земного олію, дуже занечищеного, чорного барвою і при видобуванні з нори булькотячого нагромадженим газом, немов кип'ячого — відти й його назва. Перший, як мені розказували, зачав копати і дистилювати нафту прусак Домс; за ним кинулися жиди і швидко перегнали його. Жиди вели роботу без найменшого ладу, рабівницьким способом: видурювали за півдармо грунти у бориславських мужиків, наймали за півдармо робітників, копали ями як-будь, без цямриння, без млинків, так що в перших початках дуже багато лучалося нещасть. Поліція місцева була в руках війта, а війт в руках жидівських, ну, і велись порядки. Найбільша часть

бориславських мужиків позбувала відтоді свої грунти, а бодай переважну часть своїх грунтів в жидівські руки. Сесь сумний факт дуже досадно висказує співанка:

Ой мовили бориславце, що будуть панами,
А вии поле попродали та й пішли з торбами.

(Записано в Нагуєвичах від Митра Лялюка).

Далі-далі заводилися чимраз ліпші порядки при видобуванні нафти. Ями почали обгороджувати замість цямриння хворостяними «кошами», котрі, розуміється, тримали тільки доти, доки не було надто великого напору чи то з обсуваючихся стін ями, чи то з натискаючих з нутра землі нафтових газів, котрі дуже часто валили ями, закопуючи під звалищами робітників. Скільки їх там погибло відколи почалися роботи, сього докладно не знаю і сумніваюся, чи се колинебудь докладно викажеться; деякі пани з дрогобицького суду, до котрого належать всі слідства о таких жертвах нашого «домашнього промислу», говорили мені ще перед кількома літами, що урядово сконстатованих случаїв насильної смерті робітників в ямах бориславських було певно не менше, як 10 000! А скільки було не сконстатованих урядово! Я пригадую собі, коли я ще був малий, то батько, бувало, приїхавши в понеділок з торгу з Дрогобича, розповідає: от, сього тижня знов яма привалила п'ять хлопа, сього знов десять хлопа,— і так було щотиждень! Тоді се ще йно зачалося, і всім була навдивовижу така скажена трата людського життя, тож вісті про кожне нове нещастя розходилися живо по селах, обігали з хати до хати. То яма завалилася, то линва урвалася, то заморока задушила на смерть!.. Але з часом люди привикли,— вісті почали розходитися рідше, хоть случаї, певно, не ставали рідші. Правда, з часом коші хворостяні скасовано, а заведено цямриння з різаного дерева (тертиць та ошварів, звичайно, дуже тонких), позаводжено млинки до чищення воздуху в ямах, позаводжено замість мотузяних дротяні линви; але зате копання пішло геть-геть далі вглиб, стало геть-геть небезпечніше. Що вперед яма на 12—15 сажнів називалась глибокою, а яма на 20—25 сажнів була рідкість,— тепер ями пішли на 50—80—100 сажнів і далі. Не диво затим, що навіть для людей так загартованих усяким лихом, як бориславські робітники, просидіти при роботі на дні такої ями 6—12 годин становить не леда-яку штуку, не диво затим, коли й

робітницька пісня нарікає на те бідування в ямах ось якими словами:

Ой ви жиди бориславські, стокроть мамі ваші,
Ой що я сьі набідував у ті ямі ваші!

(Зап[исано] в Наг[уєвичах] від того ж).

Або ось як проклинає дівчина бориславську роботу, котра понівечила її милого:

Ой бодай сьі завалила бориславська яма,
Так ми любка іссушила, що-м го й не пізнала!

Тепер Борислав — містечко. Поставлений там в початку 70-их років постерунок жандармерії і заведення ліпше уорганізованої поліції ввели хоч трохи більше порядку в дике бориславське життя. Підприємці вже не важуться надто очевидячки кривдити робітників, а робітники знов не важуться надто голосно допоминатися своїх кривд,— на око стало тихіше, але й справді стало ліпше? Здається, що торічна «бунтація» робітницька в фабриці французької компанії, при котрій звиш 300 робітників збунтувалоєя було за якусь недоплату, потовкли кількох поліціянтів і вкінці кинулися були на жандармів, поки одного з них жандарм на смерть не застрілив,— що, кажу, тота громадна бунтація показує, що се супокій не дійсний і не оснований на правдивім поліпшенні стану робітників.

За ті послідні часи людність Бориелава змоглася дуже значно. І так після недокладного попівського шематизму 1879 р.* постійно замешканих в Бориславі людей української породи було: тамошніх 660, зарібників зайшлих, але постійно в Бориславі живучих 270, в Мразниці 308, т. є. разом 1238 душ українців. А 1880 р. було вже українців 2266, поляків 330, німців 40, а жидів звиш 6800, т. є. звиш 9440 людей, постійно замешкалих в Бориславі. Крім них, приходячих робітників можна числити як до пори 2—5 тисяч.

На просторі около 150 моргів числить Борислав тепер звищ 12 000 ям, з котрих, правда, більша половина стоїть даром; ями ті — власність 75 більших і 179 менших підприємців, і працює при них до 10 500 робітників (переважно українців, мазурів і жидів). В р. 1871 підприємці самі подали здобуток копалень на 6 870 сотнарів петролію[1].

[1] Гл[яди] книжку д-ра Йосипа Шуйського «Die Polen und Ruthenen in Galizien», стор. 130*.

Та тільки ж не в петролію тепер головна вага Бориславa, а в воску земнім. Уже при кінці 60-х років джерела кип'ячки почали вичерпуватись, притім же й конкуренція нафти американської, російської й румунської підривала нафтові інтереси бориславських підприємців. Але в воску земнім показалася нова потужна підмога. Давніше його мало цінили, а навіть дрібні підприємці ним помітувалися. Аж в початку 70-х років винайдення дешевого чищення воску, далі винайдення фабрикації церезйну піддвигнуло високо бориславську воскову продукцію, тим вище, що їй не грозила і поки що й досі не грозить нівідки значна постороння конкуренція.

Видобування воску знов змінило вигляд бориславської роботи. Від головних, прямо в долину копаних ям, почали брати в різних глибокостях горизонтальні бокові шахти (штольні), що вимагає ще далеко сложніших праць і средств осторожності, і що на першій порі знов виразилося значно більшим процентом нещасть і «непередвиджених випадків». Показалося з часом, що коли спеціально жидівське рабівницьке господарювання й могло ще поплачувати при видобуванні нафти, то воно недостаточне при видобуванні воску, котре вимагає вже раціональнішого ведення діл. Копальні, заложені на велику стопу, з усіми способами і удосконаленнями сучасної техніки, з усіми користями великого фабричного промислу (як от вищезгадана фабрика французької компанії, фабрика Янушки і др.) показалися небезпечними суперниками дрібних підприємців, котрі чимраз більше почали «капцаніти» і «сходити на пси», як виражається нарід. Нічого не помагало звісне жидівське шахрайство та окривджування робітників,— ями дрібних властивців чимраз більше переходять в руки великих підприємців. Усе те досадно малює нам ось яка пісня:

Ой ви жиди бориславські, що ви гадаєте,
Уже воску нема в ямах, а ви шукаєте!
Ой ви жиди бориславські, майте змилуваны,
Вже по ямах нема воску, сама грейдованы[1]!
Ой ви жиди бориславські, та майте сумліньи,
Уже воску нема в ямах, лиш саме каміньи.
Ой уліз я та й до ями, взьив камінь лупати,
А жид з гори вивайкує киблики давати.

---

[1] Крейдяні брили.— *Ред.*

А я йому повідаю, що в ямі каменець,
А він міні повідає: пропав твій папереці
(т. є. ринськ.).

(Запис[ано] в Наг[уєвичах] від того ж).

Чи ж не гірким насміхом звучать після сеї пісні надії недосвідченого добродушного бойка, що, волочачись з далеких гір на заробок до Борислава, чи, як вони кажуть, до «Буриславки», співає собі:

Ой піду я в Буриславку грошний заробляти,
Як ся верну з Буриславки, буду газдувати.

Оттак-то розказують в піснях самі бориславські робітники про своє життя і бідування та про те, що там бачать і чують. А ось як досадно в слідуючій пісні зібрані «розкоші» бориславського робітницького життя, а заразом тота «чаша бідствій», яку мусить спорожнити пересічний робітник, вкушаючи тих розкошів:

Ой хто хоче гроші мати, цигари курити,
Той най іде в Бориславльи млинком покрутити.
Ой хто хоче гроші мати, колачики їсти,
Той най іде в Бориславльи в замороку лізти!

(Запис[ано] в Наг[уєвичах] від того ж).

Еге ж, не мудра, не розкішна доля жде робітника в Бориславі! От вам оповідання про бориславську роботу того самого Митра Лялюка, молодого парубка з Нагуєвич, від котрого я позаписував отсі пісні:

«Та що за робота! Робитсьі на шахти: що дванадціть годин, то сьі рахує шахта. За шахту тепер платьит на верха (т. є. при корбі) шість шусток, та й то два грейцарі касієрного відтьигає. То я раз пішов до Бориславльи, так треба пильно грошний! Став я, робю єдну шахту вночи, далі вдень другу,— вже ми сьі в голові крутит від тої корби, ту ледво на ногах стою,— ньи, гадаю собі, треба ще єдну! Став я знов на ніч, робю ще й трету шахту. Аж тут вже над самим раном, як єм стояв при корбі, ту кручу, а ту дрімаю,— як не гримну собов з помістка, просто головов до ями! Аби-м був на цаль направо, був би-м шусьнув, а то ще щістьи, що-м утьив до стовпка, та мні другі захопили. Ну, вже не чьис було вставати та й знов до корби! Як мнов вергли на глину, то так єм тамой зараз заснув. Та й що то, ще може була година до рана, як сьі шахта кінчила, а може й ньи,— а жид ми за тоту шахту три шуски урвав!»

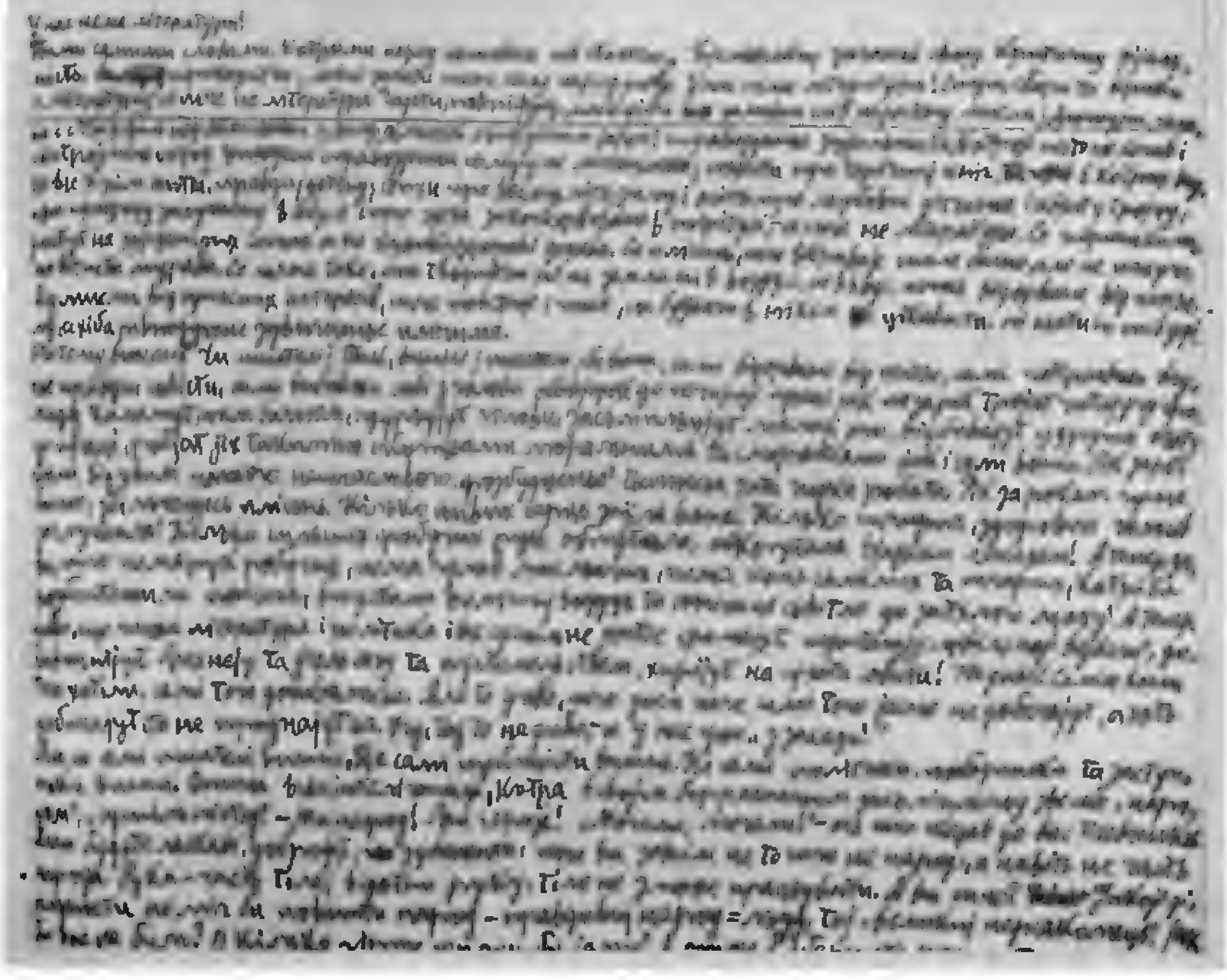

Перша передмова до перекладу «Фауста» Й.-В. Гете.
Сторінка автографа (1882)

ЖѢНОЧА НЕВОЛЯ

ВЪ РУСКИХЪ ПѢСНЯХЪ НАРОДНЫХЪ.

НАПИСАВЪ

ИВАНЪ ФРАНКО

ЛЬВОВЪ, 1883.

Зъ друкарнѣ Товариства имени Шевченка
підъ зарядомъ К. Бігарського

І. Франко. Жіноча неволя в руських піснях народних. Львів, 1833. Обкладинка

Крім мужчин, робить в Бориславі чимало й жінок та дівчат. Як їм живеться й працюється, о тім докладніших даних не маю. Тільки ж певно, що не надто добре! У мене записані дві пісні, в котрих згадується о дівчатах в Бориславі, любках та принадах бориславських робітників. Одна з тих пісень — переробка давнішої, загальнозвісної пісні парубоцької:

Коби не ліс, коби не ліс, коби не ліщина,
Не йшов би я з кіньми на ніч, коби не дівчина.

В Бориславі сю пісню перероблено ось як:

Коби не ліс, коби не ліс, коби не ліщина,
Не йшов би я в Бориславльи, коби не дівчина.

А друга пісня, очевидно, зложена в Ясениці або в Нагуєвичах (бо вичислює села в такім порядку, в якім стрічаєсь їх, йдучи з Ясениці до Борислава), звучить ось як:

Єдно село Попелі, друге село Бані,
Трете село Бориславльи, моє закоханьі!

А ось іще одна пісня, в котрій наші сільські дівчата жаліють за парубками, котрі пішли з села до Борислава:

Відколи сьі в Бориславли ями реперуют,
То відтогди файні хлопці дома не ночуют.
(Зап[исано] в Наг[уєвичах]).

Отсе наразі все, що я досі зібрав про Борислав. Я надіюсь, що се тільки дуже мала частина пісень, зложених нашим народом послідніми роками про Борислав, надіюсь також, що мені з часом удасться їх більше нагромадити.

Замічу при тій спосібності, що про Борислав є й жидівська людова пісня, котру співають деякі жиди в Дрогобичі і котра — говорили мені — дуже досадно і вірно малює теперішній упадок дрібних підприємців бориславських. Я надіюсь, що при слідуючім збірничку пісень о Бориславі* зможу подати до ширшої відомості й тоту, безперечно, цікаву пісню.

III

ДЕЩО ПРО КАРТОПЛЮ

Тридцяті роки нашого століття живі досі в пам'яті нашого підгірського народу під назвою «тісних років». Були се часи дорожні і голоднечі. Не переслухаєшся сумних

оповідань про ті часи. Кілька літ за рядом не родило майже ані крихти: нивка, на котру висіяно корець доброго насіння, видала чвертку самої посліді. Народ кормився гірчицею, лободою, кропивою. Сотки йшли «в Поділє», покидаючи свої хати і поля на ласку божу; другі спродували земельку не вже за півдармо, але так-таки майже за нізащо. Я знаю случай, де один неборака продав нивку «за миску пирогів». Хліб пекли бог знає з яких мішанин: м'якини, отруб, кори дубової, сушеного пирію, а навіть здрухнілого і втовченого дерева і т. д. А хоч у кого й лучилися гроші, то нічого було купити за них. Оповідають, що один мужик поїхав був з грішми до міста, щоб купити хліба для дітей, але, проходивши цілий день і не допитавшися хліба, в розпуці вернув додому, виняв з-за пазухи гроші і кинув між діти, кажучи: «Нате, їжте гроші, коли хліба нема!» Картопля також не родила. З нивки було накоплеш цебричок, та й то дробини такої, як горошок. Не одна господиня, протомившися цілий день над копанням, вечером усе викопане забирала в запаску і, голосно ридаючи, мов по покійнику, вертала додому... Але гнилої картоплі в ті часи ніхто ще не бачив.

Вродила картопля — минулися й тісні роки і від того часу не верталися вже на Підгір'я; в гори, а особливо в Гуцульщину, завітала ще раз після того велика голоднеча в 1866 р., коли то посол на сейм краєвий, жабівський піп Софрон Витвицький говорив на сеймі: «Околиця тота була колись багата годівлею худоби, нині збідніла і нужденна, бо не тільки господарство сільське підупало, але ще й голод панує такий, що днесь, коли настав передновинок на весну, сам я бачив, як діти паслися з голоду травою, а мужики мусять прокормлюватися листям з букового дерева»[1].

Я чув оповідання народні, що справді, коли картопля давніше багато зродила, її люди не шанували, розкидували по всіх закамарках і копали ногами; а історія розширення картоплі по Європі доказує нам також, що люди якось не дуже радо приймалися нового насіння і не раз треба було аж урядових розпоряджень і примусу, щоб її розширювати — зовсім противно ніж тютюн, котрий розширювався помимо найгостріших, а не раз, як, пр[имі]ром, у Росії, й прямо варварських та драконських заказів і кар. Отже ж то, коли

---

[1] Stenograficzne sprawozdania z posedzeń sejmowych 1866. Засідання перше*.

зачала гнити картопля, народ, навчений тісними роками о її важності в господарстві, перелякався дуже і почав се вважати божою карою за своє колишнє легковаження картоплі. Тоту основу має пісня про «втеку картоплі», зложена, очевидно, богомільними старцями-лірниками, а подекуди нагадуюча пісню про скасування панщини. У мене записані два варіанти тої пісні з різних околиць Галичини: з Самбірщини і Коломийщини. Подаю тут оба:

I. Ци чули ви, люде добрі, такую новину,
Як сьі бульба забирала в далеку крайину?
Як уна сьі забирала і так говорила:
Сами-сте мні прогнівали, я вам била щира.
Била я вам щира, щира, добре-м сьі родила,—
І варена і печена по тижневи цвила.
Сами-сте мні прогнівали, на бога не дбали:
В церкві була хвала божа, ви бульбу копали.
Зачинайте, люде добрі, господа просити,
Ой як я сьі ще поверну, буду сьі родити.
Ой як я сьі ще поверну та й буду вродлива,—
Попід лави, ні по лаві щоби я не гнилаl
Ой як буду й уродлива, тре мні шанувати,
До комори і в підземок бульбу закривати.
У підземок закривати, добре замикати,
А щоби мнов леда дурень не взьив брьикувати.
Ой моліт сьі, люде, богу, сьвйиті матіноньці,
Най поверне бульбу людьом, ваші родинонці!

(Записано в Нагуєвичах, від Василя Риб'яка).

II. Ци чули ви, люде добрі, таку новиночку,
Що тікала бульбаночка на Буковиночку?
Як тікала, як тікала, а взьила тікати,
А маленька дітиночка а взьила плакати.
Ходім, люде, до церковці, просім бога ревне,
Чей сьі пан-біг ізмилує та нам бульбу верне.
Чей сьі вродит бульбаночка хоть на сінокосиl
Бо єсмо сьі здогадали, як бувало доси,
Що згибала бульбаночка, ой біла як клубки:
А все тото, люде добрі, за наші проступки!
— А що ж я вам, люде добрі, таке догурила,
Що варена та й печена по тижневи гнила?

(В Янівці, Колом[ийського] пов[іту],
від Стася Дирова зап[исав] Н. Милів).

Як бачимо, в обох варіантах основна думка одна, і образи майже однакі. Поетична вартість обох варіантів невелика: значна прикраска побожності та неприродна персоніфікація картоплі псують пісню. З тим природно в'яжеться й сказане вище, що пісня зложена богомільними старцями-лірниками і живе переважно в їх устах, а ширше в народ

не розходиться. Далеко кращі й характерніші слідуючі, самим народом по селах зложені пісні. Одна з них, записана в Лолині Стрийського пов[іту], але живуча і в Коломийщині, оповідає о тім, як то гуцули від часів невроди на картоплю почали сходити з гір на доли за кукурудзою:

Ой заки ся мандибурка по поли родила,
То погана Гуцулія по верьхах ходила.
Як зачяла мандибурка ой по поли гнити,
То зачяла Гуцулія із верьхів сходити.
Ой сирота поляночка кукурудзу сіє,
А погана Гуцулія на то ся надіє.
Ой сирота поляночка кукурудзу сапат,
А погана Гуцулія вже бисаги латат.
Ой сирота поляночка кукурудзу лупит,
А погана Гуцулія с хати ся не вступит.
(В Лолині, записав М. Павлик).

Скільки цікавих подрібностей в тісній рамочці сеї пісні! І оповідання самого факту, і дуже поетичне переплітання праць коло управи кукурудзи та приготувань гуцулів до вандрівки по долах, і вкінці характеристичні назви «погана Гуцулія» та «сирота поляночка», т. є. бідні жильці рівних піль! Яке значення має тота, кілька разів повторювана назва «погана Гуцулія», се я постараюсь вияснити в очерку про гуцулів, котрий незабаром буде напечатаний*.

Що народ справді просить бога о то, щоби зародив картоплю, се показує слідуюча пісня:

Ой господи милосердний, т а м и т в о ї д і т и!
Та зароди, боже, бульбу, щоби не жьиділи!
(Записано в Нагуєвичах).

Не дідівським, благаючим тоном, але напівсмішливо проситься бога о вроду картоплі в сій пісні, немовби казалося: «Господи боже, адже ми якісь твої діти, то зроди вже тоту мізерну бульбу, чи, може, й того тобі жаль для своїх дітей?» В подібнім жартівливім тоні держаться й другі пісні, як от тота, в котрій проситься пана-бога спеціально о то, щоби зародив нововпроваджену до нас американську (гамерську) картоплю. Картоплю тоту в нашій стороні перший спровадив Павло Левицький, піп в Ясениці Сільній, бачиться в 1874 чи 75 році, і від нього вона розійшлася геть по селах. Ось як споминає її пісня:

Ой господи милосердний та й ти святий Грицьку,
Та зароди, боже, бульбу тоту гамерицьку!
(Записано в Попелях, коло Бориславa).

Про давніші роди картоплі, які саджено у нас донедавна, є у мене записана одна пісня, де споминається про «рапату» картоплю, білу, з порепаною лупиною, і про «ясеницьку», червоняву, ямкувату, котра розвелася у нас із Ясениці Замкової (коло Турки) тоді, коли рапата почала дуже гнити.

Ой як хочеш ситий бути, небораче Грицьку,
Сади бульбу не рапату, а йно ясеницьку!
Ясеницьку не садив, рапата погнила,—
То ж то мене лиха доля без прута побила.

(Записано там же).

А отсе минувшого року наші бакунярі*, ходячи за тютюном на Угорщину, принесли з гір знов нову картоплю, дуже вродовиту — пасічку. «Пасічка тому називаєсьі,— оповідав мені один із них,— що на пасіці сама обйявиласьі, ніхто йі ні садив, ні нічо,— сама виросла». Пасікою, як звісно, називають в горах кавалок поля, на котрім вирубано (посічено) ліс або корчі і спалено, через що земля стається справною під засів вівса. Тоту пасічку тепер розводять у нас по селах і про неї вже й зложили в Нагуєвичах пісню:

Ой підемо, пане-брате, в гори на весільи,
Та принесем пасічної бульби на насіньи.

Картопля по наших селах — дуже важна, а в часі до нового хліба, в Петрів піст і в жнива, майже виключна страва мужиків. Убогий народ жде весною нової картоплі, як каня дощу: її появлення виганяє переднівковий голод із хати.

Ой господи милосердний, то ж то-м зголодніла,—
Коли борзо нова бульба, то би-м попоїла!

(Нагуєвичі).

Садити багато картоплі,— се значить майже тільки, що бути багачем. Бідний чоловік не без причини жаліє:

Ой ріпко, моя ріпко, саджу я тя рідко:
Садив би-м тя, ріпко, густо, та в коморі пусто!

(Лолин).

Ріпою, ріпкою називають в Лолині картоплю. Та й справді, рідко, т. є. мало картоплі посадити, для бідного бойка або гуцула значить то само, що зимою та в передновок неохибно терпіти голод.

Цікава повірка народна, для чого се картопля, і то якраз по скасуванні панщини, почала гнити. Як звісно, попи, за почином тодішнього єпископа Яхимовича, взялись були на силу доводити народ до тверезості, силувати до присяги поєдинчих людей і цілі громади. Робота, розуміється, пропала марно. Але народ затямив собі з усього ось що: «Бурка (мандибурка, бараболя) не дармо гниє: йійі попи закляли тогди, як заклинали горівку,— бо горівка вся з бурки. Горівку закляли, а бурка зараз почала гнити» (Березів, Коломийське).

IV

СУД ГРОМАДСЬКИЙ В СЕЛІ ДОБРІВЛЯНАХ

За ласкавим посередництвом одного з наших товаришів лучилось мені з канцелярії громадської села Добрівлян Дрогобицького повіту дістати до перегляду з многих зглядів цікаву книжку, котрої повний напис звучить ось як: «Впис кар грошевих засуджених от радних в року 1867 до 1873 в Добрівлянах». Се є, іншими словами, «Карна книга громадського уряду», т. є. спис усіх тих справ та переступств, які після існуючої устави входять в обсяг юрисдикції уряду громадського і які той уряд розсуджує і карає. Та тільки, звісна річ, що всі тонкості нашого бюрократичного праводавства не швидко можуть вміститися і вжитися в чий-небудь здоровий і пустою діалектикою та казуїстикою не перекручений розум, тим менше мож було сього надіятися по наших мужиках. Добрівлянська карна книга в вище означених семи роках ані разу не покликується на яку-небудь існуючу уставу, не заховує границь, які тота устава визначила для діяльності і юрисдикції зверхності громадської, а судить по «божим приказанням» та по «справедливості», т. є. по унаслідженим з діда-прадіда правним поняттям народним усякі справи, які теперішнє австрійське праводавство підводить під компетенцію судів цивільних і карних. Припису нинішньої устави держиться вона о стільки хіба, що за всякі переступства, обняті чи й не обняті теперішніми кодексами, визначає кари грошеві, котрі часом, коли засуджений показується бідним і не може зложити засудженої кари, замінюються на арешт, звичайно в розмірі 1—2 години за 1 з[олотий] р[инський].

З сього вже ясно виходить, що така карна книга може бути цікавим матеріалом до вивчення правних понять нашого народу, оскільки вони через тисячні невгоди і бурі політичні доховалися у нього від колишніх часів вольної і вповні автономічної общини. Ся книга дає також подекуди ясне і недвозначне свідоцтво о тім, як понимав наш народ теперішню конституцію і автономію громадську і чого він по ній надіявся.

Заким перейдемо до докладного перегляду добрівлянської книги кар, не завадить сказати дещо про саме село Добрівляни і його бувальщину, до чого головним джерелом послужить нам історична записка тамошнього пароха, о. Антона Чапельського, поміщена в попівськім шематизмі Перемиської діецезії за р. 1880.

«Добрівляни, село первісно українське. Аж від початку XVIII віку появляються там польські поселенці. Після усних переказів і записок в книгах церковних, лютилась в околиці Дрогобича і в Добрівлянах 1705 р. чума, на котру дуже много, а в Добрівлянах около половини всіх людей померло. Від того часу в Добрівлянах, селі на двох горбах, рівнобіжно розложенім над двома річками, що ту з собою сходяться, всіх жильців, що остались після чуми, поміщено на північнім боці обох річок, а на полуденнім боці — покликаних сюди мазурів-колоністів. Задля того-то полуденна сторона й донині називається польською, а північна — руською, хоч нині різниця народностей на ділі щезла. Мазурам, що придержувалися обряду латинського, надано на полуденній стороні стареньку руську церкву, стоячу від давніх часів на високім горбі, також заложено для них латинську парохію і вивіновано грунтами і сіножатями для священика. Так велося, аж доки Галичина не перейшла під австрійську управу*. До тої пори були Добрівляни власністю латинської капітули Холмської, чи може якогось монастиря в Холмі, з котрого добрівлянським латинникам присилано ксьондзів. По відібранні Галичини перейшли Добрівляни на власність латинської парохії в Дрогобичі, яко дотація латинської парохії Дрогобицької, а добрівлянських жильців латинського обряду прилучено до Дрогобицької латинської парохії. Добрівляни віддалені від Дрогобича дві милі; на половині дороги між Дрогобичем а Добрівлянами лежить інша латинська парохія — Рихтичі. Для того-то латинські парохи дрогобицькі, тямуючи канонічні устави,

котрі заказують переїздити з требами через чужу парохію, а хотячи прото вдоволити своїх парохіян, віддали ще в другій половині XVIII віку душпастирство над добрівлянськими латинниками руським тамошнім попам доразу, крім деяких случаїв вінчання, через що латинники відчужувалися від свого обряду і з чистих мазурів по іменах, назвах і мові сгали швидко чистими русинами, котрі до всякої будови, чи то церкви, чи парохіальних будинків руських, перші причинювались. Латинські парохи тільки таким способом підержували латинський обряд у тих колишніх мазурів, а нині цілковитих українців, що через ціле біжуче століття раз до року закладали в Добрівлянах латинську комунію*; впрочім усі душпастирські потреби сповнювали добрівлянські руські попи, так що в послідніх ста літах не було ані одного случаю, щоби латинський ксьондз кого хрестив або похоронив. Так діялось аж до видання папою Пієм IX конкордії, уладжуючої відносини між обома обрядами; внаслідок тої конкордії прилучено добрівлянських ісповідників латинського обряду до латинської парохії в Рихтичах. Тільки ж таких осталось небагато, бо через цілих сто літ латинники так навикли до руської хвали божої в своїм селі, що враз із мовою та обичаями своїх предків покидали і покидають також свій обряд. Латинський грунт парохіальний перейшов на вжиток і власність громади на польській стороні, котра вже через цілих сто літ уживає той грунт яко вигін (пасовисько). Костьол, чи радше первісну церкву, задля старості розібрано в другій половині XVIII віку, а на її місці поставлено хрест, а відтак в новіших часах руську каплицю. В тій каплиці в р. 1875, коли розібрано стару руську церкву парохіальну, через цілого півроку раз у раз відправлялися богослуженія по грецькому обряду. Тота руська каплиця на так зв. польській стороні є в великім поважанні у цілої громади, а на чесного хреста і тепер ще правиться в ній служба божа. Липа на давнім кладовищі коло каплиці, а радше сказати пень звиш два сажні високий і буйним гіллям порослий, є майже чимось святим в громаді, бо за ушкодження найменшої галузки наложила громада 5 з[олотих] р[инських] кари».

Хоч о. Антін Чапельський в зміні мови і народності бачить тільки формальну, обрядову сторону, але все ж таки із його записки видно, які обставини причинювалися до тої зміни. Мазурські поселенці в півтораста літ не задержали з свого мазурського походження нічого, крім польських назв

(між ними в книзі карній стрічаємо і такі дистинговані, як Країнський, Красіцький, Зиблікевич, Карпінський, при котрих дивно якось звучать такі хлопські імена хресні, як Гринь, Данко, Мацько і др.). Бесіда їх українська, а навіть усі громадські книги ведуться по-руськи; так само й одіж їх нічим не різниться від жильців руської сторони. Тепер в Добрівлянах латинників зовсім нема, із зміною мови змінили й обряд.

А тепер пора нам повернути до нашої карної книги.

Від р. 1867 до кінця 1873 уряд громадський судив взагалі 146 справ. Краще би було сказати «розсудив», бо в книзі карній списані тільки такі справи, котрі скінчилися засудженням винного на кару; а справ, котрі розійшлися ні на чім, тут не вписувано. Розділивши ті справи на 8 категорій і упорядкувавши їх після того, котрих справ в тих семи літах було найбільше, а котрих менше, одержимо ось що:

I. За зневагу словом або ділом приватних осіб (сварку, бійку, обмову, образу честі і пр.) розсуджено справ	51
II. За польові шкоди (випасення, переорання, перекошення і пр.)	35
III. За нарушення власності приватної (крадіж, ушкодження і пр.)	24
IV. За зневагу уряду громадського	18
V. За переступства поліційні (неосторожність з огнем, занедбання варти селової, занечищення ріки і пр.)	7
VI. За неморальність (чужоложство, життя на віру, нарушення дівоцької слави, п'янство)	6
VII. За нарушення власності громадської	3
VIII. За чари і ворожбу	2
Разом	146

За ті переступства на гроші засуджено			і побрано до каси громадської
за виражені під	I.	70 р.	37 р.
»	II.	38 р. 65 кр.	20 р. 65 кр.
»	III.	30 »	17 » 50 »
»	IV.	27 »	22 »
»	V.	9 » 40 »	9 » 40 »
»	VI.	9 »	6
»	VII.	7 » 50 »	6 » 50 »
»	VIII.	25 »	25 (до каси церк. 20 р.)
Разом		216 р. 55 кр.	144 р. 5 кр.

Екзекутивна сила громадського уряду в Добрівлянах була невелика. Багато засуджених поплатили свої кари

аж по кількох літах, другі зовсім не були в стані нічого заплатити і таким замінювано кару грошову на арешт. Усіх случаїв подібної заміни було 33, і засуджені на арешт відсиділи разом 249 годин. А багато засуджених повмирало перед стягненням із них грошової кари, по чім кара, розуміється, пропадала.

Але найцікавіше представляється виказ кар, коли впорядкувати їх не після многоти случаїв, але після стосункової високості поєдинчої кари, т. є. після того, котрі переступства були остріше, а котрі лагідніше карані. В такім упорядкуванні одержимо ось яку табличку:

Пересічна кара за поєдинчий случай переступства виносила:

I.	За чари і ворожбу	12 р.	50 кр.
II.	» нарушення власності гром.	2 »	50 »
III.	» зневагу уряду громадського	1 »	90 »
IV.	» неморальність	1 »	50 »
V.	» переступництва поліційні	1 »	34 »
VI.	» зневагу приватних осіб	1 »	30 »
VII.	» нарушення власності прив.	1 »	25 »
VIII.	» шкоди польові	1 »	101/2

Як бачимо затим, найостріше карав суд громадський в Добрівлянах такі справи, котрі зовсім не обняті лібе-ральним кодексом, т. є. чари і ворожбу. Наведу дослівно відпис обох справ із книги карної. Перший случай запротоколований ось як: «Ч. 35. Яким Бульо, господар з Добрівлян, о нарушенє спокійности сусіда Прокопа Маряка: ворожбитство показалося. Прокіп Маряк заскаржив перед урядом громадським, що Якима Буля жінка з-під своїх воріт взяла зілля і кинула перед поріг Прокопа Маряка. Обвинений сказаний зістав дня 11 августа 1867. За ушкодженя публічної спокійності і переступлення приказань божих на кару 20 зл. р. 11 августа 1867. Дав 20 р. До церковної каси зложено дня 15 августа 1867». Другий случай. «Ч. 5. Іван Маряк з Добрівлян запровадив собі ворожку, і виливала чари по дорозі. Дмитро Романишин видів, як ворожка Марія Ромасьова по дорозі вночі чари виливала. Обвинений Іван Маряк сказаний на кару дня 23 вересня 1873 до громадської каси 5 р. 24 вересня 1874 заплатив 5 р[инських] а. в.»

Що цікаве в обох тих засудах, так се окрім їх строгості ще й тота обставина, що в однім і другім разі засуджують не саму особу, котра робить чари, т. е. не жінку Якима

Буля ані ворожку Марію Ромасьову, але тих газдів, для котрих ніби та ворожба має принести якийсь хосен.

Дальше цікавий факт, що по чарах найостріше карано за нарушення власності громадської, між тим, коли за нарушення приватної власності кари якраз о половину менші. Сесь маленький фактик потужно б'є в пику нашим ліберальним панам з сойму і статистичного бюра, котрі відавна силуються доказати, що громадську власність народ наш не шанує, що громадські ліси розкрадаються, а поля переорюються безкарно. Ми надіємся небавом з більшого числа подібних громадських карних книг документно переконати тих панів, що говорять вони не на підставі фактів і цифр, але говорить з них наперед повзятий ліберальний пересуд, прóтив всякому громадському, спільному посіданню, чи там, як вони се раді звати, «комунізмові».

На цікаві і многоважні думки наводить перегляд добрівлянського «впису кар». Чому уряд громадський через цілих сім літ ані одного разу не був цікавий дізнатися що-небудь про обов'язуючі його устави і обсяг його юрисдикції, хоч в уряді тім безперечно були й люди письменні (принаймні писар)? Чому, судячи, уряд громадський ніколи не покликувався на ніяку уставу, а тільки на приказання божі та громадську справедливість? Чому розсуджував сам дома всякі справи, не дбаючи о то, що неправно вдирається в компетенцію судів карних і цивільних? Мені здається, що головна того причина лежить в тім, що народ так порозумів дану конституцію і автономію громадську, як коли б в ній дана і запоручена була громадам цілковита самоуправа і самосуд, як коли б тими уставами повернені були давні общинні порядки або що-небудь подібне. А раз так понявши нову автономію, вони не звертали вже уваги на ніякі устави ані розпорядження,— бо, мовляв, нащо устав там, де є божі приказання і громадська справедливість?

Будучи в Коломиї, чув я про одного досить письменного чоловіка, котрий, замешкавши в Жаб'ю, так умів зробитися потрібним для тамошних гуцулів, що його зробили війтом. Се було якраз в пору заведення нової автономії. Жаб'ївський війт — жаль, що я забув його назву — поняв тоту автономію яко цілковиту самоуправу, почав розсуджувати дома з своїми радними всі справи, карні й цивільні, малі й великі, не звертав уваги ані на окольники старости, ані на розпорядження ради повітової, ба навіть

почав до других громад висилати свої окольники, т. є. не розпорядження, а «ради і напімнення». Чим далі, тим самовільніше виступав сей «жаб'ївський губернатор», як його називали околичні власті, і хоч допускався всіляких надужить, то все-таки гуцули дуже стояли за ним і з власної волі обставили його оружною сторожею для оборони перед жандармами і всякими посіпаками. Таку прихильність у люду з'єднав він собі особливо своїми судами, напівгуманними а напівварварськими, взятими живцем із світогляду і переказів народних, а також тим, що голосив повну і неограничену самоуправу громад, котрі-ді не мають бути нікому підлеглі, тільки одному цісареві. В кінці удалось таки судам дістати в руки того грізного «жаб'ївського губернатора» і якраз 1873 р., коли добрівлянський суд громадський судив якого-небудь Івана Маряка за чари, втручено сього поборника громадської самоуправи до станіславської в'язниці[1].

Нагуєвичі, дня 23 червня 1882.

---

[1] Товаришів, котрі би коли-небудь і як-небудь мали спосібність бачити подібні карні книги по громадських канцеляріях наших сіл, просимо звертати пильну увагу на ті книги і по можності присилати нам відписи чи то цілих, чи то лиш цікавіших справ або обрахунки такі, яких взірець ми подаємо в сій статейці.

ОПОВІДАННЯ ПРО ЖИТТЯ СВЯТОГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА І ЛІКАРЯ ПАНТАЛЕЙМОНА

Книжечка «Просвіти», 1882, ч. 3 (67).

Говорячи в попереднім н[оме]рі «Світу»* про видавання людових книжок і налягаючи на конечність переведення в них позитивно-наукових думок, ми все-таки надіялися, що хоч в тім згляді думки наші найдуть послуху наших популярних писателів і що наша популярна література не буде надалі продукувати вже хоч таких речей, як різні досі повидавані казки, божественні пісні, оповідання про чудеса і т. д. Аж ні,— якраз в ту пору, немов закладаючи протест проти здорового розуму і поступових думок, видає товариство «Просвіта» нову книжечку, котра і змістом і формою гідно стає обіч давніших того роду видань, немов умисно призначених для затемнювання голов народних. Се оповідання про життя св. Панталеймона, написане звісним популярним писателем Ом[еляном] Ог[оновським]. Зачим понадобилося д. Ом. Ог. розказувати народові про Панталеймона, і зачим понадобиться народові читати се оповідання, се хіба бог святий знає. Чи хотів в нім автор сказати повість історичну, чи просту моралізуючу казку? Не раз здавалось би, що справді він хоче то сього, то того, але в здобутку виходить ні одно, ні друге. Розбір книжки покаже се найліпше.

По обширнім і зовсім до нічого не пристібнім вступі, в котрім автор описує — і то дуже слабо — обжинки у багатого газди Панька Іванишиного, зачинається оповідання. Син Паньків, Михайло, семінарист, розповідає мужикам про святого Панталеймона і зразу дає їм ніби історичний образ Римської держави в другім і третім столітті по Христі. «Велика Римська держава,— каже він (стор. 19),— стала тоді упадати, бо не було добрих цісарів, не було тверезості, чесності і ладу... А була ж тоді в Римі велика розпуста: всі заможніші люди горнулись до того міста,

де жили дуже безбожно... Не було вже там ні віри, ні честі, ні тверезості; римляни гуляли і ставались народом слабим і тому-то не могли вже довго над іншими панувати... Так, отже, римляни перестали бути народом могучим і славним, бо розпуста, лінивство і нечесть були причиною їх слабості і погибелі».

Ось і вся історична мудрість семінариста в оповіданні д. Ом. Ог. Як бачите, той семінарист, то властиво не семінарист, а так-таки справдішній, рутинований піп-проповідник. У нього й історія не що, як проповідь. Про правду історичну йому байдуже, щоби тільки підсунути благовременно і безвременно своїм слухачам яку-небудь мораль. От і в тім огляді історичнім: що речення, то неправда. Не для того зачала упадати велика Римська держава, що в ній не було добрих цісарів, але радше для того, що була велика. Не нечесть, розпуста і безбожність обалили її, але внутрішній соціальний розклад і напади диких варварів. Се годилось би знати кожному образованому чоловікові, а не тільки «вченому семінаристові», котрий береться навчати люд, а котрий хоч і в Рим заскочить, а винесе з нього все одно — старі, галицько-рутенські погляди, помішання понять моральних з економічними і суспільними і незнання елементарних правд логіки та історії.

Дальше говорить вчений семінарист про перший зріст і переслідування християнства в Римській державі і при тій спосібності дає також своїм слухачам ось яке поняття о вірі поганській (стор. 22—23): «Поганці не вірують в одного правдивого бога, але віддають божу честь сотвореним речам, як сонцю, огневі, місяцеві, звіздам... У римлян було дуже багато богів... віра поганська була видумана людьми і відводила їх від пізнання правди. Чоловік-бо грішний не може сам собою прийти до пізнання бога правдивого, не може бути ні спокійним в житті, ні щасливим по смерті». На ту мудрість замітимо ось що:

1. Неправда, що поганці не вірували в одного бога. До віри в одного бога (монотеїзму) доходили многі поганці (Сократ, Платон, Ціцерон); вона, як показують новіші досліди, була предметом таємних наук релігійних (містерій) в Єгипті і Греції. 2. Не тільки віра поганська (а, властиво, тисячні віри поганські) була поставлена людьми, але так само і всякі другі віри, а між ними і християнська. Невже ж таки для наших популяризаторів і для нашого народу зовсім не існує сучасна наукова кри-

тика письма святого і понять релігійних усіх народів? 3. Не тільки віри поганські відводили від пізнання правди (а, властиво, були перехідними, часом і блудними кроками духу людського в змаганні до порозуміння природи), але й віра християнська робила то само і то ще в далеко більшій мірі, ніж напр., віра грецька. Бо коли грецький політеїзм прямо виродив з себе грецьку філософію з Демокрітом і Епікуром, то християнство, скоро прийшло до сили, першим ділом убило тоту філософію і посадило світ на тисячу літ в темноті. 4. Що чоловік г р і ш н и й не може сам собою прийти до пізнання правди, се чиста небилиця. Гріх, як відомо, се слабість моральна, а до пізнання правди потрібно, щоби розумові (інтелектуальні) сили були здорові і досить розвинені,— значиться, слабість моральна тут зовсім ні при чім. 5. Що без пізнання бога чоловік не може бути спокійним в житті, се речення зовсім безпідставне і догматичне. Правда, на певних ступенях культури будиться в душі людській багато неясних бажань, змагань і поривів, котрі вспокоює релігія. Але се тільки на певнім однім ступні.

За тим, догмами і неправдами так густо набитим уступом, іде оповідання про молодість Панталеймона, про те, як то він, ледве обучившися крихту вірі християнській, на стрібунок зробив чудо і пробудив мертвого укушеного від змії хлопця. Розуміється, що се мусило в нім збудити потяг до лікарства, тим більше, що медицини вчитися не потребував. Він не так лічив, як інші лікарі, а уздоровлював тільки дотиком і молитвою,— і побожний автор сього побожного оповідання, говорячи се народу, очевидно, хоче дати йому пізнати, що ласка божа ліпша від лікарства, і хворому на пропасницю ліпше поможе євангеліє і свячена вода, ніж хінін.

Щоб доказати правду тих чудових повістей, автор ось які слова вкладає в уста своєму вченому-семінаристові: «Тоді, коли жив святий Панталеймон, були ліпші християни, ніж тепер: тоді треба було, щоби в церкві Ісуса Христа діялись чуда, бо погани не були б так скоро навертались до віри християнської, як би не виділи дивних тих чудів. Тепер же настали інші часи. Віра християнська перемогла вже давно віру поганську, тому-то нема потреби, щоби бог давав людям силу діяти чуда».

І до сього уступу мусимо зробити деякі уваги. Чи тоді, коли жив Панталеймон, були ліпші християни, ніж тепер,

чи, може, тільки темніші і фанатичніші, се, здаєсь, історія давно вже розсудила. Що тоді мусили діятись чуда на перекони поганців, то щось подібного говорити повинен би встидатися всякий образований чоловік, котрий має яке-небудь поняття о законах природи і їх незмінності. Впрочім, уже звиш сто літ тому, як Лессінг *дуже справедливо запримітив, що ортодокси, обстоюючи за правдивістю чудів для підпори релігії християнської, роблять тим дуже кепську прислугу самій тій релігії, приймаючи згори, що вона потребує аж таких грубо змислових, а часом і просто недорічних coup de theatre (театральних ефектів) для того, щоб утвердитися в серці чоловіка, а затим не посідає сама в собі досить сили і морального успокоєння, щоб могла і без того запанувати над серцем чоловіка. Чому наші ортодокси не беруть собі тих слів до серця, але все ще товчуть народові старі казки про дивовижні чуда, котрі ніколи не діються, не діялись і діятись не могли? Так само далеке від правди й тото твердження «вченого семінариста», що тепер чудів не потрібно, бо віра християнська перемогла поганство. Адже ж з першої-ліпшої статистики міг би д. Ом. Ог. переконатися, що воно зовсім не так, і, напр. після Кольба*, християн на цілій землі є около 390 мільйонів, а нехристиян около 860 мільйонів,— значиться, християн одна третина, а нехристиян дві третини! Та й ще до того й серед самого християнства появилися і появляються, і чимраз більше, прихильників собі єднають такі люди, як деїсти XVIII віку, як Реймарус*, Штраус*, Ренан*, Дарвін і др., наукою про природу й критикою книг релігійних.

На стор. 40—41 «учений семінарист» розказує ось яку чудасію: «Поганці прив'язали Панталеймонові великий камінь до шиї і вкинули його в море. Але Пант[алеймон] зразу плавав поверх води, а потім піднісся горі, станув на ноги, і, як колись святий Петро, ходив по воді та й прийшов до берега». А з того наука моральна: «Віра в божу силу доказує великих чудів». Для контрасту з тим чудесним оповіданням вкладає автор в уста війтові оповідання про те, як то він, служачи в війську, в Трієсті ходив дивитися на німця, що мав ходити по воді. «Той німець прив'язує собі до підошви у ніг якусь підкладку, мабуть з корку, і гайда на воду! Люди гадали, що він буде собі спацирувати так, як по землі, та ледве замочить підошви! Та ба! Він вам шубовсть в воду аж повище колін, та й став нама-

гатись ходити. Люди в крик, що їх німець здурив, напроклиналисъ його і порозходились, не заплативши йому ні крейцара за таку комедію». А з того знов наука моральна: «Де кухті до патини![1]. Той німчик не умився до святого мученика: се був пройдисвіт, що пускав межи люди тумана». Вважайте добре! Німець, що ходив по воді при помочі коркових підкладок, се пройдисвіт, пускаючий тумана, а Панталеймон, ходячий по воді босоніж та й ще з величезним каменем на шиї, се у нашого просвітителя правда, се, може, навіть історія!

Дальше описує автор чуда при мученні св. Панталеймона: коли залізними гаками тіло його дерли, а ранені місця свічками пекли, то мучителям послабли руки, а свічки погасли. Коли кат хотів утяти йому голову, меч на шиї зігнувся, мов з воску, і шия осталася ціла; дикі звірі, замість розшарпати св[ятого] мученика, лестилися коло нього, як ягнята; колесо, в котре його вплетено, розскочилося на кусники і т. д. В критику тих чудацьких казок нічого входити. Кожний, хто знає хоч що трохи давніх міфологій — індійської, перської, грецької і др.,— пізнає легко, що ціле те оповідання не історична правда і навіть не оригінальна видумка християн, але мізерна латанина всяких старих казок, в котрих правдивість могла вірити хіба тільки середньовікова темнота. А нашому народові подаєсь тота давно перегнила солома, замість здорової страви! І ще по такім премудрім оповіданні вчений автор велить своєму паламареві казати (стор. 45): «Коби то ми ще коли учули від вас якої науки (розуміється, такої, як про Панталеймона!), то, певно, прийшли б ми скоро до ліпшого розуму». Певно, що прийшли б!

---

[1] Народне прислів'я, близьке до прислів'я: далеко куцому до зайця. Дослідно: де кухарчукові до сковороди! — (*Ред.*).

ЖІНОЧА НЕВОЛЯ В РУСЬКИХ ПІСНЯХ НАРОДНИХ

Коли се правда, що мірою культурності всякого народу може служити то, як той народ обходиться з жінками, то й се безперечна правда, що русько-український народ після сеї міри покажеться високо культурним у відношенні до других сусідніх народів. Від давніх давен всі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя руського народу, признавали, що русини обходяться з своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свобідніше, аніж їх сусіди. Свобідна воля женщини находить тут далеко більше пошанування, ніж, напр., у великоросів; в родині жінка займає дуже поважне і почесне становище, ба, навіть веде своє окреме (жіноче, домашнє) хазяйство побіч мужичого, до котрого мужик рідко коли мішається. Ніякого важнішого діла мужик не робить без поради з жінкою, ба, дуже часто розумна і відважна жінка уміє у всім поставити свою волю супроти мужикової. Що вже й говорити о тім, що через таке чесне й людське держання жіноцтво руське мусило й само своїм характером вийти далеко краще, розвитіше, ніж се бачимо у сусідніх племен. Се також признали трохи чи не всі етнографи, не кажучи вже о великій щирості і ніжності чуття, котре такими чистими перлами вилилося в незлічимих чудово гарних піснях жіночих; уже сама зверхня подоба руського жіноцтва — складна, свобідна, гарна; само його сміле та певне виступування супроти чужих людей — все то свідчить дуже корисно о поважнім, людськім становищі жінок серед людського народу[1].

---

[1] Матеріали етнографічні до сього предмета зібрані в Чубинського «Труды этнограф[ическо]-статист[ической] экспедиции в Юго-зап[адный] край», т. V и т. VII, Драгоманова «Предания и рас-

А преціньже між жіночими піснями руського народу стрічаємо дуже багато так сумовитих, так жалібно болющих, розкриваючих нам таку многоту недолі, що, вдумавшися в ті пісні і в те життя, котре їх викликало, ми не можемо не вжахнутись, не можемо не спитати самих себе: невже ж се правда? Невже ж се може діятись у нас, перед нашими очима, між нашим лагідним руським народом? Особливо замужня жінка винаходить у своїй жизні чимраз нові рани і недогоди, на котрі нарікає в піснях.

Кожний, хто звик пильно придивлятись життю народному і особливо слідити його безмірно цікаві духові прояви, мусить звернути увагу на ті пісні, на ті, сказати по правді, жіночі невольничі псалми. Особливо тим цікаві вони — крім своєї основи,— що майже всі, з виїмком деяких вандрівних, а лиш до нашого життя більше або менше приноровлених, суть новішого, майже сучасного походження, як се доказує бесіда, чиста без архаїзмів, часом зовсім локально забарвлена,— як доказують також зовсім нові сучасні поняття і обставини в них зображені. Чи не доказує нам сей факт, що доля нашого жіноцтва стоїть тепер на переломі, що нові обставини життя суспільного — збільшаючася біднота і др.— заявляють тенденцію змінити становище нашого жіноцтва і, розуміється, змінити його на гірше! Правда, в самих піснях, обіч сього непотішного факту, ми побачимо ще й друге, противне явище — реакцію жіноцтва супроти більшаючого гніту. Маймо надію, що гніт той чимдалі буде зменшуватися і що жіноцтво наше без перепони буде поступати дорогою духового розвою в міру поступу цілого руського народу.

Розправа, котру оце подаю, основана майже виключно на матеріалах рукописних, на піснях, зібраних мною самим і моїми товаришами (особливо М. Павликом, Ів. Мохом

сказы», Головацького «Песни галицко-русского народа» і др. З опрацювань, бачиться, найдавшіне і єдине досі спеціальне оброблення того предмета есть Боровиковського* «Женская доля в песнях укр[аинского] народа», напечатане переводом у минувшім річнику «Зорі». Жаль тільки, що оброблення се остільки некритичне, що автор помішав пісні новіші з давніми, обрядово-весільними, в котрих віє зовсім інший дух, ніж в новіших піснях, і в котрих жіноцтво займае далеко нижче, підрядне становище в житті родиннім. Дуже цінні уваги щодо того питання находимо в прекрасній розправі М. Драгоманова «Отголоски рыцарской поэзии в украинских песнях», а також в його новій знаменитій книжці «Нові українські пісні про громадські справи».

і др.) в різних околицях Галичини самими послідніми роками. Деякі з тих пісень були й печатані чи то в такій формі, як тут подаються, чи в варіантах. При кінці розправи я подам їх порівняння з печатними відмінами. Запримічу ще, що зведені тут пісні жіночі безперечно найкращі і щодо змісту, і щодо форми з усього (крім хіба деяких дум історичних), що коли-небудь витворила наша фантазія народна, і яко твори народної лірики многі з них можуть сміло рівнятися з найдосконалішими того роду творами всіх часів і народів[1]. Додам еще, що й мелодії многих із тих пісень так чудово хороші, що слова становлять лиш половину їх чаруючої сили.

В батьківськім домі до заміжжя дівчині досить свобідно жити. Правда, працювати вона мусить тяжко, як і кожне в родині, але зато погуляти матуся не боронить.

Гуляй, доню, не бороню, тепер маєш волю,—
Зажене тя лиха доля, заплачеш за мною.
(Ценів, Колом.).

Порівняння життя при матері а при свекрусі виходить дуже на некористь посліднього:

Ой на горі виорано, пшениці не буде,
У чужої матіноньки розкоші не буде.
Своя мати кладе спати, постіль постелила,
А свекруха нарікає: ще-с не заробила.
Своя мати й а в полудень та й ще прикриває,
А в свекрухи спати трохи, та й ще нарікає.
(Березів, Колом.).

Зате ж, як сказано, мати дає волю дочці, «щоб мала по чім згадувати молодість», вбирає і строїть її по своїй спромозі, «щоб не встид їй було показатися між люди», і хоч привчає до роботи і до домашнього порядку, то все-таки не надто настигає на неї, не надто натужує її молоді сили. І дівчина чує се, чує свою волю, але заразом чує, що воля тота коротка і швидко мине, що замужем ожидає її далеко не таке життя,— і вона спішить покористуватися своїм золотим віком, спішить нагулятися й наспіватися.

---

[1] Пісні тоті печатаємо незмінно, після дотичного місцевого виговору.

Тепер я си заспіваю, коли ми ся хоче,
Коли мої головоньки ніхто не клопоче.
Тепер мені і світ милий, і вольненька днинка,
Доки мене не морочить маленька дитинка.
(Нагуєвичі, Дрогоб.).

Вона спішить зазнати й любові, не питаючи, чи буде що з неї, чи доведеться їй жити з тим, кого вона полюбить. Ба ні, вона наперед знає, що

Не всі тії сади родять, що порозцвітали,
Не всі тії шлюби беруть, що ся покохали,
Вой но тії сади родять, що рідойко цвіли,
Вой но тії шлюби беруть, що ся не любили.
(Кунин, Жовк.)

Звісна річ, в послідній стрічці значна часть пересади, і вже далеко ближчий правди той варіант сеї пісні, що каже: «Половина побираєсь, що вірненько покохаєся»,— але все-таки дівчина не певна, до котрої половини доведеться їй належати, і для того спішить зазнати любощів без ніяких практичних взглядів, чисто за поривом молодого гарячого серця.

Але мати уважно наглядає за коханням своєї донечки. Її стара розважлива голова, котра має так багато досвіду з життя, але не знає лиш того, «що кохання може», укладає наперед, яке має бути життя її дитини, вона вишукує їй жениха по своїй уподобі, а бодай відклонює доньку від любові з таким парубком, котрий їй не рівня. Мати більше глядить на то, чи жених заможний, чи «є у нього воли та корови», а дівчина глядить «на стан хороший та на чорні брови»,— відси стара як світ суперечка між чуттям а розумом, між надто гарячою молодістю а надто холодною старістю.

Случаїв дійсного силування, де дівчину мимо її волі віддають заміж за їй нелюбого чоловіка, серед руського народу взглядно мало. Здаєсь, що послідніми часами їх стає чимраз більше, а особливо між біднішими людьми. Се й зовсім конечно, і сього не можна класти на карб характеру народного, не можна вважати силуванням добровільним (зо сторони родичів дівчини), усвяченим звичаями, опертим на цілім світогляді народу. Се силування примусове, т. є. родичі тут примушені не ушанувати волі своєї дитини. Коли у бідних родичів лучиться донечка гарна, робітна, вдатлива,— то віддати її за багатого, хоч би

й нелюбого жениха (вдівця, старшого чоловіка) становить не раз для родичів єдиний рятунок від економічної загибелі,— і чи ж диво, що вони хапаються за нього, що воля і наклони їх дитини мусять уступити переможній силі економічного і суспільного інтересу та самозахования?

Зате як же то глибоко почуває, як живо протестує дівчина проти всякого силування! Ніякі економічні користі не заступлять їй сердечної любові. «Чи тонкий, чи грубий, аби серцю любий!» Вона не то що не може взяти над собою стільки сили, щоб полюбити нелюба,— ні, вона навіть слова доброго не може йому проти свого серця сказати.

Чому, ненько, не раненько сокіл вилітає?
Дай му, донько, принадоньку, няй тут привикае.
Посади го, моя донько, за тисовий столик,
Скажи йому, моя донько: «Сивенький соколик!»
— Воліла би-м, моя мамко, каменя глодати,
Ніж би-м мала нелюбові «соколе» казати;
Воліла би-м, моя мамко, гіркий полин їсти,
Ніж би-м мала із нелюбом обідати сісти.

(Лолин, Стрийське).

Такий гарячий і живий протест проти силування свідчить іменно о тім, що силування те серед нашого народу — случай рідкий, що у наших дівчат дуже живе й сильне почуття свободи власної волі, що вони не уважають, так як великоруські женщини, своїм першим обов'язком — у всім покорятися мужчинам і у всім відречися власної волі. А хоть не раз протест сей і мусить остатися безплодним, хоть воля дівчини не може остоятися супроти переважаючих обставин, то вона все-таки не піддається пасивно, вона скидає з себе відповідь за те нечесне і нелюдське діло.

Ой коли-сте наважили, то дайте мя, дайте,—
А як мені лихо буде, самі себе кайте!

(Кунин, Жовк.).

Ба, що більше — не раз дівчина волить смерть собі заподіяти, ніж по силуванім шлюбі жити з немилим їй чоловіком.

Ой на горі-горі церква мурована,
Ой там дівчинонька з примусу шлюб брала.
Ой шлюбе мій, шлюбе, примушений шлюбе,
Ой чи добре мені за нелюбом буде?
Як ми буде добре, буду го любитн,

Як ми буде лихо, піду ся втопити.
Втопила ж би я ся, але ж бо ся бою,
Щоби-м не вдарила в камінь головою.
Як я в Дунай втону, то в морі спочину,
А за тим нелюбом марне з світу згину.

(Ценів, Колом.)

Майже так само аргументує й подолянка в гарній, хоч і з давніших, очевидно, козацьких ще часів, походячій пісні. Знаємо, що козаки-запорожці дуже низько ставили жінок і покидали їх частенько, щоб вступати на тодішні незлічимі війни. Бути жінкою козака представляється подолянці вершком всякого лиха, гірше самої смерті.

Ей вийшла, вийшла подолянка по воду,
Ей сподобала козаченька на вроду.
В одній стороні козак на дудку грає,
В другій стороні подолянка гуляє.
Ей а перестань, козаче, в дудку грати,
Ей перестане подолянка гуляти!
Ей і перестав козак на дудку грати,
Ей перестала подолянка гуляти.
— Ей ти, козаче, є зрада надо мною,
Ей возьми ж мене й а в той човен з тобою!
— Ей подолянко, ти сивенькая утко,
Ей ступай, ступай а на той човен хутко!
Ще й подолянка на човен не ступила,
Вже подолянку бистра вода піймила.
— Ей ти, козаче, та рятуй же мя рятуй,—
Ей будеш мати від матінки заплату!
— Ей не хочу ж я від матінки заплати,
Ей лиш тя хочу за миленькую взяти.
— Ей волю ж бо я в тім Дунаю втонути,
Як козакові за миленькую бути.
Я в Дунай втону, то й у морі виплину,
Як за козака піду, то навіки загину!
Ей хлопці, хлопці, подоляика втонула,
Ей лиш червона китайочка сплинула,
Ей закидайте та дрібненькії сіти,
Ей будем, будем подолянки глядіти.
Ей то гляділи штири дні і три ночі,
Нема подоляики, лиш чорненькії очі.
Ей ударили по подолянці в дзвони,
Ей заплакав козак, аж го головка болит.
Ей викопали на подолянку яму,
Ей заплакав козак, як за рідноиов мамов.
Ей ізробили на подолянку трумно,
Ей заплакав козак, аж усім людім сумно.

(Рогатин).

Пісня сеся не належить властиво безпосередньо до нашої речі,— се пісня більше історична, ніж сучасна, і представляє крім того доволі скомплікований мотив. Подолянка, може, і любить потроха козака, але не хоче за нього йти для того, що він козак, боїться його задля його непевного і кочового способу життя.

Особливо жахається дівчина — свою молоду свіжу красу віддати вдівцеві.

Не йди, дівко, за удівця з людської намови,
Бо ти буде кровця течи з твойої голови.
Ой буде ти кровця течи, буде поцяпати,
Буде тобі першю жінку все віпоминати:
Ой чому ти не такая, яка була першя?
Першя була, як фіявка, ти, бідо, як мершя!
Першя була, як фіявка, як маковий цвіт-цвіт,
А ти, друга, бідо, така, як бобовий сніп-сніп.
(Лолин, Стрийське).

Той сам мотив, хоч більше гумористично оброблений (очевидно, з становища мужчини, а не женщини), стрічаємо в слідуючій польській пісні, котра співається декуди й нашим народом:

Zielona ruta, jałowiec;
Lepszy kawaler, jak wdowiec!
Bo wdowiec będzie narzekał,
Że pierwsze żone lepsze miał.
Za pierwszej żony nieboszki
Pływały w maśle pierożki,
Hej a za drugiej niebogi
Pływaja w barszczu stonogi[1]
(Рава Руська).

Що дівчина нерадо віддає свою руку вдівцеві, се річ зовсім природна: сили вдівця вже зужиті, надломлені, чуття застигло, з першою жінкою в'яжуть його споминки хоч не многих щасливих хвиль, а з другою нічого, крім церковного шлюбу,— чи ж диво, що тота друга не може

[1] Зелена рута, яловець;
Краще парубок, як вдовець!
Бо вдівець буде нарікав,
Що першу жінку кращу мав.
За першої жінки небіжки
Плавали в маслі пиріжки,
Гей, а за другої небоги
Плавають в борщі стоноги (*польськ.*).— *Ред.*

йому бути така мила, як перша? Але що найважніше: у вдівця звичайно є діти по першій жінці, а котрій же то дівчині мило бути мачухою? От тому-то дівчина так гарячо проситься у своєї матері, щоби не давала її за вдівця з дітьми:

Ой не дай мі, мамунцуню, не дай мі, не дай мі,
До нової комороньки сховай мі, сховай мі!
А я буду в комороньці сидіти, сидіти,
Лиш не дай мі, мамунцуню, меже дрібні діти!

(Нагуєвичі).

А от як жалібно плаче дівчина, котру мати віддала за нелюбого чоловіка:

Ой дала-с ні[1] моя мати, ой дала-с ні дала,
Так як тоту колопеньку в болото втоптала,
Ой та як тій колопеньці й у болоті гнити,
Ой так мені молоденькій за нелюбом жити.
Колопеньку-с утоптала, та й за ню згадаєш,
А за мене молоденьку і не споминаєш.
Колопеньку-с утоптала на дві-три неділі,
Мені-с жите відобрала на віки вічнії.
Колопеньку-с утоптала та й знов ї обсушиш,
А вже мене молоденьку з бідов не розлучиш.
А вже мене не розлучить ні піп, ні владика,
А вже хіба ні розлучить рискаль та й мотика,

(Березів, Коломийське).

Так само небагато значить для дівчини багач з своїм багатством, котре не може їй заступити щирої любові.

Ой що ж мені по худобі, що й обору заляже?
Ой що ж мені по нелюбі, що мені світ зав'яже?

(Косів).

Противно, дівчина волить піти за наймита, котрого любить, аніж за пана, у котрого є всякі достатки, але нема серця.

Оїі піду ж бо я тов гребленьков до ставу;
Сама не знаю, кому я ся дістану:
Ци тому пану, що коні воронії,
Ци єго слузі, що очка чорненькії?
Коні вороні вовки в полі поїдять,
Очка чорненькі ніколи ся не змінять.

(Нагуєвичі).

---

[1] Ні — мя.

Зато як сумно малюється доля дівчини, котра з власної охоти пішла до пана в двір служити і там стратила свою честь:

А в горі, в горі ганочок мурсваний,
А в тім ганочку паночок мальований.
— Пусти ж мя, матн, ой до двора служити,
А як не пустиш, то буду рік тужити.—
«Ой, доню, доню, в дворі би рано встати».
— Я буду, мамко, дорогі сукні мати.—
«Ой, доню, доню, в дворі двораків сила».
— Кожному, мамко, своя честонька мила.
Не служила рік, не служила півтора,
Несе вна собі мале дитя зо двора.
Ой іде вна, йде по полю думаючи,
А за нев братчик, шабельков звиваючи.
«Ой сестро, сестро, є в тебе грошей много,
Ой лиш не маєш віночка рутяного».
—Ой люлю, люлю, мале дитя зо двора!
То мя побили меї матінки слова.
Як ми бог тя дав, буду тя годувати,
Як сваволенька, буду тя проклинати.
Ой піду ж, піду, попід гай похилюся,
Та послухаю, чи співае Маруся.
Ой співат, співат, а я вже не співаю,
Мале дитятко на рученьках хитаю.
Ой люлю, люлю, нещаслива дитино;
Ніхто не скаже: «На добрий день, дівчино!»

(Лолин, від Федя Довжанського
зап[исав] М. Павлик).

Що вже й говорити про сумну долю тих дівчат, котрі дали волю нерозважливій любові; їх ждала ганьба перед цілою громадою, декуди на зарінку за церквою або коло корчми били їх прилюдно шнурами від дзвонів, котрі перед тим на кілька день намочені були в соляній ропі (Дрогобич). Але ще тяжча бувала доля тих нещасливих, котрі з боязні перед ганьбою вбивали своїх дітей. Хто не пригадує собі прекрасної, з переказів народних виспіваної пісні Шевченка «У неділю у селі», в котрій Титарівну, що втопила свою дитину, закопують живцем в яму враз із трупом тої дитини? Суд громадський в таких справах бував безжалісний, а громадяни й не бачили того, що обертаються в блуднім колесі, що строгість кар за менші проступки іменно родить більші проступки. Що воно справді так діялося, бачимо і з слідуючої пісні:

Ой у місті Гусятині сталася причина —
Ковалева Ганусенька породила сина.
Зродила го, повила го, пустила го в воду:

Плини, плини, біле дитя, та до свого роду!
Як приплинеш, біле дитя, та до свого роду,
То розкажеш старій неньці всю мою пригоду.
А в неділю пораненько всі дівчата йдуть,
Та на своїх головоньках віночки несуть.
А за ними помаленьки Ганусенька йде,
Та на своїй головоньці вінка не несе.
А чому ти, Ганусенько, то позаду йдеш,
Чом на своїй головоньці вінка не несеш?
Болить моя головонька з тяжкой болести,
Та не можу я віночка на ній донести.
Там на ринку дівчатонька мід-горівку п'ють,
Ковалеву Ганусеньку перед коршмов б'ють.
Збили її, взяли її та й кинули в воду:
От то маєш, Ганусенько, та за свою вроду.
Плине, плине Ганусенька, та вже й потопає,
Та до свої матусеньки рукою махає.
Ой пам'ятай, стара мати, маєш дочок сім,
Не пускай їх до коршмоньки, бо так буде всім!
Ой пам'ятай, стара мати, маєш дочок п'ять,
Не пускай на вечерниці, бо всім буде так!
Ой пам'ятай, стара мати, маєш дочок дві,
Недавай їх серцю волі, згинуть обидві.

(Краснопуща, Тернопільського пов[іту] зап[исав] Н. Загірний).

Що случаї, подібні до описаного в тій пісні, траплялися і давнішими часами досить рідко між нашим народом, доказує й сама пісня, котра розказує о нім як о «причині», або «новині», т. є. о рідкім і незвичайнім факті. Більша часть покриток воліла, безперечно, наражати себе на ганьбу і сором, ніж піднімати руку на свою власну кров. Погляд їх дуже вірно і сердечно передають слова попередньої пісні:

Як ми бог тя дав, буду тя годувати,
Як сваволенька, буду тя проклинати.

Розуміється, що нині обставини змінилися і погляди народу на хиби дівочого серця сталися далеко лагідніші. Не знаю, чи переконання, що гріх жити і вмирати женщині, не зазнавши любові і не мавши дітей (без згляду на то, чи легальним чи нелегальним способом), треба уважати відживаючим наново, чи зароджуючимся серед сільського жіноцтва,— тільки ж певно, що те переконання стрічається тепер доволі часто. У жидів, як мені говорено, стоїть воно

як виразний припис в талмуді. Рівно ж виразно сказано се й в лірницькій пісні про Олексея, де кажеться:

Приплодное древо до раю приймають,
Мене неплодницю з раю виганяють[1]

(Батятичі, Львівського повіту).

В обох вищенаведених піснях — про дворачку і про Ганнусеньку — показано нам дівчину, котра зблудила, хоч, може, і легкомисно та нерозважно, але все-таки з любові. Крім таких пісень, є ще між нашим народом доволі й таких, де дівчина показується просто одуреною, ошуканою, або й насильно зганьбленою. От, напр., пісня про одурену дівчину:

Ой зійшли, зійшли дві зірниченьки ясні,
Надвандрували два козаченьки красні.
Як вандрували, то з собов говорили:
Де би ми собі дівчину підмовили.
Ой вандрували стежечков поза хати,
Вийшла дівчина з кирниці воду брати.
— Поверзь, дівчино, ту воду з коновками,
Вандруй із нами, красними козаками!
— Ой пішла ж би я із вами вандрувала,
Коби-то я ся зрадоньки не бояла.
— Вір нам, дівчино, на козацькоє слово,
Ми не зрадили ще на світі нікого.
Ой лишень дійшли до вишневого саду,
А вже зробили над дівчиною зраду.
— Ой де ж ся діло ваше козацьке слово,
Що не зрадите на сім світі нікого?
— Ой коли ти йшла із нами вандрувати,
То було собі з дому й рантушок взяти[2].
Ой ти виділа, що ідеш на вандрівку,
Було си взяти на дитятко кобівку.

(Нагуєвичі).

Насмішки козаків глибоко ранять серце бідної дівчини. Але в інших случаях їй доводиться не лиш насмішок слухати; в декотрих піснях розказується, що молодці, викравши і зрадивши дівчину, убивають її, кидають в «Дунай глибокий», як тоту «дурну Резю» або «Хаюню», т. є. викрадену жидівочку, або навіть прив'язують її до дерева і підпалюють, як в слідуючій пісні:

---

[1] Те саме речення стрічаємо також яко приповідку в закордонській Україні (Номис)*.

[2] Щоб пов'язати голову.

Ой у полі сосна високая росла;
Не хиляйся, сосно, бо й так мені тоскно!
Бо я на Вкраїні, як на пожарині,
Ніхто не пригорне й а в лихій годині!
Ніхто не прибуде, ні отець, ні мати,
Ні тота дівчина, що ї мислю взяти.
Й а в полі кирниця дильом дильована,
Десь моя дівчина як намальована.
Й а в полі коршемка, коршемка новая,
А й у тій коршемці п'є два чужоземці,
Єден чужоземець п'є мід та й горівку,
Другий чужоземець підмовляє дівку.
Й а взяли дівчину й а в густу ліщину,
Вивели з розуму, як малу дитину.
Повели дівчину й а вгору лозами,
Прип'яли дівчину до сосни косами.
Самі пішли лісом, назбирали хмизу,
Запалили сосну зверху й аж донизу.
Ой соснонька горить, дівчина говорить:
«Ой хто в лісі чує, най мі порятує,
Най відв'яже руки від тяжкої муки!
Ой хто в лісі чує, най рубає граба,
Та най ся надивить, що козацька зрада!
Ой хто в лісі чує, най рубає бука,
Та най ся надивить, яка моя мука».
Ой хто діти має, най їх научає,
Звечора до коршми най їх не пущає!

(Нагуєвичі, Дрогобицьке).

Пісня сеся доволі розширена по цілій нашій Русі; минувшого року ми стрічали два її варіанти, напечатані в «Киевской старине», а у нас крім сього єсть ще один варіант, записаний п. Ів. Мохом у Львівськім повіті, хоч досить попутаний, де замість «чужоземців» говориться о якихось «браниченьках». Тільки ж помимо сього розширення між нашим народом не можна в тій пісні шукати характеристики нашого життя і наших людей, навіть і в давніших часах. Пісня сеся належить до т. зв. бродячих, або вандруючих пісень, котрі переходять від одного народу до другого, і зайшла до нас з заходу. Мотив її: «знасилування і відтак страшне замучення женщини» стрічається, напр., в найдавнішій драмі Шекспіра «Titus Andronicus», де два королевичі насилують і страшно калічать в лісі доньку Тіта, Лавінію. Відки почерпнув Шекспір предмет до сього страшного епізоду, сього досі допевно не висліджено, хоч не можна припустити, щоб се був витвір його власної фантазії. Що мотив сей в германських і романських народів оброблювався часто, доказує дальше одна

німецька пісня, заміщена в збірнику пісень Арніма і Брентано п. н. «Des Knaben Wunderhorn»[1].

Наводжу сесю пісню для порівняння з нашою:

Es kamen drei Diebe aus Morgenland (чужоземці!)
Die gaben sich für drei Grafen aus.
Sie kamen vor der Frau Wirtin Haus.
«Frau Wirtin hat sie es diese Gewalt,
Dass sie über Nacht drei Grafen b'halt?»
— Wenn ich es die Gewalt nicht hätt,
Was wär' mir denn die Wirtschaft nutz?—
Der erste hat die Pferde in Stall,
Der andere schwenkt das Futter hinein,
Und küsst' der Frau Wirtin ihr Mägdelein,
Oder ist es ihr getreues Töchterlein.
— Ja, es ist mein getreues Töchterlein.
Es soll euch zapfen Bier und Wein.
Der erste sprach: Das Mädchen ist mein,
Ich hab ihm gegeben ein Glas voll Wein.
Der andere sprach: Das Mädchen ist mein,
Ich hab ihm gegeben ein Ringelein.
Der dritte sprach: Das Mädchen wär» wert,
Das wir es teilen mit unserem schwert.
Sie gaben der Wirtin einen süssen Getrank,
Dass sie von Stuhl ins Bette hin sank.
Das Mägdlein greift der Mutter wohl an den Mund:
— Ach Mutter, leb'jetzt noch eine Stund'!
Es greift der Mutter wohl an die Brust:
— Ach Gott, wenn das mein Vater wusst'!
Es grefit der Mutter wohl an die Füss':
— Ach Mutter, was ist der Schlaf so süss!
Sie legten es auf einen viereckten Tisch
Und teilten es, wie ein Wasserfisch.
Und wo ein Tröpfchen Blut hinsprang.
Da sass ein Engel ein Jahr und sang.
Und wo der Mörder das Schwert hinlegt,
Da sass ein Rabe ein Jahr und kräht[2].

---

[1] Des Knaben Wunderhorn. Alte deutsche lieder gesammelt von Ludw. Achim von Arnim* und Clemens Brentano*. Zweiter Teil, mit Einleitung und Anmerkungen von Robert Boxberger. Berlin, стор. 62—63.

[2] Прийшли три злодії зі східного краю,
Вони за трьох графів себе видавали,
Прибули під дім господині-шинкарки.
«Ану, господине, чи маєте силу
Прийняти трьох графів сюди на нічліг?»
— Коли б я сили не мала на це,
Нащо б мені здалось хазяйство усе?
Граф перший коней до стайні веде,
А з розмахом другий поживу несе
Й дівчатко шинкарки цілує,
А може, це донечка рідна її?
— Так, це є донечка рідна моя!

Очевидна річ, що пісня сеся має тільки в досить загальних чертах деяку подібність до нашої. Жаль, що у нас нема під рукою інших збірників, по котрих би ми могли вислідити хід тої пісні і її початок. Тут нам впрочім ішло о одно тільки, а іменно о сконстатування мандрівного характеру сеї пісні, а се, надіємось, доказане східностю її предмета з одним епізодом Шекспірової драми і з піснею німецькою.

Но ось дівчина вийшла заміж, покинула рідну хату і вступила в нову, не знакому собі сім'ю свого мужа. Не привикла вона до чужих порядків, до чужої матері, і не диво, що дуже багато пісень малює нам досадними красками недолю молодої невістки під свекрушиною рукою. Свекор не мішається в «жіноче господарство»,— тож свекруха, яко мати в хаті, має над невісткою повну волю. Чи добровільно, чи недобровільно вступила невістка в чужу, мужову, хату, однако тут жде її лихо.

Ой на горі на високій камінь муку меле,
Питається козак дівки: чи підеш за мене?
Ой я піду, козаченьку, та й буду робити,—
Ой ци схоче твоя мати зо мнов говорити?
Ой ісхоче моя мати з тобов говорити,
Лишень буде віправляти не ївши робити.
Ой ти їйди, невістице, поки й обід буде,
Як ся прийде й обідати, вна тогди забуде.
А я прийшла, молоденька, та й стала до миски,
А свекруха походжує та й віддула писки.
— Ой ци ти ся, невістице, світу не встидаєш?

Вам пива принести повинна й вина.
І перший сказав: «Дівчина моя,
Я дав їй склянчину вина».
А другий сказав: «Дівчина моя (і кінець),
Я їй дарував перстенець».
Ще й третій сказав: «Отся дівчина варт
Поділити її ось нашим мечем».
Вони дали шинкарці солодкий напій,
Що з крісла звалилась на ліжко, як стій.
Дівчатко тулиться мамі до уст:
— Ах, мамцю, пожий ще годину одну.
Хапає дівчатко матусю за грудь:
— Ах боже! Мій тату, чим скорше прибудь!
Дівчатко хапається маминих ніг:
— Ах мамцю, який же це сон тебе зміг.
Положили її на дубові столи,
Поділили її, мов ту рибу з води.
І де бризнула капля крові набік,
Сидів там янгол, співав весь рік.
А де убійник свій меч поклав,
Сидів там ворон, весь рік кричав (*нім.*).— *Ред.*

Нема лижки води в хаті, до миски сідаєш!
— Ой а ци ти, свекрушенько, вдуріла, вдуріла?
Нині днинка петрівная, а я ще не їла!
— Ой а ци ти, невістице, нині приведена,
Ой що моя світличенька три дні не метена?
А я пішла молоденька світличеньку мести,
А вна мені й оповіла в поле їсти нести.
А я ї ся запитала: «А де плужок оре?»
А вна мені й оповіла: «Най тя колька вколе!»
А я знала, молоденька, що їй відповісти:
«А най того колька вколе, хто готовив їсти!»
Ой у саду та назаду сорока скрегоче:
А свекруха миски миє, невістка не хоче.

(Лолин, Стрийське,
зап[исали] М. Павлик і Ів. Франко).

Як бачимо з тої пісні, і тут не можна говорити про таку неволю невістки в домі свекровім, яка існує, напр., у росіян. Тут прямо невістка терпить від примхів старої, а може і від її скупості, котра у наших мужиків звичайно — наслідок перебутих недостач, перебутої бідності та нужди. Але і тут бачимо у молодої невістки різке заявлення своєї особистої непідлеглості: вона зуб за зуб відгризається від докорів старої свекрухи, і хоч не відкидається ніякої роботи, яку їй загадує свекруха (се навело б на неї закид лінивства і дармоїдства — як звісно, у наших мужиків найтяжчий і найсоромніший закид, який можна зробити «господарській дитині»), то на її докірливі слова має і вона свої слова. Дуже часто тиха і склінна невістка уміє цілковито задобрити воркотливу свекруху, бажаючу мати у всім і все свій верх у хаті. Ось, напр., уривок з пісні, де парубок навчає свою милу, як має поступати з його матір'ю, щоб жити з нею в ладі. Дівчина боїться, що

Чужая матінка, не своя,
Не буде від неї покоя.

На те каже їй парубок:

Ой як ти підеш горою-горою,
Назве тя матінка бідою-бідою;
А як ти підеш долинов,
Назве тя матінка дитинов.

(Нагуєвичі).

Що справді невістці приходиться зносити від свекрухи радше її воркотливість і квасний гумор, аніж систематичне, ненастанне неволення та упосліджування, основане на

цілім світогляді народнім, се видимо, між іншим, і з гумористичної приповідки. «До свекрухи заговори, то каже: «Писок маєш!» — мовчи, то каже: «Ци вже і говорити не вмієш?» (Нагуєвичі).

Та не тільки від свекрухи приходиться молодій жінці зазнати лиха. Не ліпше, коли не гірше, живесь їй з мужем. Що вже і говорити о тім, коли муж не любий їй? Тут уже справді вона зовсім нещаслива, невільниця. Тота, котра вперед вагувалася нелюбому чоловікові сказати добре слово, мусить тепер поділяти з ним не тільки стіл, але і все, мусить підлягати всім його примхам, зносити від нього лайку і побої, як то співається в тій прекрасній і жалібній пісні:

Ой там за горою, там за кременою
Не по правді жиє чоловік з жоною.
Уна йому стелить білу постелечку,
Він на ню готовить з дроту нагаєчку.
Біла постелечка порохом припала,
Дротяна нагайка біле тільце рвала.
Біла постелечка порохом присіла,
Дротяна нагайка кров'ю обкипіла.
«Ой, мужу ж мій, мужу, не бий мене дуже,
В мене тіло біле, болить мене дуже!
Пусти мене, мужу, в вишневий садочок,
Най я собі й урву ружевий квіточок.
Урву ружу-квітку та й пущу на воду,
Плини-плини, квітко, й аж до мого роду.
Плини, руже-квітко, плини по Дунаю,
Та як уздриш мою мамку, приплини до краю!»
Вийшла стара мати в Дунай води брати,
Як уздріла ружу-квітку, та й стала плакати:
«Де ж ти, ружо-квітко, тут ся об'явила?
Відай тебе моя донька й опустила!»
«Боялася, мати, що мя не згодуєш,
Дала-с мене за нелюба, й а тепер бануєш,
Боялася, мати, що мня ся не збудеш,
Така прийде годинонька, що й плакати будеш!»

(Косів, записав М. Павлик).

Подібної основи й друга пісня, котра показує, як чахне дівчина за нелюбом, як тужить за своїми молодими літами, котрі потратила, бідуючи зразу при матері, а відтак при нелюбім чоловіці.

Тече вода з-за города з-під кореня дуба;
Яка-м була молоденька, пішла-м за нелюба.
А я скубу з ружі квітку та пущю на річку:
«Плини, плини, з ружі квітко, як день так і нічку!»
Ой приплила з ружі квітка та й на воді стала,

Вийшла мати води брати та й квітку пізнала.
«Ой а ци ти, моя донько, сім рік хорувала,
Що так твоя з ружі квітка на воді зів'яла?»
«Ой то бо я, моя мамко, й рік не хорувала,
Ніж я пішла за нелюба, то я бідувала».
Запрягайте коні в ліци, коні вороні,
Поїдемо здоганяти літа молодії.
Здогонила літа свої на тисовім мості:
«Ой ви, літа молоденькі, вертайтеся в гості!»
«Ой уже ми не вернеме, не маєме чого,
Не так було шянувати здоров'ячка свого».
(Лолин, Стрийське, зап[исав] М. Павлик).

Хто вдумається в ті пісні і в те горе, котре їх викликало, той пійме, скільки в них глибокої, затаєної розпуки: той зовсім усправедливить важке прокляття бідної жінки:

Воліли мня вовки ззісти та й кості рознести,
Ніж мня мали із нелюбом до шлюбу відвести.
(Лолин).

А ще до того, коли дівчина любила іншого, молодого, гарного, а пішла за старого! Якою опущеною, беззахисною, самою-самісінькою на всім світі чується вона!

Ой летіли білі гуси
З сего боку та на толоку,
Відзьобали пшениченьку,
Лишень лишили полову.

А що ж мені по полові,
Коли в ній зеренця нема?
А що ж мені по Косові,
Кой мого молодця нема?

Не йти було жито жати,
Не йти було колопні брати,
Не йти було за старого,
Ліпше мене, молодця, чекати.

Стила тебе мати знає,
Доки тебе, молодця, чекати,—
Росте коса до пояса,
Ні розплести, ні розчесати.

Не йти було дорогою,
Але іти тою майморицев;
Ліпше, краще дівчиноньков,
Як тов гірков молодицев.

Іду лісом, іду полем,
Ніде води не напитися;
Бідна моя головонько,
Нема д'кому притулитися.

Притулюся до ялиці,
Ялиця мені не сестриця,
Вітер віє, гилє має,
Вна до мене ни промовляє.

Притулюся до дубочка,
Дубочок мені не браточок,
Вітер віє, гилє має,
Він до мене ни промовляє.

(Косів,
записала Анна Павлик).

А вже найдужче бідує жінка за чоловіком-п'яницею. Не тільки, що він тратить худобу і приводить на біду жінку з дрібними дітьми, але ще й б'є її, збиткується над нею. Не даром-то пісня остерігає матір:

Ой дбай, мати, дбай,
Замуж доньку віддай,
Та не дай її за п'яниченька,
Спаде красонька з її личенька,
Буде родови жаль.

(Батятичі, Жовківське).

Недаром і сама дівчина проситься у матері:

Не дай мене, моя мати, за піяка,
Бо він проп'є худобицю, хоть би й яка.
А дай мене, моя мати, за такого,
Що він мене вірно любить, а я його.

(Нагуєвичі).

Так що ж бо! Поганий економічний порядок невдержимою силою пре нашого мужика — особливо біднішого — до п'янства. В п'янстві він шукає забуття своєї недолі; п'янство — то його протест проти того ладу, котрого всіх кінців і движучих пружин він не може збагнути своїм розумом, серед котрого він не може придумати для себе ніякої підмоги. От він і пускається, опустивши руки, в той вир, котрий несе його до погибелі, пускається з резигнацією, хоч з болющим серцем, добре знаючи, яка доля жде його накінці. Така безвідрадна резигнація звучить, напр., в тій пісні:

Ой не жалуй, моя мила, що я п'ю,
Тогди будеш жалувати, як я вмру.
Тогди будеш жалувати, плакати,
Як я буду на лавоньці лежати.
— Ой встань, милий, чорнобривий, встань, серце,
Стоїть тобі й а в головках мід-винце!

— Ой ти, мила, чорнобрива, пий сама,
Коли-с мені за живота не дала!
Спімнеш тепер свої літа, гаразди,
Як то тяжко в світі жити без газди.
Треба хліба, треба солі до хати,
А нікóму молоденькій старати!
(Уторопи, Коломийське).

Що воно справді так, що п'янство корениться не в злій натурі, не в зіпсутих норовах народу, а в його цілім економічнім і родиннім житті, се́ доказують і многі пісні та приповідки народні, як, напр., «випити — х р о б а к а залляти» (Нагуєвичі), або, напр., слова п'яниці в пісні:

Ой бачу ж я, бачу,
Що худобу трачу,
А як прийду додомоньку,
Тяженько заплачу.
(Нагуєвичі).

Затим очевидно діло, що нарікання жінок на мужів-п'яниць,— се посередньо нарікання на той поганий порядок, котрий витворює тих мужів-п'яниць. Пісень, в котрих жінка нарікає на чоловіка-п'яницю, дуже багато і в кожнім збірнику їх чимало находиться. Я тут наведу тільки найкращі і найхарактеристичніші з наших руко-писних матеріалів. От, напр., одна чудово-хороша псалма жіноча:

Не сама я ходила,
Водив мене чорний день.
Водив мене по горі,
Завдав мені три журі.
Перша жура велика:
Лишила-м ся без батька.
Друга жура не тяжка:
Віддала-м ся молода.
Третя жура найбільша:
Мій чоловік п'яниця.
Йде до коршми — гуляє,
Іде з коршми — співає.
А я його вже знаю,
Двері йому втворяю.
А він має паличку,
Вдарив мене по личку.
З мого личка кровця йде,
На сорочку капає.
Я сорочку полочу,
Своїм світом торочу.
Ідуть цвіти з водою,
Іде мій вік з бідою.
(Березів, Коломийське).

Не знаю, чи можна простіше, а заразом поетичніше та ревніше розказати сам факт бідування жінки за п'яницею. То тільки певне, що наша штучна поезія досі на щось подібного не здобулася. Не менше глибоко зрушує нас і слідуюча пісня своєю простотою в оповіданні і безвідрадною сумовитостю фактів:

Вчера-м була як день біла,
А нині мя журба ззіла.
Не так журба, як неволя,
Побила мя лиха доля.
Моя доля в коршмі лежить,
Нагаєчку в руках держить.
Неси, мила, в коршму жита,
Як не несеш, будеш бита!
Я ще жита не набрала,
Вже ся доля розгуляла.
— Як віломлю буковий бук,
Уб'ю тебе, мила, оттут!
— Не бий мене на улици,
Не роби ми встиду в лици!
Заведи мя та й до хати,
Будуть лишень стіни знати.
Не бий мене, мужу, вночі,
Не вибивай чорні очі!
Буде завтра ясна днина,
Будеш бити, як єм винна.
Заведи мя в комороньку,
Утни мені головоньку!
Нехай мої стіни знають,
Най ся люди не ззирають!
— Ой стій, мила, годиночку,
Скажу я ти новиночку.
Твоя мати тяжко лежить,
Студеної води бажить!
— Ой най лежить, ой най буде,
Мені за нев жаль не буде,
Бо мя мала одиницю,
Та й ту дала за п'яницю.

(Ценів, Коломийське).

До якої крайньої розпуки мусила бути доведена жінка, котра виспівала тоту пісню! Як глибоко в її ніжну душу мусили вгризтися і ті погрози мужеві, і його побої, і розтрата невеликого, криваво запрацьованого добра, коли серце її затвердло навіть на найперші дитинячі чуття, на чуття жалю по материній недузі. Вона вже, бачиться, починає гнути свою голову і своє серце перед тою «неволею», з-під котрої не бачить виходу. Вона немов і сама признає себе в чомусь винною, не супротивляється мужевим побоям, а тільки просить його, щоб не бив її при людях та не калі-

чив їй лиця і не робив таким способом їй встиду перед людьми. Але покірність сеся, то не дійсна покірність, не дійсне самозніве чення своєї волі, не дійсне безвзглядне підлягання під волю мужика. Свідчать о тім слова її, в котрих вона просить у мужика смерті — смерть для неї не страшна, бо се ж єдиний вихід з її важкого положення. Єдиний? Ні, не єдиний! Се тільки в хвилях розпуки та духового обезсилення так їй видається, і вона бажає смерті. Опісля вона знайде і інші виходи, інші способи рятунку — ми побачимо які.

Та тільки ж, звісна річ, не кожна жінка обдарована настільки сильною волею, настільки цільною та неполаманою натурою, щоб могла найти браму рятунку і щоб посміла відважно в неї кинутись. Велика часть дармо ще мечеться в путах і або гине безслідно, протестуючи одними слізьми, або, що гірше, цілковито тратить самостійність мислення і стає на тім, що справді мужикові годиться бити жінку, що «най б'є, заки жиє,— як умре, то бити не буде» (Нагуєвичі), бо «що ж то за чоловік, щоби й жінки не вібив» (Лолин). Вони тільки просяться, щоби мужик не бив їх прилюдно.

Ой не бий ні[1] межи людьми, побий мене дома,
Та сирою дубиною, аби-м була добра!
(Нагуєвичі).

Але случаї такі — к честі нашого жіноцтва сказати — дуже рідкі, а ще рідші подібні пісні, та й то хто знає, чи не зложені вони хоч почасти самими мужиками, котрі хотіли би забрати в свої руки якнайбільшу власть над своїми жінками. От іще пісня, в котрій представляється день-денно оплакана доля жінки за п'яницею:

Ой заплачеш, дівчинонько, в перший понеділок,
Як ти здоймуть з головоньки зелененький вінок.
Ой заплачеш, дівчинонько, й у другий вівторок,
Як ти прийде на головку хоть гадочок сорок.
Ой заплачеш, дівчинонько, й у трету середу,
Як тя буде біда бити в головку спереду.
Ой, заплачеш, дівчинонько, й а в четвер четвертий,
Як не зможеш, дівчинонько, біди переперти.
Ой заплачеш, дівчинонько, й у п'яту п'ятницю,
Як не зможеш вілудити із коршми п'яницю.
Ой заплачеш, дівчинонько, й у шесту суботу,
Як не зможеш вілудити біду на роботу.
(Лолин, Стрийське).

---

[1] Ні — мя.

Але не тільки з нелюбим чоловіком лихо жити жінці. Не краща доля чекає її звичайно і за тим, котрого вона дівчиною полюбила. Се видно з многих пісень, як, напр., з сеї:

Ти, зелена ліщинонько,
Чому гилля й опускаєш?
Ти, молода молодице,
Чому сльози проливаєш?
Ой, я гилля й опускаю,
Тугу зиму прочуваю;
Ой я сльози проливаю,
Бо лихого мужа маю.
Ой не казав мені й отець,
Не казала мені мати,
Сама-м біду полюбила,
Ні на кого нарікати.
(Дрогобич).

Бідна дівчина, котра, полюбивши ледачого парубка, наперлася вийти за нього заміж, тепер мусить зносити не тільки його примхи і побої, але ще й докори рідні, котра їй не казала йти за нього, як ось в тій загальнозна-ній пісні (у мене є два варіанти: з Нагуєвич і з Вижниці).

Ой дай мене, моя мати, за кого я хочу,
Най я твої головоньки тільки не клопочу.
Ой дай мене, моя мати, за кого я важу,
Хоть мя буде сім раз бити, нічо ти не скажу.
Хоть мя буде, моя мамко, сім раз на день бити,
Коли ж му ся любо-мило в очі подивити.
Ой дала ж мя моя мати, за кого-м хотіла.
Зашуміла нагаєчка коло мого тіла.
Ой як взяв мя милий бити та за кіски вести:
— Борони ж мя, рідна мати, та й ви, мої сестри!
Ой сестри мя боронили, а мати не хоче:
— Сідай, дурню, коло нього, диви му ся в очі!
(Вижниця, зап[исав] Апіян).

Поганий економічний порядок розстроює чимраз дужче родинне життя нашого (та й то не лишень нашого) народу. Зріст убожества народного, як ми вже бачили, доводить мужика, а то й його жінку до п'янства. Те саме убожество, позбавляючи людей всяких утіх, затруюючи кожну їх хвилину грижею та журбою, руйнуючи красу їх тіла, веселість їх вдачі, силу їх здоров'я,— швидко вистуджує і любов між ними. Мужика не тягне додому, де його жде плач голодних дітей та докори жінки — він іде або до корчми, або шукає собі іншої розривки поза домом. Не

раз лучається, що чоловік занедбує свою власну жінку і діти, а примиляєсь до другої, хоть тота друга не то що не краща, але, противно, і бридша, і гірша від його жінки. Сам він чує недоладність свого поступування,— так що ж,— серця не присилуєш! Ось як о тім співав в Лолині чоловік, що покинув свою жінку, а сам пішов в найми:

Похилився дуб на дуба, галуза підперла.
Ой постив би-м три місяці, коб ми жінка вмерла.
В мене жінка, як калинка, я ся на ню дую,—
Чужя біда, як потігач, я єї цюлюю.

(Лолин).

Не раз чоловіка бере совість, він бачить сам, що лихо робить, занедбуючи свою хату і свою жінку, але що ж, коли чуття, той найважніший нерв родинного зв'язку, вигасло безповоротно і нічо не роздмухає його наново. Щоб хоть перед власними очима прислонити свою невірність якою-небудь прикривкою, він зводить на бідну жінку всяку небувальщину, закидає їй, напр., що вона поперед причарувала його, щоби її любив.

Ой посію я яру пшениченьку
Та й пізненький овес;
Ой скажи мені, моя милесенька,
Чи по правді жиєш?
— Я жию по правді, а ти не по правді:
Мід-горівку п'єш,
Прийдеш додомоньку, з кульки нагайоньку,
Мене, молоду, б'єш.
— Пощо ж ти ходила, пощо ж ти бродила
По високій горі?
Пощо ти копала троякое зілля?
Все на чари мені!
— Ой хоть я ходила, ой хоть я бродила
По високій горі,
Ой хоть я копала троякоє зілля,
Не вадить воно тобі!

(Нагуєвичі).

А ось якими чудово-сердечними словами жалується жінка на невірність свого мужа:

Ой зацвіла калинонька в лузі;
Чогось моє, ой, серденько в тузі.
Чогось мене мій милий не любить,
Чогось мене д' собі не голубить.·
Ізвечора до іншої ходить,
А до мене з півночі приходить.
Коло мене надувшися ляже,
А до мене й словечка не скаже!
Ой на мою постівку лягає,

А ще мене молоденьку лає:
«Ой відсунься, нелюбе, під мене,
Ой є в мене ще кращя від тебе».
— Най їх буде двадцять і чотири,
Таки ж бо я найстарша над ними.
На однім ми рушничку стояли,
Одному ми богу присягали.
А хто буде присягу ламати,
Того буде син божий карати.

(Ценів, Коломийське).

Але згадка про шлюб, про святість зламаної присяги і про кару божу не може привернути до неї серця чоловіка, а противно, доводить його до роздразнення і гніву — викликує страшну, трагічну сцену...

Ой з півночі комора дудніла.
Ой з півночі нагайка шуміла,
А над раном миленька й умліла.
Прийшла мати із сіней до хати:
— Зятю, зятю, що в тебе чувати?
— Ой зле, мати, у мене чувати,
Чогось мила не хоче вставати.
— Ой встань мила, куплю ти горівки!
— Ой не встану, шукай собі жінки.
— Ой встань, мила, куплю тобі меду!
— Ой не встану, головки не зведу.
— Ой встань, мила, ой встань, милесенька.
Плаче твоя дитинка маленька!
— Ой най плаче, най не перестане,
Хто раз умер, той більше не встане.

— Дав би-м, мати, коня вороного,
Щоб хто збудив приятеля мого.
— Хоть дай, сину, й півмаєтку всього,
Вже не збудиш приятеля свого.

(Ценів, Коломийське).

Те ж саме розказано і в загальнознаній по всій Галичині пісні про Якима, що, люблячи вдову і бажаючи з нею одружитися, убив свою жінку. У нас є позаписувані варіанти сеї пісні з Стрийського, Жовківського, Золочівського, Коломийського повітів, а також з Буковини. Подаю тут найновіший варіант:

Ой уночі із півночі, ще кури не піли,
Ішов Яким до вдовоньки, люди не виділи.
Прийшов Яким до вдовоньки, й а взявся питати:
— Ой чи будеш, бідна вдово, моїм дітьом мати?
На добрий день, бідна вдово, на добрий день, серце!..
А вна йому відповіла: — Забий жінку перше.
— Ой як мені, бідна вдово, та її забити?

Шлюбна жінка, як зозулька, буде ся просити.
— Ти не вважай, Якимоньку, на її просьбоньку,
Прибий косу до лавиці та й втни головоньку.
Заткай комин, запри двері, аби й загоріла,
Виведи ї в чисте поле, скажи, що вдуріла!
Виведи ї в чисте поле, й а в глибокі звори,
Заведи ї в темні дебрі, не верне ніколи!—
Прийшов Яким додомоньку та й взяв жінку бити,
Шлюбна жінка, як зозулька, взялася просити:
— Ти не вважай, Якимоньку, що я молоденька,
Але вважай, Якимоньку, дитина маленька,
Ти не вважай, Якимоньку, що я марне гину,
Але вважай, Якимоньку, на малу дитину.
Заткав комин, запер двері, аби загоріла,
Виніс її в чисте поле, нібито вдуріла.
Виніс її в чисте поле, у глибокі скали,
Щоби за ню люди добрі не чули, не знали.
Заніс її молоденьку, у глибокі звори,
Закопав ї в темні дебрі — не верне ніколи!
Ой як стала й у колисці дитина плакати,
Аж учула сусідонька із третьої хати.
— На добрий день, Якимоньку! а де ж твоя жінка?
Й а що ти ся розплакала в колисці дитинка?
— Моя жінка молоденька пішла й у гостину,
Та й забула з собов взяти маленьку дитину.—
Прийшов Яким до вдовоньки та й стався питати:
— Чи будеш ти, бідна вдово, моїм дітьом мати?
— Ой я ж тебе трібувала, що в тобі за нути,
Та чи даш ти своїй жінці на світочку бути.
А коли ж ти й убив жінку, як сосну красненьку,—
Не то би ти мене не вбив, удову бідненьку!—
Ой утікав Якимонько через три й оборі,
Аж ся впинив Якимонько в сестриній коморі.
— Добрий вечір, моя сестро, скажу ти новинку:
Повім тобі щиру правду, що я забив жінку.
— Ой іди ж ти, милий брате, з моєї комори,
Щоби люди не мовили, що з меї намови!—
Закувала зозуленька з ліскового прута,
Закували Якимонька й а в залізні пута.
— Радила-с, ми бідна вдово, як жінку забити,
Порадь же ми, бідна вдово, як з тих кайдан вийти!
— Ой я, вдова молоденька, люблю жартувати:
Мав єс жінку, як зозульку, було шанувати!

(Від Кароля Францишкевича з Рогатина).

Дуже багато говорить сеся пісня про вдачу, погляди і чуття народу, котрий її зложив! Простий «казус» кримінальний, з якими наші суди так часто мають діло і з котрими розправляються після уставу, шаблоново,—а як він розказаний, в яке світло поставлений світлою і високогуманною музою народною! Не можу відмовити собі тої

приємності,— приглянутися ближче тій пісні, освітить її критично, розібрати і зважити її в усіх її складниках, хоч се, може, і відведе мене на хвилю від властивого предмета сеї праці. Та ні! Стаття про «жіночу неволю»,— се прецінь також причинок до пізнання нашого народу, а я не знаю, де би характер, погляди і поетичний талант нашого народу показувалися в кращім світлі, як іменно в тій пісні про Якима!

Поперед всього поглядім, який причиновий зв'язок між подіями, розказаними в пісні. От Яким має свою жінку і свої діти, але любить вдову. Чому се так? Сього пісня не говорить, але се і не цікаво нам знати. Чи він любив свою жінку попереду, а відтак вона відпала йому від серця? Чи, може, він давніше любив тоту саму вдову, коли вони обоє були ще молодими, а родичі казали йому брати другу? Або, може, родичі віддали її проти волі за якогось старого, що швидко умер і оставив її бездітною вдовою? Всього того можна догадуватися. Досить, що Яким любить вдову. Він, правда, не признається до того одверто; йому, жонатому чоловікові, онимно говорити вдові: чи любиш ти мене так, як я тебе люблю? Він висказує те саме далеко скромніше, хоч і зовсім недвозначно, говорячи: чи будеш ти, бідна вдово, моїм дітям мати?

А й справді, чи любить вдова Якима? Може бути, що й зовсім ні, а в такім разі рада вона позбутися його; а може бути, що колись любила, але життя з старим, нелюбим чоловіком зостудило її чуття, надтоптало її свіжість; любов у неї появляється вже більше в виді роздраження, ніж ніжності. І вона навідріз каже Якимові: забий жінку першe! Сього не треба так розуміти, нібито вона направду каже йому забити жінку. Ні, сесі слова пісні виражають лишень те, як коли б вдова сказала: от дурень який! хочеш, щоби я була твоїм дітям мати, а в тебе своя жінка,— хіба її забити хочеш, чи що? Але Якимові, котрому, мабуть, до крайності надоїло життя з доброю, але нелюбою жінкою, і котрого засліпила нам'ятна прихильність до вдови, досить одного товчка, щоб попхнути його по похилій площині. Наївний в своїй сліпоті, питає він: а як же її забити?

— Що се такого? — думає собі вдова,— чи ти з мене кпиш, чи ти направду дурний? — Але вона знає Якима здавна, знає, що розуму у нього хоч і небагато, а все-таки що-небудь бувало, і що може бути, він її витрібовує, як то

вона відповість на те запитання.— Чекай же,— думає вона собі,— трібуєш ти мене, стрібую і я тебе.— І вона нібито відповідає на його питання, дає йому раду — першу-ліпшу, яка їй навернулася на язик. Вона не каже йому брати жінку і бити аж до смерті, але каже йому: замори її загаром або учини її дурною і виведи в дебрі та звори, щоби відтам ніколи не вернула, або прямо — утни їй голову. Прошу зважити тутка от що: 1) в цілій пісні вдова ані найменшим натяком не дає пізнати Якимові, що любить його або що «буде його дітьом мати»[1]; 2) що вдова не каже Якимові бити жінку, так як опісля робить; 3) що вона дає йому аж чотири ради, суперечні одна з другою і самі по собі зовсім не хитрі: заморити жінку загаром, вчинити її дурною (ся рада навіть прямо виключає убійство, бо каже догадуватись, що Яким має се розповісти другим людям: «скажи, що вдуріла»,— а скоро так, то мусить же і показати людям, що вона дурна), запровадити її в далекі ліси і дебрі, щоби там пропала, і, вкінці, утяти їй в хаті до лавиці голову.

Але засліпленому Якимові і того досить; він, слідуючи дослівно вдовиним радам, убиває жінку. Чи ж диво, що коли се сталося і Яким-убійця знов приходить до вдови з своїм давнім питанням: чи будеш ти, «бідна вдово», моїм дітям мати? — вона відтручує його, перечить, щоб вона направду радила йому убити жінку, ба, побиває його остаточно важкими словами: ти убійця! Ти забив тамту жінку, то невже ж би ти не забив і мене? Сей закид мусив зламати Якима,— він пускається утікати, не знаючи, для чого, перед ким і куди? Він опинюється у сестри в коморі: страшна провина пече його серце,— він зараз у всім признається сестрі — і сестра відвертається від нього.

---

[1] В деяких варіантах (Головацький, I, 56, а також рукописний, записаний п. Павликом в Лолині) вдова признається Якимові:

Я убила чоловіка, а ти й убий жінку,
А ми вбоє, молоденькі підем на вандрівку.

Але і сей уступ, коли тільки він не єсть вставкою з іншої якої пісні, ще не значить, буцімто вдова любить Якима і направду намовляє його на убійство та направду (зовсім без потреби й без причини) винить і себе о убійство,— противно, слова ті аж надто очевидне кепкування, бо що ж би іншого міг значити поклик: підем на вандрівку? Адже ж вдова знає, що Яким господар, що й у нього діти і що затим іти на вандрівку йому зовсім нізачим і ніяково.

А тут вже слух розійшовся, що Якимової жінки нема, за нею шукають, може бути, що находять трупа, і Якима заковують у кайдани. Тим і кінчиться пісня, не говорячи, який буде суд над Якимом. І, правду кажучи, нас мало се обходить: ми бачили, як його провина сама собою покаралася, тим покаралася, що була безпожиточною помилкою, що сама сталася найсильнішою перешкодою Якимові до осягнення тої цілі, для котрої він сповнив її. Правда, ми знаємо наперед, як там в суді осудять Якима; пісня і сама натякає на те, говорячи, що «закували Якимонька й а в залізні пута», йому прийдеться висидіти довгий час у слідчім арешті, а вкінці або повиснути, або піти навіки гнити в тюрму.

Але як властиво задивляється пісня, т. є. сам народ, на вину Якима і вдови? Хто показується винним в цілій тій справі? Кого могли б ми після представлення пісні народної засудити за злу волю? Здаєсь — нікого. Яким, засліплений нам'ятностею, котрий в засліпленні своїм бере за правду слова вдови і затверджує своє серце проти сліз і благань своєї жінки,— такий чоловік, правда, винен убійства, але ми не можемо його осудити винним злої волі, бо воля його була знівечена його безумною нам'ятностею. Що убійство справді поповнене було в приступі одуру, се доказує нам і щиросердечне признання Якима перед сестрою, скоро нещадні слова вдови зняли луду з його очей. Так само ми не можемо винною признати і вдову. І вона, як ми вперед виказали, не з злої волі казала Якимові: забий жінку перше, не з злої волі давала йому ради, як забити жінку, але говорила се тільки жартом, щоб позбутися жонатого чоловіка, або, в крайнім разі, щоб витрібувати, чи справді він настільки безумний, як їй мусив показатися з своїм запитанням: чи будеш ти моїм дітям мати? Чим же після того остаєсь цілий проступок Якима? Остаєсь тільки фатальною помилкою, подібною, напр., до помилки Отелло, вбиваючого Дездемону. Ми не можемо з чистим серцем засудити ні одної з осіб, дійствуючих у цілій повісті; в помилках, ба і в проступках своїх вони не перестають бути людьми «більш слабосилими, ніж злими», не перестають чути і думати по-людськи, не перестають затим збуджувати нашого співчуття. Муза народна глядить глибше і судить гуманніше, ніж учена справедливість.

А скільки правди, простоти, глибокого чуття, а заразом умілого артизму у всіх побічних епізодах повісті! Тота до глибини проймаюча просьба нещасливої жінки Якима, котра ані одним словом не закидає нічого своєму убійцеві і просить о життя не для себе, а для своєї малої дитини! Тото несподіване появлення сусідки в саму пору, коли душа Якима до глибини збентежена свіжопоповненим убійством, і її запитання: «де жінка?», котре в цілій своїй наївності і простоті, бачиться, дає голос власному розбудженому сумлінню Якима! Незручна та його вимівка, що ніби жінка пішла в гостину і забула дитину взяти з собою. Забула! Ми так і бачимо, як Яким трясеться перед сусідою, міниться лицем і сам не знає, що говорить. Далі потрясаюча, а так глибоко правдива стріча з сестрою! Сестра і рада б його сховати, і не відтручує його від себе різким словом, і не робить йому ніяких закидів,— вона знає, що се тільки ще дужче зранило би душу бідного Якима, а помочи ділу не помогло б; вона тільки вказує йому на тоту дуже правдоподібну можливість, що коли б його найдено у неї, то люди сказали б, що се з її намови він забив жінку, значиться, довів би непотрібно і її до нещастя і неслави. Вона не засуджує Якима, він у неї по-давньому «милий брат», він тільки нещасливий, тим нещасливий, що і вона, рідна сестра, не може над ним змилосердитися, не може його порятувати.

Та досить про Якима,— пора нам вертати до нашого предмета!

В щиро руських піснях родина робить, що може, щоб улегшити лиху долю жінки за нелюбом-чоловіком, а коли не може за нею допімнутися, то хоч жалує її, розпитує щиро про її життя, старається як-небудь потішити. Особливо мати плаче по доньчиній недолі, навідується до неї, як ось в тій пісні:

Вітер віє, шелевіє та й билинков має:
Іде мати до донечки, людей ся питає:
— Ой помайбіг, добрі люди, десь тут моя донька,
Рада би-м ся відвідати, ци добра їй долька.
Сидить донька під оконцьом, мамки визирає,
А на своїм білім тілі синці обзирає.
Прийшла мати до донечки за штири години,
Не пізнала з-під оконця своєї дитини.
— Сідай, нене, коло мене, далеко від мене,
В мене тіло побитоє, не поразіть мене!
— Люба моя дониночко, а де ж твої лиця?

— Сеї ночі опівночі вібила п'яниця.
— Люба моя дониночко, а де ж твої ручки?
— Сеї ночі опівночі зазнали вни мучки.
— Люба моя дониночко, де ж твої косочки?
— Лишилися, моя мамко, коло колисочки.
— Люба моя дониночко, а де ж твої воли?
— В орендаря, моя мамко, та коло й обори.
— Люба моя дониночко, де ж твої корови?
— Взяли жиди за горівку, загнали до вбори.
— Люба моя дониночко, де п'яниця дівся?
— Пропив мою худобицю і сам розболівся.
Бодай того п'яниченьку бог без очей справив:
Пропив мою худобицю та й ня життя збавив!

(Лолин, від Фенни Лучкійки,
зап[исав] М. Павлик).

Так само попереду ми бачили, що хоч мати, розгнівана за давнішу непокірливість, не боронить доньки від мужевих побоїв, то зате сестри боронять її.

Але в піснях бродячих, котрі спільні русинам з другими народами, родичі показуються прямо жорстокими проти замужньої доньки: батько і мати, брати і сестри ще і направляють зятя, щоби бив жінку і наломлював її після своєї уподоби, і ніхто не обстає за нею, хіба тільки молода невістка (в другім варіанті брат), котра боїться, щоб і їй не було так само. Наведу тутка варіант другий, записаний п. Остапом Терлецьким, майже однаковий з піснею польською у Жеготи Паулі* (стор. 138—140)[1]:

Ой боже мій, боже, мій муж мене б'є,
Жадна мі родина не пожалує!
Приїдь, приїдь, татунейку,
Приїдь, приїдь, голубойку,
Та пожалуй мі
В чужій стороні!
Ой їде батейко в скляні ворота,
Маха шапочкою з самого злота.
Ой бій, зятю, доньку добре,
Най ся на ній шкіра подре,
Ой бій, научай,
Та на свій звичай!

Так само відзиваються в дальших строфках мати, сестра, аж в кінці в послідній строфці брат упоминається за сестрою:

Ой їде братійко в нові ворота,
Маха шабелькою з самого злота:

---

[1] Żegota Pauli. Pesńi ludu polskiego.

Не бій, швагре, сестри мої,
Бо ся нап'єш крові свої,
Ой не бій її
Молодейкої!

(Белзке).

Сі строфи в польській пісні звучать так:

Tam na tyczynie, tam chmiel się wije;
Oj zła godzina, mąż żonę bije.
— Przyjedź, przyjedź, matuleńko,
Oglądaj się pożądneńko,
Pożałuj że mnie!

А послідня:

Braciszek jedzie wrota uchyla,
Na swego szwagra pałaszem kiwa.
— Widzisz, szwagre, pałasz ostry,
Nie wybijaj mojej siostry,
Głowę ci zetnę![1]

А в другім варіанті тої самої пісні[2] послідня строфка така:

Невістка встає,
Нагайку не дає.
— Не бій, зятю, не бій,
Затю наш любий!
Бо я в чужині:
Як мій учує,
То буде й мені!

(З Буковини).

На всякий спосіб признати треба, що в піснях щиро-руських погляд на жінок і на права мужа далеко гуманніший, чуття далеко лагідніше і чистіше, ніж в піснях бродячих, т. є. перейнятих від других народів. Що більше, ми стрічаємо в піснях руських таку щиру вирозумілість

---

[1] Там на тичині хміль звої в'є,
Ой зла година, муж жінку б'є.
— Приїжджай же, рідна ненько,
Роздивися тут гарненько,
Пожалій мене.
Ось братчик їде, ворота ломить,
Швагрові свому шаблею грозить:
— Бачиш, швагре, шаблю гостру,
Ти не бий мою сестричку,
Голова спаде (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Записки юго-западного отдела имп[ераторского] русск[ого] географического общ[ества]*, Киев, 1874, стор. 512—514.

жінки на хиби мужика, а мужика на заслуги жінки, котра каже нам надіятися, що руське родинне життя могло б зложитися далеко краще і гуманніше, скоро б тільки не скривлював його тиск економічних обставин. І так мужик співає:

Ой, не буду пиво пити, бо мні пиво дує;
Ой, не буду жінку бити, жінка мні годує.
(Нагуєвичі).

А жінка знов так витолковує собі погане поступування мужика:

Ой на горі на високій кують дві зозулі:
Чоловік би не бив жінку, якби при розумі.
Чоловік би не бив жінку, здоров'я не тратив,
Няй би він ся роздогадав, як дорого платив:
Платив ксьондзам за вінчання, жидам за горівку,
А тепер ся люди сміють, що вбиває жінку.
(Лолин).

Ми бачимо з тої пісні, що коли, з одного боку, жінка тільки нерозумом витолковує собі погане поступування мужика, то, з другого боку, і загальна думка всіх людей-громадян повстає проти кривдження жінок. Люди сміються з того, хто б'є жінку. Сей погляд ще більш рішучо висказується в одній гуцульській пісні: там уже прямо забороняється мужикам під карою бити жінок, і заборона тота підтверджується нібито наказом папи римського. Ось тота пісня[1] (зміняєм тільки недоладний правопис Головацького):

Доки-м пили ту горівку, дотн біда була,
А не одна челідина від обуха рула.
Сама собі тепер челідь бога допросила,
Що сам господь зіслав письмо аж до попа Рима.
Тото писар листи читав, а я взів на раду:
Правда, добре на нас війшло, на нашу громаду.
Шьоби файно газдувати, горівки не пити,
Жінки бога допросили, щьоби їх не бити.
Жінки собі не невольте, в хаті не збиткуйте,
Та лиш возьміть з поля хліба, красно їх годуйте!
Війшло письмо з Станіслава, ци чюли ви, люде:
Як ме якій жінку бити, то штраф за то буде.
А хоть на серце не добра, на мову свавільна,
То не можна жінку бити, жінка кожна вільна.

---

[1] Я. Головацкий. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, часть II, стор. 464.

Поруч такої взаємної вирозумілості та обопільного намагання до уладження свобіднішого і щасливішого життя родинного стає і друга поява: дружне стояння проти всяких посторонніх сил, котрі раді б для своєї забавки зруйнувати те, хоч і як бідне та гірке, життя родинне. В пречудових піснях жінка розказує, як вона воліла жити з нелюбом, з котрим у неї є діти, аніж іти в світ з любком, про котрого вона наперед могла знати, що годинку повтішається з нею, а відтак покине. Могло б здаватися, що тут жінка в такім случаю виріка́ється свого чуття, неволить своє серце, засуджує сама себе — жити «я к ж а б а в б о л о т і». Але так воно не єсть. Треба зважити, що у неї суть діти, котрі вона також любить, і що, тратячи шлюбного чоловіка, вона мусила б відречися і дітей; а з другого боку,— любов її до другого тепер уже не може бути така сильна, свіжа і пристрасна, як любов дівчини,— і для того ми не можемо се вважати злим та нечесним поступком, коли вона відрікається любка, щоби жити для своїх дітей. А ще до того в пісні той любко очевидно показується чоловіком молодим, легкодушним, запаленим: він ні з сього ні з того хоче забити шлюбного мужа, а тут уже ніщо і говорити, що чисто людське чуття жінки мусить виступити проти нього, обстати за чоловіком, хоч би і нелюбим, але все-таки за батьком дітей і господарем.

Зайшло сонінько за віконінько,
Як промінное коло;
Вийди, миленька, вийди, серденько,
Промов до мене слово!
Рада би-м вийти, рада би-м вийти,
До тебе говорити,
Та лежить нелюб по правій руці,
Щоби го не збудити!
Ой моя люба, ой моя люба,
Відсунься від нелюба,
Най в нього стрілю з туга лученька,
Як у того голуба!
Не тяжко вбити, не тяжко вбити
І діти всиротити,—
Тобі, любочку, на годиночку,
А мені ні з ким жити.

(Нагуєвичі).

Ще виразніше показується те діло в другій пісні, в котрій любко — пан, і жінка волить жити з нелюбом, аніж з паном:

Ой летіла зозуленька по Вкраїні,
Гей, розсипала злоте пір'є по долині.
А хто ж тото злоте пір'є позбирає?
Гей, десь миленька миленького визирає.
Ой приїхав мій миленький опівночі,
Гей, та й застукав у засвітлое віконце.
Ци спиш, мила, ци спиш, мила, ой ци чуєш?
Гей, а з ким же ти темну ніченьку ночуєш?
Ой я не сплю, ой я не сплю, а все чую,—
Гей, із нелюбом темну ніченьку ночую.
Ой відсунься, моя люба, від нелюба,
Най в нього стрілю, як у сивого голуба!
Ци не будеш, моя мила, жалувати,
Гей, як ся буде сивий голуб трепотати?
Ой буду я, мій миленький, жалкувати,
Гей, а хтож буде дрібні діти годувати?
Ліпша була суха риба, ніж з шафраном,
Гей, ліпше жити із нелюбом, як із паном!

Ліпше жити із нелюбом, бідувати,
Гей, як із паном, як із паном панувати!

(Нагуєвичі).

Неволя жінки кінчиться з смертю мужика. Вдову ніхто не сміє ні в чім неволити ані кривдити, бо «вдовині й сирітські сльози камінь лупають». Але при господарстві і при дітях годі вдові, особливо молодій, оставатися довго на волі,— господарство вимагає мужа, як каже в вищенаведеній пісні муж до жінки:

Спімнеш тогди (по моїй смерті) свої літа, гаразди,
Як то тяжко в світі жити без газди.
Треба хліба, треба соли до хати,
А нікому молоденькій старати.

Сумне і безвідрадне життя вдови. Пісня все називає її «бідною вдовою». Друге заміжжя рідко коли буває по любові і для того ще рідше буває щасливе, ніж перше. От як співає о тім пісня, котру ми складаємо з двох, очевидно, до себе належачих половин, записаних в різних місцях:

Їхав козак з України на воронім коні
Та й повернув на подвір'є до бідної вдови.
— На добрий день, бідна вдово, як же ми ся маєш?
Як ти в світі проживаєш, що газди не маєш?
— По чім же мя, козаченьку, по чім мя пізнаєш,
Що ти мене, молоденьку, вдовов називаєш?
— Пізнаю тя, бідна вдово, по твоїй худобі,
Обійстє ти невеселе, сама-с у жалобі.

В понеділок рано-рано дощик накрапає,
А молода бідна вдова воли віганяє.
Воли ж мої половії, ой пасіться сами,
Не маю ж я господаря, не прійде за вами.

(Ценів, Коломийське).

Ой за хвильку, за годинку, за хвильку маленьку
Та посватав козаченько й одову бідненьку.
Ой за хвилю, за годину, за хвилю другую
Попропивав козаченько худобу сивую.
Ой за хвилю, за годину, за хвильку маленьку
Та й покинув козаченько й одову бідненьку.
Ой йдуть жовнярики, ідуть плаєчками,
Подибали бідну вдову межи беріжками[1].
Ой а бідна вдова стала та й си розгадала,
Та кожному жовняреви по таляру дала.
— Ой ви їджте, жовнярики, ой їджте та пійте,
Де найдете мого любка, лишень го не бійте!
Ой їли жовнярики, ой їли та пили,
А як найшли її любка, та й на смерть го вбили.
«Не вважяв ти, козаченьку, на вдову бідную,
Попроїдав, попропивав худобу сивую;
Не вважяв ти, козаченьку, на сирітські діти,
Не будемо й ми за тебе в Самборі сидіти».

(Лолин, від Фенни Лучкійки,
зап. М. Павлик).

Так, отже, вояки убивають того, хто скривдив вдову і сироти, і надіються, що за те не буде їм ніякої кари, не будуть сидіти в Самборі в криміналі.

Ми скінчили про ж і н о ч у н е в о л ю. Ми вже не раз в протягу сього досліду мали нагоду переконатись, що неволя тота основана не на грубих та варварських обичаях народних, що чуття і здоровий розум народу супротивляються їй, що особливо жіноцтво дуже живо і виразно почуває всю ненормальність свого положення[2],

---

[1] «Она, видите, ішла вже топитися» (Прим. співачки).

[2] Вдобавок до наведених вище о тім ділі пісень просимо порівняти і слідуючу (Головацький, op. cit.., часть II, стор. 380):

Шумить вітер ліщиною, шумить травицею;
Сто раз ліпше дівчиною, як молодицею.
М о л о д и ц я - н е в і л ь н и ц я, ні подивитися,
А дівчина — волен козак, з ким хоч любитися.
Молодиця-невільниця, куди ходить, плаче,
А дівчина — волен козак, куди ходить, скаче.

але її викликує не що друге, як тиск поганих обставин економічних на життя родинне, викликує та сама сила, що і на заході Європи, в краях далеко освіченіших, розвалює і нищить родинне життя робітників[1]. Ми можемо бути певні, що з поліпшенням економічних обставин у нашого народу, з знесенням бідності та пониження, в котрих він тепер находиться, загине і велика часть тої жіночої неволі. Велика часть, не вся! Загине та неволя, котру тепер прості люди причинюють самим собі: чи то з нерозуму, чи з самолюбства, чи з розпусти, т. є. загалом недостачею інтелектуального і морального розвою та образування. Джерело тої недостачі, як сказано, лежить в бідності та тісноті.

Друга часть жіночої неволі — нерозривні шлюби, котрі силують жінку жити з чоловіком, котрого не любить. Велика більшість жінок наших держиться свято таких шлюбів, але виємків лучається також багато, і то чим далі, тим більше. По всіх наших селах суть жінки, що покинули своїх шлюбних мужів, і суть такі ж мужі. Не раз розрив такий поступає за обопільною згодою, а не раз і мимо волі одної сторони[2].

Ще одна часть жіночої неволі лежить і в тім, що переважно (а при лихім чоловіці і зовсім) на її голову спадає турбуватися дітьми, виховувати, годувати і зодягати їх та «виводити в люди». Діти, як ми вже бачили, стаються головним путом, котре приковує жінку до чоловіка, хоч би і як нелюбого.

Погляньмо ж тепер, чи має наше жіноцтво і чи висказує воно в своїх піснях які-небудь думки про волю, про те, як би то видобутись собі з теперішнього поганого положення?

Коли першою основою всякої практичної волі уважати вольне, живе чуття, ненадламану, цільну особистість і бажання особистої самоуправності, то ми, бачиться, не

---

[1] Гляди о тім, напр., у Leroy-Beaulieu*. Le travail des femmes au XIX-me siècle і його ж «L'Etat de la classe ouvriérex eu France»; також Fr. Engels. Die arbeitenden Klassen Englands, а особливо Karl Marx. Das Kapital і много других.

[2] О тім гляди «Вольное слово»*, ч. 54, в дописі «Из австрийской Украины», а також статтю Ореста Левицького* в «Русской старине»* 1880 р., п. назв. «Бытовые брачные формы на Украине XVI и XVII в.» і др.

раз і досить ясно, в цій статті виказали, що така основа волі у нашого простого жіноцтва єсть[1].

Щодо економічної неволі, то жіноцтво наше, безперечно, дуже тяжко її почуває. Ми бачили, як жінка плаче і жалується перед матір'ю на то, що чоловік взяв її віно та пропив і протратив[2]. Жінка працює у чоловіка гірш наймички, бо наймичці треба платити, а жінці ні; наймичка не схоче бути, то геть іде, а жінка ні. Та й ще жінці приходиться на своїх плечах зносити всякі мужикові примхи, невдоволення, всякі хиби його характеру, а крім того головно на ній лежить обов'язок — годувати та пильнувати дітей. Не диво затим, що поперед всього жінка виступає проти того, щоб бути наймичкою у свого чоловіка, бути у всім йому покірною слугою.

Куди йду, туди йду,
Все збираю лободу;
А я свому муженькові
За наймичку не буду.
(Лолин).

---

[1] З вищенаведеною нами піснею про те, як дівчина не хоче нелюбові сказати доброго слова, порівняй слідуючу, не менше цікаву і гарну («Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским», том V, стор. 487 — 488):

Рано-рано побужала мене мати,
Хочуть мене за нелюба й оддати.
Я нелюба да ізроду не любила,
Я нелюба сухарями накормила,
Я нелюба помиями напоїла,
Протів нічки собаками випроводила,
По слідочку жарку крапиву садила,
По крапиві важкий камінь котила.
А як важко отой камінь котити,
То так мені із нелюбом жити.
(Козелецький уїзд,
зап. І. Новицький).

[2] З наведеною вище піснею «Вітер віє, шелевіє» порівняй також слідуючу:

Ой як ми ся з товаришем взяли напивати,
Прийшли жиди, взяли бички,— що ж буду впрягати?
Жінка плаче, жінка плаче: Господь би тя
побив!
Мені мати дала бички, а ти, гунцвот, пропив!
(Матвіївці, Колом.).

Жінка ясно бачить, що велика часть її неволі лежить в економічній залежності від чоловіка, і для того вона стараєсь вирватися з-під тої залежності, вирватися не чим, як тільки своєю працею на волю.

Ой дубе, дубе кучерявий,
Ой а хто ж тебе скучерявив?
Скучерявила темна нічка,
Темная нічка, бистра річка.

А я, молода, як ягода,
Не піду заміж за рік, за два.
А пішла замуж аж п'ятого
За п'яниченька проклятого.

Ой кажуть люде, що він не п'є,
Він щовечора із коршми йде.
Ой щовечора, щораночку,—
Пропив же коня й нагайочку.

Пропив же коня вороного,
Прийшов до стайні по другого.
А я, молода, протів нього
Несу рублика золотого.

— Ой милий, милий, що гадаєш,
Що ти так працю пропиваєш?
Пропив-єс коня вороного,
Прийшов до стайні по другого?

— Що ж тобі, мила, а й до того,
До мого коня вороного?
Викупи коня, люблю тебе!
Як не викупиш, уб'ю тебе!

— Не раз, я, не два викупляла,
Через віконце дверці мала!
Через віконце дверці мала,
В вишневім саду ночувала;

В вишневім саду, під калиною,
Ще з маленькою та й дитиною.
Летить зозулька: ку-ку! ку-ку!
Я, молоденька, терплю муку.

Летять пташечки: хвіть-хвіть! хвіть-хвіть!
Мені сльозоньки кіть-кіть, кіть-кіть!
Летить соловій: тьох-тьох! тьох-тьох!
Мені сльозоньки; як той горох.

Ой соловії, браття мої,
Та й ви, ялиці, ви, сестриці!
Скиньте ся мені по пюрочку,
Най з вами злену й а вгорочку:

Най мене нелюб не любує.
Най мене не б'є, не збиткує!
Вмію я, мужу, ткати, ткати,—
Буду я свій вік коротати.
Вмію я, мужу, шити, шити,—
Буду я й сама в світі жити.

(Ценів, запис[ано] від Кароля Батовського).

Переходимо до іншої, в своїм роді дуже цікавої пісні «про шандаря», в котрій показана женщина безмірно сильна характером і силою чуття. Пісня про шандаря, судячи по різним признакам, належить до найновіших творів народної фантазії і постала в Підгір'ї, певно, в околиці Делятина, відки занесена зістала в околицю Долини, до Лолина. Находячийся у нас варіант, мабуть, єдиний досі записаний,— ані у Головацького, ані в жоднім іншім збірнику ми подібного мотиву не стрічали. За її локальним походженням і недавнім початком промовляють також численні провінціалізми, котрі стираються і вигладжуються, коли пісня давніша і переходить з одної околиці в другу. За тим самим промовляє і те, що пісня така не вироблена, оповідання уриване, переплітене (не раз просто-таки для вірша) нічого не значучими реченнями, особливо в початку,— що все, переходячи з уст до уст, загладжується, доповнюється і закругляється. Можемо затим майже напевно сказати, що пісня про шандаря находиться ще, так сказати, in status nascendi[1]; тим цікавіше буде для нас розібрати таку свіжу пісню, прослідити немовби найновішу фазу, на якій у нас стало «жіноче питання».

Ой пити би горівочку, ой пити би, пити;
Ой прійшлося шандареви з Делятина іти.
Ой положу на віконце горіхову гранку;
Прійшов шандар з Делятина, бо має коханку
Ой піп іде до церковці та на хвалу божу,
А шандар ся відзиває: та й я вам поможу!
Ой піп службу відправляє та людей жегнає,
А шандар си став на хори, апостол читає.
Ой люди ся проступили та стали у кутки,

[1] В стані зародження (*лат.*).— *Ред.*

А він любку за ручечку, повів через сутки[1].
— Ой ходімо, моя мила, та на торговицю,
Та будемо попивати мід та й сливовицю.
Ой як прійшов Николайко до своєї хати —
Ані ключів, ані жінки нема коло хати.
А він пішов до сусіди, зачявся питати:
— Ци нема ту меї жінки, нема коло хати?
Вони його притримують: «Просиме сідати!»
Він зняв шапку, поклонився: йду далі шукати.
— Ой іди ж ти, Николайку, та на торговицю,
Ой там жінка із шандарем п'є мід, сливовицю.
Ой пішов же Николайко попід голиночки:
Лежить шандар по постелі, голий, без сорочки.
Ой пішов же Николайко попід віконниці:
Лежить жінка до постелі, гола, без спідниці.
А він пішов до жидівки та й взяв їй казати:
— Дай, жидівко, сокирочки, двері відрубати.
Взяв сокиру у жидівки, розрубав верії...
Забрав річи шандарськії до фірвальтерії.
Ой зачяли за Николов у погоні бічи:
Завернули Николайка,— неси назад річи!
У покою піп Николу на смерть сповідає,
А у другім його жінка ручки си ломає.
— Любі мої єгомосцю, щось маю казати.
Ци мож мене із шандарем разом поховати?
— Ой молода молодице, не мож то зробити:
Уже шандар тиждень гниє, ти будеш рік жити.

(В с. Лолині від Явдохи Чігур записала Михайлина Рошкевич).

Як бачимо, в новій одежі стара подія — насильний розрив зв'язку родинного. Жінка ломить шлюб церковний і віддаєсь ш а н д а р е в і одверто, прилюдно. Муж її, чуючи себе зганьбленим, убиває ш а н д а р я і сам гине ганьблячою смертю,— от і вся повість.

Християнська мораль звалить вину всього нещастя на жінку; криміналісти караюють смертю Николу; ш а н д а р також погиб. А на ділі, глядячи очима народної пісні, то хто винен? Розберімо пісню у всіх її складниках, то й побачимо.

В Николайовій хаті «нема щастя», т. є. нема любові між жінкою і чоловіком. Для чого се так — пісня не показує, а бере факт готовий, яких тисячі в щоденнім житті лучаються. Жінка не любить Николая і, щоб вдоволити потребу свого молодого серця, віддається ш а н д а-

---

[1] С у т к и — побічна тісна уличка (Вільховець). Прим[ітка] пок[ійного] Льва Васильовича*.

р е в і. І як то звичайно буває, що заборонена любов найсильніша, так само діється і тут. Для неї все міститься в тій любові, поза нею вона нічого не бачить: ні дому, ні мужа, ні прочого світу. Задля своєї любові вона рішається на найбільшу жертву, яку тільки може принести женщина,— на неславу, на прилюдну нечесть. Вона не вагується показати перед всіми людьми свою любов, не вагується з своїм милим попідруч іти через церков, поміж народ, немов на знак, що нова любов ломить давній шлюб, не вагується з тим же ш а н д а р е м одверто гуляти на ринку.

— Але ж вона неморальна, зіпсована женщина! — скаже, може, дехто.

Воно б так і могло здаватися, але закінчення пісні очевидно перечить тому. В тій хвилі, коли її правовитого мужа сповідають на страшну смерть, вона в сінях руки ломить і плаче — може, за ним? Ні, за ш а н д а р е м, давно вже вбитим і похованим. В тій хвилі, коли Николая ведуть на смерть, вона просить і для себе смерті,— чи, може, щоб хоч по смерті лежати обіч свойого мужа? Ні, щоб була похована разом з ш а н д а р е м. Я не знаю, як кому видасться така женщина,— мені вона видається засліпленою, може, в любові, але все-таки гарячо і щиро люблячою. А у кого любов, така гаряча, невмираюча любов єсть головним двигачем цілого життя і поступування,— чи ж можна того назвати зіпсованим і неморальним?

Буде тому звиш двадцять літ, як великоруський критик Добролюбов, розбираючи драми Островського, а особливо найкращу з них «Б у р ю», назвав появу в московській суспільності такої Катерини Кабанової (героїні «Бурі»), котра ламає церковний шлюб і віддається коханому чоловікові, хоч тайком і з великими охами та ахами, з великою гризотою сумління, а опісля, коли все відкрилося, кидаєсь в Волгу, щоб не зносити докорів мужа і свекрухи, назвав, кажу, появу такої Катерини Кабанової «променем світла в темнім царстві». Але порівняння Катерини з жінкою Николайка в нашій пісні виходить далеко на користь сеї другої. Бо коли Катерина тільки по довгій боротьбі і намовах, з великою гризотою, тайком віддається любому чоловікові і відтак ще думає укривати своє поступування, поки страшна буря, котрої вона забобонно боїться, не довела її до признання, а тоді, не зносячи ганьби і докорів, кидаєсь в Волгу, то Николайкова жінка поступає зовсім одверто, не криється з своєю любвою, для неї

нема ні ганьби, ні докорів, ні нічого, окрім тої любові,— і коли також бажає смерті, то тільки для того, щоб і в гробі лежати побіч любого собі чоловіка. Правда, лучем світла ми її, проте, не назвемо*, але то лишень для того, що такого «темного царства» в родиннім житті, як в Московщині, у нас нема.

Прошу завважити ще одну, хоч і формальну, обставину. В цілій пісні Николайкова жінка не виступає прямо, говорячи або дійствуючи,— аж при кінці їй посвячено усього чотири стрічки, але й того досить було, щоби із зіпсованої, неморальної і пасивної людини, якою вона спершу могла здаватися, зробити героїню! Такого чародійства а таким малим средством ледве чи доказав би й найбільший поет-серцевідець!

Коли я сказав попереду, що Николайкова жінка «засліплена своєю любвою», то я сказав се не без розмислу. Бо й справді, вона, бачиться, мало прибирала, кого полюбити, кому віддати великий скарб свого серця,— а віддала його першому-ліпшому, котрий їй сподобався чи то своєю зверхньою поставою, чи, може, своїм обходженням або чим-небудь другим. Правда, говорять: серце не навчити, серцю не до приборів, кого схоче, то й полюбить, не питаючи про вдачу. Може, воно й так. Але з другого боку, хоч би й так не було, то годі нам винуватити женщину, котра вибрала собі ледачого чоловіка. Адже їм, правду кажучи, ні в чім і вибирати. Котрий чоловік у нас, чи з-між простих, чи з-між освічених, може показатися вповні гідним великої жіночої любові? Котрий з нас не обмане її ожидань, не зранить її серця, не витисне сліз з її очей — не тих блаженних, щасливих, але гірких, пекучих сліз? Чи ж диво, що найчесніша, найкраща женщина у нас кидається в обняття чоловікові ледачому і зовсім її не гідному, коли й всі другі такі самі, або майже такі самі? А з-між сотні зовсім негідних вишукувати одного, котрий би, може, о один процент був гідніший — то годі і не виплатиться. Так от вона і віддається першому-ліпшому, зразу своїм гарячим темпераментом і своєю любвою приглушуючи всі сумніви, щоб опісля, коли доочне їй покажеться ледачість любого чоловіка,— ну звісно, щоб опісля бути тим більше нещасливою.

От таке саме бачимо і в нашій пісні. Шандар показується нам чоловіком справді зіпсованим і ледачим. Він попросту хвалиться своєю добичею, хвалиться тою безгра-

ничною любвою Николайкової жінки, котрої він не варт. Він прилюдно, в церкві, називає її своєю любкою, веде її за руку поміж народ, немов щоби всім у очі показати: «Бачите самі, яка вона!» І коли їй ми поклали се великим геройством, що так безоглядно і безповоротно віддалася своїй любові, пішла за покликом свого серця, то шандареві те прилюдне величання своєю здобичею, те глупе, жорстоке і непотрібне волочення відданої йому всім серцем женщини по калюжі ганьби і неслави людської мусимо покласти великим проступком, мусимо уважати знаком холодної безсердечності і великого морального зіпсуття. Він, очевидно, зовсім не любить її, а тільки визискує її любов,— інакше прецінь він би самовільно і самовладно не вимагав і не приймав від неї такої великої і тяжкої жертви, він би не причинював їй стільки пониження і муки, скільки мусило їй причинити його поступування. Народна пісня не без умислу зробила його ш а н д а р е м (сам ф а к т, на котрім запевно основана пісня, не має тут для нас ніякого значення), т. є. чоловіком зайшлим, може й іншої народності, чоловіком, котрого виховала касарня, в котрім вистудила серце військова дисципліна, а котрого, може, здеморалізувала широка власть і безкарність, яку мають жандарми над сільським народом. Звичайний, простий парубок, хоч і який, не зробив би чогось подібного. На то треба зовсім виломатися з тих традицій, відчужитися від тої атмосфери старих звичаїв і самородної моральності, серед яких живе і виростає кожна дитина на селі. Тож коли ш а н д а р в пісні гине від сокири обезчещеного Николая (пісня о його смерті не згадує й словом, як о речі маловажній або такій, котра розуміється сама собою!), ми не жаліємо за ним і чуємо, що одного ледачого чоловіка на світі менше стало. Коли б пісня показала нам його чоловіком добрим, люблячим, хоч і незаконно, ми, певно, жаліли б його, і пісня сама, певно, старалась би збудити в нас той жаль, збудити переконання, що погиб він невинно, а тільки силою сліпої консеквенції нашого суспільного ладу. Значиться, вина ш а н д а р я не в його незаконній любові, але в його власній безсердечності і зіпсованості,— ними він позбавив себе життя і нашої симпатії. Любов, хоч законна, хоч і незаконна, все викликає теплий відзив в складачах пісень народних. Се впрочім і не диво: адже ж складачі ті — переважно женщини, у котрих любов — найбільші святощі,

єдина прикраса бідного, а так часто і безсердечно потоптаного та ламаного життя.

Оставалось би нам ще розібрати і оцінити появу нещасливого Николайка, але ми не чинимо сього: пісня сама доволі виразно показує його вдачу і поступки, обрисовує нам наглядно його положення, з котрого для нього, бачиться, не було іншого виходу над той, котрий з ним, і справді лучився. Николайко — натура прямодушна, чесна, але для головної ідеї пісні малозначуща.

А основне «прокляте» питання: хто винен всьому тому? Відповідь на се випливає прямо з нашого аналізу. Винно нещасливе уладження наших родинних обставин, котре не дозволяє легально розірвати зв'язок, уже фактично розірваний, котре насилує любов і серце женщини і через те скривляє їх, зводить на манівці. А далі винно погане, нечесне поступування ш а н д а р я, а посередньо ті причини, котрі зробили його безсердечним і нечесним, т. є. касарняна деморалізація,— значиться в послідній лінії... Ех, та й нудно ж бо повторяти все одно і то само, доходити, «куди не кинь, все в клин», тисячними дорогами, а все до одного кінця!..

Нагуєвичі, 10—20 мая 1882.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[до видання «Переводи і наслідування Осипа Шухевича*. Посмертне видання». Львів. 1883]

Переводи і наслідування, заміщені в тій книжці,— пам'ятка життя і праці чоловіка, майже зовсім незнаного в нашій літературі, а прецінь заслуговуючого, безперечно, на признання. Книжка сеся, крім того,— пам'ятка літературних праць і змагань наших передових людей в сорокових роках, а до таких людей безперечно належав і покійний Осип Шухевич. Переводи і наслідування, котрі ми тут видаємо, зладжені були всі в другій половині сорокових років, в 1848—1849 роках.

Переводи і наслідування о. Осипа Шухевича цікаві для нас раз яко збагачення нашої вбогої переводної літератури, тим особливо, що він зважився хоч і в свобіднім перекладі присвоїти нашій літературі велику Вергілієву «Пісню про хліборобство»; далі цікаві ті переводи й тим, що вони дуже корисно свідчать о тім, як пильно переводчик прислухувався мові народній, як обширним скарбом тої мови він владав, з якою докладністю він в писанні копіював усі звуки народної мови, незважаючи ні на який традиційний правопис. Рукопис, з котрого ми постачали се видання, писаний латинськими буквами і держаний переважно в галицькім підгірськім діалекті, з формами «взьити» замість «взяти», «бжольита» замість «бжолята» і т. д. Праці пок[ійного] О. Шухевича свідчать ще й о тім, на які широкі розміри задумували наші патріоти з доби нашого народного відродження працю около здвигнення нашої словесності, як сміло, а заразом совісно приступали вони до діла. Звісно бо, що не один о. О. Шухевич забирався тоді до обширних переводних праць: остались нам

звістки з тих часів про переклад «Іліади» Гомера, про обширний словар народної мови (Келестина Скоморовського*) і др.— тільки що праці ті досі або зовсім позатрачувалися, або лежать де-небудь забуті, дожидаючи появлення на світ божий, так як лежали звиш тридцять літ переводи і наслідування о. Осипа Шухевича.

Поперед усього сказати б нам дещо про життя покійного переводчика. В тім ми зовсім підемо за записку о. Зенона Шухевича, найстаршого сина переводчика. Осип Шухевич родився в Раківці над Дністром, повіту Городенського, дня 4 січня 1816 року. Отець його Остап Шухевич був у тім селі парохом. Ціла родина складалася з 5 голов, а іменно: двох сестер і трьох братів, між котрими Осип віком був передпослідній. Початки образування він одержав дома від батька, а з укінченням $7^2/_3$ року, т. є. в році 1824, віддали його родичі до школи василіанської в Бучачі, де перебував аж до укінчення шкіл, «німецьких і гімназіальних (6 класів)», т. є. аж до р. 1832.

Але позаяк о. Остап уже від р. 1818 хорував на сухоти, то швидко діти попрощалися з своїм батьком, і вже 1824 р. його не стало, а малий Осип, як перший раз пішов у школу, так уже й не бачив більше свого батька. Лишилося п'ятеро сиріт і вдова, без найменшого маєтку, в крайній нужді, бо п'ятилітня недуга і лічення батька забрали все, що тільки було в хаті і коло хати. Дітям приходилося гірко працювати на своє удержання. Покійний Осип не раз розказував, що до Бучача ходив завсігди пішки до школи, а від матері одержував на своє цілорічне удержання в школі заледве пару буханців хліба та кілька крейцарів. Про все те, пильність і приліжність його в науках та добре захованнє єднали йому прихильність учителів і любов шкільних товаришів,— як одні, так і другі, особливо достатніші, підпомагали його чим хто міг.

По скінченні шкіл гімназіальних одержав Осип від матері одного ринського простого на дорогу і на ціле дальше удержання,— і в посіданні такого скарбу пустився per pedes sancti Petri[1] з деякими своїми рівно заможними бучацькими товаришами в дорогу до Львова. І тут швидко він з'єднав собі любов товаришів, котрі помагали йому чим могли, аж поки йому не удалось в якімось знатнішім домі одержати лекції приватної. Так він продержався

---

[1] Ногами святого Петра, тобто пішки (*лат.*) — *Ред.*

через перший курс тодішньої «філософії» (рівнозначної з теперішньою VII гімн. кл.), а по першім курсі він одержав стипендію т. зв. «священицьку», котра виносила річно 80 флоренів конвенційної монети. Від того часу настало для нього ліпше життя. Приїхавши додому зодягнений порядно, як на «філософа» пристало, він показався своїй матері, котра аж перелякалася його панської одежі і скрикнула: «Чи не вкрав ти це від кого?»

По скінченні філософії вступив 1835 р. до семінарії богословської, де, крім наук богословських, занимався також вивченням усяких світських наук, як то: філософії, а особливо польської літератури, котру тоді викладав у львівськім університеті Николай Михалевич*, і в котрій пок. Осип робив усе «відличні» поступи. Роки 1833—1840 — се були роки найбільшого й найкращого руху духового в львівській духовній семінарії руській. Семінарські мури містили тоді в собі найкращий цвіт галицько-руської молодіжі, мужів, котрі опісля мали статися головними провідниками духового і літературного відродження руського народу в Галичині. Досить згадати тільки загальнозвісні і поважні імена, як Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Антона Могильницького, Николи Устияновича, Льва Трещаківського*, Антона Добрянського*,— і перед нашими очима ясно стане живий і світлий образ того товариства, серед якого опинився в семінарських мурах і наш Осип Шухевич. Молоде свіжо розбуджене чуття патріотичне, змагання демократично-революційні та щирий запал до науки, до розширення свого світогляду і до пізнання історії свого народу,— ось що відзначувало попереду усього тих молодих людей. Притім можна сказати, що тоді раз так сталося, що в семінарських мурах найшлося так багато людей правдиво талантливих і доволі характерних, яких опісля там дуже небагато лучалося.

Серед того товариства людей гарячих, завзятих, оживлених великими надіями і охотою до праці, Осип наш став швидко замітним. Обдарований надзвичайною пам'яттю і гарним ораторським талантом, він не тільки відзначувався своїми семінарськими проповідями (славна, напр., між усіми сучасниками була його прощальна проповідь в семінарській церкві 1838 при укінченні курсу і наук богословських, котра такий викликала запал для бесідника, що на амвоні,з котрого він говорив її, ще й досі

видно напис: «Die 1. Julii AIEI Szuchiewicz Józef miał na pożegnanie mowę w tej cerkwie — egregie concinatus est, wzruszył każdego — vivat Józef Szuchiewicz! Vivat!»[1]), але й своєю працьовитістю в студіях класичних язиків і своїм знанням та замилуванням рідної руської мови. Якраз, коли скінчив богословіє, появилася на світ перша книжка у нас, писана людовою мовою,— Шашкевича «Русалка Дністровая»; від того часу пок. Шухевич і собі повзяв думку прислужитися й своєю працею, оскільки се було в його силі, до піддвигнення і виобразування тої мови. Може бути, що відтоді він і почав роботу над своїми переводами.

Між тим життя йшло своєю непринадною дорогою. Два роки по скінченні богословія Осипа не хотіли посвятити на попа: уряд підозрівав його, як і всю тодішню «молоду Україну», о «неблагонадежність», о якісь революційні аспірації, о порозуміння з польськими демократами-революціонерами, і їм прийшлося перетерпіти чимало всяких «гоненій». По двох роках він оженився в селі Пійлі близь Калуша з Анною Кульчицькою, і того таки року його висвячено; перед тим власті, щоб переконатися о його лояльності, завдали йому під клавзурою робити завдання на тему: «О відношеннях підданих до монарха». Чи зовсім вдоволила сеся робота «предержащу власть», сього не знати,— досить того, що Осипа висвятили, але переслідування урядові та консисторські ще зовсім не скінчилися, і майже аж до 1848 р. його вісім раз перегонювали з села до села по самих мізерних селах, т. зв. реколекційних, поки вкінці в марті 1848 р. він не прийшов до Тишковець на парохію, де остався аж до своєї смерті 1870 року. Тут він дослужився загального поважання у сусідів і любові у своїх прихожан і довгі літа аж до смерті був деканом. 1863 р. його поставлено кандидатом на посла, але противники доложили усіх можливих старань, щоби покійного не вибрано, боялись, бо вони не мали його бистрого ораторського таланту, з яким завсігди справи йому порученої боронив.

Крім праць літературних, заміщених в тій книжці (і деяких уривків, котрих тут не печатаємо), покійник

---

[1] Першого липня 1838 Шухевич Осип на прощання мав промову в тій церкві — чудово говорив, зворушив кожного — хай живе Осип Шухевич! Хай живе! (*лат.*, *польськ.*).— *Ред.*

лишив ще рукописи проповідей. Рукописи сих праць носять дати 1848 і 49 років. Так само не звісно нам, чи і для чого пок. Осип не писав і не печатав нічого по 1849 році. З праць, заміщених в оцій книжці, не було в печаті нічого, окрім одного «Подорожного» (в читанці Ковальського)*,— свобідного наслідування балади Вальтера Скотта.

Нехай сеся невеличка книжечка послужить для відновлення пам'яті чоловіка, котрий хоч працював в тиші і не для слави, а все-таки працював!

ПРО ЖИТТЯ І ТВОРИ ВЕРГІЛІЯ

Публій Вергілій Марон, один з найзнатніших римських поетів, родився 28 паздерника[1] р. 70 перед Христом (684 від оснування Рима) в Андах, селі близь Мантуї в горішній Італії. Родичі були досить заможні невеличкі поміщики; вони не щадили видатків, щоби дати своєму синові якнайкраще на тодішні часи образування. До 16-го року життя проживав малий Публій в Кремоні, опісля ж перейшов до Медіолана, а далі до Неаполя, де під проводом «граматика» (т. є. письменника) Парфенія* провчив пильно найкращі твори грецької літератури. Року 47 перед Христом прибув до Рима, де студіював філософію під проводом Сірона Епікурейця*. Через два літа він вернув назад до Анд з надламаним і ослабленим здоров'ям, котре не позволило йому віддатися публічним урядам та життю державному, і він рішився посвятитися рільництву та літературі. Життя на селі в пречудовій околиці Мантуї, а ще більше намова його вчителя Парфенія, навели його на думку трібувати сил своїх в поезії. Парфеній той, бачиться, був також чималий поетичний талант, коли, як кажуть, одну його грецьку штуку Вергілій переробив на латинське, і коли штука тота п. н. «Moretum»[2] належить безперечно до найкращого з усього, що лишилося нам з римської поезії[3]. Крім «Moretum», приписують Вергілієві ще кілька дрібних поезій, котрі він мав написати в молодих літах, як то: «Culex» («Комар»), «Ciris»[4], «Aetna»[5],

---

[1] Жовтня (*з польськ.*). У першодруку дата помилково — 15.— *Ред.*

[2] «Сніданок» (*лат.*).— *Ред.*

[3] Я стрібував перекласти сесю штучку на нашу мову і подаю її в «Додатку» при кінці сеї книжки*.

[4] «Кіріда» («Морська чайка») (*лат.*).— *Ред.*

[5] «Етна» (*лат.*).— *Ред.*

«Copa» («Танешниця»), «Dirae»[1], «Catalecta»[2], «Priapeia»[3] «Epigrammata»[4], але більша часть тих поезій, безперечно, не походить з-під пера Вергілія.

Около року 43 перед Христом заприязнився Вергілій з потужним і багатим тоді чоловіком Гаєм Полліоном*, приятелем Марка Антонія*, тріумвіра, і на його налягання написав десять «Сільських поем» («Eclogae», або «Bucolica»). Взірцем служив йому грецький поет Теокріт*, з котрого Вергілій не раз цілі вірші і речення перекладав до свого тексту. Але коли «Сільські поеми» Вергілієві далеко не дорівнюють Теокрітовим ані поетичною стійністю, ані оригінальністю, ані теплотою та щирістю чуття, то зате вони мають більшу стійність яко образки життя і бур політичних в добі римської домашньої війни між Антонієм а Цезарем Октавіаном*. Пастухи Вергілієві — се зовсім не ті живі, дійсні пастухи, якими вони є у Теокріта; противно, се люди образовані, говорячі о політиці, знаючі все, що діється в великім світі. Притім же й свою власну нещасливу пригоду описав Вергілій в одній з тих поем. Пригода тота була ось яка. Під час війн домашніх Цезар Октавіан обіцяв був своїм воякам, що скоро по війні він наділить їх полями. І справді, 41 р. перед Хр[истом] він подарував одній часті вояків поля коло Кремони. Коли тих піль їм було не досить, вони власновільно забрали ще й поля Мантуанські, а з ними разом і хутір Анди. Правда, Вергілієвого поля тоді не забрано, запевно за ставленням Асінія Полліона, тодішнього губернатора того краю. Але поет, боячися стратити свою вітцівщину, сього ж таки літа за радою Полліона поїхав до Рима просити Октавіана, щоб запевнив йому, що не скаже відбирати його поля. Тоді-то Октавіан перший раз пізнав поета і радо вдоволив його волю. Але супокій не довго тривав. Полліон, прихильник Антонія, немилий був Октавіанові, і той назначив замість нього своїх підручників, котрі мали завідувати діленням грунтів між вояків. Ті поділили також поля Мантуанські, а один сотник (centurio) зайняв силою й маєтність Вергілія, а його самого мало що не забив, коли поет показав йому поруку Октавіана. Вергілій мусив утікати до Рима, і там аж по кіль-

---

[1] «Прокльони» (*лат.*).— *Ред.*
[2] «Вибране» (*лат.*).— *Ред.*
[3] «Пріапейські вірші» (*лат.*).— *Ред.*
[4] «Епіграми» (*лат.*).— *Ред.*

кох місяцях удалось йому за просьбами Полліона й нового свого приятеля, потужного Цільнія Мецената*, виєднати у Октавіана повернення своєї забраної батьківщини. По поводу тої цілої справи написані перша і дев'ята еклоги.

Р[оку] 37 пер[ед] Хр[истом] на налягання Мецената взявся В[ергілій] до великої поеми «Пісня про хліборсбство» («Georgica»), в котрій головно наслідував Гесіодову* поему «''Εργα καὶ ἡμέραι»[1], а також другі грецькі й римські писання о тім предметі використовував. Поєма тота стоїла його сім літ праці. Ціль її, мабуть, була заохотити до хліборобства римлян, котрі в частих і кривавих війнах відвикли були від тихої хліборобської праці. Коли справді тоту ціль мав на оці Вергілій, то можна сказати, що се гарно свідчить о його добрій волі, але заразєм показує, що він зовсім не розумів духу свого часу і того історичного розвитку, який ішов в римській державі. Римлянам часів Октавіана, панам світу, збагаченим скарбами всіх обрабованих країв і невольниками всіх звісних тоді народностей, почавши від високо образованих греків до диких даків, тим римлянам, котрі поділились в самім Римі на дві різко розграничені верстви — багачів і пролетаріїв,— тим римлянам дарма вже річ була говорити о приємностях сільського життя, дарма річ була захвалювати чи то маленьке, чи й середнє сільське господарство!

Але коли лишити на боці основну тенденцію, а взяти на увагу само оброблення предмета, то треба признати, що коли й не всюди, то все ж таки в многих місцях Вергілій показав тут велике майстерство форми і оброблення поетичного, що поема його навіяна правдивим теплом і любов'ю до предмета і носить на собі печать великого поетичного таланту. Правда, нам тепер не подобається ніяка така чисто навчаюча, чисто описова поезія; ми тепер бажаємо, щоб кожна поезія навчала нас, але притім не переставала бути поезією в повнім значенні того слова, т. є. не потребувала описувати вигляду, довготи і голови якого-небудь бугая, або давати докладних приписів, як, де і коли закладати виноградник; ми тепер майже й поняти не можемо, як могли наші батьки, як могли стародавні римляни так дуже любуватися тим, як би ми тепер сказали, «поетичним балаканням», і як можуть і тепер ще наші високовчені педагоги вважати таким неохибним средством

---

[1] «Роботи і дні» (*грецьк.*).— *Ред.*

образування штуку, в котрій нема зовсім нічого, щоби за живе хапало сучасного чоловіка, а зато на серіо і з великою поетичною парадою подано науку, як, напр., робити пчолячі рої з волового стерва!

Все, сказане тутка,— не закид Вергілієві. Він писав після вірувань і поглядів свого часу, писав так, як сам вірив і робив, і етнографія порівнююча вдячна йому за перехования тих людових повірок і поглядів. Ми сказали се тільки in usum[1] наших «класично образованих» педагогів і думаємо, що читач, перечитавши Вергілієву поему в отсім переводі, згодиться з нашою думкою.

Проче життя своє (10 літ) по написанні «Хліборобства» Вергілій повернув на написання великого національного епосу римського про вандрівку і пригоди Енея з Трої до Італії. В «Енеїді» він наслідував Гомера. Поема, коли відчислити поєдинчі (та й то хто знає, чи оригінальні) місця вийшла дуже слаба, і Вергілій сам то почував, коли, вмираючи, казав її спалити. Але звісна річ, Октавіан, котрому на честь написана була тота поема, не виконав тоту послідну волю поета, і «Енеїда» доховалась аж до наших часів, а в середніх віках, а особливо у італіянців і французів, довгий час уважалася найдоскональшим твором генія людського. Основніша критика, а ще більше познакомлення з властивим оригіналом — Гомером, зсадило її геть-геть із того високого п'єдесталу.

Заприязнившися з Меценатом, жив Вергілій в достатку й супокою, по більшій часті в Римі при дворі того магната, рідко буваючи в своїх рідних Андах. В 25 р. перед Хр[истом] для викінчення своєї «Енеїди» поїхав до Греції і кілька літ пробув в Афінах, працюючи над її виправленням. Там стрітив його і Октавіан, повертаючи з Азії, і наклонив його, щоби вертав з ним до Італії. Але плавба через море до решти підкопала слабе його здоров'я, і, припливши до італійського берега, таки в портовім місті Брундузіум умер в р. 19 перед Христом, а в 51 році життя. Тіло його перенесено до Неаполя.

Оставалось би ще сказати дещо про переклад «Пісні про хліборобство». Замічу тут згори, що в перекладі о. Осипа Шухевича прийшлось поробити деякі зміни. Завдання видавця сеї книжки було оскільки можна очистити бесіду переводу від полонізмів та деяких форм церков-

---

[1]Для потреб (*лат.*).— *Ред.*

них або й насилу укованих, але все те з захованням ціхи первісного переводу. Закінчення поеми (другу половину повісті про Арістея) прийшлось переводити з латинського, бо в рукописі переводу о. Осипа Шухевича видерта була послідня карта.

Іще одно. Перевід о. Осипа роблений був зовсім на польський лад, т. є. без захованя метрум, а тільки з захованням рівного числа слогів. І тій хибі по можності зарадити було діло видавця: правда, деякі наші поети запевно й тепер не скажуть — і зовсім справедливо, — що в переводі нема одностайного метрум. Так є, і по моїй думці, в такій довгій поезії о такім малопоетичнім і томлячім предметі одностайне метрум було б радше хибою, як заслугою, бо відражувало би читача монотонією, так як се бачимо, напр., на пробі переводу «Іліади» Ксенофонта Климковича*. В переводі «Пісні про хліборобство», так як вона тепер печатається, кожний легко запримітить двояке метрум: ямби і дактилі; в першім разі вірш складається з п'яти ямбів і одного лишнього слога, після такого взірця:

Нăпē/рĕд мī/сцĕ трā/длй бджīл/ŏбрā/тй,

а в другім разі з трьох цілих дактилів і четвертого одним слогом неповного:

Пīсню вĕ/лīчнў тĕ/пĕркă пŏ/вēдў.

Але декуди мішаються з собою в однім вірші ямби з дактилями або й трохеями, декуди дактиль заступлений анапестом і др., як ось, напр.:

1) мōлŏдь зă/грāĕ з ўлī/їв юр/бōю
2) Нĕ рāз/ў дўплāх/дĕрēв/пŏрŏхнй/вйх
3) Рядй/скŏпāв/шй, вīн бī/лī лī лī/ї

Се головні ритмові форми в переводі «Пісні про хліборобство», і я думаю, що через те перевід набере приємної для уха різнородності і, зближаючися до прозової бесіди, зискає на живості і природності. Життєпис і об'яснення постачав я після видання Форбігера* з р. 1845[1].

В «Додатку» при кінці сеї книжки поміщені, крім того, дві «Сільські поеми» перекладу о. Осипа Шухевича і поема Вергілія п. н. «Грамотика» («Moretum») мого власного перекладу*.

[1] P. V i r g i l i i M a r o n i s. Opera ad optimorum librorum fidem edidit, perpetua et aliorum et sua adnotatione illustravit, dissertationem de Virgilii vita et carminibus — adjecit Albertus Forbiger. Pars I, editio altera, Lipsiae, MDCCCXLV.

ЗАМІТКА ПРО ЖИТТЯ І ПИСЬМА ЕРНСТА Ф. ШУЛЬЦЕ

Окрім переводу «Пісні про хліборобство», остався між рукописами пок. о. Осипа Шухевича римований (італьянською октавою*) переклад романтичної поеми німецького поета Ернста Фрідріха Шульце п. н. «Заклята рожа» («Die bezauberte Rose»). Видаючи і той твір в сій книжці, треба нам для порозуміння поеми сказати дещо про її автора.

Ім'я Ернста Шульца мало звісне в загальноєвропейській літературі, ба, навіть багато й знаючих німецьку літературу не знають о нім. А прецінь мало є в німецькій літературі писателів, котрі б могли з ним зрівнятися під зглядом майстерства форми і ніжності чуття. Правда й то, що завчасна смерть його (він жив усього 28 літ) перешкодила йому вповні розвинути свій талант і проявити багату поетичну діяльність, котра би могла розголосити ім'я його по Європі.

Ернст Фрідріх Шульце родився 22 марця 1789 р. в містечку Целлє. Школи кінчив в славнім університеті в Геттінген, де опісля обняв приватну доцентуру класичної філології. З природи ніжний, хоровитий і безмірно вразливий, він закохався в Цецілію Р., а коли тота перед шлюбом умерла, попав в тоску і тугу, котра не покидала його до смерті. Пам'яті своєї вмершої любки посвятив він видану 1815 р. велику поему «Цецілія», котра відразу поставила його в першім ряді тодішніх писателів т. зв. романтичної школи. Але перед тим ще поет вступив був добровольцем в ряди німецької армії, що воювала проти Наполеона. Невигоди і труднощі воєнного життя зломили швидко його ніжне здоров'я, і вже 1815 р. він мусив віддалитися з війська і удатися до свого рідного міста. Там пролежав

він в тяжкій недузі аж до весни 1817 р. З весною здоров'я його трохи поправилось. Розписана липським книгарем Брокгавзом* премія на найліпшу поему додала йому охоти до праці — плодом її була поема «Заклята рожа», котра й справді одержала премію і накладом Брокгавза була видана 1818 року. Але поет не дожив уже того. «Заклята рожа» була послідньою його піснею. Того ж таки 1817 року, 26 червня, умер він в своїм рідним місті.

«Заклята рожа» — се поема переважно лірична. Особистість поета, його нещасна любов, його ніжна, вразлива природа, його замилування до поезії видніється з кожної строфи. Поема також посвячена пам'яті його вмершої любки. Натякаючи в початку про своє виздоровлення і про віджиття своєї поетичної сили, котра проясняє йому світ, так як колись бувало, поет нагадує живо ті колишні часи, нагадує про свою укохану дівчину, котру не раз бачив з свого вікна, підливаючу рожі, і той вид наводить йому на тямку гарну повість про царівну, котру потужна цариця фей (чародійських духів) закляла в рожу, поки щира любов і сила пісні вітхненного поета Альпіна не розвіяла чару. Повість тота — се правдиве звеличання сили поезії і однозначної з нею любви, що одна тільки може піднести чоловіка понад низький і безцвітний рівень його буденного життя.

СТАРИННА РОМАНСЬКО-ГЕРМАНСЬКА НОВЕЛА В УСТАХ РУСЬКОГО НАРОДУ

Зачнемо від казки.

«Був собі один цар і мав одну доньку. Донька тота була дуже красна і дуже розумна. Коли доросла, почало багато щонайкращих царевичів старатися о неї, та вона не хотіла за жодного йти, бо всі їй видавалися дуже дурними. Що батько наговорився їй,— нічого не помагало. «Не піду та й не піду за такого дурня!» — от і вся її мова.

— Але де ж ти візьмеш розумних, коли всі однакові? — говорив батько.

— Ну, то буду чекати, доки не трафиться такий, якого я хочу.

Чекає вона, чекає,— царевичі приходять і відходять, а нікотрий їй не до вподоби. Особливо один, сусіднього царя син, дуже сподобав собі тоту царівну, але боявся приступити, щоб і його не відправила.

Далі, як отець зачав дуже налягати, щоби таки раз виходила заміж, вона зробила ось яку штуку. Зловила, вибачте, блоху і всадила її в саганчик з маслом. Там вона упаслася і виросла така велика, як добрий кіт. Тоді казала її вбити, зняти з неї шкуру, виправити і зробити з тої шкурки рукавички, розуміється, все в найбільшій тайні. Відтак каже татові: «Ну тепер я зроблю вашу волю і вийду заміж, але лиш за того, хто вгадає, з чого отті мої рукавички зроблені».

— Добре,— каже батько і казав розголосити по всіх краях, що хто вгадає, з чого у царівни зроблені рукавички, той буде її мати за жінку. Знов пустилися королевичі і царевичі, як до меду, але де там, ні котрий не вгадає, і вона зі всіх насмівається; гонить їх від себе.

Той сусідній царевич почув тоту чутку і погадав собі: щось то мусить бути неспроста, коли так тяжко згадати,

з чого ті рукавички. Рад би і він піти та потрібувати щастя, але знов і боїться: ану ж не вгадаю — нажене, та й тоді і вся надія пропаде. Стій,— погадав собі,— треба взятися на способи!

Перебрався він за жебручого діда і йде до того міста, де тота царівна. Зайшов там на ніч до якогось старого кушніра на краю міста. Ну, звичайне, зайшли в бесіду. Слово по слову, кушнір зачав розповідати о царівні, яка то вона гарна і мудра і непевна: штуку вигадала таку, що і світ не чував, і тепер насмівається з бідних паничів.

— Та яку штуку видумала? — спитав той, ніби ні о чім не знає.

— Таку штуку,— відповів кушнір,— що казала вигодувати блоху, зняти з неї шкуру, а відтак я тоту шкуру виправив і зробив їй з неї рукавички. Отже, вона тими рукавичками всім паничам забиває баки: котрий, каже, вгадає, з чого вони, за того піду. А котрий не вгадає, того наганяє з ганьбою.

— Постій,— гадає собі царевич,— тепер я тебе маю! Але відплачу я тобі за твої насмівання!

На другий день йде він, такой за діда перебраний, до царських палаців і просить, щоби його завели до царівни, бо і він хотів би потрібувати щастя. Слуги змірили його очима, що він такий шолудивий та обідраний, але нагнати його не могли, бо мали від царя острий наказ допускати кожного. Входить він, а царівна, навіть не дивлячись на нього, наставляє йому руку, питає коротко: згадуй, з чого се? Він, розуміється, того не напудився, приступає, обмацує, обнюхує,— а далі каже: «Бодай ви, пануню, здорові були, та то з блохи!»

Тота скочила як опарена, зирнула на нього, а то дід-жебрак, шолудивий, обідраний. Господи небесний, аж вся потерпла! Але що було діяти?! Отець і другі міністри бачили все то, і годі їй було взяти назад дане слово.— Ну, доню,— каже цар,— чого ти хотіла, то і маєш! Вибирала ти, вибирала, та й от що вибрала, бери ж тепер, що тобі бог судив! — Ну, вона видить, що не жарти,— піддалася. Хотять того діда перебрати по-панськи, та бо ні, він ані руш.

— Я дід з діда-прадіда, куди мені до панських строїв. Який тут стою, такий і до шлюбу піду!

Що цар напросився, що царівна налютилась і наплакалась,— нічо не помогло, мусила таки з дідом шлюб брати.

А скоро по шлюбі, а мій дід до неї: «Ну, ïмосцюню, тепер ваше панування скінчилося, тепер ви переходите на мій хліб і мусите йти зо мною по жебранім хлібу. Скидайте свої панські шмати і убирайтеся в таке, в якім я ходжу, бо в нашім стані панські строї не до лиця».— Знов просьби, знов плачі — ні, непорадна година з дідом, як уперся, так при своїм і обстав. Вже цар давав йому і гроші, і поле, і хати,— так ні, не хоче та й не хоче.

— Я дід-жебрак, і не треба мені від вас нічого. Тільки жінку я від вас беру, бо вона мусить іти за мною, а свої добра сховайте собі! Моє добро — торба та й палиця, більше ніякого добра мені не потрібно!

Тоді цар розгнівався страшно на зятя і на доньку та й каже: «Га, коли так, то ідіть же собі, куди хочете, і не показуйтеся мені на очі і не признавайтеся до мене! Не хочу ні чути, ні знати о вас!»

А дідові се байдуже. Він почепив собі і жінці по дві торби посеред плечі, палиці в руки та й пішов з нею в світ по жебранім хлібу.

Ішли вони, ішли, аж зайшли до того міста, де був того царевича, а ïї мужа, отець. Царевич вибрав собі якусь нужденну хатку на краю міста, ліплену з глини, з одним віконцем, та й каже до неї: отсе мого діда і прадіда хата, — тут будемо жити. Я буду ходити по селах і містах за хлібом, а ти будь дома, вари, пери, пряди сусідам за гроші, бо гріх і тобі задармо хліб їсти.

Живуть вони так день за днем. А він все рано встане, торби на плечі та й хильцем-хильцем до царського двора, до свого отця. Розповів вітцю все, як йому вдалася штука і яка добра жінка з тої царівни зробилася, як його слухає і любить,— старий цар так утішився, що годі. Ну, загадали вони аж тепер справляти велике царське весілля. Листи розписують до всіх царів і королів, щоби з'їздилися на гостину, а в дворі ріжуть, печуть, смажать таке, що запахи аж по цілім місті ідуть.

Отже ж, одного вечора приходить царевич до своєї халупи, до жінки, приносить дещо хліба, але мало. Вона дає йому якусь б е в к у,— він того не хоче їсти.

— Чому ти що ліпшого не звариш? — до неї.

— Та відки я візьму ліпшого? — каже вона.— Ти приносиш мало, а я запрясти не можу, трудно тепер о заробок, та й не звикла я тому.

— Ну, постій, нараджу я тобі заробок,— каже він.—

Є тут у мене ще трохи грошей, то я накуплю тобі горівки, чарок і пляшок,— сиди в хаті та шинкуй!

Добре. Пішов він рано знов ніби на жебри, а вона сидить в хаті і шинкує. Аж він живенько побіг до своїх вояків і каже кільком: «Ідіть там на край міста, там шинкарка горівку продає, наробіть їй збитків!»

Тим лиш подавай таке! Пішли до шинку, напили, накричали, пляшки і чарки побили, не заплатили нічого та й пішли. Приходить чоловік вечером, а вона сидить та й плаче.

— Що тобі? — питає він.

— Та от,— каже вона,— якісь тут жовнярищі прийшли, горівку випили, пляшки і чарки побили і не заплатили нічого.

— Ну, кепська з тебе шинкарка,— сказав він,— але не бійся, я вже зумію допімнутися своєї кривди. На завтра треба було інакше зробити. Я тобі ще за решту грошей куплю горшків, сядеш собі на місті та й будеш продавати.

Добре. А раненько він знов побіг, казав кільком воякам сісти на коні і зробити тій гончарці збитки. Ті на коні, їдуть ніби повз неї,— аж тут нараз один за другим торгне коня, ніби кінь сполошився, та між горшки: всі дочиста потовкли.

Вечером приходить той додому, а жінка плаче.

— Що тобі? — питає він.

— Та от,— повідає вона,— нещастя моє з тими жовнярами. Над'їхали якісь на конях, коні їм сполошились,— всі горшки перетовкли.

— Ну, ну,— каже він,— не плач, якось-то буде. А от я тобі нараю інший заробок. От би ти навідалась до царського двора! Чув я, що там велику гостину ладять, то помогла би дещо в кухні: води принести, замести, дров підкладати,— то все-таки і сама поїла б чого доброго, і мені принесла б. Ану, піди завтра!

Що тій бідній робити? На другий день попрятала в хаті та й пішла. Прийняли її там: гарує вона, носить воду, дрова, кухню замітає, печені на рожнах обертає. Правда, кухар їй їсти не жалував, а вечером, коли вона вже збиралася йти додому і просила, щоби дав їй дещо і для чоловіка, він казав понасипати їй у дванадцять маленьких горщиків потрохи всякої страви. Як же тут тото забрати?— міркує вона, а далі кухар порадив їй, щоб понасиляла всі ті горщики на крайку і оперезалась ними,— се буде

найліпше. Зробила вона так і вже збирається іти, аж тут царевич крикнув на неї, щоби несла до покою гостям води. Вхопила вона срібну коновку і несе. А там уже музика грає, танець начинається. Царевич став перед нею та й дивиться, а вона не пізнає його, навіть їй не при гадці, щоби то міг бути її чоловік.

— А чия ти, молодице? — питає царевич.

— А тут одного діда, що живе на краю міста.

— Але ти, як бачу, ладна собі,— зовсім тобі не лося бути дідовою жоною. Я би не знати о що заложився, що ти і танцювати уміеш!

— Та де мені до танцю,— відмовляється тота, а тут сама аж тремтить зі встиду і страху.

— Ану, потрібуймо! Гей музики! — крикнув царевич, хопив її за підбоки, музика заревіла, а він гей же з нею в обертаси. Тота бідна опирається, він нею шемече сюди й туди, вся страва в горщиках, що у неї поприсилювані до крайки, розливається і обляпала її від ніг до голови, але царевич не питає. Гості регочуться, а її все лице горить зо встиду, а далі як заплаче, та тому до ніг, щоби її пустив. Тоді він пом'як, підняв її та й питається: «А що, ти мене не пізнаеш?» Вона видивилася на нього та й нічого не каже.

— А то відколи у нас така установа, щоби жінка чоловіка не пізнавала? Тадже я твій чоловік, а ти моя жінка!

Тут він розповів їй все, як що до чого прийшло, казав її зараз перебрати по-царськи. Аж тут її отець над'їхав,— ну, то, певно, що здивувався, коли побачив свою доньку царівною, що він її віддав за діда. Там то вже бал був, можете собі погадати! Вилми молоко їли, по борщі човнами плавали! І я там був, мід-вино пив; по бороді текло, а в роті сухо було».

От таку повість записав я торішнього року в селі Нагуєвичах з уст Марії Гаврилик. Коли я перший раз почув сесю повість, мене сейчас ударила подібність її мотивів до деяких романсько-германських середньовікових новел, котрим опісля доля судила попастися під руки найзнаменитшим новочасним драматикам і ожити на всіх європейських сценах в голосних творах драматичних. Се спонукало мене списати оповість якнайдокладніше.

Докладний розбір сеї повістки, живучої еще тепер в устах руського народу (в дотеперішніх збірниках я не попадав її напечатаною), виказав в ній два головні новелістичні складники, оба принадлежачі дуже давнім часам і майже спільні всім арійським народам*. Задля недостачі відповідних джерел і збірників я не можу докладно виказати хід і розвиток тих казок; здаєсь тільки, що правдоподібно обі новели, з котрих зложена наведена повістівка, прийшли з Азії через арабів до полудневої, а відтак і до середньої Европи, зміняючись всюди і приноровлюючись до характеру і світогляду даного народу. Наша вище розказана повістка дає нам в тім взгляді один з найкращих примірів. І хоч порівнююча етнологія показує майже у всіх казках европейських народів не оригінальні твори фантазії тих народів, а тільки переважно переробки давнішого, даного вже або зайшлого матеріалу, то преці ж, з другого боку, спосіб і міра того перероблювання одного і того самого матеріалу різними народами дає дуже багато цінних етнологічних сказівок, дає важний матеріал до пізнання світогляду, характеру і психології народів.

Мотиви другої повістки, вплетеної у вищенаведену руську новелу, можемо прослідити далеко глибше в давнину. Се повість про «усмирення непокірної» жінки, котра особливо в XV і XVI віках багато разів оброблювана була в новелістичній і драматичній літературі романських і германських народів, поки не найшла геніальний вираз у звісній комедії Шекспіра «The Taming of the Shrew» («Усмирення непокірної»). Німецький писатель К. Сімрок* зібрав в своїм ділі «Die Quelle des Shakespeare»[1] (том 1) всі головні сліди вандрівки тої новели зі східних країв на захід Европи, і ми покористуємося його матеріалом, щоби показати нашим читателям тоту вандрівку, а також розвиток і переміни, яких дізнала сеся новела в різних часах і в різних народів.

Найпростіший, а затим безперечно і найдавніший мотив тої новели стрічаємо в перськім збірнику перських казок під нап[исом] «Kiseh-Khun» («Перський балагур»), де розказується ось що:

«Садик-бег оженився з дочкою набоба, прекрасною, але гордою і упертою Гуссейні. Приятелі жалували його, кажучи, що при такій багатій та гордій жінці він, певно,

---

[1] «Джерела Шекспіра» (*англ.*).— *Ред.*

буде мало що більше значити, як невольник. Тільки один маленький чоловічок, Мердек, що у своєї жінки був за попихача, злобно радувався судьбою Садик-бега, надіючись, що буде в нім мати спільника недолі. Коли одного разу одверто йому те висказав, Садик-бег відказав йому: — Ти помиляєшся, приятелю! Моя жінка найпокірніша і найпослушніша між жінками.— А се ж ти яким світом довів її до того? — питає Мердек.— Ось послухай,— відказав Садик-бег.— Скоро по шлюбі входжу я до її покою. Вона приймає мене чемно, але згорда. Тоді я дивлюсь, аж до мене приходить леститися її улюблений прекрасний кіт. Не кажучи слова, я вихопив шаблю і відтяв йому голову, почім перед її очима взяв голову в одну руку, а кадовб в другу і викинув за вікно. Вона стояла змішана, не казала також нічого, але від тої хвилі стала зовсім смирна і покірлива.— Мердекові подобалося те оповідання, і він загадав зробити то само і з своєю жінкою. Але коли в її покою зарубав її кітку і схилявся, щоб взяти її і викинути за вікно, жінка з всієї сили ударила його, а відтак, дізнавшись про цілу історію і її ціль, ударила його ще й другий раз, приговорюючи: отсе тобі, дурню один! Коли ти хотів щось такого робити, то було робити зараз по шлюбі, а не тепер!»

В XVI віці сеся новела перейшла, здаєсь, через маврів до Іспанії, де 1575 р. стрічаємо її в книжці королевича дон Хуана Мануеля* під нап[исом] «El Conde Lucanor»[1], і то аж в двох опрацюваннях. Зміст одного такий: дон Альвар Фаннець оженився з дочкою графа Ангурес. Його братанич, що якийсь час жив у нього в домі, каже йому раз, що жінка має над ним забагато власті, що він надто много їй довіряє. Дон Альвар не відповідає йому на те нічого, але запрошує його на другий день їхати з ним і його жінкою до поблизького хутора. По дорозі надибали череду коров.

— Що за гарні коні! — каже дон Альвар.

— А де ж се коні,— каже братанич,— не бачите, що се корови?

— Ні, коні! — остає при своїм Альвар,— а коли не віриш, то спитаймо моєї жінки: за ким вона скаже, за тим і правда буде.

---

[1] «Граф Луканор» (*icn.*).— *Ред.*

— Адже ж так і є, як ти кажеш: се коні,— сказала покірлива жінка.

То само повторяється кілька разів. На коні каже дон Альвар, що се корови, на полудне — що се північ, на сонце — що се місяць, і все жінка підтверджує його слова. Тоді, приїхавши до хутора, дон Альвар бере свого братанича на бік і каже до нього: «Тобі дивно все те, що ти чув? Послухай лишень мене! Що ми бачили, то було справді так, як ти казав. Я хотів тільки доказати тобі, що моя жінка у всім чинить мою волю і що на її потвердженнях я не можу полягати.»

Наша руська новела зовсім не згадує о такій дивовижній пробі покірливості жіночої,— зато ж проба, яку завдає царевич своїй жінці, далеко менше ображує здоровий розум і далеко більше будить симпатії іменно для тої жінки. Другий варіант новели в книзі «El Conde Lucanor» ось який: «Один багатий чоловік мав доньку-єдиначку, дуже непокірливу. Син одного поважного мавра хоче женитися з нею. Отець відраджує йому, так само і отець дівчини одверто вказує йому хиби доньки. Але молодий обстає при своїм, і вони побралися. По шлюбі заставлено для молодих в окремій світлиці стіл і полишено їх самих через ніч. Скоро молодий засів при столі, так зараз, не даючи молодій прийти до слова, крикнув до свого пса: «Принеси води!» Пес нічого. Він крикнув другий, далі і третій раз, а коли пес все ще не слухав, він схопився, зловив пса і порубав його на кусники. Облитий кров'ю, він кинувся до малого жінчиного песика, розказуючи і йому, щоби приніс води, а коли і сей не послухав, порубав і його. Далі розказав то само своєму коневі, що стояв перед вікном, а коли і кінь не послухав, він і його порубав. Жінка за той час сиділа в смертельній тривозі, думаючи, що він ось-ось на неї кинеться і її порубає. Тоді він, весь кривавий, обертається до неї і приказує, щоби принесла води. Вона побігла щодуху і зробила, що казав. Обмившись, він ліг до ліжка і приказав, щоб ніхто не перешкоджував йому, доки сам не збудиться. Жінка в тривозі цілу ніч пильнувала при дверях, щоби хто-небудь не розбудив його, а коли рано прийшли родичі, щоб відвідати молодих, вона пошепки, ходячи на пальцях, сказала їм: «Стійте, а то смерть ваша!» Тоді всі зачали хвалити молодого, що так живо дав собі раду з непокірною жінкою. Вона ж довіку вже покинула свої примхи».

Як кожний може бачити з того змісту, обичаї, які малюються в тій новелі, а також в подібній сучасній італь'янській новелі Страпароли*, далеко більше грубі і варварські, ніж в нашій. Батько віддає дівчину заміж, зовсім не питаючись о її охоту і волю,— в цілій новелі о чімсь подібнім навіть споминки нема. Зато яких диких і безумних способів уживається, щоби зломити послідню іскру людської гідності в женщині, котра в ній, приневоленій в кожнім взгляді, проявляється тільки дитячим упором та непокірністю. Зовсім на тім самім основнім становищі середньовікових понять о підневільності женщини стоять і англійські комедії, обробляючі для сцени тоту новелу. Перша з тих комедій*, не знати ким написана, появилась на сцені 1592 року, а друга походить, як сказано, з-під пера Шекспіра і видрукувана була аж 1623 р., по смерті автора. Герой тої комедії, Петруччіо, жениться з дочкою багатого падуанського міщанина Баттісті, гарною, але дуже сварливою Катериною, котру своїм дивацьким, а часто і зовсім брутальним поступуванням в короткім часі зовсім наламує на свою волю.

Але всі брутальства і безумства тих творів перевищає німецьке опрацювання тої новели, котре в XVII віці появилося в формі римованої балади під заголовком: «Das Lied vom Zornbraten»[1]. Ось зміст тої пісні: «Один рицар мав лиху жінку, з котрою не міг собі дати ради. Вона виховала на свій спосіб і свою доньку, так що ніхто не хотів з нею оженитися. Вкінці один молодий рицар відважився старатися о її руку. Дармо батько дівчини старався живо представити йому її характер і вдачу,— він таки обстав при своїм. Коли по шлюбі молоді вибралися їхати до замку мужа, мати молодої почала давати їй науку, як має обходитися з мужем, і загрозила їй своїм прокляттям, коли не буде з ним так робити, як вона з її батьком. Молодий, вислухавши тоє мовчки, попрощався з тестем і тещею, сів на коня і посадив жінку позад себе; на ремінним припоні провадив він гарного хорта, а на руці у нього був сокіл. Так почали вони їхати манівцями і відлюдними дорогами, щоби по дорозі не здибатися з людьми. Незабаром побачив сокіл якусь птицю в воздусі і хотів за нею злетіти; рицар заборонив йому острими словами, але соколові се

---

[1] «Пісня про злісне м'ясо» (*нім.*). Тут у переносному значенні: про злу жінку.— *Ред.*

байдуже — він почав чимраз дужче трепотати крилами і намагатися до лету. Тоді рицар скрутив йому голову і сказав: «Так станеться кожному, хто буде поступати проти моєї волі». Швидко за тим надалась йому спосібність за подібний непослух зробити то само хортові і коневі. Тоді сказав він до молодої: «Я не привик ходити пішки; ти мусиш дати осідлатися і везти мене». Перелякана попередніми примірами, вона піддається його волі і осідлана везла його на собі з півмилі. Вкінці коли вже дуже ослабла, зачала обсипати його найлюбішими словами і пестощами, обіцюючи, що ніколи не вхибить нічим його волі. Тоді він підніс її з землі і попровадив до свого поблизького замку, де вже на них ждали празнично повбирані слуги. Тут він зараз віддав їй всі права пані дому. Так то з непокірної і сварливої дівчини сталась вона найпокірнішою і найсмирнішою женою. В шість неділь опісля приходять родичі на звідини до молодих. Коли ж лиха мати побачила таку сумирність і покірливість своєї доньки, то почала лаяти й бити її. Але отець почав просити зятя, щоби йому порадив, як усмирити свою жінку. Зять каже: се не велика штука! Затим прикликав чотирьох слуг і казав їм злапати і тримати тещу, кажучи, що вона в обох удах має по кусневі «злісного м'яса» («Zornbraten»), а скоро їй те виріжеться, буде така добра і лагідна, що хоть в ухо клади. І справді, з одного уда їй вирізують кусень м'яса, тоді вона обіцює поправитись і благає, щоб їй не вирізували з другого, запевнюючи, що се тільки невеличкий кусничок, котрий впрочім нічого не вадить. Тоді її випустили, але, загрозивши попереду, що скоро би ще раз зачала що по-давньому, то зараз їй і другий кусень «злісного м'яса» виріжуть. Ціле те обурююче своїм варварським бруталь-ством і розбійницьким гумором оповідання кінчиться ось якою «моральною» наукою, справді гідною такого «морального» оповідання:

Wer ein böses Weib habe,
Der thu sich ihrer die Zeiten abe,
Empfehle sie dem Ritten (Teufel)
Und lege sie auf einen Schlitten
Und kaufe ihr ein Bärtlein
Und hänge sie auf ein Aestein
Und hänge dabei
Zwei Wölfe oder drei!
Wer sah je einen Galgen

Mit schlimmeren Balgen?
Es wäre denn, dass man den Teufel fienge
Und ihn auch dazu hienge[1].

Далеко гуманніші і до руських зближені поняття малюються в тім опрацюванні тої новели, що живе в устах ютландського люду і випечатане в збірнику датських казок Свена Грундтвіга*, хоч очевидна річ, що і тут ще не обходиться без потоптання волі женщини, а тим менше стрічаємо тут, як в новелі українській, згадку о тім, щоб женщина сама вибирала собі мужа. Ось те оповідання:

«Були собі чоловік і жінка і мали три доньки: Карену, Марену і Метту. Доньки були гарні, але непокірні, а вже наймолодша Метта була найгірша. Вже дві старші повиходили заміж, а Метту ніхто не важився брати. Вкінці лучився якийсь парубок з далеких сторін. Заповіді вийшли, надійшов день шлюбу, ждуть молодого — нема. Аж ось він їде на старім сірім коні, з стрільбою в руках, в вовняних рукавицях і з псом. По шлюбі саджає він свою жінку на коня і їде з нею до свого дому. По дорозі упустив рукавицю і крикнув до пса: «Підійми рукавицю!» Пес, розуміється, не підняв. Він другий раз крикнув — пес ані гадки собі. Тоді він змірив до пса і застрілив його. Стали вони відтак в лісі спочивати і коня пустили пасти. Коли спочили, кличе він коня: «Ходи сюди!» Кінь не йде. Він другий раз,— кінь пасесь собі і вухом не веде в той бік. Він намірив і застрілив коня. Метта гляділа на все те дивуючись і постановила собі ніколи ні в чім не перечити чоловікові. Тоді він взяв зелений прутик, зігнув його і дав їй, кажучи: на, сховай, а як коли запотребую, щоб ти зараз дала мені його! Відтак пішли додому і жили сумирно довгий час. Аж раз муж каже: «Може б ми поїхали до твоїх родичів в гостину?» — «Добре,— каже Метта,— поїдьмо!» — Сіли вони на віз, їдуть. Коли вже досить далеко заїхали, зуздріли стадо бузьків.

— Ади, які ворони! — каже муж.

— Ворони? — скрикнула Метта.— Та де ж се ворони? Хіба не видиш, що се бузьки?

---

[1] Хто має злу жінку, хай своєчасно її позбудеться, віддасть її чортові і покладе на санки, і хай купить їй бороду, і хай повісить її на гілку, і біля неї хай повісить двох або трьох вовків! Хто бачив коли шибеницю з поганішим опудалом? Хіба щоб зловити чорта і його також до нього повісити (*нім.*).— *Ред.*

— Ну, коли бузьки,— каже він,— то вертаймо назад!

Вернули. Знов по якімсь часі каже він до Метти: «Чи не поїхати б нам до твоїх родичів в гостину?» Метта з дорогої душі рада. Їдуть. Аж тут надігнали пастухи отару овець.

— І, господи,— скрикнув він,— ади жінко, скільки вовків!

— Та де се вовки,— каже Метта,— хіба не видиш, що се вівці?

— А, коли вівці, то вертаймо назад!

Вернули. Знов по якімсь часі каже він до Метти: «А що, поїдьмо до твоїх родичів!» — «Поїдьмо»,— каже Метта. Їдуть. Аж там коло якогось хутора ціла оболока курей.

— Ади, що вороння понасідало! — сказав чоловік до Метти.

— Ай, справді,— відповіла Метта,— божечку ти мій, що вороння!

Приїхали вони до родичів, а там уже й обі старші сестри з своїми чоловіками. Втішаються старі. Мати взяла всі три доньки з собою до світлиці, розпитує їх про чоловіків, а старий батько насипав повен дзбанок золотих та срібних грошей, поставив на столі і каже: «Котрий з вас, мої зятики любі, найліпше вміє держати жінку, кого жінка найборше послухає, того буде дзбанок». Один кличе свою жінку, стукає до спальні, далі ввійшов досередини і просить жінку, щоби вийшла — де там! Вона в такій цікавій розмові з матір'ю і сестрами, що і медом її не вивабиш. Другий зять то само. Аж третій скоро тільки кликнув на свою Метту, а вона вже тут.— «Чого тобі, милий, треба?» — «А дай-ко,— каже,— мені той прутик, що я тобі дав сховати в день нашого шлюбу!» — Вона зараз вишукала і дає. Він показав його своїм шуринам і каже: «Видите, оттак було і вам робити та позгинати і свої прутики зараз по шлюбі!»

Думаю, що з тих рівнобіжних, а так різноформних опрацювань одного мотиву кожний мислячий читатель здужає і сам витягнути багато цікавих і навчаючих сказівок о духу часів і народів, серед котрих вони постали. Для нас доволі буде вказати тільки на деякі основні черти, котрими визначається руське опрацювання від наведених тут германських і романських. Коли в тих послідніх, як ми бачили, основою цілої повісті є невласновільність женщини і переконання о її від бога і природи назначенім

невільництві, руська новела стоїть в тім згляді далеко вище і свідчить о далеко гуманнішім і свобіднішім погляді народу на права і назначення женщини. Женщина розпоряджує тут свобідно своєю долею, і хоч не виламується із зв'язку родинного, то прецінь старається погодити обов'язки родинні з проявами своєї вольної волі. Коли що в'яже її, то тільки її власне слово, але тій обов'язуючій силі вона піддається без суперечки, з правдиво геройським самовідреченням. Як кожний сильний і прямий характер, вона поносить сміло всі, хоч би й найкрайніші консеквенції свого поступування, і се єднає нам в новелі її повну симпатію. І коли в романсько-германських оповіданнях автор оповідання стоїть звичайно по стороні брутального та примхуватого мужа і не залишає ще й від себе при случайності кинути каменем на упокорену і зламану та поневолену женщину, в руськім оповіданні автор очевидно стоїть по стороні женщини, малює з найбільшою симпатією її часове пониження, хоч і згори дає нам пізнати, що се не є дійсне пониження, а тільки проба.

Стоїть ще на підставі зведеного тут порівнюючого матеріалу приглянутися і самій тій пробі, становлячій головний зміст новели. Вже щодо самої її цілі заходить замітна і глибока різниця між новелами германсько-романськими а новелою руською. Бо коли там головно о то йде, щоб зламати упертість та непокірність женщини і зробити її сліпим і мертвим знарядом чоловіка, в руській новелі ціль далеко глибше понята. Тут не ламається воля ані упертість женщини, але доводиться тільки до крайніх консеквенцій, щоб горду царську дочку (через впровадження її на саме дно людського життя, на найнижчий щабель суспільного існування) очистити від того первородного гріха всіх вищих верств, щоб показати їй людей в правдивім, буденнім, нужденнім виді і навчити її любити їх і мати над ними милосердя. Се не глупа безумна примха всевладного мужчини над безвладною женщиною,— се правдиво поетичне і етичне очищення і ублагороднення її характеру. В погордженій жебрацькій одежі, ставши посміховищем блискучих гостей, стається героїня новели правдивою героїнею, ясніє перед нами в найкращім блиску правдиво людської гідності і стається аж тепер гідною царського вінця.

І спосіб переведення тої проби виказує значні характеристичні різниці між новелами романсько-германськими а новелою руською. Бо коли там наламання женщини «на

копито» мужчини полягає головно на якімсь безмиснім і брутальнім, чуття і розум женщини до крайності ображаючім поступку,— наша руська новела з правдиво ніжним чувством обминає всяке подібне брутальство. Ні одне слово, ні один поступок в тій новелі не ображує розуму ані чуття женщини. Навіть послідня сцена, в котрій лежить головний pointe[1] новели — танець жебрачки з царевичем і її смішний вигляд, містить в собі далеко менше противного характерові людському і гідності жіночої, як, напр., в казці ютландській переховування Меттою через довгі літа зігненого прутика, котрий вона завсігди носить при собі і готова і по довгих літах, в кожній хвилі, заапортувати його своєму пану. А послідня сцена в руській новелі коли і містить в собі що-небудь обурюючого, так се хіба тоту безцеремонність царевича, з якою він (в очах непізнаючої його жебрачки-царівни) без найменшої причини і потреби осмішує бідну жебрачку. Вона, яко жебрачка, не може тим ображуватись, але тільки в тій хвилі мусить ще глибше почути недолю і невласновільність всіх бідних і суспільно упосліджених, а чуючи се, в наших очах вона стаєсь тим симпатичнішою, тим гіднішою ясніти в царській короні. Не її, яко женщину, ображує царевич, але ображує всіх бідних і упосліджених, щоб довершити цілу пробу, маючу на цілі не що інше, як научити горду царівну любові і толеранції для бідних і упосліджених.

Кому після сього не стане ясно, що супроти грубих середньовікових понятій о женщині, які видніються в германсько-романських опрацюваннях сеї новели, руське її опрацювання репрезентує новіші, сучасні поняття? Руському народові, котрий так багато і так довго терпів, ненависна всяка н е в о л я і всяке насильне н е в о л е н н я. Він, сам бідний і упосліджений, стараєсь у всіх творах свого багатого духу будити симпатію і співчуття до бідних і упосліджених. Чи не найдеться сучасний драматик, котрий би умів обробити предмет руської новели в драмі, хоч по поняттям і провідним ідеям вищій і гуманнішій від Шекспірової (вправді геніальної, але по своїм поняттям о женщині геть-геть застарілої) «Про усмирення непокірної!»

---

[1] Зміст (наголос) (*франц.*). — *Ред.*

НЕМИРОДАЙНА ЗАМІТКА ПО ПОВОДУ РЕЦЕНЗІЇ ПРОФ. ЦЕГЛИНСЬКОГО НА «ПЕРЕВОДИ І НАСЛІДУВАННЯ О. ШУХЕВИЧА»

В 10 числі «Зорі» с. р. заміщена рецензія на недавно видану під моєю редакцією книжку переводів і наслідувань пок. Ос. Шухевича. Обговоривши твори о. Шухевича, автор рецензії критикує мої до них примітки, а особливо те, що я сказав про поему Вергилія (чи Вергілія) «П і с н я п р о х л і б о р о б с т в о». Я освідчаю згори, що я не філолог і міг в своїх замітках не в однім похибитися проти виводів філологічних. Та тільки ж ладячи до печаті твори о. Ш., я й зовсім не мав на думці ладити діла філологічного, але хотів зладити книжку, котра була б, як німець каже, «mundgerecht»[1] навіть для менше образованих читателів. Відти і пішов мій трохи може приострий суд про поему Вергілія. Автор рецензії в своїм дальшім виводі «генетично-історичнім» зовсім суду того не збив, а тільки старався показати, для чого римські поезії були такі, як я сказав. Для чого вони такі були, се мене нічого не обходило, і я в то не вдавався, а висказав тільки те, що кожному по перечитанні поеми само на думку насунеться.

Дальше автор рецензії добачає в моїм (не Форбігера) реченні: що «ціль поеми про хліборобство не в і д п о в і д а л а д у х о в і ч а с у» — суперечність з тим, що сказано дальше, будьто Вергілій писав свою поему п і с л я в і р у в а н ь і п о г л я д і в с в о г о ч а с у,— і замічає від себе, що Вергілій не мав ані такої цілі, яку я йому приписав, ані не писав після вірувань і поглядів свого часу.

---

[1] Зі смаком зроблена (*нім.*).— *Ред.*

Щодо суперечності в моїх судах, то справді я не знаю де тут можна її добачити! Я кажу: Вергілій мав ціль склонити своєю поемою римлян до земледільства, але ціль тота була схиблена і не відповідала духові часу, бо тоді римлянам годі вже було вертатися до часів Цінцінната* і Катона*,— говорю, отже, про с у б'є к т и в н у ціль автора. А дальше, говорячи о матеріалах, котрі ввійшли в склад поеми, запримічаю, що були між ними вірування і погляди сучасних поетові рільників, і, заховавши їх в своїй поемі, поет прислужився і для сучасної нам етнографії. Тут затим видаю, правда, інший суд, але і о іншій речі, бо о м а т е р і а л а х поеми. Хіба ж се суперечність?

В поемі Вергілія я не добачив ніякого етнографічного збірника, як імпутує мені рецензент,— се було б пряме недоріцтво. А хоч би я був і добачив в ній що-небудь подібного, то ще й з того поводу суд мій о п о е м і, т. є. о ділі поетичнім, а не науковім, не випав би інакше. «Дивовижна путанина», котру рецензент добачив в моїх замітках, показується радше в його власній рецензії.

Що я не зовсім без причини написав, будто Вергілій мав цілі — привернути сучасних собі римлян до ріллі, се посвідчає сама його поема, в котрій він так усильно запрошує можних римлян (Цезаря, Мецената): «вступи зі мною в хліборобські хати» (I, 63), і так важко ридає над сучасним зіпсуттям:

Дивно світ ся днесь мішає,
Святую правду кривда зневажає;
Війна бентежить всі границі світа;
Мов рвучі ріки, так злоба розлита;
Н е с т а л о н и н і п о ч е с т і д л я п л у г а,
Спустіло поле без рільника друга;
На меч кровавий серпи перекуто!

(I, 711—717).

Так різко і сторонничо малює противенство між сільським а міським життям (II, 656—773), що все то досить ясно виказує тенденцію автора. Таких місць не можна і н е г о д и т ь с я об'яснювати тим тільки, що Вергілій прямо д л я м о д и, як каже рецензент, написав свою поему. Мені здаєсь, що він писав її і положив в неї сім літ усильної праці задля трохи серйозніших причин, і що рецензент своїм «історично-генетичним» виводом далеко тяжче осудив всю римську літературу і самого Вергілія, ніж я своєю заміткою. Впрочім, твердження рецензента

о модності земледільства в поезії — дуже проблематичне, так як в римській літературі перед Вергілієм, ані рівночасно з ним не було, здаєсь, ані одної в тім взгляді поетичної проби, бо ж прозових праць Катона і Варрона* не можна сюди зачислювати.

Не знаю також, на якій підставі рецензент за взорець Вергілія при писанні поеми о хліборобстві уважає Нікандра*, а не Гесіода, коли сам Вергілій о Нікандрі ніде не згадує, а прямо називає свою поему «співом аскрейським»— від Аскри, села беоцького, в котрім родився Гесіод — т. є. виразно співом на взір Гесіода (II, 248).

Вкінці іронізує рецензент і над тим, що нібито я поему «Moretum»[1] зовсім напевно приписав Вергілієві, між тим коли я виразно сказав, що після деяких переказів старинних Вергілій переробив її з грецького, і що на всякий спосіб поема тільки «п р и п и с у є с ь» йому (стор. 10.). Впрочім, нема нічого неможливого, щоб поема сеся справді не була Вергілія. Бо хоч «її ядренна характеристика досить різко відбиває від звичайних ідиль Вергілієвих», то прецінь же ніхто того не каже, щоби се була також звичайна ідилія. Але зате її ядренна характеристика досить добре сходиться з многими найкращими місцями в «Георгіках», як, напр., з уступом про діда огородника (IV, 169—210) або з описом зарази в Норикум (III, 616—786).

Чи можна при кінці сеї немиродайної замітки додати увагу до рецензента, що не тільки давній Вергілій (котрому, як бачимо, і з нефахових рук не зробилася велика кривда), але й всякий сучасний, хоч би й зовсім некласичний писатель має право, щоб його писання у в а ж н о ч и т а т и (єсли вже раз їх читається), і «п о к и щ о, т а к н а с к о р о н е к р и т и к у в а т и»?

---

[1] «Сніданок» (*лат.*).— *Ред.*

ДВА ОБРАЗИ В ЦЕРКВІ ЗАВАЛІВСЬКІЙ

Давненько вже піднесена була в наших часописах[1] гадка, що цікаво було би на образах і малюнках по наших церквах прослідити, як малярі наші в різних часах, ідучи за поривом таланту, більше або менше відступали від конвенціональних взірців візантійських і робили початки свого власного ренесансу, котрий, не находячи сприяючих обставин, не розвився і упадав. Замисл сей, над котрого виконанням на Україні трудився пок. Каченовський*, ректор університету в Харкові, так і зістався досі думкою. У нас, оскільки знаємо, досі один тільки гр[аф] Дідушицький* зайнявся був збиранням різних старих малюнків для свого музею; що і по якій системі він збирав, сього не знаємо, а знаємо тільки те, що досі з зборів гр. Дідушицького ніхто не користав і звістки публічної о них не було ніякої. Стоїло б труду кому-небудь фаховому збори ті добре оглянути і розказати ширшій громаді, що в них цікавого.

А поки що, я позволю собі подати читателям «Зорі» звістку про два невеличкі малюнки, котрі лучилось мені побачити сього року в гр[еко]-к[атолицькій] церкві містечка Завалова* близь Підгаєць. Образи ті намальовані на двох подовжніх, злегка випуклястих дощечках довготи около 20 см, широти около 8 см, уміщених над «дияконськими воротами» по однім і другім боці царських врат. На однім малюнку зображена в е л ь м и р е а л і с т и ч н о голова мужчини, мабуть св. Івана Хрестителя: кров бухає з перетятої шиї, волосся розкудовчене, на лиці

---

[1] Гл[яди], напр., «Правда» з р. 1873, некролог Каченовського, написаний М. Драгомановим.

вираз великого болю, відданий з знаменитою прецизією. На другім малюнку зображена також відтята голова молодця, о ідеально хороших чертах лиця, з буйним понад чоло відгорненим чорним волоссям, випуклим чолом і замкнутими очима. На лиці вираз святого супокою, подібний до виразу деяких мадонн Рафаеля.

Що особливо впадає в око навіть зовсім нефаховому обсерваторові, так се предивна гармонія красок на обох тих малюнках, різко відбиваюча від звичайної пестроти наших церковних образів. Все тут достосоване до виразу представлених лиць, як не мож краще. Лице старшого мужчини живіше, реалістичніше,— то й колорит всього малюнка гарячіший, хоч зовсім не яркий. Лице молодця супокійне, мов сном блаженним навіяне,— колорит картини більше притьмлений, ніжний. Особливо те друге лице хапає за серце обсерватора, настроює його якось поважно, сумовито, немов переносить в глибокі підземні катакомби, де з виразом божественної надії на ідеально хорошім лиці спочивають нетлінні мощі мученика-молодця, що, не дбаючи на плач люблячої матері, на принаду молодої любові, всього відрікся і сміло пішов в боротьбу за високі ідеали.

Ані сліду візантійської штивності і конвенціональності в обох малюнках! Сміло і ясно ступає артист дорогою, котру проложили італьянські ідеалістичні школи маляр-ські в XV і XVI століттях.

Коли повстали ті образи і хто був їх творцем; про се ми не могли віднайти тепер ніяких слідів. Запримітимо тільки після оповідання місцевого пароха о. Дм. Гузара, що весь іконостас завалівської церкви, а затим згадані нами образи, походять з монастиря василіанського, котрий давніше був у Завалові, а перед кількадесяти літами зістав знесений. Може, дехто з наших істориків здужає вишукати докладні звістки про той монастир, а особливо про те, куди поділися його папери і документи, з котрих, певно, можна би було дізнатися, хто і коли малював ті під кожним взглядом цікаві образи.

Нагуєвичі, 1 червня 1883.

SAGEN UND MÄRCHEN DER SÜDSLAVEN IN IHREM VERHÄLTNIS ZU DEN SAGEN UND MÄRCHEN DER ÜBRIGEN INDOGERMANISCHEN VÖLKERGRUPPEN, VON DR. FRIEDRICH S. KRAUSS*.

I Band. Sagen und Märchen der Südslaven. Zum grossen Teil aus ungedruckten Quellen. Leipzig. Verlag von Wilhelm Friedrich, 1883.

— Компанія до згущення воздуха? — допитувавсь старий барон.

— Еге,— відказав Мюнхгаузен і плеснув себе по лівім коліні.— Онде в Парижі винайшли нові хіміки спосіб робити воздух густим, столочувати його в дотикальну масу.

— Столочувати? В дотикальну масу?

— В таку масу, що ні то сніг, ні то лід,— от так, як густа лемішка. Скоро я почув про те діло, зараз взявся до нього добре і переконався в короткім часі, що так згущений воздух при помочі преципітації, кальцінації, оксидації і ще деяких других -а ц і й, котрі поки що остаються моєю тайною, можна довести до такої твердості і тяжкості, що ніяк не розпізнаєш від каменя.— Он що штука! Ади, твій замок уже трохи понадвалюваний; постій лишень, скоро моя фабрика і акційна компанія ввійде в життя, то я тобі вибудую новий з мого матеріалу. Бо то, видиш, в наших часах се велика річ, що багато дечого, що довгі віки вважалося тільки стародавньою казкою, притчею або повіркою, зродженою дитячим виображенням первовічних часів, тепер при глибших дослідах науки показується історичною правдою.

Сею глибокомудрою розмовою Мюнхгаузена з старим бароном Шнір-Шнак-Шнур, вийнятою з Іммермановоï*

повісті, розпочинає п. Краус передмову до свого збірника югослов'янських казок. «Я мусив радо засміятися,— і нехай же й читатель радо засміється, але не надо мною, але зо мною над тим міцним будинком нової науки, котра помимо своєї недавності вже здобула собі почесне місце в науці світовій.

Так не проминув ще й днесь
Злототканий час чудес,
Тільки віруй і бажай,
А війдеш у чарів край!

«Tendimus, in Arcadiam tendimus!»[1] Камінь, котрим погорджували, або радше на котрий зовсім не зважали давні будівничі, стаєсь тепер угольним каменем, без котрого цілий склеп завалився б.

Найславнішою поезією всіх часів, котрій не дорівняв — не то щоб її перевищив — ніякий твір штучної літератури, суть збірки грецьких людових пісень героїчних «Іліада» і «Одіссея». Що тим пісням запевнює неминучу стійність, так зображене в них загальне людське чуття і мислення, котре вічно і по всіх сторонах світу остаєсь одно і то само. Цілий народ, член широко розгалуженої раси людської, зложив в тих піснях не тільки свій окремий, індивідуальний світогляд, але й світогляд цілої раси в дуже виразних чертах, іменно для того мають «Іліада» і «Одіссея» для цілої раси неминучу стійність. При творі людової літератури не питаємось ніколи о того, хто його, т. є. сю або ту пісню людову, перший зложив. Складач щезає, яко маленька часть цілості, котрої чуття він виражає в своїм творі. І іменно для того, що думки його — то думки всіх, приймає загал форму і слова його твору за свої. Розуміється, що се можна сказати не тільки про пісню народну, але і про кожний витвір людової літератури, котрий усним переказом переходить з покоління в покоління».

На сесю, трохи більше ентузіастичну, ніж строго наукову бесіду німецького вченого запримітити треба, що зовсім так воно не єсть, бо пісні людові в великій часті не постають відразу готовими з голови одного складача, але, переходячи з уст до уст, творяться, ростуть об'ємом, доповнюються, змінюються, вигладжуються щодо форми,

---

[1] Прямуймо, в Аркадію прямуймо! (*лат.*).— *Ред.* Тут у переносному значенні: в міфічну країну щастя.— *Ред.*

одним словом: незначне не раз зерно первісного індивідуального замислу з часом майже щезає серед тих додатків і переробок, котрим підлягає первісний твір в устах цілої маси. Народ задержує і присвоює собі пісні і другі твори фантазії не для того, що котрийсь поєдинчий складач зовсім трафно віддав в своїм творі мислі і чуття маси, але для того, що ті мислі і чуття вложені там самою масою, а не яким-небудь одним складачем. Се єсть причина, для чого майже кожну пісню народну стрічаємо в многих варіантах, не раз формою або змістом дуже не багато подібних до себе.

Ціль, яку поставив собі д-р Краус при збиранні і виданні югослов'янських казок, єсть двояка. «Ми хочемо,— говорить він (стор. XII),— видобути на світло денне одну часть духового скарбу високо обдарованого сербського народу. В скарбі тім найдесь багато чистого і непофальшованого матеріалу, котрим зможе покористуватися і дослід старини і особливо міфологія. В обсяг наших дослідів ми втягнемо не тільки казки і басні югослов'ян, але і їх обичаї, звичаї, пісні, примови, загадки і не менше весь стан культурний, відбиваючийся в їх бесіді. Але се тільки часть нашої роботи. Самий верх нашої задачі лежати буде остаточно в тім, щоб вислідити первісний вид, а оскільки можна і значення поєдинчих казок. Безперечно, є се одна з найбільше ховзьких сторін нашої науки, бо тут ми находимось на хиткім грунті, котрий для суб'єктивного мніння якнайширший лишає простір».

Як бачимо, задача, котру поставив собі д-р Краус,— величезна, і ми сумніваємось, чи буде він в стані вив'язатись з неї хоч трохи добре. Адже ж для такої праці треба би, здаєсь, знати людові літератури і прочих слов'ян, знати ті праці, котрі досі зроблені на тім полі, а нам здаєсь, що д-р Краус нічого сього не знає.

Але поки що, не наше діло обсуджувати цілий замисл д-ра Крауса. В першім томі він дає нам 108 будь довших, будь коротших казок в німецькім — не так перекладі, як дуже дотепнім перероблені, котре, правда, читається дуже любо, але в котрім спеціально югослов'янської форми і югослов'янського духу дуже мало осталося.

Около половини тих казок єсть так звані «казки звірячі», мало що не всі подібні, коли й не зовсім тотожні з нашими. Дальше іде довгий ряд казок про чародійства, переміни і закляття, про віли і другі духи. Казки ті не

упорядковані систематично і подані всуміш, щоб, як каже автор, не знудити читателів довгим рядом однакових казочних мотивів. Із казок, вирослих на історичній основі, стрічаємо в першім томі тільки одну коротеньку про королевича Марка (стор. 203—204).

Звертаємо увагу любителів народної словесності на сей збірник югослов'янських казок, і при появленні дальших його томів не переминемо згадати о них в «Зорі».

[«ДОБУШ» А. Ф. СТЕЧИНСЬКОГО]

«Добуш» — так називається новий театральний твір, написаний через бувшого артиста руської сцени п. А. Ф. Стечинського*, а відіграний минувшої неділі через кружок аматорів в залі тов[ариства] «Gwiazda»*. Зміст мелодрами такий: старі Чорняки мають дочку-одиначку Касю. До гарної а роботящої Касі залицяється дукарський син Микола Добуш, та що ж, Кася, що вже і так полюбила бідного, але чемного і роботящого пареня Михася, потурає Миколою-гулякою. Не можучи приєднати собі серця дівчини, Микола заходиться коло старих Чорняків. Стара Чорнячка, хоч і як любить свою доньку, рада б бачити її подругою першого багатиря в селі, но дівчина о тім і чути не хоче. І Кася, і Михась приєднують собі пана реєнтого, а сей доказує тільки своїм «письменним розумом», що старі обіцяють віддати доньку тільки за Михася. Микола приходить відтак вдруге по послідне слово старих Чорняків, но от що: старі просять його на заручини Касі з Михасем. Хвиля великої колізії в душі Миколи. В його серці місце любові займає месть; йому, звісному першому багатиреві і потомкові колишнього Олекси Добуша, годі перенести обиди; він присягає знівечити Касину долю убійством Михася. На тій хвилі кінчиться другий акт. В 3 акті має послідувати катастрофа, но пан реєнтий являється знов «добрим духом» одруженої вже пари Михася і Касі. Він остерігає їх перед Миколою, а сам збирає парубків і жде на Миколу, котрий від довшого часу зник з села, а сеї ночі мав напасти на хату Михася. Микола приходить дійсно в товаристві свого друга під хату новоженців; план його не удається, бо його товариш зраджує його. Микола в хвилі, коли хоче убити зрадника, зістає

схвачений через легінів, скликаних дяком; стріляє вправді до Михася і до Касі, котрі, переполохані криком, вибігають також з хати, але стріл хибив. Миколу в'яжуть і беруть під сторожу, а штука кінчиться радістю цілої родини і її друзів і благодарною молитвою. Таке содержання мелодрами, а переведене в спосіб поважний, а декуди поучаючий. Деякі її сцени виведені дуже удачно, язик дуже чистий і звучний, в декотрих місцях багато здорового гумору. З характерів природно переведені характери реєнтого, Касі, а по часті і Добуша. Любовні сцени змальовані удачно. Поминувши деякі похибки, котрі можна би легко справити, штука так зі взгляду на тенденцію, як і на прехорошу музику, котру доробив до неї наш звісний композитор Із. Воробкевич, повинна удержатися на сцені. Автора викликала публіка кілька разів, наділивши його грімкими оплесками. Всі вийшли з зали вдоволені. Гра аматорів подобалась. Піднести належить особливо гру автора мелодрами (Добуша), п. В. (реєнтого), і гру панни К. (Касі). Стечинський віддавна тішився на руській сцені славою доброго артиста. Грі прочих аматорів також майже нічого закинути не можем. Подивляли ми поправність в виголошуванні руського слова.

Взагалі були би ми винесли з представлення сього якнайлучше враження, коби... коби не одно лиш ... Дохід з представлення був призначений на стипендію імен-бл [аженної] п[ам'яті] Володимира Барвінського,— а на представленні, кромі молодежі академічної та гімназіальної, бачили ми з ширшої інтелігенції нашої лиш дві чи три руські родини, двох чи трьох професорів вищих шкіл і кількох урядників, мимо того, що вже на кілька днів наперед звістило «Діло», що представлення відбудеться, а великі плакати руські запрошували на представлення. З тої причини не можна і говорити о якім чистім доході на фонд стипендійний імені Вол. Барвінського. Але аматори зробили своє діло совісно,— честь їм за тоє!

ІВАН ТУРГЕНЄВ

Заким умістимо обширнішу розправу о творах Тургенєва*, подаємо тут бодай кілька уваг, списаних під враженням першої хвилі. Сумна вість про смерть великого писателя потрясла не лиш російську суспільність, але викликала жаль повсюди, де лиш почувають інтерес для науки і де мають зрозуміння для праць великого таланту. Часті потрясення серед російської суспільності, нужда закріпощеного селянина, просвітний покост давнішої інтелігенції, підземні роботи так званих нігілістів — все те находило в творах Тургенєва вірний живий образ, проте і в Росії, і в цілій Європі читано його твори яко вірний відблиск державного і суспільного життя. В Тургенєві замічав кожний одушевленого, розцвіту вітчизни гаряче бажаючого патріота, кожний пізнавав в нім геніального поета, а гаряча, пориваюча бесіда здобувала йому серця образованих людей не лиш в самій Росії. Багата виображня, дар спостерігання і віддання тих спостережень — чи то з природи, чи з людської душі — то характеристичні приміти Тургенєвої музи. Характери його повістей і описи звичаїв та обичаїв взяті ним якби живцем з народного життя; в них не видно штучних креацій і масок, лиш всюди вірна фотографія — а однак крізь ті твориґ пробиває всюди ищий, ідеальний напрям, і смілі реалістичні образи ідуть поруч з романтичними і ідеальними.

В послідніх роках Тургенєв заєдно недугував, а серед недуги мав часто-густо спосібність пересвідчитись о великім поважанні образованого миру. Подивлюваний в Європі, обожуваний в Росії, люблений всіма, що мали случай вдивлятися в ті віщі, якби магнетичні, очі поета, так жив Тургенєв в добровільнім своїм вигнанні, далеко від вітчизни, і лиш здалека наглядаючи життя свого народу.

Іван Тургенєв родився в Орлі 9 падолиста 1818. Науки свої відбував наперед в Москві, а відтак в Петербурзі. Опісля удався до Німеччини і на Берлінськім університеті слухав історії і філософії. Служба державна не відповідала його званню, і він скоро її покинув. По довгім побуті за границею вернув він р. 1852 назад до Росії, однак вільнодумні його письма були причиною удалення його вглиб держави. Одержавши амністію, він знов вибрався за границю і вже більшу часть свого дальшого віку прожив в Парижі.

На полі літературнім виступив Тургенєв перший раз в 25-ім році життя зі своїми поезіями. Небавком потім появились перші його новели, що і стались властивою підставою його будучої слави. В тих новелах описує він виключно російські діла і відношення, а учений світ живі ті образи відчитував жадно будь в первотворі, будь в численних перекладах. Найбільше знані новели Тургенєва суть: «Дневник ловца», «Сцени з русского життя», «Отцы и дети», «Новь»; а недавно ще помістив Тургенєв в одній російській газеті цілий ряд афоризмів і поменших новеліс-тичних образків, котрі сміло можна назвати його послідньою і лебединою піснею. Суть то так звані «Поезії в прозі». З кожної стрічки тих передсмертних пісень віє вищий дух і благородність поета,-- в них видно любов [до] вітчизни, людей і штуки. Побіч понадних сатир стрічаємо в тих творах трогаючі уваги над суєтою всього земного, а тужливі, предчуванням смерті переповнені спостереження суть найлучшим доказом, що поет трепечущою рукою списував в них своє послідне завіщання.

ІВАН СЕРГІЙОВИЧ ТУРГЕНЄВ

І

Дивне, незвичайне, болюче явище представляє собою історія великоруської літератури, ні, великоруської суспільності, а властиво тої образованої часті суспільності, котра до недавна сама тільки творила літературу і образувалась на ній. На початку XVIII століття могучою рукою Петра Великого вирвана з вікового просоння і випхана в «Європу» тота упривілейована часть російської суспільності з гарячковою сквапливістю кидаєсь хапати з західноєвропейської культури все, що блищить, що впадає в очі, що незвичайне і нове. Не задаючи собі труду розжувати і перетравити того, що в Європі здобуте було тяжкою віковою працею, інтелігенція російська цивілізуєсь лиш поверха: під модною фризурою і модним фраком сидять давні варвари; культура прилипла до них зверху, але не ввійшла в кість і кров; куплена за гроші, нахапана мимоїздом, по дорозі, сталась їх здобичею, але не власністю, не хлібом насущним. Але не кінець на тім: як та чужоземна бранка, введена в дім дикого варвара, хоч і не стала йому рідною, а все ж таки своєю красою сліпить його непривичні очі, каже йому забути про все, що діється в домі, а тільки на неї заглядатися, так і тут сталося. Для «культури», для «европеїзму» ніби образовані росіяни почали далеко живіше інтересуватися тим, що діялось в Парижі і в Берліні, аніж тим, що творилося в їх власнім домі. От і вийшла та дивна двоїстість в їх привичках, котру можемо прослідити від часів Катерини, що то переписувалась з Вольтером і енциклопедистами о всіх найновіших течіях західноєвропейського лібералізму, а рівночасно писала грамоти, роздаровуючи тисячі вольних козаків і величезні простори української землі своїм підхлібникам та любовникам, або

слала на тортури тих немногих вольнодумних людей, які посміли зародитись в її окруженні (писателя Радіщева). Мов чорна нитка, тягнеться те внутрішнє роздвоєння в характерах російських інтелігентних людей аж до нинішніх днів. Воно становить основну ноту майже цілої російської літератури, котра в многих, правдиво майстерських творах увіковічнила цілий ряд типів, вирослих на тім гнилім грунті,— цілий довгий процес болющого і тяжкого розвою великої недуги, з котрої Росія і досі ще не видужала помимо тисячних і не раз навіть геройських ліків.

Благодатна руська земля. Зародів сили в ній багато, і щедро сипле вона ті зароди в безчисленні свої твори. Ростіть і розвивайтесь! Красуйтеся життям і віддавайте великою і плодотворною працею мені сторицею то, що від мене одержали! Та ба, фатальність якась відриває ті пишні твори від рідного грунту, ще заким вони розвились, окріпли і розцвіли. Вони біжать насититися хлібом європейської культури, але опісля не можуть його перетравити. Вони відриваються від свого рідного кореня, від свого народу, стаються для нього чужинцями, закривають лице перед його бідуванням і його мукою,— а опісля б'ються, мов риба об лід, не можучи найти собі ніде відповідного діла, не можучи потрапити назад до того живущого кореня, від котрого відірвались. І виходять з тих пишних зародів — пустоцвіти, гарні не раз, але ніколи не пожиточні, вибуялі в один якийсь бік, а змарнілі іменно там, де би повинні бути найліпше розвиті. У них розвивається вразливість і дразливість, всероз'їдаюча рефлексія і аналіз свого власного внутра, але зато засихає і нидіє енергія і охота до практичної діяльності, витривалість і постійність у постановах. І з много обіцяючих зародів виходять люди, «о котрих,— по слову Лермонтова,— други їх говорять, що могли б бути великими людьми, а о котрих потомність скаже, що не були нічим». Пушкін був перший, котрий в своїй великій поемі «Євгеній Онєгін» випровадив на сцену і намалював в цілім рості сей тип, сей пишний пустоцвіт російської інтелігенції. Але тутка ще тип сей не розвився всесторонньо, не розвився, так сказати, у внутрішню сторону. Культура, щоправда, відірвала його від рідного грунту, виссала його енергію і дала йому натомість великий запас чуття, з котрим зовсім не знає, що почати і куди подітися. Без цілі, без заняття і діла він тиняється по світі; мимоходом занимають його то якісь абстракційні мисли, то любовні

інтриги, але — ніщо не в силі насталити його душі, попхнути до якогось рішучого кроку; таким ми застаєм його в початку, таким лишаємо і при кінці поеми. Він нудиться, почуває безцільність свого життя, але думки його не рию́ться ще в глибину серця, не дошукуються, відки се походить. Він навіть не силується шукати цілі, а плине собі поверх хвиль життя з іронічним, але притім і глупим усміхом, глупим для того, що не бачить тисячних безмірно тяжчих людських мук, чесних, хоч і дрібних змагань,— не бачить, бо не хоче бачити, щоб тільки сам мав право жалітися на пустоту і «бессодержательность» того життя, щоб мав право згори глядіти на людей, котрим він пречінь з цілими своїми спосібностями і з своїм образуванням не варт «ремень от сапога разрешити».

Дальшу фазу в розвої того самого типу представив Лермонтов в своїй повісті «Герой нашего времени». Печорін, головна особа тої повісті,— се той самий Онєгін, на котрого зайшла рефлексія, котрий мучить других, але мучить і себе самого, риючись ненастанно в власнім внутрі. Він знає і не забуває ніколи, що він спосібний і образований і для того цінить себе високо, навіть надто високо. Але він знає заразом, що при всім тім він безсильний, що в нього підтятий навіть нерв сильної постанови, що він вередливе, розплакане дитя, котре само собі не вміє дати раду, а хотіло би, щоб весь світ тупцяв коло нього і служив йому. І зато він погорджає сам собою, погорджає життям, але погорджає в своїм нервовім роздразненні і всіми людьми. До дрібних діл він завеликий, а великих діл для нього нема, або коли б і знайшлися, то він певне показавсь би до них замалий. Особисте роздразнення, любовні інтриги, образа честі або щось подібного потраплять часом на хвилю розбурхати його кров, збудити енергію; але буде се хвилевий порив, акт фізичний. Ідеалу ніякого у нього нема,— на те він занадто скептик, занадто холодний. В ніяку будучність не вірить і до ніякого ідеального змагання з пожертвуванням своїх особистих вигод він не спосібний. Цілий світ був би для нього дуже гарний, коли б тільки дав йому в кожній хвилі все то, чого він забажає. Але позаяк він знає, що сього ні тепер, ні ніколи бути не може, то ж стає в опозицію і до теперішньості, і будущини, і замикається від них в тісну шкаралущу свого холодного безграничного егоїзму.

Дальше в тім самім напрямі розвиватись російському інтелігентному чоловікові було нікуди. Відірваність від

народу, котра була джерелом цілого цього патологічного збочення в його розвої, в особі Печоріна і йому подібних виродилась в погорду до людей і до себе, в цілковиту негацію. Зачим справді жити? — скажуть гарячіші, дійшовши до тої фази, і вистрілять собі в лоб або змарнують свою силу і своє здоров'я в розпусті. Зачим думати і аналізувати та мучити себе самого? — скажуть другі холодніші. До правди, до ідеалу ми сяк чи так не дійдемо, так чорт же з ними,— трібуймо жити не думаючи. І одні з них почнуть жити, лежачи цілими днями на канапі, плюючи на повалу та зітхаючи, що, мовляв, світ не пізнався на них,— а другі підуть до служби, засядуть по канцеляріях та конторах драти той народ, котрий не пізнався на їх спосібностях нагарбувати маєток і висміювати всякі ідеальні пориви. Се будуть правдиві нігілісти, циніки, заскорузлі в своїм безвихіднім егоїзмі і не понимаючі нічого поза своєю шкаралущею. Се будуть герої романів Гончарова, різні Обломови та Адуєви, се буде той ліберальний гній, котрий хоч, може, справляє землю під будущий засів, але для сучасних страшно і невитерпимо — воняє.

Але на тім моральнім нігілізмі розвій не кінчиться і не може кінчитися. Добре панам Печоріним погорджувати світом і людьми, коли їм нічого не хибує і о життя своє не потребують боротися. Добре панам Обломовим лежати на канапі і філософствувати, плюючи на стелю, коли у них єсть свої Захари, готові на всяку услугу, котрих вони навіть для своєї забавки можуть казати простягнути і випарити в холодній бані. Але коли чоловік того самого типу очутиться нараз без всіх тих матеріальних вигод і привілеїв, інтелігентним пролетаріем? Коли доля присилує його жити за пан-брат з людьми, добуватися хліба, стояти їм о ласку? Очевидна річ, що погорда до людей уступить тоді місця іншому чувству, а бодай не буде виступати наверх, в байронічних тогах, але сховається глибоко в куртику душі. Печорінство розвинесь в іншім напрямі. На словах бодай воно відкажеться від егоїзму, на словах бодай плюне на свого байронічного попередника і почне пробувати іти в іншім напрямі, в напрямі д о л ю д у, від котрого плине всяка сила і всякий успіх. Се буде перша важна хвиля в історії нової Росії, хвиля перелому. З Печоріна зробиться Рудін.

Величезне, культурно-історичне значення Тургенєва, по-нашому, іменно в тім лежить, що він в цілім ряді май-

стерських очерків дав нам історію того перелому в житті російської інтелігенції: від крайньої відірваності від народу до служіння тому ж народові і до праці для його підвигнення.

Майстерський різець Лермонтова на початку 40-х років видвигнув на небозводі російської літератури високу демонічну стать Печоріна, яко крайній відприск того відчуження від своєї рідні, до котрого під впливом історії дійшла інтелігенція російська. Печорін майже цілковитий чужинець на російськім грунті,— лице його відвернене від Росії, хоч кожне його слово, кожний рух, кожна думка свідчить о його російськім походженні. Дійшовши до тої границі, інтелігенція російська мусила перелякатися темної і холодної пустоти, котра розсіялася поза нею,— мусила обернутися в інший бік. Оборот той був трудний, болющий, не так, може, сам по собі, як радше тим, що випав на долю людям морально немічним, більш нервовим, ніж розумним, більш рефлексивним, ніж активним. Скільки мук душевних, скільки болю коштував він! Скільки тих ніжних серць мусило розстатися, скільки нервів розстроїлося, скільки неокріплих характерів зламалося, поки з того м'якого матеріалу могли виробитися тверді і тривкі підвалини «нової Росії».

Як всякий внутрішній глибокий переворот, так і той, що доконувався в 40-х і 50-х роках, не лишив по собі в світовій історії майже ніякого сліду, не оголосив себе ніякими фактами, бо прецінь головна його ціха була іменно — перековувати людей м'яких в твердих, людей рефлексивних в активних. До діл сеся доба ще не достигла, і не появися такий історик-психолог, як Тургенєв, котрий зумів підглядіти і увіковічнити в живих типах всі фази того тихого і болющого перелому, — він пропав би для нас, і здобутки та наслідки його були би для нас майже незрозумілими.

В слідуючім очерку ми постараємось на героях тургенєвських повістей показати в загальних нарисах, як постав і розвився той перехідний тип російського інтелігентного чоловіка, котрого творцем в літературі був Тургенєв, тип чоловіка з широкими замахами духу, з гарячою проповіддю нових ідеалів, чоловіка великого на словах, але слабого, нерішучого, неконсеквентного на ділах, і як з того типу звільна в 60-х роках вироджуються люди нові, сучасні нам, реалісти тілом і душею, в словах і ділах, «свирепии человецы», як Базаровн, Мишкіни, Желябови і братія їх.

II

«Посудіть самі, який, ну, який, будьте ласкаві, який хосен можу я мати з енциклопедії Гегеля? Скажіть, що є спільного між тою енциклопедією а руським життям? І як пришпилити її до нашого побуту, та й не її одну, а й загалом цілу німецьку філософію... ні, цілу науку?..

Він кинув собою на постелі і проворкотів півголосом, злісно затискаючи зуби:

«Еге, так воно, так і є! А коли так, то чого ж ти волочився за границю? Чому не сидів дома і не знакомився з потребами окружаючого тебе життя на місці? Ти би й потреби його пізнав і будущину, ну, і доглупався б, куди й собі самому повернутися...»

Се його власні слова, пана «Гамлета Щигровського уїзду», того самого Печоріна, тільки підупавшого матеріально і «заїденого рефлексією». Перший прилив задуми показав йому страшну пропасть під ногами, страшну темноту перед очима. «Куди се ми йдемо?» — таке питання мусило насунутись йому. Образовання європейське дало йому масу понять і бажань, але дійсне життя в Росії, в якімось глухім Щигровськім уїзді, не дає йому нічого, щоби могло відповісти тим бажанням, не дає йому поля до ніякої діяльності. Та ні, поле, може, і найшлось би, але хіба ж він знає, де його шукати, як і за яке діло братись? Школа познакомила його з Гегелем, з філософією, з тисячними абстракціями,— життя зосталось для нього книгою семипечатною. Пощо ж я вчився? До чого придався мені Гегель і взагалі вся наука? І раз попавши на те фатальне питання, немов в сліпу вулицю, бідний повітовий Гамлет по вік свій не вміє з нього вилізти, б'ється з ним, мов риба об лід. Ціле життя його затруєне і знищене. Се перша жертва, але і перший крок нового звороту суспільності від печорінства в інший бік. Суспільність переконуєсь на таких повітових Гамлетах, на таких розп'ятничених теоретиках, що сама теорія, сама абстракційна наука не дає ще чоловікові того, що йому в житті найпотрібніше, не дає йому внутрішньої сили, певності своїх цілей і своєї дороги, не дає йому х а р а к т е р у.

Той патологічний процес, котрий ми бачимо в повітовім Гамлеті, доходить до крайності в другім типі, представленім Тургенєвим в очерку «Дневник лишнего человека». Герой того очерка, Чулкатурін, уже не питає себе,

на що йому здалася наука? Не кидаєсь гнівно, не рветься в своїй тісній клітці. Він зламаний цілковито, видить докладно свою безсильність, безхосенність свого життя на світі. «Надчисловий чоловік, та й годі,— говорить він сам о собі.— Природа, мабуть, не надіялась мене і для того обійшлась зо мною, як з непрошеним і неожиданим гостем». І відтак ілюструє свій вивід слідуючим образочком:

«Тямлю, раз їхав я з Москви диліжансом. Дорога була гарна, а візник до четверні рядом припряг ще пристяжного. Той бідолашний п'ятий, зовсім непотрібний кінь, сяк-так прив'язаний до дишля грубим коротким мотузом, котрий немилосердно вгризаєсь йому в живе тіло, тресь о його ребра, силує його рватися і бігти безумно на всі боки і придає цілому його тілу вид зігнутої дуги, не щезає від тої пори з моєї пам'яті. Я сказав поштареві, що, мовляв, можна було б сим разом і обійтись без п'ятого коня... Він помовчав, мотнув головою, швякнув його одним тягом з десять разів пугою вздовж худого хребта та попід роздутий живіт, і, всміхнувшися, сказав: «Адже ж бо й є, направду, приплівся! І на якого чорта?» От так і я приплівся!..»

На примірах повітового Гамлета і Чулкатуріна ми можемо побачити, як мучилась і погибла перша верства людей «нової черги»; тільки по їх трупах мисль суспільна могла піти дальше. І вона пішла дальше. В поетичній творчості Тургенєва типи «лишніх людей» переважають в протягу около 10 літ, т. є. від 1844 до 1854*. Вони уступають доперва в другій половині 50-их років місце новому чоловікові — Рудіну.

Рудін справді — новий чоловік. Так бодай він показуєсь нам на перший погляд. Натура широка й гаряча. Слова його пливуть широкими, могучими хвилями; в них не звучить уже тота сумовита, безвихідна тоска за новим життям, за правдивим а хосенним ділом.

Рудін найшов таке діло,— т. є. бодай найшов його на словах. У нього єсть ідеали, і він гаряче, з запалом проповідує їх. Правда, що ті ідеали ще мглисті, далекі, але після попередньої пітьми самий хоч і як слабий проблиск нового розсвіту наповняє серце радощами і надією, додає нових сил, вливає нове життя в людей. Де тільки покажеться Рудін в товаристві, там він вносить з собою якийсь таємний чар; слів його слухають, немов якоїсь нової євангелії, але розібрати їх зв'язок, провірити їх докладність

і реальність наразі нікому і в думку не приходить. Та й по що, коли при тих словах, при тій гарячій проповіді нових, високих ідеалів легше якось, світліше робиться на душі. Чи до критики в таких хвилях чоловікові? Рудін вносить струю свіжого воздуха в вогку, затхлу тюрму.

Але все те єсть тільки одна, лицева сторона характеру Рудіна. Він новий чоловік тільки на словах; зате в буденнім, практичнім житті він так само безпорадний, неконсеквентний, ба навіть безхарактерний, як який-небудь Гамлет Щигровського уїзду. У нього нема видержки, нема постійності, нема твердості волі і рішучості в постановах так само, як і в його попередниках — лишніх людях. Теорія, ідеали, до котрих рветься його проповідь, у нього зовсім ще відірвані від реального життя. Він не може ще знайти до них стежки, хоч не хибує йому до того волі охоти. Він шукає великого діла, прямих стежок:

Книги читает и по свету рыщет,
Дела себе исполинского ищет*,—

як сказав Некрасов. Може бути, що коли б в хвилі розбудженого запалу, в хвилі приливу сил таке діло йому навинулось під руки, він і зробив би його. Але Росія до таких діл не дала поля Рудіним. Вона вимагала повільної, систематичної, тяжкої, чорної роботи, вимагала труду безшумного а томлячого, вимагала терпеливості, незламної волі і самовідречення. А іменно всього того у Рудіних і не було. Він попри всій своїй ідеальній проповіді — егоїст і самолюб і радше загине на барикаді за діло остаточно зовсім чуже і далеке для нього, щоб тільки на ту барикаду і на його смерть звернені були очі всієї Європи, аніж рішиться, напр., замкнутися в нужденній сільській школі в глухім закамарку Росії і повернути свій запал і свою науку на просвічення темних і підношення упадаючих. І Рудін справді гине на барикаді.

Яко повість, яко твір поетичний, «Рудін» безперечно належить до найкращого зі всього, що написав Тургенєв і чим величається російська література. Але він має також величезне значення історичне, яко широкий і вірний образ цілої епохи в розвої російської суспільності, епохи, попередившої знесення кріпацтва. Рудін, т. є. чоловік, не тільки маючий певні ідеали, але й проповідуючий їх во всеуслишаніє, шукаючий їх осущення, але в житті буденнім слабий, непостоянний, а не раз і безхарактерний,—

такий чоловік був найкращим цвітом, який тільки міг вирости на грунті кріпацтва. Цілий, повний, здоровий чоловік не міг вирости на тім гнилім, нездоровім грунті. І коли ми в тій цікавій добі стрічаємо інших людей, таких, як Шевченка, Добролюбова, Чернишевського, котрі ясно бачать перед собою нові ідеали і не менше ясно бачать дороги до їх осягнення, котрі шукають і знаходять для себе діло в житті, і попри ідеальну проповідь також в житті щоденнім остаються чисті, чесні і вірні самі собі, то такі люди іменно виросли не на грунті кріпацтва, не вийшли з поміщичого двора. То були або самі кріпаки, як Шевченко, або міщани, як Чернишевський, або «разночинцы», т. є. дрібні урядники, біднота, як Решетников та Помяловський. Впрочім — ніде правди діти — і у тих людей стрічаються в житті приватнім більші або менші сліди сучасної недуги суспільної, котру можна би назвати рудінством.

III

Та й народилось же їх чимало! Во всіх інтелігентних сферах життя, на всіх становищах, де не поглянь— всюди Рудіни. Конечно, одні більше талантливі, другі менше, одні більше чесні, а другі прямо шарлатани. Роздвоєння між світом ідей а світом дійсності, між мислями і словами а ділами, між буйним полетом бажань а мізерним трепотанням енергії,— те болюще роздвоєння проводить Тургенєв перед нашими очима в цілім ряді типів, обрисованих майстерським різцем. Він показує нам те роздвоєння во всіх його формах, во всіх, раз болющих, то знов трагікомічних його консеквенціях. Рудінство означає собою цілу переходову добу в суспільному житті Росії, а Тургенєв есть найвірніший історик тої доби. Перегляньмо ж хоч важніші типи з тої галереї хоруючих рудінством людей, котру Тургенєв списав на вічну пам'ятку всьому світові.

Погляньмо поперед всього на багатого дворянина, Лаврецького, героя повісті «Дворянское гнездо». Образований і вихований в достатку, він жениться замолоду і живе собі років зо два щасливо, не думаючи навіть, що його жінка — великосвітська кокетка і обманює його. Случайно дізнавшись о тім, він попадає в гнів і розпуку; його щасливі мрії розпадаються, але його віра в доброту людей не гине. Він їде в свою маєтність, бажав би заня-

тися якимсь ділом, котре принесло би хосен загалові, але й сам не знає, що би такого робити. А при тім же робота, яка тоді була єдино можлива, робота над матеріальним піднесенням і просвітою селян,— се робота тверда і тяжка і вимагала б відречення від всяких панських прихотей,— а на то у Лаврецького не стає сили. Він помимо розчарування бажає ще раз зазнати щастя,— і залюбляється в дівчині, хоч і не надто розвитій, але з характером чистим і щирим, як золото.

Що ж би ви думали приходиться зробити Лаврецькому в такім разі? Очевидно тільки одно — розірвати вузол, що в'яже його з невірною жінкою, вандруючою собі з кавалерами по Європі, а оженитись з чистою і притім гідною його дівчиною! Та ба, Лаврецький міркує, отягається чогось, не сміє і не рішається, аж поки вкінці, мов грім з ясного неба, не спадає на люблячу пару правовита, хоч і невірна, жінка і не розбиває в зароді їх щастя. Бідна дівчина, зламана в першім розцвіті молодості, запираєсь в монастирі, а Лаврецький — ну, Тургенєв говорить, що він аж тепер охолодів серцем і зачав під кінець життя робити те, що повинен би був робити з початку — зачав працювати над поліпшенням долі своїх селян. Лаврецький, будь-що-будь, єсть найсимпатичніший з цілої галереї Рудіних,— коли ж і він в ділах своїх показуєсь нерішучим і нетвердим, то в сім проявляється іменно недуга цілої епохи історичної.

В тім самім «Дворянском гнезде» находиться по-майстерськи обрисований і другий тип, заражений краплею рудінства,—се урядник Паншин. Напоказ він чоловік і образований, і принадний, і ліберальний, а коли прийдесь до діла, тоді і показуєсь, що він чоловік пустий і безхарактерний.

Але коли Лаврецький представляє одну, найсимпатичнішу відміну Рудіна, а Паншин другу — далеко не симпатичну, то в повісті «Д ы м» Тургенєв показав нам карикатури того самого типу. «Дым» єсть переведений на нашу мову, і для того мені досить буде вказати на типові фігури Бамбаєва і Губарьова, щоб читателі могли собі ясно представити, до яких границь доходило виродження того типу. «Дым» писаний був уже геть-геть після «Дворянского гнезда», коли тип Рудіна пережив уже свій час, а на зміну його прийшов тип новий — Базарова.

Та тільки ж, хоч Рудіни і пережились скоро, в яких

десяти-п'ятнадцяти літах, то і в їх потомках не могла відразу постати зовсім нова натура; в них перейшло по наслідству також чимало крапель рудінської крові. Сей закон наслідства старався показати Тургенєв в своїй послідній великій повісті «Н о в ь». Герой тої повісті Нежданов, хоч живе в половині 70-х літ, все-таки має в своїй крові багато крапель Рудіна. Ми бачимо його посеред клекочучого виру нових рухів. Молодіж «і д е в н а р о д» проповідувати великі (з західної Європи живцем нахапані) мислі соціальної революції. «В н а р о д! В н а р о д!»— лунає по всіх кінцях Росії,— ну, і Нежданов також іде в народ. Він виїздить ніби на лекцію до одного поміщика, щоб тут, будучи на селі, зачати пропаганду. Та ба, його панські нерви стають йому на перешкоді, він залюблюється в першій стрічній дівчині, ну, і остаточно остаєсь, як той осел між двома в'язанками сіна: він ані в любові не може добитися щастя, ані між народом не знає, що діяти, що говорити і як повернутися. Він ранить серце дівчини, котра його полюбила, а попавшись між мужиків, котрим хотів проповідати «с л о в а б р а т с т в а и л ю б в и», він тільки всього і здобуває, що, упившися кількома чарками горілки, паде без пам'яті під стіл. Розмах був завеликий, а сил замало.

IV

Але Нежданов, хоч правдивий яко тип, не був послідним словом в розвої російської суспільності, хоч можна сказати, що був послідним словом в розвої російської шляхти. В нім, як і взагалі во всіх людях рудінського типу, видно бідноту жизненних соків, недостачу тої енергії, котру дає дітям робуче, трудове життя родичів. Дворянство російське, з покоління в покоління виростаючи в лінивстві, безділлі і розпусті, мусило передати потомкам своїм м'які і слабі мускули, тонкі кості, бліду кров, але зато надмірно розвиті нерви, котрі в тяжких і прикрих обставинах, вимагаючих твердості і праці, стаються найбільшим прокляттям чоловіка. Тип Рудіна, як бачимо, був зовсім фізіологічно оснований на цілімдавнішім розвої російського дворянства. Але не менше вірно підхопив Тургенєв і походження слідуючого, зовсім нового типу,— Базарова.

Що з шляхти російської не може вийти нове, суцільные

в обі покоління, з здоровою кров'ю і твердими робучими руками, се показала вся белетристика російська, і то або негативно, як Пушкін в Онєгіні, Лермонтов в Печоріні, Гоголь в премногих типах звичайних російських шляхтичів і Тургенєв в Гамлетах, Чулкатуріних, Рудіних, Бамбаєвих, Губарьових та Неждановых, або також позитивно. Де тільки російським писателям іде о то — показати чоловіка з твердою волею і сильним діяльним характером,— там вони виводять на сцену або німця (Гончаров, напр., Штольца в «Обломові»), або якогось іншого чужоземця (такими суть: Скудронжогло в другій часті Гоголевих «Мертвих душ»* і Інсаров, болгарин, в «Накануне» Тургенєва). Се переконання російських белетристів о дегенєрації російської шляхти доходить до тої степені, що, напр., Тургенєв, хотячи умотивувати хоч яку-таку силу і симпатичність характеру Лаврецького (героя «Дворянского гнезда»), дає йому за матір просту кріпачку, т. є. скріплює його здегенеровану дворянську кров свіжою струєю здорової, трудової крові мужичої.

Не диво затим, що й герой нового, реалістичного руху серед російської суспільності — Базаров виходить не з шляхти, а з так званої нижчої верстви, з-під убогої стріхи міщанина. Базаров — се імпонуюча, гранітова постать,— одинокий майже з-поміж типів тургенєвських, в котрім натура здорова, нерви сильні, думки і діла в повній гармонії, роздвоєння ніякого ані сліду. Він з погордою глядить на «батьків», т. є. на Рудіних, котрі, поскакавши в своїй молодості більше або менше на ліберальну нуту, під старість осіли на вигідних сідалах. З неменшою погордою глядить він на їх естетичні прибаги, їх делікатні підходи, їх конвенціональну фальшивість. Все, що не приносить прямого, реального хісна, чого не можна діткнутися, змірити і зважити, все те для Базарова — «дело девятое». І любов для нього не єсть тим, чим була для лібералів з дворян,— головною цілею і окрасою життя. Ціль життя Базарова — тверда, хоч і дрібна, але для загалу хосенна р о б о т а, і до тої цілі стремить він ціле життя, їй посвячує все, для неї й гине, скалічившися при секції трупа. Але серце його, проте, не є тверде і нечуле, противно, він уміє любити глибоко і страсно, цілою силою здорової, незіпсутої натури; тільки що не ставить любов понад всі блага земні, не поклоняєсь їй, як божищу, але вважає її ділом приватним.

Повість «Отцы и дети», котрої героєм єсть Базаров, єсть, безперечно, найголоснішою зі всіх повістей Тургєнєва. Назва «нигилист», якою в тій повісті називає себе сам Базаров, сталася кличкою для цілого молодого покоління людей 60-х і 70-х років. Повість тота викликала величезну многоту критик і завин на автора: молоде покоління накинулось було на Тургенєва за те, що він, буцімто, в Базарові осмішив нові змагання і нових людей. З другого боку, поступовий критик Писарєв під небеса підносив тип Базарова, бачачи в нім справдешній ідеал нового чоловіка-реаліста. Щоправда, Базаров у Тургенєва списаний не зовсім психологічно вірно — він, напр., поєдинкується за якусь дурницю з якимсь дурним шляхтичем, що зовсім не підходить до його характеру, і декуди Тургенєв говорить о нім мовби з якоюсь укритою нехіттю; але проте єсть він все-таки історично найцікавішим і психологічно найцільнішим типом з-поміж цілої великої галерії людей, змальованих Тургенєвим. Коли Тургенєв, малюючи того гордого і могучого плебея, почував часом до нього якусь нехіть, то була се радше завись дворянина, котрого плебей перевищує і переростає о цілу голову. Але все-таки артистичне чуття Тургенєва було надто вірне і сильне, а щоб та нехіть до свого героя мала понукати його до фальшування його характеру. Базаров є справді історичний тип, так само вірний і так само важний в історії розвою російської суспільності, як Рудін.

Звиш 15 літ по «Отцах и детях» трібував Тургенєв у повісті «Новь» списати другий тип реального руського чоловіка — Соломіна. Але той тип вийшов зовсім блідий і напроти Базарова і напроти Гоголевого Скудронжогло, до котрого він де в чім дуже подібний.

V

Оттак ми в своїх очерках перейшли всі головні твори Тургенєва і старались показати головно їх історичне і суспільне значення. Крім тих повістей, найбільшу славу з'єднав Тургенєву ряд коротеньких повісток, виданих разом п. н. «Записки охотника». Було се перше діло Тургенєва, діло безмірної ваги в історії Росії, бо в нім перший раз всесторонньо і в ярких образах показана була вся погань кріпацтва і звернена була увага всіх мислячих людей на конечність його знесення. «Записки охотника» поста-

вили Тургенєва в однім ряду з першими поборниками емансипації, з американською Бічер Стоу, з нашим Марком Вовчком і з англічанином Діккенсом, котрого «Різдв'янські оповідання», а особливо пречудесні «Новорічні дзвони», переведені й на нашу мову, «більше причинилися до поправи робітників англійських, ніж всі тогочасні ухвали і реформи англійського парламенту». Коли б Тургенєв не був написав нічого більше, крім «Записок охотника», він був би уже стався безсмертним в російській літературі. Чи маємо тут ще згадувати о тім, що Тургенєв має право й до нашої вдячності за переклад на великоруську мову тих незрівняних перел нашої літератури, що звуться «Народні оповідання» Марка Вовчка? Правда, в інших своїх повістях — особливо в «Рудине»* — він не дуже приязно відзивається о нашій літературі і навіть піднімає її на сміх,— але ж не забуваймо, що й великий критик Бєлінський попадав в такий самий блуд*, і що Тургенєв достаточно змив з себе тоту провину працею над перекладом нашого найкращого прозаїка на великоруську мову.

На нашу мову з творів Тургенєва (крім «Дыму» в «Бібл[іотеці] найзн[аменитших] повістей* і «Нещасна» в «Зорі») переведені були два найкращі очерки* з «Записок охотника» п. н. «Хорь и Калиныч» і «Бежин луг», котрі разом з прекрасною біографією і оцінкою творів Тургенєва напечатані були в «Правді» 1873 року. Честь і слава пам'яті великого поета і чоловіколюбця!

АНТІГОНА

ДРАМАТИ́ЧНА ДІЯ СОФОКЛА

(З грецького переклав Петро Ніщинський,* Одеса, 1883).

Я думала так: що укази царя не настільки
Могучі, щоб ними він міг обходити закони
Неписані, божеські, тверді, сам будучи
смертним.
Вони не сьогодні й не вчора на світі явились,
Од віку живуть, і ніхто розгадати не може,
З якої пори їх початок на світі ведеться.
(*«Антігона»*, стор. 23).

Як бачимо, історія се стара як світ — а вічно нова і вічно болюща! Немов тяжка недуга родова, перехо-дить вона з століття в століття, являється в різних формах, але наслідок її все один:

Es ist eine alte Geschichte*,
Doch bleibt sie immer neu,
Und wem sie just passiret,
Dem bricht das Herz entzwei[1].

Перед нашими очима ведеться велика боротьба між законами «людськими», случайними, а все-таки могучими, а законами «божеськими», т. є. моральними, записаними в серці людськім. Противенство їх, котре існує від віку і досі, нечутне майже для звичайних, тупих і слабих натур, але болюще і навіть убійче для натур надто вразливих, доходить до крайності, до великого вибуху в натурах чистих і сильних. Вища, моральна, правда знімається, щоб потоптати пануючу могучу неправду. Людина, що служить двигачем і представителем вищої ідеї, гине в нерівній

---

[1] Це стара історія, але завжди залишається новою, і з ким вона трапиться, тому серце розриває надвое (*нім.*).— *Ред.*

боротьбі з пануючою кривдою,— але сама її смерть остаєсь торжеством ідеї, і кривда, дійшовши до крайності, упадає сама з себе, через консеквенції власного засліплення.

Сесю глибоку і вічно правдиву мисль представив на 400 літ перед Христом великий грецький геній Софокл в одній з найкращих своїх драм — в «Антігоні». Антігона — се дочка нещасного короля Едіпа Тебанського, що, вигнаний з своєї вітчини, помер в Афінах. Один з його синів, Етеокл, панував по нім в Тебах*, але другий, Полінік, вигнаний також, спровадив на рідне місто сім союзних князів з великими військами, щоб завоювати свою вітцівщину. Етеокл і стрий його Креон приготовилися до оборони, і в завзятій битві коло мурів города всі союзні князі погибли і війська їх розбито. А оба брати, сини Едіпові, виступивши один напроти другого в битві, схопились так завзято, що оба враз, взаїмно помордувавшись, попадали трупом. По убитім Етеоклі обнімає власть Креон і сповіщає всім горожанам дякувати богам за побіду і спішити на пишний похорон убитого князя Етеокла. Але брата його, Поліника, того ворога Теб, забороняє Креон похороняти і призначує його на жратву воронам і псам. Тут розпочинається драма.

В Тебах, при дворі Етеокла, а тепер Креона, живуть дві сестри погибших князів, Антігона і Ізмена. Антігона, характер сильний і глибокий, досмертна товаришка і провідниця нещасного сліпого батька, загартована в горі і тисячних нуждах, але проте чувствуюча сильно і глибоко, а Ізмена, дівчина тиха, боязлива і податлива, але, проте, не менше благородна і щира; вона потрапить терпіти з другим і за другого, але зробити яке-небудь сміле діло чи то з другим, чи сама, вона не відважиться.

І от Антігона задумує — наперекір княжому наказові — сповнити обов'язок совісті і братерської любові і похоронити покиненого брата Поліника, котрий хоч і був ворогом міста, але, проте, не переставав бути її рідним братом. Вона намовляє і сестру Ізмену до того діла, за котре Креон загрозив смертю, але Ізмена навіть думкою збагнути не може того смілого почину: до вищого, морального, обов'язку вона не почувається, а бачить перед своїми очима тільки один обов'язок — покоритись указові Креона. Антігона, твердо рішившись радше смерть приняти, аніж недоповнити вищого, божого, закону зглядом погибшого

брата, відходить сама. На тім і кінчиться перший уступ (пролог) драми.

Уступ сей переклав п. Ніщинський взагалі дуже гарно, хоч багато місць, може, навіть з конечності, мусило вийти в перекладі дуже ослаблених і розводнених супроти оригіналу. П. Ніщинський поклав собі за ціль не тільки перекласти, а й с п о п у л я р и з у в а т и величну драму Софокла, і се буде для нього найбільшою похвалою, коли скажемо, що йому майже вповні (з невеличкими виїмками) удалось осягнути тоту ціль. Конечно, се нас не звільняє від обов'язку порівнювати переклад з оригіналом і викавувати, де і в чім перекладчик йому не дорівняв; се тільки повинно бути і для нього, і для других перекладчиків заохотою, п о с т у п а ю ч и т о ю с а м о ю д о р о г о ю і м е т о д о ю, п о я к і й з л а д ж е н и й с е й п е р е к л а д, поправляти його на будуче, доводячи як мога ближче до оригіналу, не спроневіряючись ні в чім духові нашої бесіди.

Що п. Ніщинський досить свобідно поступав з текстом Софокла, се видимо хоч би і з того, що пролог (розмова Антігони з Ізменою), котрий у Софокла обнімає 99 стихів, у п. Ніщинського обнімає їх 134. Для порівняння оригіналу з перекладом візьмім се, справді трудне, риторичними антитезами, мов стальними вістрями скрізь нацвяховане місце — бесіду Ізмени (ст. 49—52) і відповідь Антігони (ст. 69—77).

І з м е н а

Ох лихо, подумай лишень, Антігоно,
Яку панотець сам собі заподіяв
Безчесную й лютую с м е р т ь, я к п р о в і д а в
Сердешний свої беззаконня невільні,
Що виколов ясні, я к н е б о, очиці
Своєю ж рукою.

В дослівнім перекладі місце се звучить: «ох, подумай, сестро, як наш батько пропав, з н е н а в и д ж е н и й і обезославлений, що сам власною рукою виколов собі обі оці за провину, к о т р о ї с а м д о ш у к а в с я». Хоч переклад сього місця ми уважаємо досить щасливим, то все ж таки здаєсь, що можна би було те, що сказане в стихах п. Ніщинського, висказати й коротше, і не менше зрозуміло, і ближче до мислі оригіналу. А от кінець бесіди Ізмени (ст. 88—92 у Ніщ., 65—68 в оригіналі):

Так я, помолившись богам попідземним,
Щоб гріх отсей тяжкий, невільний простили
Мені, зостануся покірною власті;
Порядки ж нові заводити безумно,
А нам, сказать правду, й зовсім не
пристало.

В оригіналі сказано: «А я, помолившись підземним, щоб простили те, до чого мене силують, буду послушна тим, що мають силу на землі. Бо починати щось над силу — се нерозум». Як бачимо, що два послідні стихи у п. Ніщинського не тільки водянисті, але й невірно переведені. Сильна сентенція Софоклова зовсім пропала, хоч пересказати її по-нашому було зовсім не трудно.

На мову Ізмени відповідає Антігона у п. Ніщинського:

Як бачу, тебе ні впросить, ні вблагати.
Тепер хоть би й схтілась, то я вже не хочу
Й не возьму: роби собі, як і що знаєш.
Єго я сама поховаю; мені, бач,
За діло святеє і вмерти не страшно:
А любо та весело з братиком милим
В холодній лежать домовині рядком.
Тай то ще сказати: там вічно я буду
І довше чим тут приведеться служити
Тіням попідземним. А ти, моя мила,
Роби як гадаєш — богам на безчестя.

У Софокла вона говорить: «Ані жадаю від тебе, ані, хочби ти ще й хотіла се вчинити, мені не була б мила твоя спілка. Але роби, як тобі здаєсь, його я сама поховаю. Се вчинивши, гарно мені й умерти. Тоді, мила йому, лежати буду з милим, сповнивши святий проступок; бо ж довше прийдесь пробувати там, ніж тут: бо ж там лежати буду навіки. А ти, коли така твоя думка, зневажай те, що для самих богів святе». Як бачимо, перший стих відповіді Антігони у п. Ніщинського зовсім лишня приставка переводчика і то ще не відповідна до характеру і настрою Антігони в тій хвилі. Фраза «хоть би й схтілась» дуже негладка й тверда. Переклад прочих стихів дуже далекий від оригіналу і декуди й зовсім невірний («любо та весело лежати в могилі» — зворот неправдивий і непоетичний; у Софокла Антігона зовсім не каже того, що й по смерті буде служити тіням підземним і пр.).

Наведемо ще два стихи, слова Антігони, в котрих переклад у п. Ніщинського, по нашій думці, надто вже водяний.

Антігона каже Ізмені:

Се все лиш одні одговірки пустії,
Бо ти... Та дарма! Зоставайся здорова!
Піду я одна, та одна і насиплю
Високую братику свому могилу.

У Софокла се сказано в двох стихах так: «Заставляйсь лиш тим, а я піду насипати могилу дорогому брату». Здаєсь, що для вираження тої нехитрої мислі не треба було аж чотирьох стихів!

Тепер являється хор старців тебанських, котрих Креон велів скликати для наради над справами міста. Вони підносять величну пісню побіди і радості.

Хори Софокла, належачі до найкращого і наймогутнішого зо всього, що коли-небудь сотворила лірична муза, переведені у п. Ніщинського загалом слабо, а перший хор навіть дуже слабо. Ми наводимо першу строфу того хору і подаємо тут для порівняння першу строфу власного ритмового перекладу, котра хоч, може, гладкістю стиха та популярністю й не дорівнює п. Ніщинському, зате більше зближена до оригіналу.

Переклад п. Ніщинського:

Ой з-за потоків
Та з-за Диркейських
Ясніє сонечко встало;
Та понад Фівами
Семиворітними
Чистим промінням заграло.
Ой оно зійшло
Ясне, веселе,
Як ще не сходило нігди,
Мов теє око
Дня золотого
Глянуть на нашії кривди...
І тілько-тілько
Що освітило
Сонечко мури та брами,
Як зникло військо
Враже, могучне,
З білими, сніг мов, щитами,
А теє військо
В бронях мідяних
Наш же Полінік наводив
Вмісті з Адрастом
Аж із Аргоса:
Він, бач, і там верховодив.

Вони обоє, мов ті шуліки,
Вгледівши мертвеє тіло,
На нашу землю,
Щоб полонити,
З військом своїм налетіли.

Мій переклад:

Сонця проміння, найкраще світило,
Блисло ти радісно днесь,
Семиворітнії Теби вкрасило
Золота ливнем з небес!
Понад Диркейські пливучі течії
Бистро прогнало ти в чвал
Тих, що з Аргоса прийшли тут, грізнії,
В збруях, з сніжними щитами!.. Прудкії
Коні помчали їх вдаль!
Їх Полінік в обоюдному спорі
В край наш навів до війни;
Наче вірли ті, до здобичі скорі,
Грянули з криком они,
Сніжноблискучими б'ючими крилами,
В збрую закуті, трясли бунчуками,
Вкрившими їх шоломи.

Щоб подати читателям можність порівняти один і другий переклад, я подаю ще й дослівний переклад того місця.

«Проміння сонця, найкраще світло, яке віддавна являлось семиворітним Тебам, ось ти вказалось, о око золотого дня, надійшовши понад Диркейські потоки і прогнавши до бистрого побігу з розпущеними вудилами тих мужів, що з Аргосу прибули з білими щитами в повній збруї. Вони, наведені на нашу землю обоюдною суперечкою Полініка, кинулись на землю, мов орел з гострим криком, ослонений сніжно-білими крильми,— з многими збруями і з шоломами, на котрих були кінські бунчуки».

Тепер являється на сцену новий владар Теб, Креон, і сповіщає горожанам про виданий указ щодо похорону Етеокла і викинення трупа Полінікового на поталу птиці і собакам. Старці, вибрані Креоном навмисно з таких, що віддавна «власть поважали царськую», не супротивляються тому указові, хоч їм, яко хоронителям старої традиції, годилось би було звернути увагу Креона на то, що такий указ суперечний з законами божими, що наказують прилично хоронити свояків,— а Полінік був пречінь і Креону рідня. Покоряючись тому наказові, тебанці стягають і на себе гнів богів, котрий хоч пізно, але все-

таки нехибно на них упав, бо в кілька літ опісля сини погибших під Тебами князів (т. зв. епігони) другий раз рушили в похід напроти того міста і справді здобули та ограбили його.

Ще Креон не скінчив своєї розмови зі старцями, коли втім надбігає задиханий вартовик від тих, що стерегли викиненого трупа Поліника. Вартовик єсть гумористична фігура в трагедії. Він лякається гніву Креона і по довгих викрутасах доносить вкінці, що хтось непостережений таки сповнив над Поліником похоронний обряд, посипавши ціле тіло пилом. Аж тепер в старцях тебанських зрушуєсь совість. «Чи не боги проявили тут свою силу?»— запитують вони царя. Але Креон вибухає великим гнівом. «Як можна, щоб боги честили проклятого зрадника? То не боже діло, але хтось, грішми підкуплений, се зробив». І Креон клянеться богами, що:

Коли не знайдете і не приведете до мене
Того, хто вчинив похорони,— клянуся Зевесом,
Що смерті одної для вас буде мало од мене:
Живими усіх перевішаю, й будете висіть,
Томиться, аж поки не в'явите, хто винуватий.

Вартовик, переляканий такою грізьбою князя, втікає щодуху, рад, що й так живий з душею виходить, і зарікається, що ніколи вже і кінчика носа не покаже на те місце; загніваний Креон також відходить,— тим і кінчиться перший акт драми.

Сей перший акт переведений п. Ніщинським справді по-майстерськи. Довга бесіда Креона, а особливо оповідання вартовика і його розмова з Креоном,— се безперечно найкращі місця в переводі і показують нам наглядно в п. Ніщинськім великого знавця духу нашої і старогрецької мови.

Тепер хор, затривожений тим, що сталося, заводить прекрасну пісню про силу людського духу, котрий здужав всю природу забрати в свою власть, але не раз сам над собою запанувати не може. Тоді тільки він пожиточний член держави, коли шанує рідні закони, а коли переступає їх, стаєсь «бездержавним», і хор старців тебанських відрікається всякої з ним спільності. Але в тій хвилі, немов для наглядного показання, що в пісні хору тільки часть правди, але не вся правда, той сам вартовик, що недавно корчився перед гнівом Креона і втікав з сього місця, вертає гордий

і веселий, ведучи з собою зловлену на учинку Антігону. Входячому Креонові розповідає він, як зловили її над трупом, коли за другим наворотом прийшла, щоб окропити його святою водою. Антігона одверто признається до своєї вини,— і тоді Креон пускає вільно вартовика і звертається до неї. Чи чула вона про заказ? — Чула. — І яким же способом поважилась переступити його? Вона відповідає сміло:

Я думала так: що у к а з и т в о ї не настільки
Могучі, щоб ними ти міг обходити закони
Неписані, б о ж е с ь к і, тверді, сам будучи смертним.
Я знаю, безумною, певне, тобі я здаюся,—
Та вже ж вибачай! Я дурна перед дурнями тільки!

Велику правду сказала ти, чесна, нещаслива дівчино! Отсі неписані, божеські закони, в ім'я котрих ти потоптала царський указ, вони хоч і вічні і тверді, та промовляють з повною силою тільки до чистих серцем. В серцях слабих, в душах, закаламучених пристрастями, голосу їх не чути. Такі люди справді признають тебе дурною, здавлять, мов муху, і ще й наругаються над твоїми вищими ідеями! Чесна нещаслива дівчино, скільки-то подібних до тебе щирих і гарячих серць пішло тою самою дорогою, що і ти, скільки-то їх бачать наші власні очі, ідучих на погибель без сліз, без зітхань, а хто знає, може, не раз і наші власні уста кинули на них гірким докором:

Гординя отця і в дочці проявилась та ж сама:
І в тяжкій недолі не вміє она покорятись!

Сцена, яку великий геній Софокла представив після того смілого признання Антігони, єсть правдивим майстерським твором драматичної штуки. Кожне слово до глибини порушує нашу душу, шарпає найтайніші струни нашого серця. Креон не глядить на діло холодно, не розбирає проступку безсторонньо, не судить спокійно, як би випадало верховникові держави,— ні, суд його єсть радше пристрасна наруга над бідною дівчиною. Смерть її згори вже рішена,— Креон мучить тільки засуджену дикими вибухами свого гніву. Щоб ще глибше порушити нашу душу, Софокл виводить і несмілу голубку Ізмену, котра хоч не хотіла разом з Антігоною взяти уділу в проступку, тепер сама напрошуєсь, щоби вмерти разом з нею. Антігона, в ім'я самої правди, з щирим і теплим чуттям відклонює

те жадання. Але Креона не зрушує і той знак великої любові. Він, осліплений, находить тільки слова наруги.

Обидві вони, як я бачу, втеряли свій розум:
Одна одтепер, а друга то й родилась такою.

Затим він велить взяти обох під сторожу, а сам остаєсь на сцені, слухаючи пісні хору про те, що такий уже засуд божий, щоб лихо не минуло нікого. Думки хору, як бачимо, і тепер ще не можуть взнестися до тої висоти, на котрій стоїть Антігона,— взаємини між законами божими а законами людськими так і остаються для тебанців неясними, поки страшна розв'язка драми доочне не переконає їх, що закони царські не суть ще найвищими на світі і що «бог не сидить в Берліні».

Антігону відводять до царської палати. Син Креона, Гемон, котрий палав любов'ю до гарної а нещасливої своєї своячки, довідавшись о її нещасті, вибігає до батька. Видячи його заклопотання, батько сам перший упереджає його питання, а коли син запевнює о своїй покірності, Креон довго розводиться над тим, яке то лихо для мужа — зла жінка, і радить йому викинути з серця Антігону, котра засуджена на смерть за свою провину. Гемон покликається на всіх горожан, котрі в поступку Антігони не видять нічого так злого. Вив'язуєсь жива суперечка між батьком а сином. Гемон, видячи, що батька переконати годі, відходить з грозьбою, що коли умре Антігона, то з нею і ще хтось зійде з сього світу. Креон смієсь з його погрози і зараз велить провадити Антігону на смерть. Хор співає пісню про силу любви — пісню вельми характеристичну, котра показує, як тодішні греки дивилися на любов. За сим виводять оковану Антігону, і зачинає вона пречудний, до глибини душі проймаючий спів похоронний по собі самій. Грубим дотепом перериває Креон її спів: коли б кожному перед смертю дозволено ридати скільки хоче, то він і не скінчив би ніколи.

Ну, ведіть же мерщій її в темную скелю холодну,
Та й замуруйте одну там в скалі!

І справді Антігону виводять на смерть. Хор нагадує в своїм співі давніші подібні случаї. Коли в тім на сцену входить старий сліпий віщун тебанський, Тірезій, з хлопцем-поводатором, допитуючись до Креона. Він сповіщає йому, що боги загнівані на місто за те, що труп Поліника

остався без похорону, а зате іншу ж и в у д у ш у похоронено. Креон ще й тепер не може прозріти, впадає в злість і безчестить старого віщуна, закидаючи йому користолюбність. Тепер відзивається віщун грізним словом:

Так знай же, Креон, не багато деньків ще уплине,
Як ти із своєго ж найближчого роду та плоду
За труп милим трупом заплатиш!

Ся грозьба потрясла душею Креона. Хор радить йому увільнити Антігону, і він по короткім вагованні рішається це зробити. Але запізно вибрався. Заким він дійшов до скали, в котрій замуровано Антігону, вже спіткало його горе. Антігона, скоро її замуровано в скалі, повісилась. За нею впав туди Гемон, а бачачи смерть своєї милої, і сам себе пробив мечем. Вість про те нещастя приносить звісник і оповідає голосно хорові і жінці Креона Еврідіці, котра, почувши про якийсь розрух, вибігла з палати. Вислухавши страшної повісті, Еврідіка тихо віддалилась, щоб і собі ж заподіяти смерть. Тепер входить на сцену Креон, зламаний нещастям, несучи трупа рідного сина. Насупротив нього виносять з палати трупа його жінки,— і сей вид до решти ломить Креона. Він складає свій князівський уряд і бажає лиш одного — смерті. «Найперший спосіб до щастя — се розум; ніколи не треба поривати ся на те, що до богів належить...» Тою мудрою, але пізньою наукою хору кінчиться дрáма.

ЈАН КАРЛОВИЧ.*
БАДАНИА ПОДАЊ І ІСН ЗБІОРУ

«Ateneum»*, 1883

«Праця над переказами народними, піснями, повірками і приповідками занимає чим раз більше місця в наукових літературах Англії, Франції, Німеччини і Італії. Напечатано тисячі томів, заповнених збірниками пісень народних, легенд святих і давніх поем середньовікових поетів, основаних на переказах народних; учені працюють над їх об'ясненням, над висліджением їх джерела і переходу з одного краю в другий, а заразом їх впливу на сучасних людей.

«Якраз сто літ тому, в 1784 році, коли учений німецький Міллер*, видавши старинну поему німецьку «Нібелунгів», переслав її королеві прусському Фрідріхові, прозваному Великим. Той відписав бідному ученому слідуючі слова: «По моїй думці, такі поезії не варті пушки пороху і не заслуговують на то, щоб їх видобувати з пилу забуття. В моїм збірнику не можу стерпіти такого нужденного плоду і викидаю його; нехай дожидає своєї судьби в тутешній великій бібліотеці». І «Нібелунги» справді діждалися своєї судьби, бо нині той «нужденний плід» становить гордість Німеччини, переводиться і об'ясняється в тисячних виданнях і на всіх європейських мовах!»

Такими більше-менше словами розпочинає польський етнограф Ян Карлович свою невеличку розправу о найновіших дослідах над деякими казками народними. Праця його не єсть нічим оригінальним; єсть се тільки перескаження змісту кількох свіжо вийшовших праць німецьких і подає на їх підставі огляд вандрівки і змін чотирьох цікавих казок, а іменно казки про рицаря Парцифаля, про короля Винелея, про сім братів сплячих і про віроломну вдову.

Парцифаль есть то блудячий рицар, котрого пригоди описані обширно в кількох старофранцузьких поемах. Відти взяв баварський рицар-поет Вольфрам з Ешенбаха на початку XIII століття основу до своєї великої, бо з 25 000 стихів зложеної поеми «Парцифаль». Поема та з'єднала йому велику славу, і нині уважаєсь Вольфрам одним з найбільших епічних поетів Німеччини. Вкінці, послідніми роками, німецький музика Вагнер взяв ту саму повість про Парцифаля за предмет до своєї опери «Парцифаль», котра в Німеччині наробила дуже багато шуму. Не диво затим, що очі многих учених мусили звернутися на ту повість і що дослідження її початку і розвою стало дуже вдячним полем етнографічної і літературної критики.

Основою середньовікових епопей про Парцифаля показується після найновіших дослідів знана і майже всім народам спільна казка про «дурника», котрий зневідома робить тисячні геройські діла, здобуває недоступні замки, відчаровує закляті королівни і знаходить великі скарби, котрих ніколи не удається найти людям розумним.

Die hohe Kraft
Der Wissenschaft,
Uns bleibt sie stets verborgen,—
Doch wer nicht denkt,
Dem wird sie geschenkt,
Der hat sie ohne Sorgen[1].

Ті класичні слова чарівниці в «Фаусті» Гетого становлять цілу основу як казок, так і поем про Парцифаля. Мати його, стративши мужа в війні, виховує сина в невідомості, щоб охоронити його від рицарської долі. Але молодий Парцифаль раз на ловах случайно стрічає чотирьох рицарів в блискучих збруях, а думаючи, що се боги, паде ниць перед ними. Вони поучають його в своїм ремеслі і розповідають йому о королі Артурі, котрий може і його зробити рицарем. Сього досить, щоби в молодці розбудити кров рицарську. Він іде до матері і просить її, щоб виправила його до короля Артура, щоб той зробив його рицарем. Бідна мати, почувши ті слова, знає наперед, що син її пропав для неї назавсігди. Щоб обридити йому ту поїздку,

---

[1] Висока сила науки залишається для нас завжди прихованою, але тому, хто над цим не розмірковує, вона дається як подарунок, без турбот (*нім.*).— *Ред.*

каже йому зладити чисто блазенське убрання: дивоглядну опанчу з міхового полотна, з смішним каптуром, чоботи з невиправленої шкіри, і, велячи йому ніколи не знімати з себе того убрання, дає йому на дорогу слідуючі науки: уникати темних бродів, кланятися всім, кого здибле на дорозі, слухати старших, а коли напіткає дівчину, старатися о позискання її перстеня, усміху і поцілуя. На другий день Парцифаль на лихій шкапині поїхав, мати довго бігла за ним, вкінці упала без духу серед шляху.

Се єсть зав'язка поеми Ешенбаха. Напівкомічні а напівдивоглядні пригоди молодого «дурачка» переплітаються і снуються довжезним пасмом. Із казочного скарбу, котрий здобуває дурачок в простих народних повістях, тут (а властиво у французьких трубадурів) зробився «святий Граль», т. є. та миска, з котрої Христос їв при тайній вечері і в котру опісля зібрано кров, виплившу з його боку. Миска та має чудну силу — насичати не тільки тіло, але і душу вічним блаженством, чистотою і радістю. Вона хорониться в чуднім замку Монсалльваж під охороною цілої дружини рицарської. Замок Монсалльваж відзначається тим, що непосвяченому чужому чоловікові не можна його знайти. Хто його шукає, той до нього не трапить.

Парцифаль случайно трапляє до замку Монсалльваж, де начальник дружини св. Граля терпить великі муки за якийсь давній гріх. Уздоровлений може він бути тільки тоді, коли якийсь чистий чоловік перший його запитається, що йому такого? Але Парцифаль, пам'ятаючи на розказ своєї матері не зачинати з ніким розмови, доки його не запитаються о що-небудь, мовчить через цілий час свого побуту в чуднім замку, чим допускається тяжкої провини. Прогнаний, він блукає по світі в великім жалі, поки вкінці йому не удаєсь «спокутувати свій гріх» і знов трапити до чудного замку, де своїм словом уздоровлює хорого начальника і сам на його місце стаєсь начальником дружини св. Граля.

О інших повістях, котрих зміст подав п. Карлович в своїй розправці, скажемо при случайності дещо обширніше.

КОНЕЧНІСТЬ РЕФОРМИ УЧЕННЯ РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПО НАШИХ СЕРЕДНІХ ШКОЛАХ

Das sind die Weisen,
Die durch den Irrtum zur Wahrheit reisen.
Die in dem Irrtum verharren.
Das sind die Narren.

Fr. Rückert[1].

I

Скільки разів нам в послідним десятилітті лучалось чи то говорити, чи переписуватись з знатнішими нашими ученими і патріотами з заграниці о наших галицьких справах, стільки разів доводилось чути від них майже стереотипні слова: «Що се у вас по публічних бібліотеках руської молодіжі так мало? Невже ж ви наукою зовсім не інтересуєтесь, а найпаче наукою своєї рідної історії і літератури?» Слова ті чули ми 1876 р. від М. Драгоманова, 1879 р. від В. Антоновича, а П. Куліш, бувши перед двома роками во Львові і бачачи величезне багатство нагромаджених по тутешніх бібліотеках матеріалів до нашої історії і літератури і рівночасно таку нечувану рівнодушність русинів до всіх тих скарбів, своїм звичайним способом мовляв по-біблійному: «Жатва многа, ділателей же мало».

Хто приглянеться нашому життю літературному та науковому, той мимоволі мусить глибоко задуматись над його будущиною. У інших, хоч і невеликих народів, кож-

---

[1] Ті, що крізь помилки до правди добиваються,
Мудрецями називаються;
А ті, що в своїх помилках угурні,
То справжні дурні.

Фр. Рюккерт.

ний рік на зміну старим та послабаючим робітникам виводить нових, кожна важніша галузь духової праці має своїх спеціалістів, на кожнім полі видно коли вже не відразу блискучі результати, то бодай щирі змагання, роботу, заходи. Між тим у нас, хоч і говориться і славиться о літературнім руху, о його виявленні і здвигненні, справа на ділі виглядає далеко не так понадно. Тих людей, котрі нині в Галичині серйозно працюють над руською літературою і наукою, можна на пальцях почислити; на плечах тих самих людей по більшій части, крім їх улюбленого предмета, лежать ще так многі і різнородні заняття в школах, товариствах, газетах і пр., що більшу частину свого часу і своїх сил вони мусять віддавати ділам постороннім, з ущербом того, що могли б зробити для угрунтування цілої будущини нашого народного життя. І що ще сумніше, на зміну і підмогу тим робітникам не повстають нові. Роки минають, а в нашій літературі не раз не покажесь ані одно нове ім'я — не вже якого-небудь генія, бо ті і у щасливіших народів рідко посіяні,— але хоч би звичайного «ч о р н о р о б у ч о г о» на словесній ниві. Що се значиться? Невже ж таки ми, русини, так упосліджені від природи, що між нами чим далі, тим більше переводяться люди, спосібні до духової праці? Чи, може, життя наше так уже зовсім низьке і нерозвинене, що не почуває потреби такої праці? Ні, ані одно, ані друге! Ми знаємо чимало русинів і з старших, і з молодших, і навіть з наймолодших, котрі з більшим або меншим успіхом і хісном роблять на ниві літератури польської,— значиться, могли би щонебудь робити і у себе дома. А що життя наше суспільне чим далі, тим більше заявляє попиту за працями духовими, літературними і популярно-науковими, се чейже нікому не тайна. Наші наукові і просвітні товариства, наш театр, наші часописи і періодичні видавництва ненастанно попитують за працями літературними і науковими, готові не тільки печатати їх, але платити авторам гонорари зовсім уже не такі малозначучі, як би дехто міг думати. Адже ж досить буде навести примір товариства «Просвіти», котре печатний лист праць популярних гонорує від 15—25 зр., між тим коли у найбільшої части німецьких видавців постійна норма гонорару — 30 марок, т. є. 15 зр.! А прецінь число писателів, засиляючих видання «Просвіти», есть дуже ограничене, а по деяких предметах, котрих потребу підноситься вже довгі і довгі літа (як напр., розтолкування

народові наших законів конституційних, популярний виклад економії суспільної, географії рідного краю і т. ін.) не тільки не можна дождатися удачних праць, але навіть жодних проб.

Де ж лежить причина того дивного застою, тої «мерзости запустения» на полі нашої літератури і науки? Скажемо сміло і одверто: лежить вона в вадливім урядженні і ще вадливішім трактуванні науки руської літератури в наших середніх школах. Молодіж не виносить з них ані знання того, що досі зроблено у нас на ниві літературній, ані — що за тим слідує — замилування до своєї рідної літератури. Зате учителі польської літератури, між котрими лучаються загорілі патріоти, впоюють часто ученикам аж надто багато сліпого безкритичного замилування до літератури польської і перетягають їх свідомо чи несвідомо в ряди тої і без того вже багатої літератури. Хіба ж се не фатальність? Хіба не добра ілюстрація нашої сумної, фаталістичної приповідки: де тонко, там і рветься?

II

Але гляньмо, для чого се у нас тонко?

О маловаженні руської мови в наших середніх школах досить уже було говорено, і ми не будемо того повторювати. Хоч язик руський по закону уважається одною з краєвих мов, то все-таки у всіх гімназіях східної Галичини (крім одної) уважається предметом надобов'язковим. На науку руської мови і літератури випадає звичайно дві години тижнево; науку ту, особливо в вищих гімназіях, поручається людям в рідких тільки случаях до неї кваліфікованим, звичайно суплентам*, з професії своєї філологам або історикам, чого не буває з наукою польської мови і літератури. Чи ж диво, що під таким проводом молодіж руська не то що не робить ніяких поступів в тій науці, котра для неї повинна бути найближчою, але противно, не раз навіть набирає до неї відрази?

Ми могли би з досвіду і з публічних писем навести чимало прикладів того, як мало спосібними бувають учителі, котрим поручено викладати в вищій гімназії руський язик і літературу, до її викладання. І се не в обиду тим учителям, котрі не раз були іспитованими філологами, істори-

ками або катехетами і знали свій предмет дуже добре,— але з руською літературою знакомились доперва на годинах, з тих же читанок, котрі мала молодіж,— т. є. змушені були супроти тої молодіжі найтись дуже часто в тім прикрім положенні, що знали менше, ніж ліпші поміж учениками. Що більше, такі учителі на провінції в більшій часті наших гімназій не мають майже ніякої можности поза школою приготовитися гарно до даваня лекцій руської літератури, поповнити те, чого не знають. Переважна часть гімназіальних бібліотек по провінції відзначається поперед усього блискучою недостачею всяких руських книжок, джерел, підручників, по котрим би учитель, знакомий з науковим методом, міг хоть яко-тако познакомитись з предметом, досі чужим для нього, щоб ученики з його лекцій не виходили таки зовсім впорожні. А чого люди совісніші та щиріші зробити не можуть, того менше совісні і менше щирі й не хочуть; вони токанять ту нещасну рущину курс за курсом після приповідки: тень-тень аби минув день, а на всякі можливі заміти відповідають стереотипною фразою: «А як я можу ліпше учити? Де в мене джерела, видання авторів, критики та оцінки, де в мене підручники до історії національної і історії літературної?» А за такою мовою вони зовсім опускають руки, не звертають уваги й на ті невеличкі, свіжо виходячі праці, котрі могли б їм дати хоч деяку підмогу в їх ділі,— часописи літературні і всякі поміщувані в них часткові праці на полі словесности проходять мимо їх уваги,— помилки і недостатки в викладах, які зразу роблені були по несвідомості, утверджуються непоправлені і родять чим раз більший хаос, безсистемність і путаницю,— а все те, конечно, не на добро для учеників і для самої справи.

І як же при такім стані речей учать вони тої руської літератури в школі? Це легко собі представити, але— страшно подумати. Ціле навчання, оскільки воно (в нижчій гімназії) не єсть граматикою, виглядає звичайно так: учитель велить сьому або тому ученикові читати уступ з читанки, розказати читане «своїми словами» і сказати (після поміщеної при авторові біографічної нотатки) головні дати з його життя. Ось і все,— часом тільки для відміни велить учитель, щоб ученики сей або той вірш яко «дуже красний» виучились напам'ять. Та ні,— се ще не зовсім все. Деякі учителі пробують розбирати «естетично» читані кусники — хоч учителі такі належать до рідкостей. А під

естетичним об'ясненням розумієсь звичайно: 1) чисто схоластична класифікація: чи читаний кусник належить до поезії епічної, ліричної, драматичної або описової,— з чим іде в парі не менше схоластичне і формальне толкування о тім, що розуміємо під кожним із тих родів поезії; 2) виказування, де автор ужив поетичної переносні, анаколютії, метафори, де виразився (по словам одного звісного педагога) «естетично», а де «неестетично». Не раз учитель жадає ще в додатку, крім змісту кусника, подати йому й «хід мислей» того ж кусника, і, перемучивши таким способом ученика до десятого поту та обридивши йому грунтовно всі «тропи, метафори, дзевгмати і анаколютії», а з ними разом всю естетику і поезію, відпускає його со миром.

Про критичний аналіз творів, про виказання їх живого зв'язку з життям автора, його поглядами і переконаннями, і життям суспільним, серед котрого той автор жив і писав, про оцінку суспільної вартості поезії і її впливу на сучасних і потомних — про все те, що становить «суть» сучасної критики, нема ані мови в гімназії. Правда, слово «аналіз» уживаєсь там часом, але воно значить — розбір граматичний: де в якім реченні підмет, де присудок, де предмет, зв'язка, приставка, чи мова пряма, чи залежна і т. д.

Ученики роблять і письменні задачі на руській мові. Яко перші проби владання рідною мовою, виражування своїх мислей в заокругленім виді і логічнім зв'язку, повинні письменні задачі бути предметом якнайбільшої старанності учителя. Що учителі задають собі з задачами дуже багато праці, се мусимо признати,— до того змушує впрочім урядова контроля зверхності шкільної. Але що й тут багато, дуже багато робиться шаблоново, аби з рук збутися, се також певне. Переглянувши поправки, які звикли учителі робити в задачах, і ноти, які звичайно при кінці приписують, ми переконаємось: 1) що поправляються по найбільшій части тільки похибки проти одного з-поміж 25 етимологічних правописів, т. є. того, котрий якимсь случаєм зістав авансований на «правопис шкільний»; 2) що дуже рідко (в руських задачах) простуються більше разячі похибки проти складні; і 3) що о поправках стилю і взагалі о класифікації праць письменних під взглядом стилю нема ані мови. Ученикам задавались за моїх часів темати банальні, часом попросту недорічні, їм не позволя-

лося свобідніших, оригінальних думок[1], наказувалось писати якнайкоротше (щоб було менше труду з поправлюванням) і чим безбарвнішим, сухішим, більше урядовим стилем виріб був написаний, тим ліпше. Правда, стилістика наша поки що дуже ще недостаточно простудійована, але тут бодай вказання і розумний аналіз стилістичної красоти таких класиків нашої прози, як Марко Вовчок, Квітка, Федькович і др., могло би зробити дуже багато для вироблення смаку учеників.

Конечно, сього не підношу я на те, щоб звалити всю вину на учителів. Вони роблять що можуть, але пануюча система жадає від них більше ніж вони можуть зробити. Письменні задачі після однодушних признань всіх учителів суть правдивою мукою, правдивим «crux professorum»[2]. Погляньмо тільки, які в тім взгляді вимагання ставить система. Після припису повинен учитель щомісяця задати і поправити два темати (minimum 8 на курс). При теперіш-

---

[1] Наведу на се тільки один примір з моїх власних шкільних часів. Задано нам на одну задачу вияснення Міцкевичевого стиха:

W słowach tylko chęć widzim*, w działaniu potęgę,
Trudniej dobrze dzien przeżyć, niż napisać księgę.
[В словах бачимо тільки прагнення, у діянні — силу.
Важче добре день прожити, ніж написати книгу] (*польськ.*).— *Ред.*

Учитель, даючи нам «сказівку», після котрої ми обов'язані були писати, пояснив тільки перший вірш, підносячи різницю між пустими словами а ділами. Я в своїм виробі почав від розбору другого вірша і виказав, що: 1) написати добру книгу єсть далеко трудніше, ніж пережити день, хоч би і після всіх приписів моральності, вже для того, що пережиття одного дня може мати вартість для одної єдиниці, або щонайбільше для якогось тісного кружка, а написання доброї книги може мати велику вартість для цілого народу, для цілого світу; 2) написання книги єсть також ділом, і то не раз дуже великим; і 3) слово не раз навіть не писане, стаєсь великим ділом, коли загріває людей до праці і бою (тут я вказав приміри Тіртея і Демосфена*). На тій підставі я осмілився твердити, що речення се Міцкевича, хоть на око і гарне, єсть зовсім неправдиве, а що найменше односторонне. І що ж скажете, чого удостоївся я за таке толкування? А от попереду всього острого вироку за такий виріб і за спрофанування поваги Міцкевича, а відтак і некорисної згадки про той же виріб на конференції учительській, причім піднесено було те, що я ніби з легковаженням говорив про приписи моральності,— і моя нещаслива задача мала опісля некорисний вплив на остаточну, курсову ноту з обичаїв!

[2] «Хрестом професорів» (*лат.*).— *Ред.*

ній «ощадності» в бюджетах на школи, задля котрої покасовано багато паралельок і поспихано до одного класу по 60 і більше учеників (а один учитель учить руського язика і літератури часто в чотирьох класах[1]),— припис такий значить те, що учитель мусить щомісяця переглянути і поправити пересічно 8×60, т. є. 480 виробів, або 16 виробів денно — крім прочої своєї праці в школі і поза школою. Поставмо себе на хвилину в положення того «крепака» умислового, а порозуміємо докладно, що по кількох місяцях, а не то вже по кількох літах всі його духові сили мусять стертися і обезвладитися, і що кожний ученик, даючий волю своїй мислі і фантазії, пишучий задачі обширніші і менше шаблонові, причиняє перетяженому учителеві труду і муки, стаєсь майже його особистим ворогом. Єсть се справді трагічна колізія, з котрої вивести може тільки багатша дотація наших гімназій, котра би позволяла утворити більше посад і зняти хоч половину теперішнього тягару з плечей учителів — на безмірний хосен для самої науки, для учителів і учеників.

Та не досить всеї тої мізерії. Єсть ще одна річ, лежача досі в самій системі шкільній, котра дуже багато причинюєсь до знеохочення учеників, до обридження їм руської мови, літератури і історії,— о ній ми поговоримо в другій частині побіжних замісток.

III

Перша частина нашої статті викликала симпатичний відголос в руських кружках. Наводимо на сім місці один уступ з надісланого нам листа, представляючого, як то в одній гімназії учать руської літератури; лист тикає іменно тої слабої сторони шкільної системи, про котру ми згадали при кінці попередньої замітки. Ось як нам розказують: «В п'ятому класі нашої гімназії учитель руської літератури п. С. зачинає своє научання тими словами: «Хто хоче научитись добре по-руськи, той повинен виучити напам'ять хрестоматію стороруську, а особенно старослов'янську, бо то єдино добрий і чистий язик руський, не уживати дашків, а писати р о в, м о й і т. ін.» Як після такого вступу йде дальше навчання руської літера-

---

[1] При семінаріях учительських во Львові навіть в 6-тьох, 7-ох класах.

тури, досить навести далыші слова того самого учителя в роді, напр., тих: «Шевченко є альфа і омега, але цілком недостойний наслідування, навіть не можна осмілитись, щоб його порівняти з поетами других народів. Федькович — то урльопник. Історія Нечуя* — то псевдоісторія. Дідицький — то єсть взірець історії. Ми повинні читати «челавек», «гаспадін» — то єсть правдивий язик літературний».

От до яких абсурдів доходить чоловік, котрий помішався на старословенщині! Конечно, крім тої манії старословенщини, єсть в повищих словах дещо і більше, а іменно манія якоїсь «общеслов'янськості» на загладу власної народності, манія, випливаюча з мрій ідіотичних, а породжена у нас 1849 року. Вона-то сталась тим упирем, що довгі літа ссав нашу кров, підтинав в зароді всяку діяльність і породив страшенне замішання понятій в наших головах. Він зробив нас політичними сервілістами, котрі, дожидаючи чогось, покірно хилились перед експлуатуючими нас ворогами. Він породив в наших політиках 50-их і 60-их років ту гнилу пасивність, котра при розв'язанні Головної ради руської* в р. 1851 веліла передати всі папери того одинокого політичного тіла руського, так важні для нашої історії 1848 і 1849 років, в руки властей «для полагодження», т. є. мишам на снідання, котра в р. 1861 в клубі руських послів соймових виразилась словами Литвиновича*: «Wir brauchen nichts zu tun, nichts zu studieren,— das Ministerium wird alles für uns tun!»[1].

Але та манія чужої помочі політичної затруїла не тільки нашу діяльність, але і нашу мисль. Пренесена на поле наукове і підперта тими нужденними обломками старослов'янської і староруської граматики, котрі на велику шкоду молодіжі введено до гімназіальної науки, вона вародила другу, настільки абсурдну, наскільки і шкідливу для нас манію «единства літературного»*, а вслід затим виробила у наших людей не любов до свого рідного язика і його літератури, але погорду, маловаження, насмішки, дивоглядні навіть в устах дикого варвара, а не то вже образованого чоловіка. Наша мова показалась тим мономанам мовою хлопською, грубою, неспосібною до вищого образування. Люди, у котрих голови начинені були самою нужденною січкою, нахапаними зі всіх боків обривками

---

[1] «Нам не потрібно нічого робити, нічого вивчати, — міністерство все зробить за нас» (*нім.*).— *Ред.*

знання, без ніякого ладу, без ніякої системи, а котрі під зглядом ідей, політичної і моральної освіти стояли нижче японців,— ті самі люди найголосніше реготалися над бездарністю, грубістю і простацтвом своєї рідної мови! Люди, котрі не вміли двох стрічок без блуду написати якою-небудь живою бесідою, верещали щосили: «В адин час научим вас по-великорусски»*, хоч практика показала, що самі вони і за двадцять літ по-великоруськи не научилися. Утопія політична на полі літературнім виразилась другою, ще фатальнішою утопією: «Нащо нам плекати свою рідну словесність, науку, літературу, коли ось-ось прийде «жених от полунощи» і принесе з собою образований язик великоруський, дасть нам високорозвинене великоруське письменство». Від ушей тих мономанів об'єдиненія відбивались, мов горох від стіни, голоси поважної науки, котра устами Малиновських, Міклошичів, Боденштедтів, Пипінів* і др. виказувала відрубність племені малоруського. Вони радше давали місце таким нісенітницям, що Міклошич підкуплений Австрією, щоб науково розділяв руський народ на два кусні, що Пипін — сепаратист український і т. д., аніж приглянутись поважно язиковим, етнографічним і історичним аргументам тих учених мужів. От і зійшли ми справді на посміховище народів. Коли інші, числом слабші слов'янські племена брались совісно за управу рідної своєї літератури і спільними силами довели до істинно задивляючих результатів, ми, мов закам'янілі, все стоїмо на однім місці, безпорадні, немічні, розбиті, висміяні! А безсильні станути супроти чужинецького напору, ми еще кинулись самі на себе, борючись о поодинокі букви і слова*, добачаючи в тих буквах і словах не якесь средство до цілі, але саму ціль — єдиний і найвищий ідеал! А в добавок той азбучний спір ми еще понесли і межи народ, толкуючи «голодним і босим», що правопис з десятого століття есть підставою нинішнього добробуту... Чи ж не ідіотизм?

Як сказано вже, до утвердження тої дивоглядної монманії в головах многих і многих людей багато причинилась сама система шкільна, вводячи в 5-ім і 6-ім класах гімназіяльних науку старослов'янського і староруського язика по хрестоматії Головацького*.

Скільки лиха наробили у нас ті нещасні староруські хрестоматії, скільки лиха і досі робить научання старорущини по гімназіях, баламутячи мову молодіжі, котра

ще не научилась понимати і цінити свою сучасну бесіду,— о тім ми і говорити не будемо. Досить буде сказати, що доки наші гімназії задають ученикам (і то вже в 5-му класі) зовсім для них незрозумілий і непотрібний матеріал з старорущини, доти з них виходити будуть люди з баламутними поняттями о письменстві, мові літературній, а то й цілій національній та державній політиці.

І на яких же то підставах опирають педагоги потребу навчання староруцини і старословенщини? Вони наводять два аргументи, котрі хоч мають за собою вид правдивості, та все-таки не видержують критики. Поперед всього говорять, що студія староруцини і старословенщини конче потрібна до пізнання розвою нашої мови, до порозуміння її духу. Замість відповіді на таке твердження досить буде вказати на вищенаведені слова учителя С., котрий се діло розуміє в такий спосіб, що коли маємо староруцину, то нової зовсім не потрібно, т. є. із староруцини кує він аргумент проти сучасної бесіди народної. Нам скажуть, що се може зробити тільки якийсь ідіот, недоук. Ба, а коли ви таких недоуків стрітите більше по гімназіях, коли вони, з звичайним у таких людей фанатизмом і ароганцією[1], свої недоріцтва почнуть втовкати в голови молодіжі? А впрочім скільки правди є в самім аргументі о конечності староруцини для пізнання малоруцини? Нам здаєсь, що ні дрібочки. Школярів, котрі живої малоруцини знають еще дуже мало, знакомити з нею при помочі мови мертвої, до сучасної в многих взглядах неподібної, при помочі цілої купи баласту, необхідного виучування напам'ять чужих слів і форм, котрі до живої мови зовсім нічим не пристібні,— се, признаєте, трохи дивна педагогія! Що для лінгвіста, знаючого живі слов'янські мови, старословенщина і староруцина представляють великий інтерес при студіях розвою бесіди, не думаємо перечити. Але такі студії хіба ж належати можуть до гімназії? Хіба ж ними пора заниматися ученикам п'ятого класу, котрі не знають ще, хто був Шевченко і на якій мові пише Міклошич? Се предмет студій університетських, а не гімназіальних. Що в університеті добре і пожадане, те в гімназії може бути зовсім нездале і убиваюче.

Другий аргумент наших педагогів, піддержуючих студії старословенщини і староруцини в середніх школах,

---

[1] Зарозумілістю (*лат.*).— *Ред.*

єсть той, що як же се може бути, що молодіж в гімназії не познакомилась з такими пам'ятками, як Нестор, «Правда руська», «Слово о полку Ігоревім» і т. д.? І сей аргумент тільки на вид правдивий. Ціль руських викладів в середніх школах повинна бути — познакомлення молодіжі з живою мовою і живою (народною і артистичною) літературою. Дивлячись з того становища, чим же суть староруські пам'ятники? Не кажемо вже про пам'ятники старословенські, котрі наших гімназистів зовсім обходити не повинні. Хіба ж Несторова «Повість временних літ» важна і цікава для учеників яко твір літературний? Зовсім ні! А тільки яко пам'ятник давньої мови (для лінгвістів) і яко джерело історичне (для істориків). Ані з одного, ані з другого згляду для студій гімназіальних вона не надається, так само як не надаються і всі прочі літописи, котрими заповнена половина староруської хрестоматії. «Правда руська» також цікава для лінгвістів яко пам'ятник мови, а для істориків і правників — яко пам'ятник нашого давнього праводавства,— значиться, також не підпадає ніяким способом під обсяг студій гімназіальних. А «Слово о полку Ігоревім»? Правда, се пам'ятник поетичний, близький до пам'ятників народної творчості і яко такий скорше може бути до гімназій допущений. Але з тим пам'ятником інша біда, іменно та, що не тільки для учеників, але і для учителів, і учених він представляє таку многоту «темних місць», що студіум його в гімназії під руководством малотямущих учителів може принести далеко більше шкоди, ніж хісна. Як і оскільки сей пам'ятник і деякі другі староруські твори можуть бути допущені до студій гімназіальних, о тім ми поговоримо іншим разом, коли поведемо річ про уклад читанок шкільних. Не вдаючись в дальші подробиці, скажемо тут ще лиш стільки, що і всі майже прочі староруські твори аж до кінця XVIII віку, поминаючи вже їх мову, без докладних історичних і порівнюючо-літературних пояснень, коментарів і толкувань для студій гімназіальних не представляють майже ніякого інтересу, не дадуть ученикам ніякого нового знання, ніякої заохоти, але противно, збудять в них відразу до рідної мови і історії, т. є. схиблять цілковито всю ціль науки.

Покликаються ще педагоги на те, що німці і поляки ввели свою стару мову і письменність до студій гімназіальних. На те ми скажемо ось що: 1) німці якраз тепер

заходяться коло скасування того студіум (в галицьких гімназіях його ніколи й не було), видячи його цілковиту безхосенність для гімназіастів, хоч німецька середньовікова література може похвалитись величезною многотою літературних пам'ятників; 2) що німці добирали до читанок твори справді літературні, а не трактати, закони, богословські диспути; 3) що ані німці, ані поляки не мають так багатої, високогуманної, живої і справді національної, а для студіум гімназіального (іменно яко введення і взірці літератури артистичної) зовсім придатної усної народної словесності, пісень і оповідань історичних, малюючих 1000-літню минувшість нашого народу, його безчисленні невзгодини, погляди і змагання. Та література народна повинна у нас зайняти місце старословенщини, повинна для нашої молодіжі статись пропедевтикою рідної мови, історії і літератури.

Не єсть задачею отсих наших заміток подавати позитивні ради, як мала б бути переведена пожадана реформа науки руської літератури в наших середніх школах; нам йшло тільки о виказання недостатків, які тепер даються чути. Коли б ті уваги між людьми фаховими і щирими прихильниками нашого живого слова збудили над тим ділом поважну дискусію і проложили дорогу до реформи,— то наш труд не був би даремний.

ОСТАНКИ ПЕРВІСНОГО СВІТОГЛЯДУ В РУСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ЗАГАДКАХ НАРОДНИХ

І

Чим єсть поезія? Не уймаючи честі ані одній з тисячі голошених теорій, осмілююсь твердити, що поезія єсть представленням ж и т т я. Треба се розуміти в найширшім значенні. Поезія зображує життя там, де воно єсть дійсно, і представляє його навіть там, де його нема, отже, в так званій мертвій природі. І зовсім конечно. Впливати на чувство можна тільки чувством; бо ж співчувствувати можна тільки з тим, що також чувствує, і то чувствує більше-менше так само, як і ми. Відти походить те віковічне змагання поезії — вливати життя, чувство в неорганічну природу, а затим персоніфікувати сили і явища природи, щоби таким способом зробити їх нам ближчими, покревними, під певним взглядом рівнорядними. В очах поета сонце по́чинає усміхатися, місяць тужливо роззираєсь по небесній пустині, хмари грозять світлу, вихор проходжуєсь по степах, стогне на могилах або нашіптує прохожому якісь страшні повісті, вода лоскоче стопи рибака і манить його до своїх хрустальних палат,-дощ січе, проймає промоклого путника, мороз тисне, метелиця скажені танці виправляє, спека душить, ніч милосердно прикриває своїм плащем людські терпіння, день встає з рожевого ліжка і т. д. і т. д.

В естетиці се зовесь і д е а л і з у в а н н я м природи.

Чим була первісна релігія роду людського? Нічим, як тільки почитанням природи, котре на тім полягало, що первісний чоловік наділяв цілу природу життям і чувствами, подібними до своїх власних, і до тої, так оживленої природи (рівнорядної з ним під взглядом жизненних прикмет, але вищої від нього під взглядом сили), вступав у відносини, як підданий взглядом свого пана і владника. Для первісного чоловіка все було живе, все мало на нього

звернені очі, все готове було в кожній хвилі пошкодити або допомогти йому в боротьбі за існування. Сонце справді усміхалося до нього по темній і повній всякої грози ночі,— і він падав перед ним на лице, або палив для нього жертви. Вихор справді був для нього злобним духом-ніщителем, перед котрим він, дрижачий і безвладний, також падав ниць, благаючи його помилування. Всі сили природи, грізні і добродійні, були живі, наділені життям звірячим або людським, що більше, навіть формою звірячою або людською. Релігією первісного чоловіка був а н і м і з м (віра в загальне одушевлення) чи то в неясній формі фетишів (живих, шкодячих або помагаючих чоловікові предметів, амулетів і пр.), або в формах звірячих (з о о м о р ф і з м) і людських (а н т р о п о м о р ф і з м).

Коли зведемо до купи все, сказане в обох повищих уступах, то побачимо, що релігія первісного чоловіка була під певним взглядом тим, чим есть тепер поезія, т. є. оживленням і уособленням сил і явищ природи. Що для первісного чоловіка становило зміст і грозу життя духового, то для нас есть тільки оздобою життя, ідеальною іграшкою уяви; що колись було релігією, то нині есть поезією. Найцікавіше те, що зв'язок первісної релігії з новочасною поезією есть далеко тісніший, аніж би се на перший погляд могло видаватися; в'яже їх в один нерозривний ланцюг наша бесіда, наскрізь просякла антропоморфізмом і зооморфізмом, бо ж виросла і розвилась вона під впливом того первісного світогляду. Кожному, хто нині працює над наукою і намагає в кожнім разі строго науково виражати свої мисли, відомо добре, які трудності ставить в тім взгляді сама бесіда, котра все персоніфікує, наділяє життям особистим і силами психічними. Бо і чим же суть наші щоденні вираження: с о н ц е с х о д и т ь, н і ч з а с к а к у є п о д о р о ж н ь о г о, д о щ і д е, в і т е р г у л я є, м о р о з т и с н е, г о р и в з н о с я т ь с я і такі інші, як не утер-тими в щоденнім ужитку, але зовсім недокладними, ненауковими вираженнями анімістичними? В історичнім розвої людської мисли стрічаємо велику многоту завзятих спорів іменно о такі слова і вираження, котрі крили в собі останки того первісного світогляду, стрічаємо вельми дотепні, але так само непожиточні дефініції, котрі старалися уняти і означити поняття та вираження, щезаючі за дотиком строгого наукового аналізу. Доперва пізнання джерела і розвою тих понять та виображень виказує їх

цілковиту ілюзійність, і в тім взгляді студії порівнюючої етнології віддали вже людському мисленню величезні прислуги, викидаючи на бік цілу громаду останкових, давно пережитих понять, власне через виказання їх джерела.

Вже з того, що досі сказано, може кожний переконатися о важності студій етнологічних. Особливо важне єсть студіум тих останків давнього, первісного світогляду в нашій бесіді, з одного боку, для вияснення самих понять, які ми звикли прив'язувати до певного слова або звороту, а з другого боку, для пізнання цікавих і не раз дуже оригінальних асоціацій виображень первісних народів, а за тим і для загальної психології народів. Для писателя і поета, котрий хоче вникнути в тайники мови народної і підглянути ті пружини, котрими вона найлегше може порушити серце і чуття людське, студіум таке єсть попросту необхідне.

Посеред многих пам'ятників творчості народної, перехованих і досі ще в пам'яті простого люду і становлячих почасти ще певний рід культу, т. є. входячих в зміст, життя народного, як, приміром, всякі обряди, вірування, чари і т. д., а почасти заступаючі для нього місце поезії і розривок духових, як пісні, казки, приповідки, загадки і т. д., дуже цікаве поле для студій з вищенаведеного погляду представляють особливо загадки людові. Поперед всього для того, що уложені в дуже вузлуватій, стереотипній формі і менше, ніж всякі інші твори народні, підлягають змінам, а затим докладніше переховують сліди далекої старини; а відтак і саме постання загадок людових якнайтісніше зв'язане з тою добою, коли народ переходив від первісного анімістичного пандемонізму* до вищих культів, а остаточно до монотеїзму*, котрий строго, принципіально відрізняє сотворителя від сотворіння.

Оскільки знаю, загадки людові досі не були предметом докладних, порівнюючих студій; крім кількох розумних уваг і удатних натяків, далеких, однако ж, від вичерпання предмета, ученого Едварда Тейлора* в його знаменитім ділі «О початках культури», нічого строго наукового о тій цікавій галузі етнографії досі я не читав. Подаючи тут пробу аналізу одної громадки загадок народу руського і польського, хотів би я звернути на той предмет увагу ученіших етнологів, а заразом хоч в приближенні дати пізнати, яких здобутків для науки на тім полі можна надіятися.

II

Що загадка народна єсть дуже давньою формою означування якогось предмета через висказання певних власностей, по можності суперечних або трудних до погодження, на то маємо свідоцтва в старинних переказах про Едіпа і Сібіллу*, а також і в многих наших міфологічних повістях, в котрих доховалось нам кілька дуже давніх загадок. Форма тих загадок надзвичайно проста: суть то поєдинчі питання, в котрих без ніякої двозначності, часом тільки в переносним смислі висказуєсь певна характеристична прикмета загаданого предмета, як, напр., наші загадки, наведені в дуже давній колядці:

1. Ой що ж ми горить без поломіни?
2. Ой що ж ми цвіте без сина-цвіту?
3. Ой що ж ми росте без корінєнька?

На ті питання загадкові, в котрих ціла трудність полягає або на переносним значенні глагола (як в 1 і 3), або попросту на незвичайності самого явища (як в 2), слідує відгадка в трьох слідуючих стихах:

1. Золото горить без поломіни,
2. Папороть цвіте без сина-цвіту,
3. Біл-камінь росте без корінєнька.

(З колядки,
записаної мною в Нагуєвичах).

Подібні прості, наївні загадки становлять, безперечно, найдавнішу їх форму. З часом, коли мисль народна могла розпоряджати більшою многотою виображень і їх комбінацій, і коли подібні загадки сталисъ надто вже легкими до відгадання, постали нові, більше скомпліковані і заставновляючі нас не раз своєю дивоглядною формою або дотепом в комбінуванні різнородних виображень.

Особливо значна многота загадок постає по часах великого перелому в історії розвою духу народного, коли то первісний наївний, анімістичний світогляд, пережившися, зістав в значній часті випертий іншими, вищими, більше духовими поглядами. То, що давніше становило зміст живої віри, тепер під впливом нових понять і виображень уступає на дальший план, затирається в пам'яті, стається менше ясним. Уривки, останки давніх виображень і звоpотів мови посеред маси нових виглядають чим раз дивніше

і загадочніше, як ератичні камінці* посеред зовсім іншої формації. Слова набирають нового значення і чинять первісні комбінації чим раз більше незрозумілими і запутаними; з звоpотів і формулок, давніше для всіх ясних, бо випливаючих з живучого ще світогляду або становлячих навіть складові часті якогось первісного культу, пізніше творяться загадки, вираження темні, «с к р у т н і», на позір суперечні, переносні, образові. Ум, виростаючий в нових поняттях, з трудністю тільки відгадує їх значення і логічний зв'язок.

Се єсть, по моїй думці, короткими словами розказана генеза одної групи загадок людових, котру я назвав би з а г а д к а м и а н і м і с т и ч н и м и. Висказані тут погляди не дадуться приложити до всіх загадок нашого народу, котрі поставали і постають звільна, в протягу многих століть, під дуже різнородними впливами і серед дуже неоднаких обстанов культурних, принимали в свій склад множество елементів чужих, а вкінці, особливо в новіших часах, не раз творилися навмисно дотепними людьми для забавки, а в такім разі творилися часто зовсім відмінними способами, котрим також надіємось колись ближче придивитися.

Під загадками анімістичними розумію тоту, досить визначну громаду загадок людових, в котрих речі мертві, як, напр., сили і явища природи або знаряди і витвори праці людської, представлені як істоти живі, в виді звірячім або людськім. Коли зважимо, що в головних збірниках матеріалів етнографічних руських і польських міститься (вчисляючи і варіанти) в загальній сумі около 1800 того роду творів і що з-поміж них звиш четверта часть (бо около 500) належить до групи загадок анімістичних, то зрозуміємо, що витолкування генези так значної часті тих пам'ятників народної творчості буде важним причинком до зрозуміння загальної творчості нашого народу, тим більше, що аналіз тої громади загадок дає нам багато цінних вказівок для зрозуміння генези також інших, відмінною дорогою поставших загадок народних.

В сій розвідці хочу подати розбір тільки одної часті загадок з тої громади, котру я назвав загадками анімістичними,— а іменно тої часті, котра представляє нам сили і явища природи, як небо, землю, сонце, місяць, звізди, дощ, вогонь, вітер і т. д. З представлення і розбору тої громадки загадок читателі, надіюсь, будуть могли переко-

натися, що вищепредставлені розумування о повстанні загадок народних не суть ніякими апріоричними спекуляціями, а тільки простою дедукцією з даного матеріалу і з загальнозвісних в науці фактів.

III

На доказ повищих наших тверджень о старинним походженні великої часті анімістичних загадок народних досить буде навести такі загадки, в котрих стрічаємо виображення і персоніфікації тотожні з тими, які доховали нам старинні міфології. Виразним слідом давніх міфологічних вірувань, немов би живцем перенесеним до загадки народної, єсть, напр., представлення неба як вітця, а землі як матері в загадці руській: Тато високий, мама широка, син кучерявий, а невістка сліпа (Чубинський, I)*, де «тато» значить небо, «мама»— землю, «син» — воду, а «невістка» — ніч; або навіть ще виразніше в загадці польській: «Ojciec strzela nie nabija,— matka zjada, zębów nie ma» (Zbiór*, VI)[1], де стрічаємо живцем перенесене виображення індійського бога Індри, котрий спускає дощ на землю, або яко стрілець мечучий з неба стріли, або яко пастух, доячий небесні корови-хмари. Не менше цікаву ремінісценцію міфологічну містить в собі також руська загадка о небі, сонцю і дощі: Сидить півень на вербі, пустив коси до землі (Номис)*; тут небо, зовсім в дусі північної міфології, представлене єсть як світове дерево (Weltesche), з часом перемінене в вербу. Досить виразна ремінісценція міфологічна заховалася також в польській загадці, представляючій сонце як коня; єсть се немов обломок грецького виображення о сонцю, як о возі, тягненім небесними кіньми, коли люд келецький загадує: «Slepy(?) koń, ale za wrotami patrzy» (Zbiór, t. VI)[2]. Так само розширене в многих міфологіях старинних і новіших єсть представлення сонця як панни, котрої золотисті коси, сягаючі з неба аж до землі, становлять сонячне проміння; виображення те находимо зовсім виразно в польській загадці, живучій в устах люду добжинського: «Stoi panna na dworze, a jej

---

[1] «Батько стріляє, не заряджаючи, мати з'їдає, не маючи зубів». Збірник, VI (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Сліпий кінь, але крізь ворота бачить. Збірник, VI (*польськ.*).— *Ред.*

warkocz w komorze» (Zbiór, t. II)[1]. Представлення сонця яко могучої пані, хоч менше виразне під взглядом признаків міфологічних, стрічаємо також в руській загадці о снігу, морозі і сонцю: Летить птиця без крил, паде без ніг, зварив кухар без вогню, з'їла пані без рота (Номис). Так само загальним виображенням міфологічним есть представлення зорі вечірньої або поранньої в виді дівчини, панни, богині; багато, більше або менше виразних слідів того виображення стрічаємо в руських і польських загадках. Найвиразніше говорить руська загадка: Зоря-зорянниця, красная дівиця, ключі погубила, сонце вкрала (Номис), де під ключами треба розуміти росу. Зовсім той самий мотив має також польська загадка, очевидно, пізніша переробка попередньої: «Swięta Urszula klucze rozsuła, miesiączek wiedział — nie powiedział, słońce zaś wstało, pozbierało, świętej Urszuli do garści podało» (Zbiór, I)[2].

Так само не трудно нам буде віднайти сліди дуже давніх міфологічних виображень в таких, напр., загадках, де місяць представляється як пастух (порівняй пастухи-боги: грецький Аполлон, індійський Карна), а звізди як череда, як, напр., в руській загадці: Череда незліченна, толока немірянна, пастух ненайманий, або в другій, де той же пастух представляється рогатим (Чубинськ., 1), або вкінці в тотожній майже з попередніми польській загадці, котрої послідній зворот звучить: «Parobek rogaty, a gospodarz bogaty» (Zbiór, t. VI)[3], де господар значить сонце і де затим відношення місяця до сонця, зовсім в дусі первісних міфологій, означуєсь яко відношення слуги до господаря. Те саме прастаре міфологічне виображення, спільне дуже многим і дуже різним народам, пробивається з-під такої наскрізь національної форми, в яку обтулила його слідуюча українська загадка: Їхав чумак, тай став, бо волів потеряв (Номис), де чумак значить місяць, а воли — звізди, котрі

---

[1] Стоїть панна надворі, а коса її в коморі. Збірник, II (*польськ.*)—*Ред.*

[2] Свята Уршуля ключі розгубила, місяць бачив — не сказав, а сонце встало, позбирало, святій Уршулі в жменю подало. Збірник, I (*польськ.*).— *Ред.*

[3] Парубок рогатий, а господар багатий. Збірник, VI (*польськ.*).— *Ред.*

пощезали при захмаренні неба. Дуже далекої старини сягає також представлення дня як вола (єгипетський апіс, представитель божеського вола-сонця, грецький міф о білих волах Гіперіона-сонця, котрих не можна убивати безкарно, розказаний в «Одіссеї» Гомера). В загадці руській сказано: Чорна корова всіх людей побоорола, а білий (або сірий) віл всіх людей на ноги підвів (Чуб., I).

Вище вже ми згадували, що представлення хмар яко коров або череди властиве єсть між іншими також давній міфології індійській, з котрою і первісна міфологія слов'янська мала багато дечого спільного; представлення те стрічаємо в кількох цікавих польських і руських загадках. І так, в загадці «Сиві кабани все поле заляглн» видимо мглу в подобі череди, а в другій подібній «Сива кобила все поле залягла» (обидві у Чуб., I) в подобі клячі, зовсім в дусі давньої слов'янської міфології, котра виображала собі Світовида, їдучого на білім коні-хмарі[1], а також в дусі міфології гебрейської, після котрої хмари були возом Єгови (гл[яди] Псалом, 103)*.

Виображення вітру в подобі коня, також в дусі тої давньої міфології, стрічаємо і в руській загадці: Що біжить без повода?» (Номис).

Думаємо, що наведеним досі вибором загадок, пливучих, очевидно, з джерела давньої міфології, ми достаточно виказали правдивість того твердження, що велика часть загадок постала через зміну світогляду народного, коли поняття і виображення, становлячі давніше частину живої віри народної, опісля зійшли з того п'єдесталу, а відповідаючі їм вирази і звороти мови, стративши реальне, первісне своє значення, сталися тільки поетичними, переносними вираженнями, або вкінці неясними і двозначними окрушками, надаючимися до загадок. З поданих повище прикладів, котрих легко можна би ще більше прибрати, побачимо також, як мало в подібних загадках єсть елементів чисто національних, а як багато виображень і понять

---

[1] Цікавий останок того давнього вірування остався в незрозумілій для народу поговорці, котрою в Дрогобичі дразнять такого, що любить оповідати, що «я видів те й те»,— от його й питаються: «А чи видів ти Форс на білім коні?», де Форс, очевидно, тотожний з Хорсом-сонцем.

або спільних многим народам на певній стадії розвою, або винесених із спільного джерела і перетворюваних тільки в відмінні форми серед відмінних окружаючих обставин.

Не треба дивуватися, що в наших загадках стрічаємо виображення міфологічні, подібні до виображень народів, від нас далеких простором і часом, як, напр., індусів, єгиптян, греків і т. д. Поперед всього виображення ті стрічаються не тільки у тих народів, але і у многих інших, котрих ми не вичисляли, вибираючи тільки найширше звісні приміри. Дальше: виображення ті суть дуже прості і самі насуваються у мові первісного чоловіка, живучого в анімістичнім світогляді і в обставинах, майже по всім світі доволі з собою схожих. Тотожність тих виображень в різних далеких від себе місцях зовсім перестане нас дивувати, коли переконаємось при кінці сеї розвідки, що фантазія предків наших мала до своєї розпорядимості дуже скупий матеріал для порівнянь, дуже невелике число виображень, при помочі котрих могла виразити дане поняття.

IV

Зводячи в попереднім розділі докупи загадки, містячі в собі певні ремінісценції міфологічні, чинили ми се без особливого взгляду на їх давніше або пізніше уформування. Стрічали ми між ними таку, напр., загадку, в котрій виображення чисто поганське (зоря-дівиця) ослонене єсть прозірчастим плащиком виображення християнського (св. Уршуля), в котрій затим треба признати взгляднo пізнішу переробку. Перегляньмо ж тепер цілий збірничок загадок анімістичних, маючих своїм предметом сили природи неорганічної, і стараймося поділити їх на громадки, після їх — що так виражусь — геологічної формації, після їх більшої або меншої старовини. Критерій до подібного розгрупування подає нам наука порівнюючої етнології, котра твердить, що виображення менше ясні, менше пластичні і менше ідеальні походять з часів давніших, а виображення більше пластичні, поняття більше абстракційні — з часів взглядно пізніших. Після того критерію неясно анімістичні виображення сил природи будуть найдавніші; виображення, представляючі ті сили природи в виді звірів, будуть становити другу, взглядно пізнішу, а виображення антропоморфічні — третю, взглядно найпізнішу формацію.

До першої з тих формацій зачислимо кількканадцять загадок як руських, так і польських, в котрих під видом якихось ближче неозначених живих істот представлені суть такі явища, як: в і д г о л о с («Żyje bez ciała, mówi bez języka, nikt go nie widzi, a każdy go słyszy» (Zbiór, VII)[1]; в о г о н ь («Żyję nie żyję, ale pożeram; całe me życie, że z głodu umieram». Zbiór, VI)[2]; с н і г («Zimą grzeje, wiosną słabnie, latem umiera, w jesieni powstaje». Zbiór, VI)[3]; в і т е р («Nie mam ciała ani duszy, ma natura wilgoć ruszy, a jak zagram na mym flecie, to się wszystko rucha w świecie». Zbiór, II)[4], або руська: «Що без ніг біжить?» (або «Без рук, без ніг двері відчиняє», Чуб. I); г р і м («Що без рук стучить?», Номис); в і т е р, з е м л я і д е р е в о («Одно біжить, друге дрижить, а третє богу молиться», Номис), вкінці в о д а («Одне каже: ходім! А друге (шувар) каже: поклонімося!» Або в формі діалогічній: «Швидка, швидка, куди йдеш?» — питається шувар, а вода відказує: «А тобі, стрижене-мижене, на що?», Номис); с о н ц е («Куди оно?»— «Додому»,— «Відкіль?» — «З дому»,— «Чого?» — «Й само не знає»; або: «Іде лісом — не шелесне, іде водою,— не плюсне»; або вкінці: «Не маю хати, а прецінь виходжу» — всі три у Чуб., 1); ся послідня загадка, помимо неясного означення предмета, здаєсь бути радше антропоморфічною і пригадує подекуди міфологічного бога сонця, котрий щоранку виїздить із золотої палати, хоч давнє міфологічне твердження перейшло тут, як і в многих інших разах, в заперечення. І нарешті м і с я ц ь (в подібний спосіб, як сонце: «Іде лісом — не трісне, іде водою — не плюсне», Чуб., 1). Розуміється, твердячи, що повищі загадки суть взглядно найдавнішим покладом загадок анімістичних, ми зовсім не маємо на гадці тої форми язикової, в якій вони повище подані, т. є. в якій досі переховалися в устах народу. Противно, форма та особливо в деяких загадках (як, напр., в довгій римованій загадці польській о вітрі,

---

[1] Живе без тіла, говорить без язика, ніхто його не бачить, а кожний його чує. Збірник, VII (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Живу не живу, але пожираю, ціле моє життя в тому, що помираю з голоду. Збіриик, VI (*польськ.*).— *Ред.*

[3] Зимою гріє, весною слабне, літом умирає, а восени постає. Збірник, VI (*польськ.*).— *Ред.*

[4] Не маю тіла, ні душі, натуру мою порушує волога, а як заграю на своїй флейті, то рухається усе в світі. Збірник, II (*польськ.*).— *Ред.*

Zbiór, II) есть дуже нова. Ми маємо тут на гадці тільки той світогляд, з котрого вони виплили. Живучі понині форми тих загадок перетворювалися звільна з форм давніших, причім однако ж засадничий в них відбиваючийся світогляд не улягав перетворенню.

До другої, взглядно пізнішої, формації зачислимо загадки так зв. зооморфічні, представляючі сили природи в виді звірів. І так, напр., в виді к о н я представляється сонце («Slepy koń, ale wrotami patrzy». Zbiór, VI)[1] або звізди («У білому (sic!) полі попутані коні: вузлики знати, не можрозв'язати», Номис); в виді к л я ч і — день («Біла кобила всіх людей побудила», Чуб., 1) або мряка («Біла кобила все поле облягла», Чуб., 1); в виді в о л а — місяць («Лисий віл крізь ворота дивиться», Чуб., 1); те саме і в польськім: «Łysy wół przez wrota patrzy». Zbiór, II)[2], день («Сірий віл всіх людей на ноги підвів», Чуб., 1), грім («Заревів віл за сто миль, за сто гір», Чуб., 1; те саме і в польськім: Ryczy wół na sto gór, a na trzysta go słychać. Zbiór, I)[3], мороз («Сивий віл випив води повний діл», Номис; і те саме по-польськи: «Siwy wół wypił wody dół». Zbiór, I)[4]; в виді к о р о в и — ніч («Чорна корова всіх людей поборола», Чуб., 1); в виді т е л я т и — місяць («Золоте теля то худіє, то тиє», Номис) або вогонь («Червоне теля чорну корову (горнець) ссе», Чуб., 1); в виді якогось ближче неозначеного р о г а т о г о з в і р а — місяць («Без рук, без ніг, тільки з рогами, а ходить попід небесами», Чуб., 1); в виді б а р а н а — місяць, а в виді о в е ц ь — звізди («Ціле оболоння овець, а між ними ріжкатий баранець», Номис); те саме і в польській, більше подробицями натиканій загадці: «Na wielkiej łące owiecek tysiące, a pośród łąki rozstajne drogi, a pasterz łysy, czasem ma rogi». Zbiór, I)[5]; в виді ч е р е д и — звізди («Толока не міряна, череда не лічена, а пастух рогатий», Чуб., 1); те саме і в польськім: Zbiór, VI); в виді к у р я т — звізди, а в виді к в о к и — місяць («За горами,

---

[1] Сліпий кінь, але крізь ворота дивиться. Збірник, VI (*польськ*).—*Ред.*

[2] Лисий віл крізь ворота дивиться. Збірник, II (*польськ.*).— *Ред.*

[3] Реве віл на сто гір, а на триста його чути. Збірник, I (*польськ.*).— *Ред.*

[4] Сивий віл, випив води діл. Збірник, I (*польськ.*). — *Ред.*

[5] На великому лузі тисячі овець, а посеред лугу — роздоріжжя, пастух лисий, часом має роги. Збірник, I (*польськ.*).— *Ред.*

за лісами золота квока золоті курятка водить», Номис); в виді к о г у т а, сидячого на вербі,— хмари на небі («Сидить когут на вербі, пустив коси (дощ) до землі», Номис) або вогонь («Сидить півень[1] на осиці підняв догори косиці» (дим), Номис); в виді в о р о б ц я — дим («Летить воробець через хлівець, та все вгору хур-хур», Номис); вкінці в виді неозначеного ближче п т а х а — ніч («Machnął ptak skrzydłem, cały świat zasłonił jednem piórem». Zbiór, VII)[2], хмара («Bez skrzydeł fruwa, bez nóg chodzi», Zbiór, II)[3], або інша: «Co to za ptak, co w powietrzu lata, nie je, nie pije, a używa świata?» Zbiór, VI)[4], сніг («Летить птиця без крил, паде без ніг» і т. д., Номис); або подібна польська: «Leci, leci, skrzydeł niema,— siada, siada, d... niema». Zbiór, I)[5] і вкінці град («Leci ptaszek ponad lasek, otrzepał mu kwiat». Zbiór, I)[6].

Загадки тої групи суть найчисленніші з усіх загадок анімістичних. Цікава річ, що символами явищ природи служать майже виключно, крім кількох загадок, де ними суть якісь ближче не означені звірі або цілі роди взагалі, як, напр., птиця — з в і р я т а д о м а ш н і (кінь 2 рази, кляча 2 рази, віл 8 разів, корова 2 рази, теля 2 рази, вівці 2 рази, череда 4 рази і т. д.), т. є. ті звірі, з котрими чоловік найближче живе, котрих вдачу найліпше знає, і котрі заразом, як нас поучає порівнююча історія первісних релігій, з а й м а л и н а й б і л ь ш е м і с ц е в п е р в і с н і м к у л ь т і з в і р і в (зоолатрії), спільнім в більшім або меншім розмірі всім народам на певнім ступні розвою духового. В тих анімістичних загадках — з виїмком воробця, подекуди також звірини домашньої — не ужито яко символа а н і о д н о г о д и к о г о а б о х и ж о г о з в і р а, хоч в інших, пізніших групах зага-

---

[1] Цікава річ, що в німецькій мові і досі «roter Hahn» [Червоний півень] значить вогонь, пожар.— «Jemandem den roten Hahn aus Dach stecken» — підпалити комусь хату.

[2] Махнув птах крилом, цілий світ заслонив одним пером. Збірник, VII (*польськ.*).— *Ред.*

[3] Без крил пурхає, без ніг ходить. Збірник, II (*польськ.*).— *Ред.*

[4] Що то за птиця, що в повітрі літає, не їсть, не п'є, а світом користується. Збірник, VI (*польськ.*).— *Ред.*

[5] Летить, летить немає крил, сідає, сідає с... немає. Збірник, I (*польськ.*).— *Ред.*

[6] Летить пташка понад лісок, обтрусила йому цвіток. Збірник, I (*польськ.*).— *Ред.*

док, особливо представляючих витвори рук людських, знаряди домашні і т. д., дикі й хижі звірі уживаються яко символи досить часто.

Переходимо вкінці до третьої групи загадок анімістичних, маючих своїм предметом сили природи, а іменно до групи а н т р о п о м о р ф і ч н о ї, т. є. уживаючої символами до представлення сил і явищ природи людей і людських відносин. Ще раз надуживу тут терпеливості читателів рядом цитат. І так, з в і т ц е м порівнюється сім в дусі давніх міфологій (Οὐρανὸς — πατήρ, Ζεὺς— πατήρ[1], інд. Dyauh-pitāv,[2] лат. Jupiter[3] і т. п., небо, а з м а т і р'ю — земля («Тато високий, мама широка», Чуб., 1); а в польськім: «Ojciec strzela — nie nabija» (спускає дощ), «matka zjada — zębow nie ma». Zbiór, I); з в і т ц е м також порівнюється вогонь, а з с и н о м — дим в однакових у обох народів загадках («Ще ся батько не народить, а вже син по світі ходить», Чуб., 1; «Ojciec się rodzi, a syn po dachu chodzi». Zbiór, I)[4]; з с и н о м землі порівнюється також вода («Мама широка, син скручений», Чуб., 1), а з н е в і с т к о ю — ніч («Син скручений, невістка сліпа», Чуб., 1). Крім того, представляється дим яко с и н груби і брат комина («Мама грубуля, дочка грубуля, а син кучерявий», Чуб., 1). В виді п а н н и представлене сонце («Stoi panna na dworze, a jej warkocz w komorze». Zbiór, II,— і в руській загадці про сніг, мороз і сонце: «Летить птиця без крил, паде без ніг, зварив кухар без вогню, з'їла пані без рота», Номис), місяць (загадка тотожна з вищенаведеною польською: «Сама панна на дворі, а сукня в хаті», Чуб., 1), а вкінці зоря порання в наведеній вже попереду загадці: «Зоря зоряниця, красная дівиця, ключі погубила, сонце вкрало». Всі ті загадки тим характеристичні, що своїми символами уживають категорій з життя родинного: отець, мати, син, невістка, панна. Друга, менша (і певно пізніша) часть належачих до сеї групи загадок уживає символами категорій з життя суспільного, хоч ще не дуже зрізницьованого. І так, з б а г а ч е м порівняне єсть сонце, а зо с л у г о ю — місяць («Pole niewymierzone, bydło niezliczone, parobek rogaty, a gospo-

---

[1] Уран — Батько, Зевс — батько (*грецьк.*).— *Ред.*

[2] Діани батько (*лат.*).— *Ред.*

[3] Юпітер (*лат.*).— *Ред.*

[4] Батько народжується, а син по даху ходить. Збірник, I (*польськ.*).— *Ред.*

darz bogaty». Zbiór, VI)[1]. З пастухом-наймитом порівнюється і далі ще місяць кілька разів, а крім того раз з чумаком в загадках попереду вже цитованих. Дальше порівняний єсть раз місяць з гостем (в староруських «былинах» гость значить стільки, що купець, загалом проїздячий чужоземець) в руській загадці: «Приїхав гість, та й став на міст, розпустив коні по всій оболоні» (Номис). З кухарем порівняний єсть мороз («Варив кухар без вогню», Номис), а з косарем — блискавка в досить неясній, а може хибно записаній загадці у Номиса: «Як був маленький, в кутку сидів, а як виріс, пішов косити». Вкінці яко незнаний, таємничий прохожий або злодій представлений єсть вітер: «Прийшов хтось та й взяв щось, пішов би за ним, та не знаю за ким» (Номис).

Отсе ми зібрали більше-менше всі загадки анімістичні о силах і явищах природи, вибрані з вищенаведених збірників. Відносно до значного числа загадок загалом, і навіть загадок анімістичних в особенності єсть їх досить мало,— і то також свідчить, що маємо в них перед собою дуже стародавні і дуже цінні останки первісного, анімістичного світу наших предків.

V

На закінчення ще кілька заміток.

З поданого повище збірника читателі легко можуть переконатися, що як, з одного боку, самі ті сили і явища природи, котрі в загадках під різними видами представляються, суть загалом всесвітні і всім народам на кожнім ступні розвою впадають в очі, так, з другого боку, суть вони дуже нечисленні (в наших загадках єсть тих «основних предметів» всього 20 на 66 загадок). Дальше також і число тих образів або символів, під якими в загадках сили і явища природи представляються, єсть дуже ограничене, так як ограничене було життя, а затим і убога була фантазія первісного чоловіка. Таких — що виразимося терміном в нашім случаї не досить докладним — предметів comparationis[2] находимо в наших загадках: 14 з світу

---

[1] Поле неміряне, худоба нелічена, парубок рогатий, а господар багатий. Збірник, VI (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Порівняння (*лат.*).— *Ред.*

звірячого і 12 категорій людських, разом затим предметів до порівняння 26 на 20 предметів порівнюваних і 66 загадок, від котрої цифри однако ж треба відтягнути 12 загадок не ясно анімістичних, в котрих дане явище не порівнюється з нічим, але попросту представляється яко наділене власним індивідуальним життям. Очевидна річ, що тих тут цифер не можна ужити до звичайного комбінаційного рахунку, бо в такім разі число комбінацій було б величезне; але ж треба зважати, що одне і те саме явище надається до порівняння заледво з кількома предметами, часом тільки з одним, а затим число комбінацій вже з самої природи діла мусить тут бути досить ограничене. І так, найбільше число комбінацій має місяць (10), дальше йдуть: сонце (7), звізди (6), вогонь (5), небо і дим (по 4), ніч, вітер, хмара, роса (по 3), земля, день, мла, грім, дощ, сніг, мороз (по 2), вкінці блискавка, град і відголос (по одній комбінації). Не диво затим, що при такім ограниченім числі предметів загадки анімістичні мусять мати характер більше межинародний, загальнолюдський, більший процент їх мусить бути коли вже не однаковий щодо виражень і зворотів характеристичних, то бодай щодо засадничих виображень і символів. Жаль, що, не маючи під рукою збірників загадок інших, неслов'янських народів, ми не можемо того нашого твердження поперти фактичними доказами. Подаємо його затим наразі як гіпотезу, котра чейже вкаже іншим дослідникам, що живуть в щасливіших обставинах під взглядом нагромадження матеріалу, дорогу до дальшого слідження.

Язикова сторона тої групи загадок не представляє спосібності до ніяких значніших уваг, уже хоч би для того, що вони по більшій часті дуже прості, що майже нічого або дуже мало в них полягає на самих виразах, а зате все майже на протиставленні двох відмінних від себе світоглядів. Інші, пізніші і штучніші, загадки суть далеко цікавіші під взглядом мови і фразеології, але о них хіба вже колись іншим часом.

«РУСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ» НОВА СЕРІЯ, ТОМ ПЕРШИЙ.

Твори Володимира Навроцького*, видання посмертне з портретом і життєписом.
Заходом «Етнографічно-статистичного кружка»*. Том 1.

Під таким заголовком вийшла іно що спора книжка ($16\,^1/_2$ арк. друку), містяча в собі 13 більших або менших праць пок[ійного] Навроцького, відносячихся до нашого краєзнавства, етнографії і літератури. Значна часть тих творів, іменно 8 сатир, 14 приказок, 5 уривків географічних і етнографічних і 6 проб поетичних, перепи-сані видавцем з автографів покійника, переданих в його розпорядимість родиною автора. З-поміж праць, уже пе-чатаних в давніших періодичних видавництвах, особливо цікаві будуть для читателів: «Visum Repertum»[1], прекрас-ний очерк сатиричний, в значній часті перепечатаний пок. Барвінським* в фейлетоні «Діла» в статті «Пам'яті найлучшого друга», дальше «Руська родина, географічний обзір землі, заселеної русинами» — перша печатана праця Навроцького і заразом перша проба зложення одноціль-ної географії Русі-України. Не менше цікаві будуть: резюме статті Драгоманова о малорускій літературі*, печа-таної в італьянській «Rivista Europea»[2], і оцінка першого тому критичного видання наших історичних пісень*, доко-наного професорами Антоновичем і Драгомановим. Особ-ливо в першій з тих статей міститься багато подрібностей і замітoк, дуже цікавих і важних для кожного, хто інтере-сується історією нашої літератури і суспільності. Окрасою сього тому творів Навроцького есть прекрасна і основна біографія Навроцького, хоч і подані в ній тільки факти

---

[1] «Відкритий винахід» (*лат.*).— *Ред.*
[2] «Європейський огляд» (*італ.*).— *Ред.*

з його личного життя, а факти з його життя публічного автор (Остап Терлецький) залишив до пізнішого, обширнішого оброблення. Другий том, котрий містити буде найважніші (економічні і політичні) праці Навроцького, а також його листи (з винятком уступів о справах родинних і приватних), обійме около 30 аркушів печаті; при нім поміщений буде і портрет писателя. Печатання другого тому зачнеться зараз*, як скоро тільки з розпродажі першого тому вплинуть фонди, потрібні на покриття коштів другого тому.

МАРІЯ БАРТУС*

В неділю, д[ня] 4 жовтня, проводили її до тихого пристанища всіх скорбних, труждающихся і обремененних. На чолі походу співали священики по-латині; за домовиною кількатисячна проводжаюча громада, зложена переважно з женщин, розмовляла стиха о своїх ділах, сміялась та гуторила; тільки на немногих лицях видно було печать задуми, навіяної видом смерті. Над гробом промовили два літерати зовсім не по-літературьки, і один нелітерат от так собі. У всіх трьох бесідників на умі була політика; про помершу не вміли навіть сказати: де вродилась, де вчилась, що робила в житті, як терпіла і як умерла. Я підозріваю, що жоден з них і не читав уважно її віршів, за котрі величали її пустими, конвенціональними фразами. Чи хто-небудь, крім рідної матері, сплакав за нею,— не можу сказати. Холодом навіяні були похорони «найсимпатичнішої поетки польської», як виражались шумно похоронні афіші.

Важкі, болющі чуття будились в моїй душі на вид того похорону. Ось дівчина, обдарована без сумніву талантом поетичним, з живою і чуткою душею, не знаходить в житті нікого, хто зумів би направити її думку і фантазію на відповідну дорогу, а зато попадає під вплив доживаючих свого віку прихильниць старого романтизму нижчого, містичного сорту і починає переспівувати на новий лад старі, давно пережиті і забуті пісні, робиться епігоном тої школи, котра, здавалось, вимерла безпотомно. Талант її, замість порушити суспільність на грунті живих, сучасних інтересів, замість попхнути її на нові дороги поступу, знання і братання, марнується в нужденних одах на честь св. Яна з Дуклі та в архіромантичних поемах в роді «Cza-

rodziejskiej fujarki»[1], де крихітка здорового поетичного змісту тоне в буйних наростах романтичної фразеології. А лихо звідси пливе подвійне. Одне те, що на такі марниці тратиться все-таки сила, жива сила, піднесена ще високим ідеалізмом і запалом, властивим женщині, сила, котра, в іншім напрямі йдучи, могла б багато доброго сім'я кинути в польську суспільність. А друге те, що й та суспільність не набирає інтересу до тої самої сили, і поетка трагічним способом нидіє і пропадає в тій тяжкій і безплідній боротьбі. Бути мучеником хибної, пережитої вже ідеї, се ж хіба найсумніша доля, яка може випасти в уділі чоловікові.

Але все те не є каменем, киненим на свіжу могилу. Що ж вона винна, що для свого таланту не найшла підмоги, проводу, що доля казала їй уродитись у Львові, серед тої часті польської суспільності, котра з самої конечності хворує на внутрішню фальш і пустоту, котра, не маючи здорового, питомого кореня в окружаючім народі, мусить бути призраком, мусить годуватися мріями, фантазією та містикою? Але мені хотілось би кинути докором на ту публіку, що йшла за її домовиною. Адже ж бл[аженної] п[ам'яті] Марія Бартус була кровним витвором її поглядів і уподобань! Чом же ж та публіка показалась так рівнодушною і безучасною для свого власного витвору? Чом не піддержала її за життя, хоч знала, що вона живе в крайній нужді з старою матір'ю, що помимо слабого здоров'я мучиться учительством по селах, перекидувана з місця на місце? Чом не запомогла її, коли почула о її недузі, о її конанні w stosunkach mniej niż skromnych[2]. Адже ж єсть у Львові якесь «Koło wzajemnej adoracji»[3] чи ні, «Koło literackie»[4]*, котрого секретар п. Белза* видавав навіть збірник поезій покійної, що розійшлись аж в двох виданнях. Чи те «Коло» не чулося в обов'язку допомогти бідній поетці, поки ще була здоровою, запевнити їй удержання з її праць літературних і не пустити її на село на трудне поле вчительства, де нажила сухіт? Чи те «Коло» не повинно було бодай по невчасі, в пору її смертельної недуги, запомогти її і не дати їй бодай вмерти

---

[1] «Чародійної сопілки» (*польськ.*).— *Ред.*
[2] У менш ніж скромних обставинах (*польськ.*).— *Ред.*
[3] «Коло взаємного обожування» (*польськ.*).— *Ред.*
[4] «Літературне коло» (*польськ.*).— *Ред.*

«w stosunkach mniej niż skromnych»? Надто вже дешевий був той вінець, котрим те дешеве «Коło» думало сповнити свій обов'язок для померщої. Се вінець ганьби для нього і для цілої нашої польської суспільності.

«Kurjer Lwowski»* в н-рі 275 з д. 5-го жовтня, а за ним стереотипово, краденим способом і всі прочі львівські польські дневники в посмертнім відзиві о Марії Бартус виписали ось які слова: «Мужество і супокій помимо того (т. є. помимо безучасності людей) не покидали її до послідньої хвилі, чого найліпшим доказом отсей стих, написаний недавно і ніде досі не печатаний:

Do śmierci
Przybliż się bladal Przybliż cichal
Odsłón twe lica, spokojem pięknel
Ludzkość cię cała z trwogą odpycha —
Ja się nie zlęknę,
Chociaż nie wierzę, by twoja ręka
Do złotych niebios wiodła podwoi,
Wierzę, że w grobie ból nie nęka,
Ciszą się koi...
Wierze, że losu wściekłość bezsilna
Do walk daremnych tam już nie zbudzi.
I że cieplejszą ziemia mogilna
Od... serca ludzi[1].

«Мужество і супокій» — в тім визнанні про «даремну боротьбу» і про те, що «земля могили тепліша від серць людських»!

Хто вміє розрізнити голос щирого, природного чуття від декламації комедіанта, той, певно, признає, що в тім віршику звучить далеко більше гіркого докору і безнадійної розпуки, ніж «мужества і супокою».

---

[1] До смерті
Наблизся бліда, наблизся тиха!
Відкрий своє спокоєм прегарне лице!
Людськість вся тебе з тривогою відпихає —
Я ж не злякаюся,
Хоч і не вірю, щоб твоя рука
Вела до золотих небесних брам,
Але вірю, що в могилі не мучить біль,
Вгамовується тишею.
Вірю, що безсильна лють долі
Більше не збудить до даремної боротьби,
І що тепліша земля могильна
Від сердець людських (*польськ.*).— *Ред.*

ZARYSY RUCHU LITERACKIEGO RUSINÒW.

«Ateneum», 1885, czerwiec, lipiec i sierpień.

Під таким написом помістив поважний варшавський місячник досить обширну хроніку (студією звати її не можна), в котрій безіменний автор, як каже редакція, «один із знатніших писателів українських»* коротко, в ряді очерків перебігає цілу історію нашого письменства від кінця XVIII віку, т. є. від часу відродження нашої народної літератури. Очерки ті, котрі, як ми чули, багато утерпіли від варшавської цензури, писані без претензії ані на повноту, ані на докладність фактів, ані на вірність критичного суду. А жаль великий, бо коли вже автор задумав розвивати перед очима польського читателя ширший образ нашого письменницького руху, то повинен був зробити се як слід, а не наражувати себе і всіх українських літератів на такий, напр., суд, який видала о початку його праці варшавська «Prawda»* (ч. 28), пишучи, що «вже в початку здужав автор виявити прикмету, спільну майже всім публіцистам і історикам (?) українським, зовсім впрочім природну при існуючих обставинах (?) — недостачу критицизму і пересадність похвал».

Подавши на вступі короткий очерк духової історії України в XVII і XVIII століттях і випливаючу з неї, як також і з посторонніх впливів, конечність народження нової, чисто народної руcько-української літератури, автор в перших семи очерках розказує головні дані про життя та літературну діяльність Котляревського, Гулака*, Гоголя-батька*, Квітки, Боровиковського, Бодянського і др., про перші збірники пісень народних і про відродження народне русинів галицьких (не без помилок). В VIII розділі річ іде про Шевченка, о котрім, крім звісних уже даних життєписних та бібліографічних, автор не зумів не

то що сказати якого-нєбудь свого суду, але навіть не зібрав систематично і не зложив в одну стрійну цілість і тих судів, які досі були про Шевченка і його поезію висказані найкомпетентнішими критиками і ученими. Для нас, галичан, нового тут всього лиш то, що слова пок[ійного] Костомарова, висказані 1871 в незвіснім у нас виданні «Поезія слов'ян»*, стор. 159—161: «Єсли коли-небудь потомки народу, довго нещасного, понижуваного, навмисне позбавленого прєсвіти, дійдуть до уживання повної свободи і всіх здобутків людської цивілізації, то доля, яку пережили їх прадіди, жити буде в споминах внуків, і при тім з пошаною згадувати будуть ім'я Шевченка, котрий виспівав муки тих прадідів, шукав для них свободи родинної, суспільної, духової, разом з ними і за них терпів душею і тілом, терпів думою і ділом».

В дев'ятім розділі говорить автор про Куліша; біографія дуже побіжна і уривкова, суду о творах Куліша майже ніякого, окрім хіба слідуючого цікавого суду о поезіях: «Поезії Куліша «Досвітки» і «Хуторна поезія» цікаві для бібліографа, але поетичного нема там нічого, ані рими(?), ані чуття, ані тепла, не говорячи вже про вітхнення, бо віє з них холод, як від морозу зимового». Суд такий будь-що-будь нам видається несправедливим: і в «Досвітках» (гл[яди] деякі уступи поеми «Настуся») і навіть в «Хуторній поезії» стрічаємо проблиски правдивого таланту поетичного і сильного, хоть, звісно, не радісного чуття, а при тім форма віршова в «Хуторній поезії», хоч нехай собі наш автор говорить що хоче, єсть майже бездоганною, стих немов з міді кований. Наведемо для приміру хоч би отсю строфу, відслонюючу темне нутро душі Кулішевої.

На мій первоцвіт вдарили морози,
Заціпило мені від холоднечі,
Не докотившись, застигали сльози,
В сумне стогнання оберталась речі.
(«Хут. поезія», стор. 51—52).

Такі слова на старості літ пишуться кров'ю, а сього не слід би забувати критикам, висказуючим поспішно подібний суд, як автор статті в «Ateneum». Розділ X розказує коротко про долю української літератури після першого погрому в 1847 році*, про її розбудження в р. 1859—1863, часи «Записок о Южной Руси» і «Основи». Дальше слідує коротенька характеристика Марка Вовчка, о котрого

довших повістях «Три долі» і «Інститутка» автор каже, що «проба (писати довші повісті) не удалася, особливо «Три долі» подібні більше до мелодрами французької з XVIII віку, ніж до повісті з життя народу українського». Суд той мусимо признати зовсім невірним. «Інститутка» поперед всього належить до найкращих перел нашої літератури, а «Три долі», хоч нижче стоять під зглядом змісту, то зато під зглядом солодкозвучності і мелодійності мови належать, сказати б за Красінським*, «do cudowności naszego języka»[1]. Що ж тикаєсь змісту, то хиби їх — якийсь містицизм і намагання малювати ідилію серед тяжких кріпацьких обставин. Але і містицизм, і той фантастичний елемент, вплетений в реальне життя, не мають зовсім нічого спільного з якоюсь «французькою мелодрамою XVIII віку», про котру, правду кажучи, історія французької літератури нічого не знає. Автор, мабуть, чув щось про французьку «comédie larmoyante»[2] (плаксиву, сентиментальну комедію) і прийняв її за мелодраму (т. є. драму зо співами). Але, як сказано, ані сюжет, ані опрацювання «Трьох доль» не має найменшої спільності з жодною із тих французьких плаксивих комедій[3].

В тім же розділі коротенька характеристика Данила Мордовця*, про котрого послідні твори говориться: «Автор немов сміється; оповідання свої заправляє ніби (?) гумором українським, свіжим, здоровим і дуже милим, але серед сміху гумориста видно спливаючі з очей старця на сиву бороду палячі сльози болю». Тут же й коротенька характеристика Стороженка.

Розділи XI і XII посвячені Галичині. Автор коротко згадує про розбудження літературного життя в Галичині в 1848 році і його пізніший упадок, про діяльність Зубрицького* (котрого несправедливо називає руським писателем, хоч Зубрицький писав зразу по-польськи і по німецьки, а опісля по-російськи, але по-руськи ніколи), Дідицького і оснування «Слова», дальше про початок українофільства в Галичині, про заложення «Вечерниць»*, «Мети»* і «Русалки»*, вкінці про дальшу боротьбу га-

---

[1] До чудес нашої мови (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Плаксива комедія (*франц.*).— *Ред.*

[3] Англійсько-французька плаксива комедія (бо початку її треба шукати в Англії) знайшла, не знаємо, чи свідомий, чи несвідомий відголос в іншім, далеко вище ціненім творі нашої літератури, в одній із поем Шевченка, о чім при спосібності поговоримо.

лицьких партій аж до посліднього часу, характеризуючи за тим організаційну діяльність народовців.

В розділі XIII автор вертає назад на Україну і подає життєписний та бібліографічний очерк праць О. Конись-кого. В слідуючім розділі іде знов очерк про Федьковича, дальше (розд. XV) згадка про звісний антракт в україн-ській літературі (1864—1874)* і короткі характеристики Старицького, Нечуя-Левицького та Мирного; сьому по-слідньому автор признає «менший запевно талант» від Левицького! Розділ XVI коротенько говорить про другий антракт в укр[аїнській] літературі 1876—1881* а взглядно триваючий і досі з малими lucida intervalla[1]. До таких lucida intervalla серед сучасної тьми літературної автор зачисляє «Ворскло»* Щоголева, котрому посвячує осібний розділ.

Розділ XVIII містить коротку характеристику пок. Бар-вінськогс, котрому автор признає «великий талант радше публіцистичний, ніж літературний». Розділ XIX харак-теризує писательську діяльність Ів. Франка. розд. XX — українську і галицьку літературу драматичну і театр; розд. XXI — українську музику, розд. XXII — літера-туру популярну і праці тов[ариства] «Просвіта»; розділ XXIII — діяльність тов[ариства] ім. Шевченка, котре, по його думці, повинно би взяти на себе видання «Руської бібліотеки»*; в кінці розділу XXIV згадує про новіші праці над етнографією і язиком руського-українського на-роду, при чім кілька слів посвячує словареві Желехів-ського*.

Загалом сказати треба о «Zarysach ruchu lit. Rusinów», що властиво про «рух», т. є. про хід, зв'язок і ріст певних ідей, певних напрямів літературних там і мови нема. Автор не вміє навіть дібратися до провідних ідей у кож-ного поодинокого писателя, не вміє короткими а пластич-ними словами охарактеризувати певний напрям, навіть певний поодинокий твір. Критика його обертається в утер-тих загальниках; закиди, які робить поодиноким авторам або творам, дуже плитко подумані, дрібничні і казуїстичні (напр., пишучому сі слова закидає уподобання в надто частім цитуванні Щедріна!). А вже ж о галицьких літера-турних відносинах пописав автор таке, що аж сором. Зга-даємо тільки о таких курйозах, як зачислення Ількевича*

---

[1] «Світлими прогалинами» (*лат.*).— *Ред.*

та Могильницького до «общерусів» або названия Гушалевича музикальним композитором! Автор, котрий без церемонії п. Українцеві (Драгоманову) закидає малу знайомість фактів, був би, певне, не понаписував таких курйозів, коли б був прочитав уважно бодай праці того самого Українця о Галичині, печатані в петербурзьких журналах «Вестник Европы» та «Дело»* і в передмові до київського видання повістей Федьковича*.

Думки свої про руcько-українське письменство резюмує автор при кінці в ось яких словах: «З тих очерків пізнати можна дві характеристичні признаки руcько-укра[їнської] літератури. Представники мислі народу малоруського держаться твердо засад національно-демократичних і в протягу цілого століття не зверталися майже ніколи на сторону реакції (?), держалися дороги поступу поровень з думкою європейською, а понад все змагають до освіти і розвою свого народу і його культури. По-друге, помимо окружаючих обставин, загалом неприязних, література малоруська розвивається дальше з раз прийнятім напрямі, що все, по нашій думці, знаменує її жизненність і обіцює їй блискучу будущину серед племен слов'янських».

РУСЬКИЙ ТЕАТР У ГАЛИЧИНІ[1]

Перших початків руських представлень театральних в Галичині[2] шукати треба майже рівночасно з першим розбудженням народної літератури під кінець

---

[1] Статейка ся, в початку біжучого року написана по-польськи, печатана була в 29-ому н[оме]рі варшавського тижневика «Prawda», відки скороченим перекладом подав її п. Франтішек Ржегорж* по-чеськи в однім з послідніх н[оме]рів «Slovanskeho Sbornika»*. Доповнену і поправлену подаю її руським читателям.

[2] Чи і які зачатки представлень театральних були давніше між нашим галицько-руським народом, напевно не знаю. Про «вертеп», з котрим ходжено колядувати на різдвяні свята, я чував по наших селах і з оповідань мого пок[ійного] батька (умер в р. 1864), можу догадуватися, що до тих вертепів нав'язувались якісь зав'язки драми, якісь розмови та гри. Вертеп той містив в собі подвижні фігурки, котрі по переколядуванні релігійної пісні один з колядників виводив по парі на стіл, де вони «танцювали», а він «приговорював». І тепер ще по наших селах ходять інколи з вертепом, але вертеп той, виліплений з кольорового паперу на подобу шопи і освітлений маленькою свічкою, містить в собі недвижні, поприклеювані до дна фігури, чи радше наліплені на тектурку малюнки пресв. діви з дитятем, св. Осипа, вола і осла, пастирів, трьох царів і т. ін. Далеко більше слідів різдвянської драми, хоч виключно майже польської, осталось по наших містечках. В різдвяні свята збирається партія молодих людей, звичайно ремісників, «ходити з Геródами». Перебираються одии за Ірода-царя, другий за ангела, за чорта, за смерть, за трьох волхвів; однако ж головною фігурою єсть Берда, фігура гумористична, представляюча лінивого, оспалого, ласого на їду та напитки блазня, котрий при нагоді так великого свята тільки хіба користає, що (крім їди і напою) дістає в кожній хаті значне число штурханців. Одіваєсь він в кожух, волосом наверх, в руках у нього величезна палка. Крім тих перебраних, ходить ще кілька неперебраних, котрі співають пісні релігійного змісту. По вході у хату звичайно співається пісия (польська), по чім починається гра. Ходу діалогів (подекуди віршованих) не тямлю, хоч думаю, що можна би

четвертого десятка літ сього століття — в гр[еко]-к[атолицькій] семінарії духовній. В році, мабуть, 1838 ректором тої семінарії зістав чоловік, котрого ім'я незатертими бук-

---

ще записати їх де-небудь по наших містечках. Тямлю тільки, що під час бесіди Ірода, котрою починається драма, Берда завалюється в кут і починає хропти; котрийсь з граючих підходить до нього і його власною палкою лупить його голосно по кожусі, приговорюючи:

Wstawaj, Berdo, bóg się narodził!
[Вставай, Бердо, бог народився (*польськ.*).— *Ред.*]

Берда

Nie wstaję, bo się boga boję!
[Не встаю, бо бога боюся (*польськ.*).— *Ред.*].

Жид (також гумористична і штурханці відбираюча фігура) розмовляє з Іродом; той згадує йому про трьох царів, що їхали шукати новонародженого царя жидівського.

Жид

Aches mir, aches mir, wuni wu mnie byli,
Złote, miry i kadzidły trzy funty kupili.
[Ах, лихо мені, ах, лихо мені, вони в мене були,
Золота, мірри і кадила три фунти купили (*польськ.* з *євр.* жаргонізмами).— *Ред.*].

Виступає ангел і віщує Іродові, що Христос народився; Ірод в страху, каже різати дітей віфліємських. Виступає чорт і віщує йому за те пекельну кару; Ірод починає страшно дрижати і кричати. Входить смерть з косою; Ірод зразу хоче з нею боротися, відтак просить її о помилування, обіцяє їй всі свої скарби, але вкінці таки погибає. Чорти виволікають його в кут. Аж тепер ободрюється Берда, котрий досі весь час тремтів зі страху і показував найдивовижніші гримаси. По відході чортів хапле він свою палицю і, розмахуючи нею, грозить чортам:

Jak was zaczne moim kijem łatać,
To będziecie od ziemi aż do nieba skakać.
[Як почну вас своїм кием латати,
То будете від землі до неба скакати (*польськ.*).— *Ред.*].

Цілу ту гру закінчує знов хоровий спів релігійної пісні і учта колядників. «Героди» ходять від хати до хати, звичайно поряд кілька ночей і днів, поки не обійдуть ціле передмістя, в кожній хаті радо принимані, угощувані і обдаровувані. Отсе і все, що я затямив про останки різдвяньскої драми в Дрогобичі з літ 1864—68, коли я, ученик нормальної школи, жив там у столяра Гучинського. Але тоді вже ходження з «Геродами» було доволі рідке, і мені не лучалось самому бачити «Геродів» в акції, так що повищі уривки знаю тільки з оповідання. Знаю також, що і по містечках був звичай ходити з вертепом, котрий тут звався «бетлєй»; був се рід маріонеткового театру, але представлень тих маріонеток мені також не лучилось бачити.

вами записане в історії народного відродження галицької Русі — о. Григорій Яхимович*. Семінарія містила в своїх мурах під той час найліпші сили духові. Відти іно що вийшли Шашкевич і Вагилевич, тут були ще Головацький, Могильницький, Козанович*, Мох*, Устиянович, Вербицький*, Шухевич, Скоморовський і багато других, що опісля позанимали більше або менше видні становища чи то в руській літературі, чи то в житті публічнім. Було між ними кілька непослідніх талантів акторських, котрі з-поміж тісних мурів силою рвалися на прилюдне видовисько. Особливо відзначалися Мох, Кашубинський і Твардієвич. Талант їх, стіснений строгою семінарською, майже монастирською дисципліною, проявлявся тільки случайно, в імпровізованих діалогах характеристичних, котрі попросту очаровували цілу семінарію і становили на цілі тижні зміст розговорів. Але давнішому ректорові о. Теліховському і того було забагато, то ж старався по можності і в тім взгляді стісняти питомців. Аж коли на ту гідність іменовано Яхимовича, чоловіка з непослідньою світською наукою (обіч доктора теології, був він також доктором філософії), заблисли в семінарії кращі хвилі. Бо не тільки що не заборонював такої невинної розривки, як ті імпровізовані діалоги (напр., між хлопом і жидом, між торговцем і хлопом на ярмарку), але сам з свого боку дав товчок до устроювання правдивих представлень театральних. Грано штуки переважно польські, бо мовою товариською в семінарії, а навіть на казальницях, була польська. Доперва Яхимович запровадив виклад церковного язика і обряду і заохочував питомців читати книги церковні[1]. Під впливом тої реформи дуже природним способом впав хтось на думку представити в живих типах і образах народне весілля руське з його безчисленними обрядами і чудовими піснями. Се видовище зробило дуже сильне враження на молодих питомців, хоч була се ледве чи не послідня проба семінарського «театру». По чотирилітнім ректораті, д[ня] 21 падолиста 1841р., Яхимович уступив, зіставши єпископом помпейополітанським in partibus[2] і суфраганом львівським, а разом з ним уступив також той свобідніший,

---

[1] Стефан Качала. Згадка за бл[аженної] п[ам'яті] Григорія Яхимовича, митрополита Галицької Русі, виголошена в Тернополі 1865. Львів, 1868, стор. 5.

[2] Серед невірних (*лат.*).— *Ред.*

ліберальний дух з семінарських мурів; давні переслідування за куріння люльки і «перебирання» почались наново[1].

Але та коротка ясніша хвиля в історії гр[еко]-к[атолицької] семінарії не минула без сліду для руської літератури і театру. Любов до театральних видовищ, раз розбуджена, не пропала. Один з їх найгарячіших любителів, Рудольф Мох, скінчивши семінарію і зіставши сільським душпастирем, видав 1849 року написану, очевидно, давніше першу пробу руської комедії п. з. «Справа в селі Клекотині». Не єсть се зовсім штука драматична, правильно збудована і для театру призначена, але радше діалогована історія одного дня в галицькім селі за часів панщини. Нема тут поділу на акти і сцени, річ ціла діється в корчмі, але мимо того досить тут руху і акції, діалог дуже жвавий і дотепний, досадно малює життя, погляди і терпіння сільського народу в Галичині в тій нещасливій добі. Немов в калейдоскопі пересуваються тут перед нашими очима численні постаті сільських баб і мужиків, війта, присяжного, жидів, вояків,— а все те схоплене дуже вірно і віддане з грубуватою не раз, але завсігди реалістичною, правдою. Додати до того ще треба, що стих того утвору ядрений, повний зворотів народних і, як на ті часи, гладкий і вироблений. Чи був той твір коли-небудь ставлений на сцену, на що ще й тепер з многих взглядів заслугує і до чого по доконанні деяких змін досить добре міг би бути прикроєний,— про те не маємо ніякої відомості.

Другий учасник театру семінарського, Келестин Скоморовський (Долиняненко), майже в тім самім часі працював над перекладанням з великоруської мови трагедії Хомякова «Єрмак»: переклад той, доконаний неримовим п'ятистопним ямбом, зістав напечатаний в тім же 1849 році. Третій учасник того ж театру семінарського, Іван Айталевич Кобринський*, видав рівночасно ще одну драматичну п'єсу на руській мові — водевіль (радоспів) «Козак і охотник», перероблений мабуть з французького. До того самого розряду переробок належить також поміщена зразу в часописі «Пчела»* 1849 р., а відтак видана осібно, переробка Мольєрової комедії «George Dandin»[2], приноровлена

---

[1] Уступ сей про театральні представлення в руській семінарії оснований на оповіданнях свідків-очевидців: о. Варанучинського з Прошви і пок[ійного] о. Чапельського з Добрівлян.

[2] «Жорж Данден» (*франц.*).—*Ред.*

до галицького життя початкуючим ще тоді писателем Іваном Наумовичем п. з. «Гриць Мазниця. Із французького на язик малоруський переложена», а для нас особливо з того взгляду цікава, що поміж поодинокі акти переводчик повставляв свої власні ліричні інтермецца. Розуміється, що ні одна з тих праць властивої сцени ніколи не побачила.

А прецінь рік 1848 і на тім полі зробив рішучий початок. В тім-бо році відбулося перше публічне представлення театральне руське, і то в Коломиї, де в ту пору працював один з вельми заслужених в ділі нашого народного розбудження мужів о. Верещинський*, під той час предсідатель окружної «Ради руської». Обік нього бачимо в Коломиї щирих руських патріотів: Дрималика* і о. Озаркевича*. Сей послідній, мабуть, піддав думку загрівати духа народного сценічним представленням деяких руських п'єс; він і приладив для коломийської сцени дві найдавніші, а неув'ядаючі квітки української драматургії «Наталку Полтавку» і «Москаля-чарівника» Котляревського, а опісля також Квітчине «Сватання на Гончарівці». В грудні 1848 р. відбулося перше представлення «Наталки Полтавки», котрій о. Озаркевич дав назву «На милування нема силування» (під такою назвою вона була і напечатана того ж року в Чернівцях). Хто були аматори, граючі на сцені, ми не могли довідатись, так як о тім першім руськім представленні ніде не довелось нам вичитати докладної вісті*, і навіть дати його не знаємо. Знаємо тільки з оповідання, що публіка руська, зложена, як виражались поляки, «z popów i chłopów»[1], з великим восторгом повітала рідне слово, роздаючеся з сцени, за кожним уступом обсипала граючих безконечними оплесками, а коли представлення скінчилося, притьмом забажала побачити автора, не знаючи о тім, що той давно вже умер і то аж в Полтаві. Коли помимо вияснювань деяких людей оплески і викликування «Автор! Автор!» не переставали, виступив вкінці один з акторів, хотячи витолкувати клопітливе положення, але публіка не дала йому прийти до слова — мусив прийняти ті овації, котрі призначені були для небіжчика Котляревського. З тої забавної сцени зродилася опісля жартівлива поговірка, що «Котляревський 1848 року в Коломиї був».

---

[1] «З попів і хлопів» (*польськ.*).— *Ред.*

Се перше представлення було немов іскра, підпалююча ватру. Не тільки коломийська публіка домагалась чимраз нових представлень (друге зряду відбулося «в вівторок по Михайлі» на дохід Головної руської ради і принесло 100 зр. чистого доходу[1]), але й по інших містах і містечках почали організовуватися аматорські трупи для руських представлень. Штуки Котляревського давано по кілька разів у Львові і Перемишлі (в сім послідним на дохід «Матиці руської»*), попереджаючи представлення театральне відспіванням Гушалевичевої пісні «Мир вам, браття»[2]*, котра в ту пору, випливши з природного антагонізму «мирних» русинів до «ворохобних» поляків, сталася немов якимсь гімном народним.

Але запал той недовго тривав. Урядова реакція придавила й живі почини духового життя русинів. Після 1850 року життя те, не без вини і самих провідників Русі, звільна завмирає. «Зоря галицька» швидко сходить з первісної народної дороги; рівночасно з псуванням в ній народної бесіди псується до non plus ultra[3] її зміст. Про театр, як і взагалі про живі духові і матеріальні потреби народу, забуто. «Зоря галицька» перепечатує нужденні елюкубрації російські якихось писателів з-під темної звізди, в роді трагедії «Немира»*. Одиноким, трохи живішим проблиском з тих часів єсть комедія Василя Ковальського «П'яниця»*, основана на шекспірівськім мотиві о перенесенні сплячого в рові п'яниці до панської палати і показанні йому там життя, зовсім обалюючого його дотеперішні погляди і привички. Але і о тій досить живо і чистим язиком народним написаній штуці не знаємо, чи була коли-небудь виведена на сцену.

Про постійний правильний театр руський в Галичині почалась розмова аж тоді, коли з приливом свіжих хвиль українофільства з-за кордону і з рівночасним наданням конституції пульс життя народного у русинів живіше і швидше забився. В р. 1862 зав'язалося у Львові під проводом посла і віце-маршала крайового Лаврівського* товариство «Руська бесіда»*, котре первісно поклало собі за ціль — устроювати декламаційні вечерки, бали і товариські забави. Але вже на однім з перших зібрань предло-

---

[1] «Зоря галицька»*, 1848, ч. 32, з д[ня] 18 грудня, стор. 134.
[2] «Зоря галицька», ibidem, а також «Пчела», ч. 3, стор. 39.
[3] До крайньої межі (*лат.*).— *Ред.*

жив Лавровський згромадженим членам проект заложення театру руського. Думку ту прийнято з запалом; Лавровський вистарався у правительства о дозвіл збирання складок по цілім краї і сам на перший початок жертвував значну суму на утворення «фонду театрального», остаючого під зарядом тої ж «Руської бесіди». Жертви від «попів і хлопів» почали напливати досить щедро; виділ «Руської бесіди» вистарався від заряду «Народного дому»* о безплатне відступлення зали, де і устроєно першу правильну сцену руську. Спроваджено з заграниці (здаєсь, з Житомира) освіченого і спосібного артиста драматичного, Еміля Бачинського*, котрому повірено заряд і режисерію театру. Бачинський враз з своєю жінкою, також артисткою драматичною з непослідніім талантом, були зразу одинокими фаховими акторами тої початкуючої сцени; всі прочі ролі грали аматори, члени самої «Бесіди», переважно студенти львівського університету[1].

Поробивши такі пригогування, «Руська бесіда» подала до намісництва львівського просьбу о дозвіл оснування у Львові постійного руського театру. Відповідь прийшла неприхильна; намісництво відказало, що такий дозвіл міг би бути уділений тільки за згодою самого монарха. Видячи неможність узискання такої згоди, «Руська бесіда» випросила тільки концесію на устроєння — в неозначених реченцях — 40 руських представлень, з тою, однако ж, умовою, що 10% доходу brutto буде плачено до каси львівського німецького театру, силою урядового привілею.

Нарешті в марті 1864 року Львів дочекався першого руського представлення. При великім з'їзді русинів з цілого краю отворено театр відповідним «Прологом»[2], а затим

---

[1] Про се і слідуюче гляди брошуру «Русский народный театр во Львове, его деятельность, состав и управление от 1864 до 1870 года», написав Н. Ч. Коломия, 1870.

[2] «Пролог», уложений д-ром О. Огоповським, так і дише духом того відродження, тої молодечої, подекуди наївної свіжості, котра найпростішим словом уміє найкраще трапити до серця.

По довгім сні, по сні мов внутр могили
Ми до життя вже раз ся пробудили,
Протерли очі, та в порі свободній
Розглянулись по царині народній,—
І взялась Русь до праці в ім'я боже,
В надії, що всі труди переможе...

відіграно мелодраму «Маруся»*, основану на тлі звісної Квітчиної повісті. Представлення те, як і взагалі ціле устроєння театру, мало характер чисто народний; заповіджено, що тільки народне, руcько-українське слово роздаватись буде зо

По тім початку згадав автор недавно перебуті злидні:

Однако ж вскорі двигло:ь просвіщення,
Устало давнєє упокорення,
А з добровільних жертв селян убогих
І русинів — ревнителів немногих
Вознісся велеліпно «Дім народний»,
Той руського життя мов храм природний,
Де маєм школи, ба і «Бесіду»
Та видим в зароді Русь молоду!
І в тім розсаднику квіток животних
Мов то в пам'ятнику згадок народних,
Вже устроєно в честь давньої слави
Також театр для руської забави,
Щоб до життя, то єсть до спільних діл
При тім огниську дух наш ся загрів.

А ось якими гарними словами характеризував автор задачі театру руського:

Най, отже, буде та народна сцена
Науці і забаві посвячена!
Най тая муз святиня сповіщає,
що нарід руський сили розвиває,
щоб оказалась слів тих лож сама,
що в руськім місті русинів нема!

О доле наша,— кличе дальше автор,— окажися нині...

Щоб тут герої наші виступали,
І прадідну історію нам являли,
І істину, і справи всі животні,
Всі пісні наші і думки народні.

Дальше віщує:

І станеться, що народу життя
Представить тут багатство все своє:
Так сумну думу, як і сміх сердечний,
А з тим характер русинів конечний.

Кінчиться «Пролог» подякою для основателя театру, Лавровського:

Най же честь буде мужу всечесному,
Що первий дав життя театру тому!
Ім'я Лавровського прославиться
І в ряд ревнителів поставиться.
(Гл[яди] «Слово», 1864, ч. 24).

сцени, що народні штуки будуть головним складником її репертуару, що актори між собою говорити будуть тільки по-руськи і тільки руської народної мови уживати буде дирекція в своїй кореспонденції; навіть правопис афіш був фонетичний. В комітеті театральнім засідали люди або рішучо українофільської барви, як Кс. Климкович, редактор «Мети», або звісні з свого уміркування і здорових поглядів на справу народну, як проф. Полянський*, Товарницький, К. Устиянович і др. Ще перед розпочаттям представлень Комітет той розписав конкурс на драму і комедію, визначаючи чотири нагороди і застерігаючи, щоб твори, надсилані на конкурс, були і з духу і з мови щиро руcько-українські[1]. Сей конкурс був немов подув свіжого вітру в душній атмосфері тодішньої літератури руської; порушив він багато пильних, більше або менше талановитих рук до драматичної продукції. В Тернополі о. Ільницький* пише трагедію історичну «Настася»; у Львові пише свої комедії з співами о. Гушалевич; але найпильнішим з-поміж тих трудеників новопостаючої сцени був Лозовський, псевдонім звісного польсько-українського писателя Павлина Свєнціцького-Стахурського*, котрий і в нашій літературі лишив по собі гарну пам'ятку своїми «Байками», виданими під псевдонімом Павла Свого. На завізвання самого Лаврівського занявся сей талановитий писатель перекладанням і перероблюванням многих штук для руського театру. В двох літах викінчив він около двадцять утворів, взятих з Мольєра, Фредри*, Коженьовського і др.[2], переробив на драму Шевченкову поему «Катерина», розпочав переклад Шекспірового «Гамлета» і уложив плани кількох трагедій на тлі старорускої історії («Марта Борецька», «Ігор Святославич»), котрі опісля написані були по-польськи і побачили світло денне аж по смерті автора. Павло Свій, була то серед тодішньої українофільської громади на всякий спосіб перворядна сила, чоловік дуже спосібний і владаючий непослідньою наукою, широтою та свіжістю поглядів, поляк з України родом, знав він дуже гарно мову і звичаї українського народу, а заразом яко щирий демократ і чоловік поступовий був серед тодішніх поляків появою зовсім не звичайною.

---

[1] «Sioło, pismo zbiorowe, poświęcone rzeczom ludowym ruskoukraińskim». Lwów, 1866, zesz. II, стор. 183.

[2] «Sioło», ibidem, стор. 185.

Примушений в р. 1863 емігрувати з України, він осів у Львові з тою думкою, щоб посвятити свій талант роботі над духовим і літературним збратанням русинів з поляками на грунті ідей демократично-федераційних. Не диво затим, що така інституція, як народний театр руський, мусила побудити всі його сили і чарувати в душі його найкращі надії. Обдарований незвичайним даром вимови, він зразу думав зовсім посвятитися театрові яко актор і писатель. Але швидко в заряді театральнім повіяв інший вітер*, котрий змусив Свєнціцького усунутись зовсім від театру, а далі й від руської літератури, і засудив його на скоротання свого віку яко суплент зразу при руській, а відтак при польській гімназії у Львові.

Супротивний вітер повіяв з півночі. Була се, як звісно, критична доба в історії нашої суспільності, доба, коли по смерті Яхимовича колишнє т. зв. святоюрське сторонництво, позбавлене свого сильного верховодника, почало увнутрі розпадатися, а переважна його частина почала рішуче перехилюватися на сторону прихильників т. зв. «объединения». Отже, ті люди, маючи в своїх руках всі важніші руські інституції і такий впливовий орган, як редаговане п. Дідицьким «Слово», напружили свої сили, щоб здобути під свій виключний вплив і молоденький театр. З різних боків почали натискати на Лаврівського; дійшло навіть до того, що загрозили йому викиненням театру з зали «Народного дому». Таким способом доконано того, що П. Свій відступив від театру, Кс. Климкович виступив з театрального комітету, а його місце зайняв п. Дідицький. Вплив тої переміни швидко показався: з афішів поперед усього усунено фонетику, а дальше дійшло діло й до чищення мови в дусі звісного «В один час»*. Замість народних штук виведено на сцену такі «очищені» бездарності, як «Обман очей»*, «Голоден і влюблен», «Роксолана»*, писані та перероблювані страшенним язиком[1].

Але все-таки ті пагубні впливи не відразу перемогли здорову народну струю, котра була головною струєю руського театру. Руські представлення у Львові широкою, радісною луною залунали по всім краї. «Трудно і мислію вообразити той восторг,— писали до «Слова» з Коломий-

---

[1] «Sioło», ibidem, стор. 183—185.

щини (ч. 28),— з яким ми тут, на крайнім усторонні руської Галичини читаємо кожну статейку, доносячу о успіхах нашого руського народного театру у Львові! Не мож би просто не повірити всьому напечатаному, єсли би «Слово» попри руських рецензіях не наводило толки чужих справоздателей, котрим відай пересади в хваленні русинів ніхто ще не закидав і не закине. То ж виділи ви уже щасливими очима і «Марусю» і «Москаля-чарівника», та ще «Адама і Єву»*. Бог же заплать вам, що описуєте нам їх досить подрібно, що і ми можемо видом їх, мов то призраком любезних знакомих, наслаждатися». Вандруюча театральна трупа польська п. Лобойка* в Станіславові, спекулюючи на ентузіазм русинів, і собі ж дала пару руських представлень, виводячи на сцену нужденні фабрикати Софрона Витвицького* вроді «Два голуби воду пили, а два колотили» або «Милость і згода». Хоч і як мало міг вдоволити станіславських русинів зміст тих штук, то все же таки руська пісня, руські танці, руські костюми — все те тягло людей, приймалось з оплесками. Се, однако ж, було причиною, що львівська руська трупа, по кількамісячнім побутті у Львові, під проводом п. Бачинського виїхала на провінцію: до Станіславова, Коломиї, Чернівець. Трупа була малочисленна; з мужчин були в ній: директор Бачинський й пани Сероїчковський, Бучацький, Нижанківський, Коблянський і Пожаковський, а з женщин: пані Бачинська, панни Контецька і Лукасевич. Так само невеличкий був і репертуар, зложений головно з народних штук українських писателів, як «Наталка...» і «Москаль...» Котляревського, «Сватання...» і «Маруся» Квітки, «Назар Стодоля» Шевченка, «Гаркуша» Стороженка, «Чорноморці» Кухаренка, а обіч них свіжо виростаючі на галицькім грунті «Підгіряни» і «Сільські пленіпотенти» Гушалевича, до котрих гарну музику доробив колишній член семінарського театру о. Вербицький. Крім Гушалевича і Павла Свого, збагачували репертуар театральний головно ще два писателі-галичани з українофільського табору: Кс. Климкович, перекладаючи з великоруського Квітчині комедії «Шельменко—наймит» і «Шельменко — волосний писар», і Остап Левицький[1]*, котрий достарчив кілька гарних перекладів з німецького. Гарним придбанням для руської сцени був також переклад «Верховинців» і «Циганів»

---

[1] «Слово», 1864, ч. 27 і др.

Коженьовського[1]*, з котрих особливо перша штука на руській сцені сталась ледве чи не більше звісною і популярною, як на польській. Впрочім і між самими акторами найшлось з часом кілька людей, спосібних і освічених, котрі в міру розросту сил старались також поповнювати недостатки репертуару, перекладаючи такі капітальні штуки, як «Ревизор» і «Женитьба» Гоголя, «Французькі селяни» Сарду* і т. ін. З тих тихих і заслужених трудеників назвемо тут тільки п[анів] Гембицького, Наторського* і пізнішого Стечинського. А щоби вдоволити музикальні потреби публіки, перероблювано чужі опери на мелодрами, і в такій, хоч може варварській, але конечністю і силами трупи подиктованій формі представлено «Гальку» Моніюшка і «Преціозу» Вебера. Але штуки з життя місцевого руського народу становили завсіди головну притягаючу силу того театру, і для того старалися чужі комедії на драми перероблювати, переливати в нашу народну форму,— розуміється, завсіди не дуже удачно. Так поставали мелодрами з етнографічними руськими титулами, а чужим змістом, як «Українці»*, «Бойки»*, котрих головна вартість лежала в музиці і виставі типів, строїв і танців народних руських.

Від 1864 до 1866 р. давав театр руський представлення по всіх майже значніших містах східної Галичини. Трупа зміцнювалась чим раз новими силами, предприємство приносило пану Бачинському значний дохід, але з його ж вини, а також і з вини тих супротивних елементів, що засіли в комітеті, почало розлазитися і упадати. «Можучи з охотників уорганізувати сцену, відзначаючуся молодими талантами, котрих вибор був великий, бо до сцени горнулася переважно молодіж університетська, п. Б[ачинський] згрупував довкола себе людей мало освічених і бездарних; спосібніших, як Лозовський, Санковський і Сероїчковський, зразив собі так, що відсунулись від сцени, дбаючи о те, щоб не було на ній ліпшого актора від нього і ліпшої акторки від його жінки»[2]. А з другого боку, і комітет театральний прикинув свою лепту до того розстрою. Два роки ожидано висліду розписаного конкурсу за 4 найліпші драматичні твори; по двох роках комітет признав усього лиш одну нагороду і то творові, о котрім навіть «Слово» не

---

[1] «Русский народный театр во Львове...», стор. 9.
[2] «Sioło», ibidem, стор. 185.

могло нічого похвального сказати[1], а то, мабуть, для того, що прочі твори, надіслані на конкурс, числом около 20, писані були більше або менше чистим народним язиком.

Ті причини, а також всякі адміністраційні і фінансові клопоти[2] довели молоду сцену до упадку. В жовтні 1867р. в Стрию заявив п. Б[ачинський] акторам, що трупу розв'язує і сам вертає до Львова, відки з деякими акторами виїде до Росії, до Кам'янця-Подільського. Дарма виділ «Бесіди» у Львові налягав на Б[ачинського] не доводити діла до такого сумного кінця, дарма тодішній предсідатель «Бесіди» п. Сінкевич сам від себе жертвував значну суму, яко підмогу для упадаючої сцени. П. Бачинський уперто стояв при своїм, говорячи, що в Кам'янці для нього условини корисніші, і в падолисті 1867 р. враз з своєю жінкою, актором Моленцьким* і чотирма початкуючими акторками виїхав до Росії, забравши з собою деякі ліпші декорації, майже весь репертуар і музикалію, хоч се була не його власність, але театру, взглядно «Бесіди». По такім гарнім початку галицька Русь лишилась нараз зовсім без сцени, помимо того, що деякі люди, «чающие спасения от севера», говорили о великій, мабуть 17000 рублевій запомозі, котра має приплисти для галицько-руського театру в такім разі, коли той театр стане пропагатором об'єдинительної ідеї[3], Запомога однако ж була ілюзією, чи, як сказав о. Гушалевич. «обманом очей», і «Бесіда» виділась змушена оглядатися, за іншим чоловіком, котрий би зумів краще провадити театральне діло. Зав'язалась кореспонденція зразу з п. Карпенком*, а далі з п. Гулаком-Артемовським, уталантованим композитором музикальним, але ані з одним, ані з другим переговори не довели до пожаданого кінця[4]. Недостачу театру живо почували всі галицькі русини, а аматорські представлення, устроєні 1868 року в залі «Народного дому» паном Нижанківським, тим більше оживили загальне бажання мати знов на галицькій Русі правильний театр.

Аж от в падолисті 1868 р. прийшло до виділу «Бесіди» письмо п. Моленцького із Росії, в котрім той звідувався, як стоїть діло з руським театром і чи «Бесіда» дала б йому

---

[1] «Sioło», ibidem.
[2] О тім гл[яди], «Русский нар[одный] театр...», стор. 10—20.
[3] «Sioło», zeszyt IV (1867), стор. 189.
[4] «Sioło», zeszyt III, стор. 188.

яку поміч, коли б він взяв на себе устроєння нової сцени. «Бесіда» радо прийняла те предложення, але, не маючи настільки фондів, щоб устроїти театр на власну руку, обіцяла Моленцькому тільки всієї помочі, що свій інвентар театральний, застерігаючи собі за те вибір і цензуру штук і означення числа представлень. В доходи і видатки «Бесіда» зовсім не хотіла мішатися. Моленцький пристав на те і в марті 1869 р. приїхав з-за границі з своєю жінкою і з двома артистами, панами Стечинським і Гембицьким. Але у Львові ждали його нові трудноші: хоч маленька трупа швидко почала скріплятися новими силами, між котрими особливо згадати треба панну Т. Романович*, панів Коралевича і Вітошинського, то, однако ж, розгорівшіся тоді до крайності партійні спори омало в зароді не розбили й театру. Управляючий совіт «Народного дому» відмовив Моленцькому зали, а навіть виділ «Бесіди» (послідній її «твердий» виділ), хоч сам звабив Моленцького до Львова обіцянкою дати йому інвентар театральний, тепер, бачачи, що характер нової трупи буде чисто народний, зломив своє слово і відмовив Моленцькому всякої помочі. Тільки случай вирятував його. Ще перед роком упала була в Перемишлі якась польська трупа, і по ній зосталися в заставі декорації, костюми і т. ін. Моленцький за невеликі гроші закупив той інвентар і переїхав до Перемишля, де через два місяці давав представлення з добрим поводженням. Запал околичних русинів до театру виразився ще краще тим, що зі складок зібрали досить значну суму і вручили її пану Моленцькому, котрий за ті гроші міг не тільки посправляти для театру деякі нові декорації і костюми, але мав за що переїхати в інші сторони краю. Об'їхавши Стрий, Дрогобич, Бережани і Тернопіль, Моленцький з кінцем жовтня 1870 р. заїхав до Львова.

Тут знову прийшлось йому переходити всякі митарства, Правда, що виділ «Руської бесіди» сим разом показався прихильнішим і не тільки відступив Моленцькому свій театральний інвентар, але устроїв ще своїм коштом сцену в залі «Народного дому», котрого управляючий совіт також відступив її безплатно. Але згода ся відбулась не без концесій — на кошт язика народного! А при тім показалося, що «твердий» виділ «Руської бесіди» забув відновити свою концесію на представлення у Львові, і Моленцькому прийшлось вироблювати нову концесію на своє ім'я.

Але представлення, давані ламаним язиком, не притягали руської публіки, особливо молодіжі, перенятої гарячим українофільським духом, а надто стягнули ще на театр крики польських газет, що театр пропагує московщину. Крики ті найшли відгомін в виділі крайовім, котрий в мисль ухвали соймової мав давати на руки «Руської бесіди» субвенцію для руського театру. Виділ краєвий почав отягатися, і, щоб справдити властиву донесліть тих криків, виделегував з-поміж себе т. зв. «надзираючий комітет», котрий мав бути на всіх представленнях і пильнувати чистоти руської мови. Та тільки ж воно не дійшло до того, бо театр, давши всього 18 представлень, виїхав зі Львова[1].

В січні 1870 р. покинув Моленцький Львів, заключивши з «Бесідою» контракт, силою котрого мав побирати уділену сеймом субвенцію, а за те адміністрація театру, репертуар і т. і. підлягали контролю «Бесіди», і трупа обов'язувалась щороку давати по кількападцять представлень у Львові. В рік пізніше повернув і Бачинський з Росії з своєю трупою, так від того часу галицька Русь має два вандруючі театри: один під зарядом «Руської бесіди» і на крайовій підмозі, а другий приватний. П. Бачинський, чоловік практичний і промисловий, їздить по малих і більших містечках, дає представлення в язиці руськім і польськім і заїздить не раз і в західні повіти Галичини. В р. 1873—1874 працював і пишучий ті слова, тоді ще ученик дрогобицької гімназії, для його театру, перекладаючи Раймундового «Марнотратника»*, перероблюючи на мелодраму «Прекрасну Єлену»* і іншу оперу — «Моряки в пристані»* на оперету, поправляючи давніші самородні переклади та переводячи драму Гуцкова «Уріель Акоста», котра, однако ж, осталась недокінченою.

Театр Моленцького якийсь час добре додержував поля Бачинському, але по кількох літах задля недуги свого керівника дійшов майже до упадку. П. Бачинський, користаючи з того, заключив контракт з «Руською бесідою» і побирав крайову запомогу, а останки трупи Моленцького під дирекцією пані Т. Романович виїхали до Росії. Але контракт Бачинського з «Бесідою» недовго тривав; по повороті пані Романович «Бесіда» повірила їй зорганізування нової трупи і дирекцію театру, котре то становище

---

[1] «Русский народный театр...», стор. 26—27.

та енергічна і многозаслужена женщина кілька літ, на загальне вдоволення, займала. Головними підпорами її трупи були пани Стечинський, Наторський і Коралевич і панни Марія Романович і Подлевська. Тут також розпочали свій завід артистичний пп. Біберович і Лясковський і пані Біберовичева (Ляновська), Попель (Таńська) і др., котрі тепер займають видні місця на нашій сцені. Коли вкінці пані Романович, одружившись з п. Коралевичем, ураз із своєю сестрою покинули сцену, «Руська бесіда» повірила дирекцію панам Біберовичу і Гриневецькому*, котрі і досі її провадять.

Театр руський панів Гриневецького і Біберовича в теперішнім стані сміло може рівнятися з найліпшими провінціальними театрами, які коли-небудь у нас були. Режисером єсть п. Гриневецький, чоловік не тільки талановитий, але посідаючий зовсім поважне фахове образування. За його старанням кожна штука появляєсь на сцені добре вистудіювана і старанно виконана, що з похвалою підносить навіть львівська польська печать, котра послідніми часами — треба признати — ніколи вже не виступала ворожо проти жодного з руських театрів. Декорації, хоч не дуже багаті і пишні, вистарчають аж надто для маленької сцени і неперебірчивої публіки провінціональної; костюми, особливо народні, переважно добрі і вірні; мова чиста і поправна, не виключаючи й акценту, котрий кожному нерусинові, звичайно, дуже великі чинить трудності. Працю ту признав сойм крайовий, підвищаючи перед роком запомогу о 1000 зр. Дальшим кроком в розвої театрального діла у нас єсть відновлена перед роком думка Лавровського — оснувати у Львові постійну руську сцену. Чи і коли-то ми її діждемся?

На тім кінчу свій короткий історичний огляд. Чи і скільки сповняє наш театр свою культурну задачу і яку іменно задачу він може і повинен у нас сповнити — про те, як також докладніше про теперішній репертуар і гру артистів, надіюсь обширніше поговорити в слідуючім році. Замічу надто, що і поданий тут історичний очерк далекий від повноти і докладності. Багато подробиць з давніших газет, листів і усних переказів прийдесь ще громадити; на деякі вже звернено мою увагу по випечатанні першої частини мого огляду. І так, п. М. Подолинський звернув мою увагу, що автором водевіля «Козак і охотник» був не Кобринський, а Вітошинський, і що водевіль той 1849 р.

граний був аматорами в Перемишлі. А п. Є. Грушкевич з Ниська був ласкав звернути мою увагу на замітку Ант. Добрянського в «Перемишлянині» з р. 1856, де знаходиться згадка про устроювання польських театральних представлень у львівській генеральній семінарії ще при кінці 18 віку! Виражаючи тим добродіям за їх замітки прилюдну подяку, я звертаюсь до всіх вп. патріотів наших, котрим відомо що-небудь про давніші або новіші факти з історії нашого театру, або котрі мали би можність підглянути та записати які-небудь останки з народних представлень театральних, руських чи польських, щоб були ласкаві всякі такі знадоби надсилати до ред[акції] «Зорі» для опубліку-вання.

«НИВА», УКРАЇНСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ ЗБІРНИК

Одеса, 1885 року

Нове се відрадне явище на полі нашої літератури тим відрадніше, що приходить з Одеси, в котрій українська література досі не могла здобути собі такого поля, як би се повинно бути. Після «Збірника творів Єремії Галки»* і «Марка Проклятого»* «Нива» єсть першою значнішою книжкою українською, виданою в Одесі. Слухи про її видання носились уже більш року, але задля цензурного тиску книжка вийшла доперва тепер і то, як здаєсь, значно общипана. Очевидна річ, що при таких цензурних обставинах, з якими тепер мусить боротися руське-українське слово на Україні, на «своїй не своїй землі», книжки аж надто часто виходять там такі, за які редакція їх не може вповні брати на себе одвічальності. Так було з другим томом київського збірника «Рада»*, так, мабуть, єсть і з одеською «Нивою». Переглянемо її зміст.

Одинадцять писателів бачимо заступлених в «Ниві», між котрими стрічаємо звісні вже в нашій літературі імена І. Левицького (Нечуя), П. Ніщинського, М. Старицького і В. Чайченка*, співробітника «Зорі». Дальше йдуть нові, незвісні досі писателі: Дніпрова Чайка*, Панченко*, Антоніна В., Тишковський, Кость Ухач*, Бобенко і Незвісний. Всіх творів, стихом і прозою, містить «Нива» 25.

«Чортяча спокуса» І. Левицького-Нечуя — оповідання гумористичне з трагічною розв'язкою. Герой оповідання — молода вдова, кишинівська міщанка Настя. Оповідання можна поділити на дві части, відрубні від себе змістом і дуже нерівні щодо стійності артистичної. Перша часть — пригоди Насті з її кумою Хабронею, котра спокушає Настю на п'янство. Та часть, писана в манері давніших очерків того ж автора «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі» і «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти»,

але не тільки що не дорівнює тамтим очеркам живостею та силою гумору, але декуди навіть ображає чуття артистичної правди, грішить натяжками та розволіклостею. Зате друга частина тої повісті, любовні пригоди Насті з циганом Грегором, поражає читача пластикою рисунка, пишнотою красок та міткостею психологічної обсервації. Загалом та часть повісті робить велике враження; а є в ній картини, котрі треба почислити до найкращих перел творчості Левицького.

Зовсім інше враження робить очерк Дніпрової Чайки «Знахарка». Знати молоду, початкуючу руку. Хоч мова гарна та чиста, та зате предмет дуже неглибокий. Баба Терещиха, знахарка, змальована тут чисто в дусі т. зв. етнографічної школи, т. є. змальована радше по етнографічним збірникам, ніж з життя. За приказками, шептами і прочим етнографічним апаратом, знакомим українському читачеві ще з Квітчиної «Конотопської відьми», авторка зовсім не дає нам заглянути в душу знахарки, не малює нам людини. Се кардинальна хиба очерка, котра позбавлює його всякого глибшого інтересу.

Третя прозова штука в «Ниві» — «З старої пам'яті подолянина» — властиво матеріал історичний, споминки про давніх панів подільських, не знати для чого поназиваних тільки ініціалами. Впрочім споминки відзначаються нужденною коректою і нужденною, з полонізмами перемішаною мовою: «споличеньство», «маєнтності», «оніти» ...Бог його святий знає, на яку се пам'ятку такі квітки пропущено в українську книжку. Впрочім деякі анекдоти, розказані подолянином (з якої рації він підписався Антоніна В., коли оповідає, очевидно, мужчина, се теж якась містерія!), доволі цікаві, хоч і не так дуже нові, як авторові здається; деякі давно вже звісні, і то докладніше, з польських джерел. До тої самої рубрики треба би зачислити ще й «Декілька анекдотів» п. Тишковського; тільки що п. Т. розказує анекдоти з життя мужицького і розказує дуже гарно, живо і чистою мовою.

За одним заходом згадаємо тут й про збірничок пісень народних з Одеського уїзду, села Любомила, заміщений в «Ниві». Всіх пісень 13 (не знати для чого редакція в переднім слові нарахувала їх 14). Пісні ті цікаві не самі по собі, але як образчики пограничної полоси, де збігаються та мішаються окрушки народних пісень України, Галичини і Московщини. Ані одна з заміщених тут пісень не представ-

ляє цілого, суцільно обробленого мотиву. Найцікавіша перша пісня про матір, котру прогнав син, а прийняла дочка; в Галичині той мотив розширений в формі казки. Пісня н-р 2 — мішанина мотивів українських (початок Шевченка «Ой, одна я, одна») з галицькими коломийками. Пісня н-р 3 - - московська, слабо перероблена на українське, та й ще декуди покалічена; трохи відмінний варіант я записав в р. 1880 в Березові Нижнім, Коломийського округу, від дівчат, що ходили до Бессарабії на заробітки. Пісня н-р 8 — звісна в Галичині і Україні пісня весільна, тільки покалічена. Прочі пісні зложені з обривків знаних уже пісень і не представляють жодного більшого інтересу.

Майже половину книжки занимає оперета п. Старицького «Утоплена»*, перероблена з Гоголевої повісті. О тім драматичнім творі, зладженім властиво для сцени, а не для літератури, ми не будемо ширше говорити, замітимо тільки, що мова в його віршованих, як і в прозових частях, дуже гарна, зовсім чиста від тих чудернацьких кованих слів, якими відзначалась колись поезія (особливо переводи) п. Старицького.

З-поміж творів поетичних в «Ниві», безперечно, перше місце занимає прекрасний переклад шостої пісні Гомерової «Одіссеї», доконаний п. Ніщинським. Зміст тої пісні не чужий нашій літературі, відколи П. Куліш пересадив сю запахущу квітку старогрецької поезії на нашу рідну українську ниву в формі прекрасної ідилії «Орися». Про переклад п. Ніщинського ніщо й говорити; хто тямить його майстерський переспів Софоклової «Антігони», той найде і в переспіві пісні про Навзікаю ті самі добрі прикмети, без тих дрібних похибок манірності, які ми закинули були «Антігоні»*. На чільному місці збірника напечатаний вірш Панченка «Рідний край». В шести строфах малює автор український крайобраз в різних порах дня і року (ранко, полудень, вечір, весна, літо і зима), а в трьох слідуючих в формі заключення виливає свою любов до того краю, котрий «силу ллє у душу і навіває супокій», для котрого автор «мусить жити, трудитись, а може й вмерти». Се закінчення трохи комічне і псує враження цілості, котра, впрочім, не відзначається ані силою колориту, ані новиною красок. Похвалити треба намагання автора до чистоти віршової форми; ритм і рими всюди проведені добре і чисто, хоч подекуди не без насилування мови; в однім і другім д. Панченко — ученик Старицького. В його поезії найшли

ми ось які невживані досі, а може й уковані слова: «час предзорній» (у Старицького далеко краще: «нічка беззора»; у Шевченка: «досвітняя година»); «чистий плес», у нас: «чисте плесо» — Wasserspiegel[1], а також глибоке, тихе міcце в ріці; «захід оджеврів», звичайно: «захід розжеврівся»; «сріброводий ставок», слово коли й нове (нам досі не стрічалось), то на всякий спосіб гарно утворене і обогачаюче нашу поетичну мову.

Серед поетів «Ниви» звертає на себе особливу увагу знакома вже нам авторка «Знахарки» Дніпрова Чайка. З поезій її поміщені тут дві: «Вісточка» і «Пісня». «Вісточка» — се бодай в початку цікава проба змалювати деякі моменти з життя українського народу, живучого над Чорним морем, з життя шкіпера Левка. Жаль великий, що авторка, мабуть, і не запримітила тої золотої жили, на котру зразу попала, і замість показати нам реально та живо широку картину того життя і тим способом здобути, що так скажемо, нове поле для нашої поезії, заповнила всю останню часть своєї поеми добре звісними від часів Шевченка сумуваннями, пугачами, сусідками-цокотухами та слізьми, одним словом, акцесоріями зовсім не характеристичними, не новими і не цікавими. Попавши на тоту протоптану стежинку — наслідування Шевченка в його слабших творах, авторка й сама не зчувається, коли декуди доходить до тривіальності або психологічної неправдоподібності. Тривіальним і зовсім не артистичним мусимо назвати той уступ, де

Стара мати стогне важко,
В груди б'є (кого?), ридає,
І до серця синів чобіт
Пильно пригортає.

Тривіальне се місце не для того, як коли б сам вид матері, пригортаючої до зболілого серця чобіт погибшого в морі сина був непоетичний; непоетичне і сухе тут тільки вираження авторки, а ще гірше разить слідуюча затим її замітка: «Сміх і горе!». З чого тут сміятись, сього я зовсім не розумію. Всяке правдиве горе повинно будити в нас не сміх, а тільки співчуття; побачивши матір, пригортаючу до серця яку-небудь реліквію по дорогій дитині, жоден чутливий чоловік сміятись не буде. А вже зовсім психологічно неправдива та сцена, де сусідка вбігає рано в хату

---

[1] Дзеркало води (*нім.*).— *Ред.*

Параски, щоб донести їй о смерті її чоловіка, і замість слова потіхи калічить її серце глупими, чисто нелюдськими докорами:

Ой сусідко-любко,
Годі тобі панувати;
Забувай, голубко,
Як пізненько уставати,
Раненько лягати,
В панське плаття одягатись,
Левка виглядати;
Як наймичку наймать, сина
У школі учити,
Як ласенько обідати,
Чай та кохвій пити...

Невже ж таки се поезія? Найзопсутіша морально людина з простого народу не буде так говорити в виду великого, тяжкого нещастя другої людини. Хочемо вірити, що Дніпрова Чайка тільки з несвідомості, а не з якого-небудь принципу звела таку клевету на жінок з нашого простолюддя, і для того радимо їй одно: придивлятись пильно живому життю і живим людям і в поезії, і в прозі держатись тільки тих живих фактів, які сама бачила, вистерігатися шевченківської поетичної фрази, а змалювати тільки такі речі, характери і факти, котрі зовсім рельєфно і повно живуть в уяві — простими, звичайними, а не стереотипними словами, звертати увагу більш на обрисовку реальних, звісних їй місцевих обставин, аніж на шаблонові, етнографічні чи поетичні акцесорії.

«Пісня» тої самої авторки по своєму змісту зовсім слаба; предмет якось штучно прикроєний, ані сліду нема того свіжого, безпосереднього виливу чуття, без котрого нема ліричної поезії, хоч форма «Пісні» гарна. Ще слабша пісня Невідомого — мізерна парафраза пісні народної без проблиску якоїсь власної мислі автора. Нащо і для кого, властиво, друкуються того роду фабрикати — святий знає. До тої самої категорії належить і «Порада» п. Ніщинського; вартість її становить властиво тільки гарна музика, додана до неї.

Назву Бобенка перший раз стрічаємо в нашім письменстві. В «Ниві» напечатані три його віршики, навіяні, бачиться, більше музою Некрасова та Лермонтова, ніж українськими взірцями. Впрочім вірш ик «Осінь холодна надворі» — окрім слабої послідньої строфи — доволі вдачний і гарний і вказує талант автора до реального зображу-

вання природи. Два другі вірші того ж автора слабші; впрочім, «Не стою я під липою» уйде ще: пісня народна, Шевченко і проблиск власного авторового обличчя («Моє серце покинула віра й надія») сплітаються в цілість, коли й не сильну і не оригінальну, то все-таки зрозумілу і доволі гармонійну. Але що значить вірш «Готов уже кінь мій», до якого краю він відноситься? Дивоглядний се край, з котрого автор виїздить; край той «засне ненагрітий, вгорнувшися в драну свитину», його «зима снігом холодним на розпутті в нетопленій хаті покриє». Мимоволі згадуються злобні слова Тургенєва* про українського поета: «грає, грає, воропає, по долині гоп!» Друге нове ім'я, що стрічаємо в «Ниві» — се Кость Ухач. Він дав до збірника 7 поезій, з котрих тільки одна і то найменша «Вчися, дитинко»... стоїла печаті, бо тільки в ній одній проявляється яка-небудь думка. Жаль тільки, що і в тій маленькій поезійці (12 стрічок) п. Ухач зумів всунути бодай два стихи ні по мові, ні по основі на людей не похожі. Ось яка виходить у нього строфа:

Люде научать, як кривдити бідних,
Як на пораду старих не зважать (?),
Як задля лиску грошви — своїх рідних,
Рідну родину... Бодай не казать!

Ну, чому б його не сказать? Невже так дуже страшно, чи що? А той «лиск грошви» пишний собі! Гей, пане Ухачу, адже Шевченко написав два томи поезій може й не гірших від Ваших, а ніде йому не приходила конечна потреба — замість «блиску грошей» віткнути «лиск грошви». Чи може ви вбачаєте в тих двох чудернацьких словах якусь прикрасу вашої поезії? Чи вже в грудях ваших таки зовсім нема почуття того комічного враження, яке мусять робити ті і тим подібні язикові капризи в поезії, котра сли має на всіх ваших одноплеменників робити таке враження, яке ви хочете нею зробити, повинна ж бути написана мовою бодай в приближенні для всіх однако зрозумілою, чистою і некапризною.

От тілько мав я сказати про «Ниву». Бажати б треба, щоб вона не була тою одною ластівкою, котра не робить весни, але щоб сталася початком правильного і частого видавництва, при котрім би могли громадитись нові місцеві сили і розвиватись ті таланти, котрі проявляли себе хоч деякими початковими творами в сій першій книжці.

НИКОЛАЙ УСТИЯНОВИЧ

(НЕКРОЛОГ)

..... Так чуждым народу*
Умираю, как жить начинал.
Некрасов.

Отсі глибоко трагічні слова великоруського поета, котрий весь вік старався служити свому народові, хіба ж не нагадують нам подібної, хоч не закінченої таким явним признанням, трагедії, котрої послідня, жалібна сцена завершилась д[ня] 3 н[ового] с[тилю] падолиста в Сучаві, на Буковині, похороном. Не послідню силу покрила буковинська земля; солодкозвучна струна пукла на вбогій лірі руської музи; умер один з перших будителів нашого народного духу, друг Маркіян*, «соловейко», як звали його молоді товариші, умер, залетівши на старості літ на чуже поле*, забажавши співати «по нотам». Той сам поет, котрого польський патріотичний ентузіазм 1829—1830 року мало не завів під хоругви Хлопіцького* в Варшаву, мусив дожити того, щоб цинічний оклик Лешка Борковського*: «Niema Rusi, tylko Polska i Moskwa»[1] «отворив йому очі» на Русь, котрій він служив найкращою частиною свого життя і найкращими плодами свого таланту, і показав йому в тій Русі — ілюзію! А прецінь се діло не ілюзія! А прецінь поза те діло ані він, Николай Л. Устиянович, ані ніхто другий з ніби «прозрівших» ніякого іншого, живого і чесного діла не найшов і найти не міг! А прецінь на всіх тих ніби прозрівших справдилась приповідка: «від своїх відстали, а до чужих не пристали!» Николай Устиянович був надто чесний, надто благородний чоловік, щоб нечесно приставати до чужих, котрих в фатальній ілюзії уважав за своїх. Нещасними впливами віддертий від груді питомої матері, на котрій виспівав стільки

---

[1] Немае Русі, тільки Польща і Москва (*польськ.*).— *Ред.*

солодкозвучних пісень, він замовк; признавши святу справу своєї молодості, справу Маркіянову, ілюзією, він утворив собі на її місце нову ілюзію, вирозумовану, абстракційну, і надарма кілька разів пробував до тої холодної ілюзії загріти своє м'яке серце до живої вітхненної пісні. Вправні пальці бренькали по струнах, але тепле, животворне слово не полилось уже з груді, як колись в днях молодості... І він умер так само чужим народному ділу, як був чужим в пору свого поривання до Варшави, під революційні хоругви Хлопіцького.

А прецінь між тими двома крайностями, так супереч-ними своїм напрямом, лежить доба ясної свідомості народної, доба щирої праці для народу, доба вітхненних поривів і гарячих змагань — причинитися до духового і політичного відродження свого рідного малоруського люду.

«На широкій картині святої Слов'янщини лежить земля красная, багатая, текущая молоком і медом, земля, на котрій віками не забракло ні хліба, ні солі. Над Вислоком і Доном суть її границі, а Бескид і море — її сторожами. Вколо неї облягли золотим вінцем краснії її посестриці, як сустави тіла средоточне серце. Тим осередком величественного тіла, тим серцем Слов'янщини єсть руська земля, а на ній мешкає народ, славний колись багатством і силою, но сто раз славніший судьбами своїми. Бувальщина його записана кервою і сльозами, а серце роздертеє кривдами і всякою злобою. Братняя вражда, чорнії хмари орд азіатських, томительство віри, довольство і властолюбіе втисли в грудь його тяженькоє горе смутку і розпуки, а на уста студеную печать смерті...

О, нема народу в Слов'янщині, котрий би з так високого щабля багатства і слави, як колись Русь сіяла, так низько грянув в недолю, так глибоко запав в безістві€!.. А дно єстества його так красне, а душа його так чесними питомствами обдарована! О, придивімся тій душі, гляньмо на дно єстества його, а знайдем там не одно золоте зерно, которое лиш тільки вправної потребує руки, аби розсвітити ясним клейнотом заранньої звіздки. Правий серцем і устами, доволен своїм, незнужден в праці, скорий в милості, повільний в месті, мужественний в борьбі, мирний в покою, твердий в додержанні повзятого заміру, вірний в дохованні отеческих преданій, вірний церкві, незломлен свому владітелю, становить русин найчесніший тип

достойного Слов'янщини сина і образ тихого, безм'ятежного, боголюбивого обивателя краю...

А хто ж в Слов'янщині не знає тої мови святої Русі, тої бесіди серця, того наповидного ласкання, котрим мати першоє дитя своєї милості любує, тої красавої пісеньки, якую ластівка під стріхою щебече, хто не знає барви, цвіту і воні тої літорослі золотобережної України! На Слов'янськім виросла вона серці і всякими цвітами приоздобила ю красавая мати. Всякії чувства душі і ума появи приодіває вона золотими точками. Аж хочем налюбуватися її принадами милості — пійдім до Основ'яненка «Марусі»; аж желаєм надивитися ненаглядним її барв красотам — вержмо оком на його «всхід сонця»; аж хочем узброїтися в кріпость — послухаймо грімкого Шевченка; аж розвеселитися і попустувати — возьмім Котляревського; аж на послідок статочного образа хочем — прочитаймо єдин тільки короткий уступ з «Перекинчика» під назвою «Бандурист», через незабвенного нашого Шашкевича написаний; а сли бисьмо не пожалували потрудитися до пісней народу, до тої комори природних народних гадок, знайшли бисьмо не єдиную звіздку, которая би славу найкращому письменникові кождого народу принесла. О тій красі бесіди руської добре знають слов'яне; з того-то джерела черпали наші побратимці поляки для свого язика овую обильність, которою днесь так велично їх мова красується. Руськими-то цвітами покрили вони давнюю наготу красноречія свого».

Ось як говорив він д[ня] 19 жовтня 1848 року на першім (і послідним) з'їзді руських учених у Львові[1],— і за ті гарячі, щирою любвою до свого рідного, не фіктивного, перейняті слова, проститься йому много пізніших похибок.

Ось головні дані з його життя:

Николай Устиянович родився в р. 1811 з вітця Леонтія, в містечку Миколаєві. Першу науку читання побирав у місцевого дяка. Нормальні і гімназіальні школи скінчив у Львові. По скінченні філософії ступив на виділ богословський, котрого два перші роки слухав яко екстернист і допервa 1836 р. зістав прийнятий до семінарії на третім році богословія. Се була пора його першого виступлення на

---

[1] Гл[яди] «Исторический очерк основания Галицко-рускои Матици и справозданье первого собору ученых руских», сост. Яковом Головацким. В Львове, 1850, стр. 1—9.

поле літературне. Смерть загально любленого ученого Михайла Гарасевича* натхнула його до написання стишка «Слеза на гробі Мих. Гарасевича», котрий дуже вподобався його товаришам за його простий, народний склад і чисту мову і став початком його знакомства і дружби з М. Шашкевичем. Але насмішка над його стихом звісного Йосифа Левицького* («Слеза над слезою») знесмілила його до дальшої праці; він замовк на цілих десять літ. Доперва 1846 р., в три роки по смерті Шашкевича, він написав звісну «Згадку» о нім по-польськи. «Згадка» перележала в теці автора аж до 1848 року; тоді автор випечатав її осібною брошурою з руським перекладом, котрий і чистотою язика й простою сердечностею складу стоїть далеко нижче від «Слези на гробі Гарасевича». Десятилітня мовчанка була, очевидно, порою боротьби різнородних впливів в душі Устияновича; від «Згадки» датує Дідицький той дуалізм «простонародної» і «книжної» його творчості, котрий в кінці мусив погубити його для нашої літератури. Але наразі творчість народна взяла верх; 1848 і 1849 року він понаписував свої найкращі прозові твори: «Месть верховинця», «Страсний четвер» і «Старий Єфрем», а також чимало гарних поезій, заміщуваних головно в урядовім «Галичо-руском вестнику»*, котрого 1849 р. був редактором. По перенесенні редакції «Вісника» до Відня Устиянович пішов на парохію в убоге гірське село Славське, відки пильно дописував до всіх тодішніх руських видавництв («Зори галицкой», «Вестника»*, «Отечественного сборника»* і «Недели»*) свої поезії та оповідання. Підписувався під ними «Николай з Николаєва», «Дротар» або буквою «Ъ».

АДАМ МІЦКЕВИЧ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Якщо судити по тому, скільки і як перекладали до цього часу твори Міцкевича на українську мову, то можна зробити висновок, що вплив цього геніального поета на українську інтелігенцію був дуже незначний. Одначе такий висновок був би по суті своїй помилковим. Вплив Міцкевича на нашу інтелігенцію, з моменту його першого виступу аж до наших днів, був далеко більший, безпосередніший і триваліший вже хоча б тому, що мова творів Міцкевича зрозуміла для інтелігентних українців не тільки в Галичині, а й на Україні, принаймні на правому березі Дніпра. Нечисленні і далеко не адекватні оригіналам переклади, вірніше — переробки поезії Міцкевича українською мовою, були швидше наслідком, результатом, аніж посередником його впливу на нас. З цих перекладів ми можемо хіба тільки зробити висновок про те, як рано розпочався цей вплив і як далеко сягнув він на нашій землі; самі ж переклади повинні ми вважати швидше випадковими спробами поетичними, аніж солідною працею, розпочатою з метою насадження в нашій громадськості суспільних і політичних ідей та прагнень Міцкевича. Цим пояснюється те, що такі капітальні твори польського співця, як «Конрад Валленрод», «Гражина», «Дзяди», не знаходили у нас перекладачів.

Майже одночасно з початком відродження національної української літератури в XIX столітті знаходимо виразні сліди польського впливу на її перших представників. Інакше не могло й бути. Історичне минуле зв'язало обидва народи численними узами, зокрема на ниві літератури фактом першорядного значення була майже цілковита полоні-

зація української шляхти в Галичині і на Правобережній Україні. Не дивно, отже, що внаслідок цього перші яскраві прояви відродження української літератури знаходимо на лівому березі Дніпра, в Полтаві і Харкові. Проте і на правому березі Дніпра український елемент не вмирає і продовжує впливати навіть на ополячену інтелігенцію: під впливом цього народного українського елементу, під впливом народної поезії і українських історичних традицій виросла чудова квітка романтичної поезії, виросла так звана українська школа польських поетів*. Ця школа, що внесла цілі нові світи духа і форми в польську поезію, одночасно мала позначитись і на національному відродженні українців, доводячи на живому прикладі, що якщо українська дума або народне оповідання, прибрані в польський одяг, могли справити такий сильний, чародійний вплив, то чи не могли б вони справити такий самий вплив і в своїй власній, рідній формі, українською мовою? Зрештою і іншим, більш безпосереднім способом вплинули поляки на відродження народної української літератури: я маю тут на увазі збирання і публікацію народних пісень, розпочаті Зоріаном Доленгою-Ходаковським (А. Чарноцьким)*, а згодом продовжені Вацлавом з Олеська (Залєським)* і Жеготою Паулі з Галичини. Те, що з цими двома чинниками пов'язані початки народної української літератури в Галичині, не викликає жодного сумніву. Перші її натхненники Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич не тільки самі збирали народні пісні під виразним впливом Залєського (частину їхньої збірки видав під своїм ім'ям Жегота Паулі, особистий їх приятель), а й перше своє видання в новому напрямку — «Русалку Дністрову» (1837) — вони наполовину заповнюють народними піснями, подаючи до них польський епіграф з Богдана Залеського. В той же час М. Шашкевич перекладає уривки з поеми Гощинського «Каньовський замок».

У тому ж 1837 році з'являються також перші переклади творів Міцкевича українською мовою, але з'являться вони не в Галичині, де Міцкевича (наскільки це було в ті часи можливим) кожен інтелігентний українець читав і розумів в оригіналі, а в іншому кінці Русі — у Харкові. Професор Харківського університету, а деякий час і викладач польської мови та літератури Гулак-Артемовський перекладає і друкує баладу Міцкевича «Пані Твардовська». Переклад цей є дуже вільною переробкою; авторові йшлося про те,

щоб польській баладі надати по можливості колорит український, оживити її українським гумором, що зрештою йому повністю вдалося.

У 1836 році інший поет український — Лев Боровиковський*, також з лівобережної України (з Полтавщини), переклав руcько-українською мовою сім кримських сонетів Міцкевича. «Я навчився,— писав він того ж року до Максимовича,— польської мови власне для того, щоб мати можливість принести користь Україні». Надії Боровиковського не здійснилися, він не надрукував навіть перекладів кримських сонетів. Але в 1840 чи 1841 він закінчив переклад «Фариса»; я не маю його під рукою, отже, не можу й судити про нього; історик української літератури п. Пипін згадує про нього досить похвально.

Від цих перших проявів відродження української літератури тягнеться аж до нашого часу, як нитка червона, вплив Міцкевича на поетичну творчість українських поетів. Займається Міцкевичем 1840 року Микола Костомаров, пізніше історик України, перекладаючи вірші «До Марії Потоцької»* та «Панич і дівчина»; твори поета читає в оригіналі Тарас Шевченко, найбільший народний поет України. На мою думку, вплив Міцкевича на поетичну творчість Шевченка був далеко більший, ніж до цього часу припускають. Бо ж не тільки в таких творах Шевченкових першого романтичного періоду, як, наприклад, баладах «Причинна», «Тополя», «Русалка» і т. д., але і в поемах історичних, у змісті і формі можна чимало знайти ремінісценцій з Міцкевича. Більше того — зразки і імпульси до своїх політичних поем 1843—1847 рр. («Сон», «Кавказ», «Суботів», «Великий льох») міг він знайти далеко скоріше у Міцкевича в «Дзядах», «Валленроді», «Петербурзі», ніж у будь-якого з російських поетів. Зокрема «Сон» Шевченка і «Петербург» Міцкевича виявляють багато спільних моментів, якщо абстрагуватися, зрозуміло, від цілком відмінного поетичного стилю обох поетів.

За роки 1847—1857 в русинській літературі на Україні наступив великий interstitium[1], під час якого будь-яке літературне життя неначе завмерло. Був це наслідок занепаду т. зв. «Кирило-Мефодіївського братства», за участь в якому головні представники українського відродження—

---

[1] Застій, пауза (*лат.*).— *Ред.*

Шевченко, Куліш, Костомаров, Маркович*, Навроцький* та інші — жорстоко поплатилися. Занепад цей, одначе, не знищив зародків нової літератури. Поволі творилися і дозрівали нові перлини української поезії: чудові пісні Шевченка, його високогуманістичні поеми «Неофіти», «Марія», нарешті «Псалми»; повісті Куліша, «Народні оповідання» Маркович, які згодом вийшли друком під ім'ям Марка Вовчка і належать до найкращих окрас української літератури.

І в цю пору повторного, важчого після погрому відродження ім'я Міцкевича ясніє особливим світлом. В його твори пильно вчитуються члени «Братства» і знаходять в них утіху і надію на майбутнє. Куліш перекладає і під псевдонімом Ломус друкує пізніше в «Основі» 1861 року балади Міцкевича «Романтичність», «Повернення батька» і «Світезянка», а Навроцький в той час же (1859—1861) перекладає «Це я люблю», «Панич і дівчина», «Рибка», «Романтичність», «Розмова» і «Могилка Марилі» а, крім того, два геніальні полум'яні твори «Ода до молодості» і «Фарис», опубліковані у 1865 р. у львівському журналі «Нива»*.

З-поміж усіх поетів, які робили спробу перекладати поезії Міцкевича українською мовою, пальму першості, безперечно, слід віддати Навроцькому. Треба було мати неабияку сміливість, щоб зважитись на переклад таких творів, як «Ода до молодості» або «Фарис». Тим більшої похвали заслуговує саме виконання, яке хоча й не дорівнює оригіналові сміливістю і лапідарністю стилю, та все ж таки простими словами в мелодійному і звучному вірші вірно передає думки оригіналу. Ось, напр., уривок з «Оди до молодості» в перекладі Навроцького, що відповідає славнозвісному уривку «Hej ramię do ramienia!»[1]

Станем, браття, враз та щиро
За святеє діло,
Та укупі огорнемо
Цілу землю сміло!
Нехай думка єдиная
Душі звеселяє,
Най єдиним чистим духом
Серце запалає!
І весь дольній мир повернем

---

[1] Гей, плече в плече! (*польськ.*).— *Ред.*

Сильною рукою,—
Підіймемо із тяжкого
Страшного спокою,—
І зірвемо з него тую
Гнилу, важку кору,
І освітим світлом чистим
Святого простору!

А ось початок перекладу «Фариса».

Як човен веселий, покинувши землю,
По воднім хрусталю далеко несеться,
І веслами море, мов милу обнявши,
На хвилі широкій колишеться, б'ється,
Шию лебедину угору піднявши;
Отак і араб той конем на просторі,
В широкій пустині на волі несеться,
І тонуть копита в піщаному морі,
Далеко і глухо той гул оддається,
Як сталь та гаряча у бездні клекоче...
По морю рухому кінь далі літає,
Широкими грудьми пісок розбиває,
Немов на край світа умчатися хоче.

Доказом того, що живий інтерес до поезії Міцкевича в українців на Україні не охолов і пізніше, в 70-х і 80-х роках, є спроба перекладу українською мовою найзнаменитшого епічного твору Міцкевича «Пана Тадеуша». У львівському журналі «Правда» в 1874 р. вміщений був переклад першої книги цієї поеми, зроблений Кузьмою Волинцем*. Переклад цей, насичений оригінальними зворотами, написаний мовою з надмірною кількістю вузько регіональних слів, незважаючи на свої певні достоїнства, не сподобався і не був продовжений. «Пан Тадеуш», як і «Гражина» і «Конрад Валленрод», ще чекають українського перекладача.

Один з найвидатніших сучасних українських поетів п. Старицький, також робив спроби перекласти деякі поезії Міцкевича. В «Піснях і думах», виданих ним 1881 р. в Києві, знаходимо в перекладах, або в переробках «Сон», «Чати», «До Німана» і ще один невеликий вірш Міцкевича. Пан Старицький майстерно володіє віршованою формою і хоч часом вживає штучних мовних зворотів або слів ad hoc[1] придуманих, все ж є поетом з незаперечним талан-

---

[1] Для даного випадку (*лат.*).— Ред.

том. Переклади з Міцкевича, проте, не належать до найкращих його робіт. Для характеристики його методу досить порівняти, напр. першу строфу «Чат» Міцкевича з перекладом п. Старицького.

У Міцкевича строфа ця звучить, як відомо:

Z ogrodowej altany wojewoda zdyszany
Wpada w zamek z wściekłością i trwogą,
I uchylił zasłony, spojrzał w łoże swej żony,
Spojrzał — zadrżał — nie znalazl nikogo.

Цю чудову строфу перетворив п. Старицький на дві:

Вночі з огорода прибіг воєвода —
В очах щось палає негоже...
Од злої наруги серденько рве з туги,
З запалу дихнути не може.

Прибіг до світлиці, упав до ліжниці,
Одкинув запони рукою,—
І зблід по хвилині; нема господині,
Нема молодиці в покою.

Скільки непотрібних додатків, вставок, прикметників і фальшивих рядків, при викінченій віршованій формі. Одразу видно, що то працює ремісник форми, а не майстер натхнення.

Ще менше перекладали Міцкевича українською мовою в Галичині, хоча тут вплив його поезії на українців є ще більшим: в галицьких школах Міцкевич є предметом обов'язкового вивчення однаковою мірою як для українців, так і для поляків; в приватних бібліотеках інтелігентних українців твори Міцкевича можна знайти так само часто, як поезії Шевченка. Вплив Міцкевича на літературу галицько-руську є лише настільки слабким і невиразним, наскільки сама ця література досі не розвинулась як самостійна широка поетична творчість. З перекладів Міцкевича, здійснених на галицькому грунті, назву лише «Повернення батька» св[ященика] Озаркевича*, досить вірний переклад, і кілька невдалих спроб Павлина Свєнціцького (Стахурського), відомого в русинській літературі під псевдонімом «Павло Свій»; його переклади вміщено в «Ниві» 1855 року («Два сонета» і «До Німана»).

На мою думку, вплив Міцкевича в українській літературі не тільки не можна вважати зараз закінченим, але навпаки,— з активним і широким розвитком цієї літератури розвинуться в усій повноті ті здорові зерна, які геній польського пророка посіяв у численних поколіннях українського народу.

Львів, 15 листопада 1885

РАННІ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ПРАЦІ

ПОЕЗІЯ І ЇЇ СТАНОВИСЬКО В НАШИХ ВРЕМЕНАХ[1]

СТУДІУМ ЕСТЕТИЧНЕ

1. Дефініція поезії

Поле, на котре вступаю я з нинішнім отчитом, правда, широке,— но заразом дивного роду. Поезія, її вліяніє на чоловічество,— то дуже обширнії предмети, днями цілими далобися говорити о них самими утертими фразами і общими місцями,— а знов, з другої сторони, годі подумати, що скажеться дещо нового після цілих обширних сочиненій таких поваг на полі естетики і філософії, як Арістотель, Лессінг, Шіллер, Гердер, Фішер* і іниї. Моя ціль радше та — составити і порівняти сказане уже іними, подати поділ поезії і виказати, о скільки се в моїй силі, вліяніє поезії на умственний розвій чоловічества і, наоборот, вліяніє історії чоловічества на розвій поезії в поодиноких періодах. Признаюся, що праця моя останеться на всякий случай тільки пробою і не ответить вимаганням стислої, научної праці.

Що есть поезія?

Арістотель дефініює поезію яко μίμησις τῆς πράξεως[2],— наслідування, отображування життя. Новішії естетики определяють поезію яко індивідуалізування ідеалу. Котра з тих дефініцій точніша? Розберім обі поочередно, а порівнявши їх, приступим до рішення сього вопроса. Безперечна се річ, що життя во всіх своїх безчисленних появах і относинах есть найвищим, ба навіть ісключним предметом поезії. Тільки життя може розбудити в нас живий інтерес,— ба, недосить того,— тоє життя мусить бути розумне життя,— не просте органіческое вегетування. Тому-то в баснях, де виводяться перед нас звірята або іниї еще меньше

---

[1] Стаття та читана була автором публічно в кімнатах Акад[емического] кружка*.

[2] Наслідування дії (*грецьк.*).— *Ред.*

розвитії твори природи, являються вони всегда яко обдаренії людським розумом, мислячії і говорячії существа. Життя — то поезія, а п о е з і я — то життя. Но що ж значить у Арістотеля то слово μίμησις — отобразування, оттворення? Життя, саме собою взяте,— єсть непреривне движення, непреривна зміна. Хоть в подрібностях інтересне, хоть в цілості поучаюче,— та все ж воно минає,— замирає в пам'яті, і, кромі того, не многії можуть о нім знати. Задачею іскуства єсть закляти тоє життя в незмінії, тривалії види і так представити його оку нашого духу, і тую задачу виказує у Арістотеля слово μίμησις.

Но присмотрімся ближче самому життю во всіх його різнообразних появах. Безперечно, найдем в нім багато світлих, інтересних, поучаючих сторін, но чи мало ж заразом найдем плям, підлості, низькості і неінтересних моментів? А прецінь дефініція Арістотеля і тоє втягає в круг предметів поезії! Куди можна зайти тим путем, показує нам історія словесностей многих народів. Словесність німецька з XVIII століття в так званій «Sturm und Drang-Periode»[1] служить яко коментар до тої дефініції і показує, що вона зашрока.

П о е з і я — то індивідуалізування і д е а л у. Се єсть дефініція поезії новіших времен. Щоби порозуміти тоє определення, треба насамперед определити поняття ідеалу, а потім вияснити значення слова індивідуалізування. І д е а л є с т ь п о н я т т я я к о г о с ь п р е д м е т а, і з к о т р о г о в и к л ю ч е н і в с я к і ї т е м н і ї, з л і ї, н е і н т е р е с н і ї і п і д л і ї с в о й с т в а. Понятіє ідеалу вимагає, щоби предмет, могучий назватися ідеалом, був зовсім досконалий, без змазі і хиби. Но понеже все, що нас окружає, попри добрії має і злії сторони, про то легко поняти, що ідеалів ніт в правдивій жизні. Всі предмети, окружаючії нас, гинуть і нищіють з часом; ідеал не змінюється ніколи, не гине і єсть вічний. Правда, розлічнії суть ідеали: філолог має інший ідеал, математик — інший, природописець — знов інший. Но поезія занімається тільки ідеалами красоти,— то ж і ми всегда під ідеалами розуміем тільки поетичні ідеали.

Но ідеали — понятія; ідеали даються чувствуєати, но не підпадають під наше око, і то не лиш під око фізичне, но і під душевне,— вони через то само доступнії суть

[1] «Період бурі й натиску» (*нім.*). У тексті помилково — XVII ст. — *Ред.*

тільки тій личності, котра їх чувствує, і не можуть статися вспільним добром чоловічества. Тут знов іскуство показує своє дійствіє,— воно уділяє тіла і крові отвлеченим понятям, воно спроваджує їх на землю і показує їх тим самим нашим земним очам, воно індивідуалізує їх. Відти і випливає уже значення слова: індивідуалізувати. Індивідуалізувати — значить з ідеї, з мислі ділати індивідуум, ділати єдиницю, обдарену тілом, доступну фізическому осязанію. Поезія, затим, після тої дефініції —то суть ідеали; понятія, убранії в тіло і осадженії на землі, обдаренії земним життям.

Но присмотрімся ближче,— до чого допровадить таке опреділення! Життя наше,— як уже вище сказали-сьмо, попри всіх своїх хороших і інтересних сторонах, заявляє багато і дуже багато низьких, щоденних, брудних сторін. Поет, котрого задачею єсть заселяти свій поетическький мир ідеалами, не буде, очевидно, шукати їх в предметах, окружаючих його, но углибиться в світ фантазії і із нього стане видобувати індивідуума з людськими тільки іменами і з людською мовою, но зовсім чужії на сій холодній і прозаїчній землі. Здалека пахнути буде о них їх чужестороння духовість,— здивованії поглядати вони будуть на земне життя і його маленькії, муравельнії, а стільки труду стоящії забіги. І ми з подивом, з богоговінням, може, поглянем на тії лиця з іного світу, начудуємося їх красоті та й скажем: шкода, що вони чужостороннії, шкода, що вони не люди! І спитаймо ж тепер кого-небудь: яка нам користь із тих поетів і із тих їх творів? От що станеться: поет, гонячи за ідеалами і видячи щораз то більше розлічіе межи ними а окружаючим їх світом, зненавидить той світ і отчужиться от нього, станеться, подібно як його твори, жителем іного світу, непотрібним членом общества чоловіческого, позаяк не бере участія в його загальнім движенню, в його общей жизні. А його твори? Науки із них годі вичерпати, образців для жизні годі в них шукати,— не раз лишень смутком і гризотою пригнете наше серце судьба тих позорних людей і того позорного світу, котрий создав такий поет, і котрий, звичайно, сам валить. За примір і за ілюстрацію консеквенцій такого опреділення поезії най послужать огнистії твори Словацького. Хоть геніальний поет, він, углубившися в безконечний мир своєї фантазії, стратив з очей мир настоящий,— роз'єднався з ним і зненавидів його,— а о його всіх креаціях

можна з жалем сказати: що за чудеснії твори, шкода тільки, що се не люди!

Не належить тут також поминути ще одну дефініцію поезії, котра определяє її яко образування, індивідуалізування мисли. Дефініція тая не далеко одбігла од попередньої,— а тільки тим от неї розлічається, що, коли попередня есть завузька, вона есть заширока. Мисль чоловіка — то світ одрубний і дуже посторонний,— вона може относитися до всякого роду наук і знаній чоловіческих, которії не мають нич вспіль з поезією.— Та ба,— скажуть мені тут декотрі,— добре тобі валити тое, що другії з трудом будували,— попробуй-но ти дещо збудувати! Скажи нам, що ти розумієш під поезією? Правду сказавши, такий зазив переймає мене страхом,— я наразі спробую з повищих дефініцій зліпити одну.

Що ж есть поезія? Розберем сей вопрос аналітично.

Що предметом поезії мусить бути життя, то ніт сомнінія. Що поезія мусить нас впроваджати в певний ідеальний світ, того також ніхто не заперечить, бо если би вона занималася бридкими, низькими і темними сторонами нашої жизні,— то, цікавий я, як вона би могла нас підносити і ублагородняти! Що ідеалів ніт на світі, ніт в жизні, то також кожний знає. Якже ж погодити тії противності?

Із колізії поможе нам тут вийти еще одно свойство, необходиме свойство поезії,— поетична справедливість. Тут мушу читателей остеречи, щоби не думали, що тут есть circulus in definiendo[1],— т. є. що я поезію об'ясняю через поетичну справедливість,— солому через солом'янії стебла. Поетична справедливість — то есть одрубне поняттє, так назване тільки для розлічія от справедливості соціальної. Понятіє поетичної справедливості ширше, як понятіє справедливості соціальної,— що уходить в очах первої, то не уходить в очах другої. Но перва есть далеко строжша от другої, бо мірилом її есть людськість (прошу розлічити от чоловічества: чоловічество — Menschheit, людськість — Menschlichkeit) т. є. загальний об'єм чоловіческих чувств, чоловіческих вліченій і чоловіческої волі, і як найглибше понята наука моральності, як найглибше поняте становисько чоловіка в отношенію до божества, до природи і до общества. Всякоє переступленіе означених чоловікові границь висиляє його духу і стягае

[1] Коло у визначенні (*лат.*).— *Ред.*

на нього кару. Но недосить на тім. Хто остає нейтральним в духовій общій праці, стягає на себе також кару, єсть винним в очах поетическької справедливості. Вона прото ось як определяє становище чоловіка: дух твій нехай всегда старається виповняти собою границі, йому назначені, бо їх виповнення буде його совершенством. Хоть не осягнеш того,— праця твоя буде твоєю заслугою, хоть і похибнешся, то задля щирої охоти твоєї проститься твоя похиба. Майстерськи представив тоє назначення становиська чоловіка Гете в «Фаусті». Як возвишають, як підносять нас слова ангелів при кінці:

Wer immer strebend sich bemüht,
Den können wir erlösen![1]

Зважаючи тоє обстоятельство, що в поезії представляється не лиш само доброє, но і злоє, будь-то для випробування доброго, будь-то для удержання його діятельності в всегдашнім напруженню, определим поезію, яко копіювання життя в його розумних проявах, руководимого поетичною справедливістю.

Всякий пійме, що тая дефініція — затісна. Прецінь в поезії копіюється і природа, при которій не можна зовсім говорити о розумних проявах життя, ані о поетическій справедливості!

Зайдім з іної сторони. Говоримо часто: то предмет поетичний, або: то поетичний вид, поетична ситуація, поетичне собитіє.— О якім предметі, о якім виді, якій ситуації, якім собитію ми так говорим? Запевно о такім, котре нам в якийсь особливший спосіб подобається, нас одушевляє. Що ж нам подобається? Чи ісключно красота? Ні. Чи ісключно пожиток і практична користь? Ні. Чи ісключно величественність? Ні. Що ж такого? Щось посереднє межи тим всім, котре не єсть ісключно ані одним. Спробую той вопрос рішити в такий спосіб.

Припускаю, що кожний чоловік має в своїй душі, в своїй внутрі осібний, йому вродженый світ, котрий наразі назву світом ідеальним. Розуміється, що світ той не може состояти із самих предметів матеріальних, но із понятій. Заходить тут тільки тоє розлічіє межи тими поня-

---

[1] Хто постійно, наполегливо трудиться,
Того ми можемо спасти (*нім.*).— *Ред.*

тіями а понятіями логічними, що коли вторії понімаються сознательно, розумно,— первії не вимагають сознанія, но дрімають — єсли так виражуся — в глибині чувства. Світ той внутренний розвивається з розвоєм чоловіка, понятія тії розширяються рівнобіжно з розвоєм понятій логіческих. У кожного чоловіка той світ ідеальний іний: життя, воспитання, щоденнії занятія, налоги, страсті вліяють на тоє, якії предмети внішного світу будять найскорше отгомін і одблеск в його світі внутреннім, ідеальнім. На підставі тої гіпотези можем об'яснити, для чого одним подобається тоє, другому іноє, для чо.о один й той сам предмет подобається одному більше, другому менше. Світ ідеальний одного єсть ширший, другого — вузший, у одного розвинений більше в однім направленію, у другого — в інім. Єсли який предмет зближається більше от другого того роду до одповідного понятія в нашій душі, будить в чувстві тоє понятіє і тим самим нам подобається. Все затим подобається нам, що отповідає нашому ідеальному світові в сучаснім стадіум його розвою. На тій підставі можем також об'яснити, що один і той же сам предмет тепер подобається нам менше, а пізніше, коли об'єм нашого ідеального світу розшириться, подобається нам більше. Тепер розберіть ближче: що єсть той ідеальний світ в нашій внутрі? Ми сказали, що приносим зарод його з собою на світ. Заким збулилось еще наше сознаніє,— уже він стає в нас замітний. То не єсть розум, то не єсть ісключно чувство. То єсть іскра божества, которою наділений дух людський. Життя може її розвити, може розпалити її в ясний полом'нь, который палає в людськім серці, яко: чувство хорошого, чувство величавого, чувство любви, патріотизму і самопожертвування. Життя, однако ж, може її і притьмити, придавити, а навіть зовсім загасити в нашій душі, і тут дослова єсть границя, поза котру не сміє переступити поезія. Переступивши її, вона перестає бути поезією,— перестає бути святинею божества.

І ось ми дійшли до правдивої дефініції поезії!

Життя, яко приплив животворящого божого духу, єсть її предметом, но тільки доти, доки тліє в нім іскра божества. Природа, носячи на собі печать красоти, може бути її предметом, бо абсолютна красота,— то також божество. В природі іскра божества: величіє, гармонія,

красота, есть тим, що нам подобається. Природа ніколи не може її сама собою затемнити, пригасити і стратити так, як чоловік, прото вона всегда може служити за предмет поетичного представлення. Відти об'яснимо, для чого молодії поети всегда мають більшу наклонність оспівати явленія природи, як людської жизні.

Що ж есть затим поезія?

Поезія есть винайденія іскри божества в дійствительності.

Дійствительність най буде підставою поезії, — а тогди она буде мати ціну для дійствительності. Не романтичнії фантасмагорії, но життя, яким всі жиєм, най представляє нам поезія, а тогди лишень стане нам вона вірною подругою в житті. Най не представляє нам якогось світу ідеального, недоступного, бо тим будить в нас лиш неохоту і одразу до світу дійствительного, но най старається представити нам наш світ, наше життя красним і занимательним, най научить нас любити людей таких, які вони суть, най не спроваджує з небесних сфер ідеали на землю, но най заглядає вглиб душі земним людям і най показує нам їх хорошії, добрії, ідеальнії сторони, най одкриє нам в їх внутрі іскру божества!

КОМЕНТАРІ

Двадцять шостий том Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах відкриває серію літературно-критичних і наукових праць «Література і мистецтво», яка охоплює переважну більшість Франкових досліджень, теоретичних і критичних статей з питань історії і теорії літератури, фольклористики, етнографії, мовознавства, театрознавства, вступних статей до публікацій, рецензій на наукові та художні твори, театральні вистави тощо. Якщо в попередньому виданні творів І. Франка у двадцяти томах (К., 1950—1956) вибрані літературно-крнтичні праці складали три томи, то у п'ятдесятитомному Зібранні творів вони становлять сімнадцять томів і представляють І. Франка як видатного вченого, дослідника літератури від найдавніших часів до початку XX ст., як літературного критика і теоретика, що завжди порушував актуальні проблеми художньої творчості та естетики.

Літературно-критичну й науково-публіцистичну діяльність І. Франко розпочав водночас з літературно-художньою і продовжував її до останніх днів життя. Деякі його праці були опубліковані посмертно, деякі залишилися в рукописах аж до наших днів і вперше друкуються у цьому виданні за автографами, що зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (фонд № 3). Це, наприклад, «Історія української літератури від початків українського письменства до Івана Котляревського» (1907), «Галицько-руський відпис «Слова о полку Ігоревім» із першої половини XIX в.» (1914), «Регести південно-руських літописів 1112—1200 років» (1914). Вперше передруковується тут велика кількість праць І. Франка з різних питань історії, теорії літератури, фольклору, етнографії, мистецтвознавства: «Южнорусская литература» (1904), «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (1910), «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман» (1895), «Іван Вишенський і його твори» (1895), «Студії над українськими народними піснями» (1913) та ін., а також ряд статей про творчість окремих письменників, рецензій на театральні вистави та інші матеріали.

У томах літературно-критичної й наукової серії Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах вміщено чимало статей, надрукованих у різних періодичних виданнях без підпису автора. У деяких з цих видань І. Франко працював як редактор або як співробітник (газета «Kurjer Lwowski», журнали «Народ», «Літературно-науковий вісник» та ін.). Авторство І. Франка допомагають розкрити такі джерела: комплект газети «Kurjer Lwowski», що зберігається у науковій бібліотеці Львівського державного універси-

тету ім. І. Франка під номером 67296 IV (тут під багатьма статтями, замітками, опублікованими без підпису, автор власноручно поставив свої криптоніми); авторизований І. Франком примірник бібліографічної праці М. Павлика «Спис творів Івана Франка...» (Львів, 1898), що знаходиться в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові, ф. 3 (309, оп. 1, од. збер. 665). Крім того, при атрибуції тих чи інших статей І. Франка, надрукованих без підпису, під криптонімом або псевдонімом, бралися до уваги й деякі інші документальні джерела, авторитетні бібліографічні покажчики, а також наукові праці радянських франкознавців, зокрема акад. АН УРСР М. Возняка, в яких порушувалися питання атрибуції творів письменника. І все ж не всі питання, пов'язані з атрибуцією літературно-критичних, наукових та публіцистичних праць І. Франка на сьогодні можна вважати розв'язаними остаточно.

Серія «Література і мистецтво» відкривається однією з програмних літературно-критичних праць І. Франка — статтею «Література, її завдання і найважніші ціхи» (1878), в якій І. Франко обстоює принципи реалізму, ідейності і народності літератури, ставить питання про її суспільне призначення.

В основі розташування текстів у цій серії, як і в попередній серії художніх творів, лежить хронологічний принцип: матеріали розташовуються за часом їх написання та публікації. Лише в окремих випадках порушено хронологічний принцип з метою зведення в окремі томи деяких праць історико-літературного характеру, які друкувалися в різні роки, але по суті становлять одне цільне дослідження. Йдеться про такі фундаментальні праці, як «Студії над українськими народними піснями» та праці з історії української літератури від найдавніших часів до початку XX ст.

Праці, написані І. Франком польською, німецькою та чеською мовами, подаються в перекладі українською мовою із зазначенням у примітках назви мовою оригіналу. Переклади іншомовних праць І. Франка, взяті з Творів у 20-ти томах та з інших джерел, подаються у новій мовно-стилістичній редакції.

Редакційні заголовки окремих статей подаються в квадратних дужках.

Імена, назви, місця тексту, що коментуються, у тексті позначаються зірочкою, у коментарях зазначається, до якої сторінки тексту стосуються примітки. Підрядкові примітки І. Франка, слова та вирази іноземними мовами, що перекладаються, позначаються цифрами.

Переклади іншомовних слів і виразів даються у підрядкових примітках із вказівкою: «*Ред*». Підрядкові примітки самого І. Франка друкуються без змін і без вказівки на їхню приналежність авторові.

При відтворенні текстів дотримано нині діючих правил орфографії і пунктуації. Давньоруські і давньоукраїнські тексти, надруковані в працях І. Франка кирилицею, подаються сучасною графікою. Надрядкові букви вносяться в рядок, титли розкриваються, твердий знак у кінці слів опускається, юс великий передається літерою у, юс малий — я, дифтонг оу — літерою у, омега — о, написання великих і малих букв сучасне. В деяких випадках зроблено скорочення, позначені знаком [...].

У кінці кожного тому подаються покажчик імен і назв та пояснення слів.

До двадцять шостого тому Зібрання творів І. Франка в п'ятдесяти томах увійшли дослідження, статті, рецензії, написані протягом 1876—1885 рр. та опубліковані в тогочасних періодичних виданнях — журналах «Друг», «Громадський друг», «Світ», «Зоря», газеті «Діло», збірнику «Молот» та ін.

Статті «Еміль Золя і його твори» (1878) та «Адам Міцкевич в українській літературі» (1885), написані і опубліковані вперше польською мовою, друкуються в українському перекладі (за редакцією Н. П. Романової).

Під рубрикою «Ранні літературно-критичні праці» друкується незавершена стаття «Поезія і її становисько в наших временах» (1876).

ЛІТЕРАТУРА, ЇЇ ЗАВДАННЯ І НАЙВАЖНІШІ ЦІХИ

(«Правда, часть літературно-наукова». Книжка друга. «Сьогочасне літературне прямування»).

Вперше надруковано у збірнику «Молот», 1878, с. 209—215.

Подається за першодруком.

Безпосереднім приводом до написання статті І. Франка була поява у журналі «Правда» статті І. Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне прямування», що подавалася як редакційна. Виступ І. Франка став визначною подією в історії критичної думки на Україні. Розвінчуючи основні засади буржуазно-націоналістичної критики, І. Франко обстоював реалізм, ідейність і народність мистецтва. Стаття мала великий вплив на подальший розвиток української літератури.

Повідомляючи О. Рошкевич про вихід зб. «Молот» (лист від 26.XII 1878 р.), Іван Франко писав з цього приводу: «На кінці буде ще надрукована моя рецензія на другий том літературної «Правди», [...] а іменно на статтю Левицького (автора «Хмар», «Джері», «Причепи») «Літературне прямування новіших літератур» — пана Левицького скрушаю вельми і висказую рішуче деякі думки, щоб покінчити спори з нашими естетиками-правдянами».

«М о л о т» — літературно-громадський збірник революційно-демократичного напряму, виданий 1878 р. у Львові М. Павликом та І. Франком як продовження забороненого журналу «Громадський друг».

Р о ш к е в и ч Ольга (1858—1935) — приятелька І. Франка, з якою він листувався тривалий час.

С. 5. «П р а в д а» — літературно-науковий і політичний журнал. Виходив у Львові протягом 1867—1897 рр. (з перервами). Орган «народовців». У ранній період — ліберально-буржуазного напряму. З кінця 80-х років став трибуною українських буржуазних націоналістів.

С. 8. К а т к о в Михайло Никифорович (1818—1887) — російський реакційний публіцист і журналіст.

С л о в ' я н о ф і л и — представники реакційного напряму російської суспільної думки середини XIX ст. Заперечували закономірність історичного розвитку, протиставляли Росію Західній

Європі, відкидаючи класову боротьбу і можливість революції в Росії. Фактично представляли інтереси обуржуазнених поміщиків. До революційного руху ставились вороже. Боячись революції, слов'янофіли виступали за скасування кріпацтва шляхом реформ. Хоча слов'янофіли сперечалися з ряду питань з західниками, між ними не було розходжень в корінних питаннях, зокрема,у ставленні до кріпосництва. Їм протистояла ідеологія революційних демократів В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена та ін.

Щ а п о в Опанас Прокопович (1831—1876) — російський історик і публіцист революційно-демократичного напряму.

Р е ш е т н и к о в Федір Михайлович (1841—1871) — російський письменник-демократ.

С. 9. «Н а р о д о в ц і» — «н а р о д о в с т в о» — громадсько-політична і культурна течія буржуазно-націоналістичного напряму серед української буржуазної інтелігенції та духівництва на західноукраїнських землях, що виникла в 60-х роках XIX ст. На початку своєї діяльності «народовці» провадили культурницьку роботу ліберально-буржуазного характеру (видавали журнали «Вечерниці», «Мета», «Нива» та ін., заснували український театр, літературне товариство ім. Шевченка). З кінця 70-х років основні програмні документи «народовців» набувають відверто націоналістичного спрямування. З початку 90-х років провідні діячі «народовства» стали на шлях відвертої підтримки цісарського уряду і польських реакційних кіл. У 1898 р. оформилися в «націонал-демократичну партію», яка 1918 р. була основною опорою контрреволюційного уряду ЗУНР.

І. Франко та інші прогресивні діячі, беручи участь в окремих «народовських» виданнях 70—90 років, не поділяли політичної програми «народовців» і піддавали її гострій критиці.

Р у т е н с ь к е п и т а н н я — від слова рутени, рутенці — за часів австро-угорської монархії — офіційна назва галицьких українців. У виступах представників передової української інтелігенції це слово набрало негативного забарвлення, вживалось для характеристики найконсервативнішої, вірнопідданської частини галицького суспільства.

С. 12. У с п е н с ь к и й Микола Васильович (1837—1889) — російський письменник, автор реалістичних оповідань з життя селянства.

Д о д е Альфонс (1840—1897) — французький письменник-реаліст.

Ф р е й т а г Густав (1816—1895) — німецький письменник. У ранніх творах Фрейтага відбивалися радикальні настрої. Пізніше перейшов на шовіністичні позиції.

Ш п і л ь г а г е н Фрідріх (1829—1911) — німецький письменник. У творах раннього періоду викривав дворянство, духівництво, буржуазію. Пізніше у творчості Шпільгагена почався ідейно-художній спад.

С. 13. Д ж е н к і н с Едуард (1838— 1910) — англійський публіцист, письменник, політичний діяч, автор творів з життя робітників англійських колоній (друкувалися в російських журналах, зокрема в «Отечественных записках»).

СЛІВЦЕ КРИТИКИ

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1876, № 2, с. 31—32, за підписом *Джеджалик.*

Подається за першодруком.

«Д р у г» — літературно-науковий журнал. Виходив у Львові протягом 1874—1877 рр. Спочатку мав «москвофільський» напрям. З приходом у його редакцію І. Франка та М. Павлика (1876 р.) «Друг» став органом демократичної молоді.

С. 17. У с т и я н о в и ч Корнило Миколайович (1839—1903) — український художник та письменник ліберально-буржуазного напряму.

...і з в і с н о г о п о е т а Н и к о л а я... — тобто Устияновича Миколи Леонтійовича (1811—1885) — українського письменника і громадського діяча. Був близький до «Руської трійці», виступав за єдність Галичини з Наддніпрянською Україною.

Ф е д о р о в и ч Владислав Іванович (1845—1917) — український буржуазний громадський діяч, у 1873—1876 рр. — голова товариства «Просвіта». Видавець творів К. Устияновича.

Т о є п о д а л о «П р а в д і» т е м а т д о ш у м н о ї п о х в а л и У с т и я н о в и ч е в и х п о е м. . . — Йдеться про рецензію О. Огоновського «Письма К. Н. Устияновича, часть I. Поеми історичні. Накладом Владислава Федоровича. У Львові, 1875» («Правда», 1876, № 5, с. 185—190).

...а с у б ' є к т и в н і с т ь, я к к а ж е Б є л і н с ь к и й, т о с м е р т ь п о е з і ї. — І. Франко наводить тут слова з рецензії В. Г. Бєлінського (1839) на збірку поезій О. Полежаєва «Арфа» (Б є л и н с к и й В. Полное собр. сочинений, т. III. М., 1953 с. 25).

Наприкінці 1830-х років термін «суб'єктивність» Бєлінський вживав у двох планах: на ознаку замкненості поета у приватні, особисті почуття, обмеженість лише ними у поетичному творі, а також як синонім поняття «тенденційність», що, на думку молодого критика, мало призводити до сухого резонерства. Пізніше, у 40-х роках, утверджуючись на позиціях революційного демократизму, Бєлінський, продовжуючи засуджувати «суб'єктивність» у першому її значенні, в той же час пристрасно відстоював необхідність у справжньому художньому творі «суб'єктивності» як «тенденційності», як вияву активної позиції поета у ставленні до дійсності.

І. Франко, зазначаючи, що у творах Устияновича «перед сильним світом власного Я гаснуть всі інші лиця», основну хибу рецензованої книжки вбачав у поверховості, незнанні історичного матеріалу, у нелогічності думок і образів. Таким чином, у Франка тут термін «суб'єктивність» стоїть близько до терміна «суб'єктивність» у Бєлінського в його першому значенні, хоч і не тотожний йому.

Щодо тенденційності літератури, то революційно-демократичне розуміння цього поняття І. Франко виклав двома роками пізніше у статті «Література, її завдання і найважніші ціхи».

СТРИЖОК

Збірник поезій сатиричних, епіграмів, розказів і пр. Написав Іван Щипавка... Львів. 1876

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1876, № 7, с. 108—109, під криптонімом (+).

Подається за першодруком.

С. 20. І в а н Щ и п а в к а — один з псевдонімів Верхратського Івана Григоровича (1846—1919) — українського письменника, філолога і природознавця, діяча «народовського» табору. У відповідь на рецензію І. Франка І. Верхратський виступив з статтею «Еще раз о Стрижку» («Друг», 1876, № 9, с. 142—144), в якій відкидав справедливу критику його творів за їх низький ідейний та естетичний рівень, а також заперечував думку І. Франка про необхідність суспільних узагальнень в сатирі.

С. 22. ...щ о с ь a l à Р ю к к е р т о в е «d e r G ö t t i n S c h m u c k z i m m e r...» — Йдеться про любовну лірику німецького поета і перекладача Фрідріха Рюккерта (1788—1866).

ТРІОЛЕТИ

Написав Любарт Співомир. У Львові

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1876, № 12, с. 191, під криптонімом (+).

Подається за першодруком.

С. 24. Л ю б а р т С п і в о м и р — один з псевдонімів Івана Верхратського.

ЛІТЕРАТУРНІ ПИСЬМА

Вперше надруковано: І. «Літературне письмо» — журн. «Друг», 1876, № 19, с. 302—304, IV — «Друг», 1876, № 22, с. 348—350, без підпису. VI. «Літературне письмо» у виданні «Іван Франко. Статті і матеріали», зб. 2. Львів, 1949, с. 211—221.

Зберігся автограф VI «Літературного письма» (ІЛ, ф. 3, № 804).

Подається: І та IV «Літературні письма» за першодруком, VI — за автографом. Авторство І і IV «письма» встановлено М. Возняком у статті «З початків реалізму Івана Франка» у кн. «Іван Франко. Статті і матеріали», зб. 2. Львів, 1949, с. 207—211.

С. 26. Ш в е й г е р - Л е р х е н ф е л ь д Аманд (1846—1910) — німецький письменник і мандрівник, автор творів про країни Близького Сходу. Книга «Unter dem Halbmond, ein Bild des Ottomanischen Reiches und seiner Volker» вийшла в Ієні 1876 р.

Р а ш Густав (1825—1878) — німецький письменник. Згадана Франком книга — одна з багатьох праць цього автора, написаних на основі вражень від подорожей по Європі, Малій Азії, Північній Африці, зокрема тривалого перебування в Туреччині і Чорногорії.

Л е о н т ь є в Костянтин Миколайович (1831—1891) — російський письменник, публіцист, літературний критик. Тривалий час перебував у Туреччині та країнах Близького Сходу. У ряді праць виступав як проповідник монархізму і релігійного аскетизму. Три томи оповідань «Из жизни христиан в Турции» (Москва, 1876) належать до найбільш відомих творів Леонтьєва.

Душан Сава Пепкін — псевдонім словацького письменника і перекладача Мадніамського Мартіна (1840—1899).

С. 27. Befreiungskrieg — визвольна боротьба в Німеччині 1812—1815 рр. проти австрійської й прусської гегемонії, а також проти наполеонівської армії, що особливо посилилася в зв'язку з розгромом Наполеона в Росії.

С. 28. Князь Николай — Микола Негош (1841—1921) — князь (1860—1910), потім король (1910—1918) Чорногорії.

Вступаючи на трон 1852... — дата вказана неточно. 1852 р. князем Чорногорії став Данило Негош (1826—1860). Микола Негош був князем після нього.

С. 30. Красіцький Ігнаци (1735—1801) — польський письменник-просвітитель.

Гощинський Северин (1801—1876) — польський поет-романтик, представник «української школи» в польській літературі.

С. 31. Пасічинський Ізидор Романович (1858—1930) — український письменник, автор віршів та етнографічних статей, товариш І. Франка по гімназії.

«Ластівка» — ілюстрований журнал для дітей і молоді. Видавався язичієм у Львові в 1869—1881 рр.

С. 32. «Временник Института Ставропигийского с месяцесловом» — календар, що видавався Ставропігійським інститутом — культурно-освітньою установою реакційно-клерикального напряму, яка з 60-х років XIX ст. належала «москвофілам». Виходив у Львові протягом 1864—1915 рр.

С. 34. Згарський Євген Якович (1834—1892) — український публіцист і письменник «народовського» напряму.

Дідицький Богдан Андрійович (1827—1909) — український письменник і видавець у Галичині, один з ідеологів «москвофільства».

С. 37. «Часть друга «Письм» К. Н. Устияновича — видання «Письма К. Н. Устияновича. Часть II. «Олег Святославич Овруцький з думою «Святослав Хоробрий» вміcто пролога», що вийшло у Львові 1876 р.

...перший том «Письм» д. К. Устияновича і трохи загострий суд наних... — «Письма К. Н. Устияновича. Часть I. Поеми історичні» (Львів, 1875) та стаття І. Франка «Слівце критики».

...Greif nur hinein ins volle Menschenleben! — Цитата з трагедії Й.-В. Гете «Фауст» («Театральний вступ»), подається за виданням: Goetes Sämtliche Werke, übiläüms Ausgabe in 40 Bände, Bd. 13, Stuttgart und Berlin, o. j. c. 9.

С. 40. ...фантастичні фікції Словацького...— Очевидно, йдеться про поему «Король-дух» та інші твори 1843—1845 рр. польського поета-демократа Юліуша Словацького (1809—1849), на яких позначився вплив філософа-містика А. Товянського (1799—1878).

[РОМАН Е. ЗОЛЯ «L'ASSOMMOIR]

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1877, № 3-4, с. 54—55, за підписом *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 48. ...до Седанської катастрофи... — тобто до падіння Другої імперії Наполеона III після розгрому французьких військ у битві при Седані у вересні 1870 р. (франко-прусська війна 1870—1871 рр.).

[«НОВЬ» І. С. ТУРГЕНЄВА]

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1877, № 3-4, с. 55, за підписом *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 50. ... «Дневник писателя», котрий видає автор Достоєвський місячними, невеличкими випусками.— «Дневник писателя» Ф. М. Достоєвського, що спочатку (1873—1874) друкувався в монархічному журналі «Гражданин», пізніше (1876—1881) виходив окремими випусками.

...компетентна критика («Отечественные записки» і др.) висказала, що стійність його зовсім не першостепенна... — Йдеться про статтю М. Михайловського «Записки профана. «Новь». Роман в двух частях Ив. С. Тургенева («Вестник Европы», 1877, № 1 и 2)», надруковану в журналі «Отечественные записки», 1877, т. CCXXX, № 2, с.311—326.

...появився в такім часі, в котрім найдотклівіше далася чути в Росії недостача сильних продуктивних талантів і ніяка показніша проява не підноситься понад сірий поровень рутинної, фейлетонної творчості.— Прагнучи протиставити романи Тургенєва творчості ліберально-буржуазних, реакційних письменників, І. Франко в той же час недооцінює тут процес розвитку критичного реалізму в Росії. У цей період набуває світової слави творчість Л. М. Толстого («Анна Каренина» та інші твори), з'являються романи Ф. М. Достоєвського («Братья Карамазовы» та ін.), досягає найвищого розквіту талант М. Є. Салтикова-Щедріна («Господа Головлевы», «Убежище Монрепо»), виступають зі своїми творами Г. Успенський та інші російські письменники.

СЕРБСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ І ПІСНІ

Пер[еклав] М. Старицький. Чиста виручка на користь братів-слов'ян. Київ. 1876 ...

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1877, № 6, с. 106—109, за підписом *І. Ф.*

Подається за першодруком.

С. 51. ... думи юнацькі... — героїчні, історичні сербські народні пісні.

...першого нападу турецького і розгрому Сербії на Косовім полі... — Йдеться про поразку сербів на річці Мариці (1371) та Косівську битву (1389).

Марко Кралевич — герой сербського і болгарського епосу. Історична особа, син сербського короля Вукашина. 1371 р.

успадкував владу після смерті батька. Через рік був вигнаний із Сербії князем Лазарем. Загинув 1394 р. В піснях та переказах Марко Кралевич виступає як захисник народних інтересів.

...г а й д у ц ь к і д у м и... — поетичні твори героїчного епосу сербського, болгарського та молдавського народів, в яких оспівано боротьбу гайдуків (партизанів) проти османського іга та феодального гніту.

С. 52. С т е п а н Д у ш а н — Стефан Душан (бл. 1308—1355)— сербський король (1331—1346), потім цар (1346—1355). Його правління було періодом розквіту сербської феодальної держави.

Ц а р Л а з а р, п о с л і д н і й і з Н е м а н и ч і в... — останній з незалежних князів (1372—1389) Сербії, до царської династії Неманичів не належав. Загинув в історичній битві на Косовому полі. В сербських народних піснях оспівується як борець за свободу Сербії.

М у р а т — турецький султан Мурад I (1319 — 1389).

СЦЕНИ ІЗ ПОЕМИ ГЮСТАВА ФЛОБЕРА «ПОКУСА СВ[ЯТОГО] АНТОНА»

Вперше надруковано у журн. «Радянське літературознавство», 1959, № 6, с. 134.

Подається за чорновим автографом, що зберігається в архіві письменника (ф. 3, № 212, с. 293—294).

Замітка була написана як передмова до перекладу уривків з драми Г. Флобера «Спокуса святого Антонія», що призначався до публікації в журналі «Друг». З невідомих причин переклад не був опублікований.

Автограф записаний в загальному зошиті перед текстом перекладу, виконаним невідомою особою і підписаним «24/V Б.» (можливо, Белей).

С. 60. «В м и н у в ш і м р і ч н и к у «Д р у г а» м и п о д а л и н а ш и м ч и т а т е л я м о д н у х а р а к т е р и с т и ч н у с ц е н у...» — Йдеться про переклад уривка з роману Г. Флобера «Саламбо», надрукованого в журналі «Друг» (1876, № 21, с. 326—328).

[ЖИТТЯ І ПОБУТ СУЧАСНОГО СЕЛЯНИНА НА ВКРАЇНІ І У ФРАНЦІЇ

«Правда», часть літературио-наукова. Річник XI, том 1. Під редакцією Володимира Барвінського. «Микола Джеря, повість Івана Нечуя» і «Про побит мужиків у Франції, написав після французьких жерел М. Л. Ковшевич»].

Вперше надруковано в журн. «Громадський друг», 1878, № 2, с. 167—175, за підписом *І. Ф.*

Подається за першодруком.

«Г р о м а д с ь к и й д р у г»—літературний і політичний журнал революційно-демократичного напряму, який видавали у Львові 1878 р. І. Франко та М. Павлик.

С. 61. Б а р в і н с ь к и й Володимир Григорович (1850—1883)—

Український критик, прозаїк і публіцист буржуазно-націоналістичного напряму. Редактор журналу «Правда» (1876—1879).

... рецензію віденських «метеликів» Кістки, напечатану в «Правді» за 1877 р. ... — Йдеться про надруковану в журналі «Правда» (1877, № 3, с. 106—116, № 4 і 5, с. 141—166) статтю В. Барвінського «Слівце до опізнання (Відповідь п. Українцеві (М. Драгоманову) на лист «Опізнаймося», ч. 1 і 2 «Друга»)», автор якої з націоналістичних позицій різко критикує революційно-народницькі брошури «Парова машина» С. Подолинського, «Про бідність» (автор невідомий) та «Правда» (переробка брошури «Хитрая механика» російського статистика і економіста Варзара Василя Єгоровича (1851—1940). Брошури ці були видані у Відні 1875 р. В. Кісткою (псевдонім О. Терлецького — українського публіциста, літературознавця, громадського діяча революційно-демократичного напряму, 1850—1902).

Драгоманов Михайло Петрович — (1841—1895) —український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, потім ліберально-буржуазного напряму.

Подолинський Сергій Андрійович — (1850—1891) — український прогресивний учений, громадський і політичний діяч, один з перших пропагандистів економічного вчення К. Маркса на Україні.

Шеффле Альберт Еберхарт Фрідріх (1831—1903) — німецький буржуазний економіст і соціолог. У своїх творах пропагував співробітництво між буржуазією і пролетаріатом, відмову від класової боротьби. Посилаючись на Шеффле, В. Барвінський у згаданій статті прагнув підірвати ідею нового справедливого суспільного ладу, довести неприйнятність цієї ідеї для України. І. Франко розвінчує ці твердження Барвінського.

С. 62. ...Фронди у Франції... — суспільні рухи проти абсолютизму (1648—1653).

Ланге Фрідріх Альберт (1828—1875)—німецький буржуазний філософ-неокантіанець.

Ауербах Бертольд (1812—1882) — німецький письменник.

Левітов Олександр Іванович (1835—1877) — російський письменник демократичного напряму, автор оповідань та нарисів з життя селян, міської бідноти.

С. 66. ...як се показано в попереднім числі «Гр[омадського] др[уга]»... — стаття «Дещо про релігійні секти на Україні» («Громадський друг», 1878, № 1, с. 66—76).

С. 69. Бастіа Фредерік (1801—1850) — французький буржуазний економіст. Проповідував гармонію інтересів капіталу і праці, вихваляв капіталізм як «природну» організацію суспільства. К. Маркс піддав нищівній критиці погляди Бастіа в своїй праці «Кері і Бастіа» (1857).

С. 70. Васильчиков Олександр Іларіонович (1818—1881) — російський економіст, земський діяч ліберально-поміщицького напряму. Згадана Франком книжка «Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах» вийшла 1876 р.

Лаверньо Леон Гілар (1809—1880) — французький економіст і політичний діяч консервативного напряму.

КРИТИЧНІ ПИСЬМА О ГАЛИЦЬКІЙ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Вперше надруковано у зб. «Молот», 1878, с. 80—93. Подається за першодруком.

С. 74. «М и є і б у д е м о л і б е р а л а м и»... — слова з статті Федора Чорногори «Лжепророки» («Правда», 1877, № 12, с. 462—464) — одного з найрізкіших виступів журналу «Правда» проти революційно-демократичної молоді та ідей соціалізму. І. Франко викриває наклепницький характер цього виступу.

Ф е д і р Ч о р н о г о р а — один з псевдонімів Данила Танячкевича (1842—1906) — українського буржуазно-клерикального діяча і публіциста.

С. 75. ...н а д в і п а р т і ї: к л е р и к а л ь н о - о б щ е р у с ь к у і л і б е р а л ь н о - н а р о д о в у. — Йдеться про дві суспільно-політичні течії в Галичині, що увійшли в історію під назвами «москвофіли» і «народовці».

«М о с к в о ф і л и» — суспільно-політична течія на західноукраїнських землях у другій половині XIX — на початку XX ст., що об'єднувала частину духівництва і буржуазної інтелігенції, яка орієнтувалася на реакційні сили царської Росії. «Москвофіли» намагалися використати прагнення західноукраїнських трудящих до возз'єднання з Росією для прищеплення їм царефільських поглядів з метою боротьби проти революційного руху, виступали за об'єднання всіх слов'янських народів під владою російського самодержавства і не визнавали права на вільний розвиток українського народу і його культури. У часи громадянської війни 1918—1920 рр. стали на шлях антирадянської боротьби, в 20—30-х роках підтримували окупаційні режими на західноукраїнських землях. Реакційну суть «москвофілів» викривали М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко, М. І. Павлик та інші російські й українські прогресивні діячі. В. І. Ленін у статті «Як поєднують прислужництво реакції з грою в демократію?» дав нищівну оцінку «москвофілам», вказавши, що вони були підкуплені однією з найреакційніших партій Росії — кадетською партією (Л е н і н В. І. Повне зібр. творів, т. 26, с. 257—258).

С. 76. Г у ш а л е в и ч Іван Миколайович (1823—1903) — український письменник і громадський діяч «москвофільського» напряму.

С т е б е л ь с ь к и й Володимир (1847—1891) — український письменник, спочатку «народовського», пізніше «москвофільського» напряму.

Д а н и л о М л а к а—псевдонім українського письменника і композитора Сидора Івановича Воробкевича (1836—1903).

...з «В і ч н о г о ж и д а» Е ж е н а С ю. — Йдеться про соціальний роман французького письменника Ежена Сю (1804—1857).

С. 77. ...к с е н д з у Н а у м о в и ч е в і... — Йдеться про Наумовича Івана Григоровича (1826—1891) — клерикального діяча, письменника і публіциста «москвофільського» напряму.

«П р о с в і т а» — культурно-освітня громадська організація, заснована «народовцями» у Львові 1868 р. Спочатку діяльність «Просвіти» мала ліберально-буржуазний характер. З кінця XIX ст.

більшість «Просвіт» стала осередками пропаганди буржуазного націоналізму.

С. 78. Меттерніх Клеменс (1773—1859) — австрійський реакційний державний діяч. Відстоював феодально-абсолютистський лад, провадив політику соціального і національного гноблення, зокрема західноукраїнського населення.

С. 83. ...противдемократичний замах Робесп'єра 1794... — Йдеться про розгром Робесп'єром лівих угрупувань (лівих якобінців та дантоністів), що частково послабив зв'язок якобінців з народними масами, був однією з причин поразки революційного уряду.

...кривавою різнею Паризької комуни. — Тобто жорстокою розправою версальців над переможеними комунарами в кінці травня 1871 р.

С. 84. «Слово» — щоденна газета монархічно-клерикального напряму, орган «москвофільської» партії. Виходила у Львові 1861—1887 рр. Отримувала таємні субсидії від російського самодержавства. Реакційний характер «Слова» викрив М. Чернишевський у статті «Національна безтактність».

«Русалка Дністровая» — український альманах «Руської трійці», вийшов 1837 р. в Будапешті, містив українські фольклорні записи, літературні та публіцистичні твори, більшість яких належала М. Шашкевичу, Я. Головацькому та І. Вагилевичу.

Руслан Шашкевич — літературний псевдонім М. Шашкевича.

С. 85. Стадіон фон Вартгаузен Франц-Серафім (1803—1853) — австрійський реакційний діяч, 1846—1848 рр. — намісник в Галичині.

С. 86. ...Справи сервітутові... — тобто позови селян у зв'язку з захопленням поміщиками громадських лісів і пасовиськ.

С. 87. Василіани — ченці василіанських уніатських монастирів, заснованих на Західній Україні та в Західній Білорусії після Брестської унії 1596 р.

С. 88. В бібліографії Межова... — Йдеться про працю російського бібліографа Межова Володимира Ізмайловича (1830—1894) «Библиографический указатель галицко-русской литературы, составленный Вл. Изм. Межовым».

«Основа» — перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Петербурзі у 1861—62 рр.

С. 89. Хомяков Олексій Степанович (1804—1860) — російський письменник, ідеолог слов'янофілів.

...в Будині... — тобто в Буді, правобережній частині Будапешта, що до 1872 р. існувала поряд з Пештом як самостійне місто.

Видавці тої книжечки, молоді семінаристи... — Маркіян Шашкевич (1811—1843) — український поет-демократ, Яків Головацький (1814—1888) — український поет, учений, педагог, та Іван Вагилевич (1811—1866) — український письменник і фольклорист, що очолювали прогресивне літературне угрупування «Руська трійця».

С. 91. Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — український учений, природознавець, історик, фольклорист, видавець зб. «Малороссийские песни» (1827), «Украинские народные песни» (1834) та ін.

Метлинський Амвросій Лук'янович (1814—1870) — український поет, фольклорист, видавець (зб. «Народные южнорусские песни», 1854 та ін.). Представник консервативного романтизму в українській літературі.

Коллар Ян (1793—1852) — чеський поет і вчений. За національністю словак. Палкий прихильник єднання і дружби слов'янських народів.

...правописом, приноровленим до Караджичевого... — Йдеться про фонетичний принцип правопису, викладений у «Граматиці сербської мови за говорами простого люду» основоположника сербської літературної мови, сербського філолога і фольклориста Караджича Вука Стефановича (1787—1864).

С. 93. ...друге цікаве видання малоруське — «Вінок»... — «Вінок русинам на обжинки» — літературно-науковий збірник, упорядкований Іваном та Яковом Головацькими». Вийшов у Відні у двох книгах 1846—1847 рр.

Могильницький Антін Любич (1811—1873) — український поет, представник консервативного романтизму.

...розповімо в дальшім письмі.— Задум І. Франка не був здійснений у зв'язку з забороною збірника «Молот».

НОВИЙ СЕРБСЬКИЙ МІСЯЧНИК «СТРАЖА»

[«Стража», кньига за науку, кньижевност и друштвени живот. Година прва. Свеска за сертембар и октобар 1878-ме године. Уредник Л. Пачу. Нови Сад, изданье штампариє А. Паєвича]

Вперше надруковано у зб. «Молот», 1878 р., стор. 216.

Подається за першодруком.

С. 94. «Страж а» — сербський щомісячний літературно-науковий та громадський журнал. Виходив 1878—1879 рр. у місті Новий Сад.

...великої книги Віктора Гюго «Історія одного проступку»... — памфлет «Історія одного злочину», спрямований проти захоплення влади Наполеоном III та його реакційного режиму.

С. 95. Лавров Петро Лаврович (1823—1900) — російський публіцист і соціолог, ідеолог революційного народництва.

Маркович Светозар (1846—1875) — сербський революціонер-демократ, філософ-матеріаліст, публіцист і літературний критик.

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ І ЙОГО ТВОРИ

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny», Львів, 1878, № 44, с. 123—124, за підписом «*I*» під назвою «Emil Zola i jego utworg».

Подається за першодруком в українському перекладі...

Стаття Франка була надрукована з нагоди публікації польського перекладу роману Золя «Сторінка кохання», що розпочиналася в наступному номері журналу.

«Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny» — польський прогресивний журнал, виходив у Львові протягом 1874—1881 рр.

С. 96. Брет-Гарт — Гарт Френсіс-Брет (1836—1902) — американський письменник-реаліст.

С. 97. Гонкур Едмонд (1822—1896) — французький письменник, писав переважно з братом Жюлем Гонкуром (1830—1870). У творчості братів Гонкурів переплітались реалістичні і натуралістичні принципи художнього відтворення дійсності.

Коппе Франсуа Едуар Жоакен (1842—1908) — французький письменник.

Бодлер Шарль (1821—1867) — французький поет.

Рішпе́н Жан (1849—1926) — французький письменник, поет, драматург.

Тен Іполит (1828—1893) — французький теоретик літератури і мистецтва, філософ-позитивіст, історик. Представник культурно-історичної школи в літературознавстві.

С. 98. Мане Едуард (1832—1883)—французький живописець. У своїх творах виступав проти офіційного академічного мистецтва. Був одним із засновників імпресіонізму.

С. 101. Крім Ю. І. Крашевського, котрий кількома влучними словами («Tygodnik ilustrowany» 1878) оцінив талант і заслуги Золя...— інформація Крашевського у розділі «Зарубіжна хроніка», журн. «Tygodnik ilustrowany», 1872, № 120.

Крашевський Юзеф Ігнаци (1812—1887) — польський письменник, автор історичних романів.

«Tygodnik ilustrowany» — польський літературно-мистецький і науково-популярний журнал. Виходив у Варшаві протягом 1859—1939 рр.

ВСТУПНЕ СЛОВО

[до видання «Еміль Золя. Довбня. Повість з життя паризьких робітників. З французького перевела Ольга Рошкевич. І. Прачка Жервеза. ІІ. Сватання Купо. Львів. 1879»]

Вперше надруковано у виданні: «Еміль Золя. Довбня. Повість з життя паризьких робітників. З французького перевела Ольга Рошкевич. І. Прачка Жервеза. ІІ. Сватання Купо», виданому в серії «Дрібна бібліотека», вип. VIII (Львів, 1879), за підписом *І. Ф.* Подається за першодруком.

«Дрібна бібліотека» — видання переважно перекладних творів художньої і наукової літератури, здійснюване І. Франком, М. Павликом, І. Белеєм та ін. Задум видання виник у Франка в 1877 р. Метою видання було прагнення ознайомити галицького читача з кращими зразками російської та світової літератур, прищепити йому передові суспільні та естетичні погляди і смаки. Протягом 1878—1880 рр. вийшло 14 випусків.

С. 103 ...добув із своєї повісті не найправдивіші виводи.— В передмові до роману «Пастка» (в перекладі О. Рошкевич «Довбня») Е. Золя так схарактеризував головну ідею твору: «Хотів я списати, як гине одна нещасна робітницька родина серед зараженого осередка наших передмість. За п'янством і лінив-

ством іде непошанування родинних зв'язків, погань розпусти, чимраз то більший упадок чесноти, а послідня розв'язка всього — ганьба і смерть» (З о л я Е м і л ь. Довбня. Повість з життя паризьких робітників. З французького перевела Ольга Рошкевич. Львів, 1879, стор. 5). І. Франко, високо оцінюючи талант Золя, в той же час визначає тут і далі в статті хибність певних теоретичних засад, якими керувався письменник, підкреслює суперечність між об'єктивним змістом його творів і висновками автора, яким бракувало широких соціальних узагальнень.

...п о в т о р и в ї х у п е т е р б [у р з ь к и х] «О т е ч е с т в е н н ы х з а п и с к а х» р о с і й с ь к и й к р и т и к М и х а й л о в с ь к и й... — очевидно, йдеться про статтю М. К. Михайловського (1842—1904) «Литературные заметки. «Парижские письма» Э. Золя («Вестн. Европы»).— «Братья Земганно». Роман Эдм. Гонкура («Слово»).— «Баритон». Роман В. Крестовского. Спб. 1879», яка містить різкий відзив про теорію експериментального роману на прикладах з творчості Е. Золя. («Отечественные записки», 1879, № 9, стор. 96—119).

«О т е ч е с т в е н н ы е з а п и с к и» — російський літературно-політичний журнал. Виходив у Петербурзі (1818—1884). У 1839—1846 роках журнал мав передовий демократичний характер, з 1868 — революційно-демократичний.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[до видання «Писарєв Дмитро Іванович. Пчоли. З російської переклав Василь Полянський. Львів. 1879»]

Вперше надруковано у виданні «Писарєв Дмитро Іванович. Пчоли. З російської переклав Василь Поляпський», що вийшло в серії «Дрібна бібліотека», вип. VI (Львів, 1879), за підписом «*І. Ф.*» Подається за першодруком.

ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЗА 1880 РІК

Вперше надруковано в журн. «Світ». Львів, 1881, № 2, с. 39—40. Подається за першодруком.

«С в і т» — літературно-науковий і політичний журнал революційно-демократичного напряму, виходив у Львові в 1881—1882 рр.

С. 106. ...н о в е п о в н е в и д а н н я в с і х п и с ь м Я. К у х а р е н к а... — Йдеться про книжку українського письменника та етнографа Кухаренка Якова Герасимовича (1800—1862) «Збірник творів Я. Г. Кухаренка, наказного отамана землі війська Чорноморського». Посмертне видання, скомпоноване Ф. М. Піскуновим. Киев, 1880».

Ш е й к о в с ь к и й Каленик — український етнограф і педагог, автор праць «Опыт южнорусского словаря» (1861) та українського перекладу «Слова о полку Ігоревім» (1885). Франко згадує праці Шейковського «Быт подолян, Киев, 1859—1860» і «Що таке Ібн-Дастова «Русь», Киев, 1870».

...2-ге видання «Українського орнамента» Ольги Косачевої... — Йдеться про книгу «Украинский народный орнамент. Образцы вышивок, тканей и писанок. Изд. второе. К., 1879», видану українською письменницею Оленою Пчілкою (1849—1930).

...третій том писань Максимовича...— Йдеться про видання: Собрание сочинений М. А. Максимовича, т. 1—3, К., 1876—1880.

Київський відділ «Имп[ераторского] географического общества» — тобто «Юго-западный отдел императорского географического общества», що існував протягом 1873—1876 рр. у Києві.

С. 107. ...нові оперетки, як «Не ходи, Грицю, на вечорниці», «Дай серцю волю, заведе вневолю» звісного укр[аїнського] артиста Кропивницького.— Автором першої п'єси був М. Старицький, другу написав М. Кропивницький.

...чутка про новий український журнал в Києві... — Йдеться про «Киевскую старину» — щомісячний історично-етнографічний та белетристичний журнал ліберально-буржуазного напряму, що виходив російською мовою у Києві з 1882 до 1906 р.

«Діло» — газета ліберально-буржуазного, згодом буржуазно-націоналістичного напряму. Виходила у Львові протягом 1880—1939 рр.

...про дві роботи д-ра Шараневича.... — «Стародруський княжий город Галич» і «Гальшка, княгиня Острозька» — праці українського історика «москвофільського» напряму Шараневича Сидора Івановича (1829—1901), що вийшли окремими виданнями у Львові 1880 р.

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український і російський буржуазний історик, письменник, публіцист.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — український буржуазно-націоналістичний історик, археолог, етнограф.

«Замітки про взаємини руського язика і народної літератури» — стаття І. Г. Верхратського, надрукована 1880 р. в літературно-науковому журналі «Денница» (№ 1, 4—20, 22—24). Журнал видавав і редагував Верхратський.

...проби історичної критики літописів руських д. Корнила Заклинського... — Йдеться про розвідку українського буржуазного історика Корнила Гнатовича Заклинського (1857—1884) «Руські літописи і літописці XVII століття», надруковану в журналі «Зоря, 1880, № 6—10, 14—19, 21, 23.

«Зоря» — літературно-науковий журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові протягом 1880—1897 рр.

Ганкевич Клим Миколайович (1842—1924) — український філолог і філософ ідеалістичного напряму. Точна назва згаданої Франком статті «Новейшее философическое движение у славян». Надрукована у 1880 р. в «москвофільському» журналі «Родимый листок», що видавався в Чернівцях протягом 1879—1882 рр.

«Безталанне сватання» — повість В. Г. Барвінського, надрукована в газеті «Діло» 1880 р.

С. 108. «Ремесла і фабрики на Україні», «Життя й здоров'я людей на Україні»... — праці С. А. Подолинського, що вийшли в Женеві 1880 та 1878 р.

Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894) — історик української літератури буржуазно-націоналістичного напряму, професор Львівського університету.

Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — український історик, філолог та етнограф ліберально-буржуазного напряму. Автор праць з історії Галичини, зокрема з історії церкви. Йдеться про його статтю «Любушин суд», й «Краледворская рукопись» и оспорщики подлинности их», надруковану 1879 р. в газеті «Слово» (№ 131).

Бартошевич Юліан (1821—1870) — польський буржуазний історик, дослідник історії західної і східної церкви. Очевидно, йдеться про видану в 1880 р. в Кракові працю Бартошевича «Szkic dziejow kosciola ruskiego w Polsce».

Кубаля Людвіг (1838—1918) — польський буржуазний історик. Йдеться про книгу «Szkice historyczne», ser. 1, 2, видану 1880 р. у Львові.

«Hafty włościan na Rusi» — альбом вишивок, що був виданий Промисловим музеєм у Львові кількома випусками під заголовком «Wsory przemyslu domowego, hafty włoscian na Rusi wydane przez Museum przemyslowe miejskie, Lwów, 1880».

Пелеш Юліан (1843—1896) — уніатський єпископ, реакційний церковний діяч. Франко, очевидно, має на увазі його книгу «Geschichte der Union der ruthenischen Kirchen mit Rom von dem altesten Zeiten bis auf die Gegenwart». Wien, 1880.

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ. ЖИТТЄПИС

Вперше надруковано у журн. «Світ», 1881, № 2, с. 34—36.

Подається за першодруком.

С. 109. «Вестник Европы» — російський щомісячний науковий, суспільно-політичний та літературний журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Петербурзі з 1866 до 1918 р.

... д. Українець в своєму дописі... — Йдеться про другий лист М. Драгоманова до редакції «Друга» (1876, № 5, с.77—80), у якому він, зокрема, зазначав: «Ваши литераторы переводят такие пошлости, как «Ветка бозу» и т. п., а не возьмутся за Диккенса, Ауэрбаха, Шпильгагена, Золя, Флобера...». Про потребу перекладати твори Золя М. Драгоманов писав також у третьому листі до редакції «Друга» (1876, № 13, 200—203, № 14 і 15, с. 222—228).

... переклад його очерка «Повінь» в «Дністрянці» 1876... — «Повінь» Е. Золя в перекладі І. Франка була надрукована в літературному альманасі «Дністрянка», виданому 1876 р. у Львові.

С. 110. ... бабка по вітцеві була кандіотка...— тобто походила з острова Кандія (італійська назва острова Кріт).

С. 111. Мюссе Альфред де (1810—1857) — французький поет-романтик.

«Фігаро» — французька буржуазна щоденна газета, яка, починаючи з 1854 р., виходить у Парижі.

ОЛЕКСАНДР МИК[ОЛАЙОВИЧ] ПИПІН

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 3, с. 55—57.

Подається за першодруком.

С. 115. П и п і н Олександр Миколайович (1833—1904) — російський історик літератури, академік Петербурзької Академії наук (з 1896 р.). Представник культурно-історичної школи в літературознавстві.

П а н с л а в і з м — суспільна і політична течія серед слов'янських народів, головним чином кінця XVIII—XIX ст., що відображала прагнення до державного об'єднання слов'ян. Реакційні буржуазно-поміщицькі кола виступали за об'єднання слов'ян під владою російського царизму. На цих позиціях стояли, зокрема, «москвофіли» на західноукраїнських землях. Демократична частина панславістів, зокрема, деякі члени Кирило-Мефодіївського товариства, пов'язувала об'єднання слов'ян з їх національно-визвольним рухом.

...в д р у г і м в и д а н н і «І с т о р і ї с л о в ' я н с ь к и х л і т е р а т у р»... — «История славянских литератур А. Н. Пыпина и В. Д. Спасовича. Издание второе вновь переработанное и дополненное. Два тома. Спб., 1879, 1881 р.»

... р а з о м з К о с т о м а р о в и м в о к р е м і й с т а т т і... — Йдеться про статті М. Костомарова «Малорусское слово» та О. Пипіна «Малорусско-галицкие отношения», що подавалися поруч у розділі «Хроника» («Вестник Европы», т. 1, 1881, с. 401—410).

...у с т у п П и п і н о в о ї с т а т т і б у в у с к о р о ч е н н і н а п е ч а т а н и й п о - н а ш о м у в «Д р у з і» 1 8 7 7.— Йдеться про статтю «Пипін про малоруське питання. З великоруського переклав Ів. Сте...ов» (№ 3 і 4, с. 50—51; № 5, с. 79—80; № 6, с. 105—106).

С. 116. Г р и г о р о в и ч Віктор Іванович (1815—1876) — російський славіст.

С р е з н е в с ь к и й Ізмаїл Іванович (1812—1880) — російський та український славіст, у 1847—1880-х роках професор слов'янознавства у Петербурзькому університеті, з 1851 р. — академік Петербурзької АН.

С. 117. ...п р и л у ч и л и с ь д о з а п а д н и к і в, х о т ь б и й с а м и х к о с м о п о л і т и ч н и х (як Ч е р н и ш е в с ь к и й і д р.).— І. Франко користується тут терміном «западники» (слово «космополітичний» вживається у розумінні «інтернаціональний», «прогресивний») на означення революційно-демократичного табору, очолюваного Чернишевським, а також на означення тієї частини прогресивної інтелігенції, що так або інакше тяжіла до нього. В той же час І. Франко помиляється, зараховуючи до цього табору М. Костомарова, який не поділяв суспільно-політичних і естетичних поглядів Чернишевського, а 1862 р., в період загострення суспільної боротьби, остаточно порвав з ним.

Д е м и д і в с ь к а п р е м і я — щорічна премія Російської академії наук з фонду відомого російського промисловця Павла Миколайовича Демидова, що протягом 1831—1865 рр. присуджувалась за кращі праці в усіх галузях наук.

«Життєпис Костомарова» в «Світі»... — стаття «Микола Іванович Костомаров. Очерк життєписний», журнал «Світ», 1881, № 1, 2.

С. 118. «Часопис чеського музею» — науковий журнал, що виходив у Празі з 1827 р. під назвою «Časopis Musea kralovstvi Českeho», а у 1855—1919 — під назвою «Časopis spolecnosti Vlastenského Museum v Čechach» як орган чеського музею. Видавався чеською і німецькою мовами.

Кавелін Костянтин Дмитрович (1818—1885) — російський історик, правознавець, соціолог і публіцист ліберально-буржуазного напряму.

Стасюлевич Михайло Матвійович (1826—1911) — російський історик, журналіст і публіцист ліберально-буржуазного напряму.

Спасович Володимир Данилович (1829—1906) — російський публіцист, літературознавець, юрист, з 1857 по 1861 р. професор Петербурзького університету. Головна історико-літературна праця — «Обзор истории славянских литератур» (разом з О. М. Пипіним) вийшла 1865 р. в Петербурзі.

Утін Борис Ісакович (1832—1872) — російський юрист, професор Петербурзького університету.

...зрікся кафедри... — На знак протесту проти реакційної політики Міністерства народної освіти О. М. Пипін разом К. Д. Кавеліним, М. М. Стасюлевичем, В. Д. Спасовичем, Б. І. Утіним та ін. професорами Петербурзького університету в 1861 р. подав у відставку.

Михайлов Михайло Іларіонович (1829—1865) — російський письменник, публіцист, революційний діяч, у 50-ті роки — співробітник «Современника».

Худяков Іван Олександрович (1842—1876) — російський фольклорист, революційний діяч, 1866 р. був заарештований у зв'язку зі справою Каракозова. Помер на засланні.

Якушкін Павло Іванович (1820—1872) — російський етнограф, фольклорист, письменник.

...переклад Шерра «Загальної історії літератури»... — Йдеться про працю «Allgemeine Geschichte der Literatur» німецького історика літератури, публіциста і белетриста Йоганна Шерра (1817—1886), що в російському перекладі Пипіна вийшла 1865 року в Петербурзі.

С. 119. «Громада» — український громадсько-політичний і літературно-художній збірник ліберально-буржуазного напряму. Видавався в Женеві за редакцією М. П. Драгоманова. Протягом 1878—1879 рр. вийшло 4 кн.; 1880 року виходив як журнал, 1882 р.— з'явилась 5-а книга.

П'ЯТИЙ РІК УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ «ГРОМАДИ» В ЖЕНЕВІ

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 3, с. 59—60. Подається за першодруком.

С. 120. «Голос» — щоденна російська політична і літературна газета ліберально-буржуазного напряму, виходила в Петербурзі 1863—1883 рр.

«Колокол» — перша російська революційна газета, яку видавали О. Герцен та М. Огарьов за кордоном (1857—1865 р. — в Лондоні, 1865—1867 р.— в Женеві) російською та французькою мовами. Спочатку газета мала загальнодемократичне спрямування. Після реформи 1861 р. рішуче приєдналася до революційної демократії, викривала грабіжницький характер реформи, друкувала тексти прокламацій та інші матеріали революційного підпілля.

...стаття видавця «Шевченко і українофіли»... — праця М. П. Драгоманова «Шевченко, українофіли і соціалізм» («Громада», 1879, № 4, с. 101—230).

Шмідт Оскар (1823—1886) — німецький зоолог, один з послідовників теорії Дарвіна.

Геккель Ернст (1834—1919) — німецький біолог-еволюціоніст.

С. 121. нескінчена ще стаття С. Подолинського «Пробітницький рух в Англії і Ірландії» — стаття «Громадівський рух в Англії і Ірландії» («Громада», 1881, т. 1, с. 43—66).

...стаття Павлика прорухробітницький...— стаття «Україна австрійська» («Громада», 1880, № 1, с. 95—119).

МИКОЛА В[ІТАЛІЙОВИЧ] ЛИСЕНКО

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 5, с. 94—96, як вступна замітка без підпису до статті невідомого автора.

Авторство І. Франка встановлено М. Возняком у статті «Франко і Лисенко» (газета «Вільна Україна», 1945, 23 березня).

Подається за першодруком.

ДІТСЬКІ СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 7, с. 129—130.

Подається за першодруком.

Цього ж року І. Франко мав намір написати працю «Діти в малоруських піснях і повірках. На підставі матеріалів, зведених в IV т. «Трудов этногр[афическо]-стат[истической] экспедиции в Запад[но]-русск[ий] край» Чубинського. Запис заголовку статті зберігається в архіві письменника (ф. 3, № 211, с. 1). Задум залишився нездійсненим.

Чубинський Павло Платонович (1839—1884) — український етнограф буржуазно-демократичного напряму.

С. 123. В «Мисляхо еволюції в історії людськості»... — праця І. Франка, що друкувалася в журналі «Світ», 1881, № 3, 4, 6—12, та 1882, № 14. (Див. 45-й том даного видання).

МИХАЙЛО ЄВГРАФОВИЧ САЛТИКОВ [ЩЕДРІН]

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 10, с. 182—183.

Подається за першодруком.

С. 128... в селі Спаськім...— точна назва Спас-Угол. «В тім (1848) році видав в «Отечественных записках» свою першу повість «Д.Запутанное дело»... — Неточно: перша повість Салтикова-Щедріна «Противоречия» була видана 1847 р.

С. 129. Критика, а особливо Добролюбов... — стаття М. О. Добролюбова «Губернские очерки» надрукована в журналі «Современник», 1857, кн. XII, с. 49—78.

«Того самого 1863 р. Салтиков покинув державну службу, вступив до редакції «Современника»... — Неточно: урядову службу письменник залишив у лютому 1862 р., в цьому ж році став членом редакції журналу «Современник». Друкуватися в журналі почав з 1859 р.

ТЕМНЕ ЦАРСТВО

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 11-12, с. 195—199; 1882, № 13 (1), с. 221—224, як друга частина розвідки «Причинки до оцінення поезії Тараса Шевченка». Дата в першодруці: «Нагуєвичі, 25-го жовтня 1881».

1914 р., стилістично відредагувавши текст статті і написавши до неї передмову, письменник видав її окремою книжкою: «І. Франко. Темне царство. Студія з приводу Шевченкових поем «Сон» і «Кавказ». Видана для вшанування сотих рокових уродин Тараса Шевченка. Львів, 1914». Дата: «Писано в Нагуєвичах у днях 10—25 жовтня 1881».

Надрукована в журналі «Світ» розвідка «Причинки до оцінення поезії Тараса Шевченка» складалася з двох частин: «І. «Гайдамак» («Світ», 1881, № 8-9, с. 158—161; № 10, с. 171—172) та «ІІ. Темне царство». Обидві статті відбивають важливий етап ідейного життя І. Франка, свідчать про орієнтацію письменника у своїй критичній діяльності на представників російської революційної демократії. Саме з цих позицій відстоюється у статтях необхідність соціального підходу до зображення життєвих явищ, сучасних чи історичних подій, осмислюється питання про співвідношення соціального і національного у художньому творі.

Написана в той час, коли в українській критиці розпочалася боротьба за Шевченка, за звільнення його спадщини від фальсифікації, зокрема від фальсифікації «народовської», праця І. Франка, особливо стаття «Гайдамаки», була полемічно спрямована проти розвідок О. Огоновського, О. Партицького та інших представників «народовського» табору, у яких викривлювався ідейний зміст твору Шевченка. Проте у статті «Гайдамаки» І. Франко поряд з цінними спостереженнями і міркуваннями у полемічному запалі припустився окремих різких і несправедливих оцінок поеми. Деякі подібні твердження є і в статті «Темне царство». Як свідчать наступні праці, а також листування критика, І. Франко розумів непослідовність і несправедливість цих своїх суджень. «Розбір «Гайд[амаків]», — писав він у жовтні 1881 р. до М. П. Драгоманова, мусив бути слабий, бо мені главно йшло о сокрушення Огоновського...». Про це свідчить також той факт, що 1914 р. Франко опублікував окремим виданням лише статтю «Темне царство», оскільки, як видно з передмови, тільки цю частину «Причинок до оцінення поезії Тараса Шевченка» вважав «непередавненою».

Подається за останнім прижиттєвим виданням з незначними скороченнями.

С. 133. ... Герцені Бакуніні, що за границею, в Німеччині та Франції, пильно слідили... — Про час перебування Герцена і Бакуніна за кордоном зазначено неточно: Герцен виїхав за кордон у 1847 р., Бакунін — 1840 р.

Ламенне Фелісіте Робер (1782—1854) — французький публіцист і філософ, один з ідеологів так званого «християнського соціалізму».

...сен-сімонізму в французькій літературі. — Йдеться про романтичну школу в французькій літературі XIX ст., представники якої поділяли погляди соціалістів-утопістів, головним чином Анрі Клода Сен-Сімона (1760—1825).

С. 134. ...вузький український націоналізм... — Вживаючи термін «націоналізм» у розумінні «національний», І. Франко тут і далі в статті має на увазі певну тематичну обмеженість ранніх творів Шевченка.

С. 135. «Весело послухати сліпого кобзаря»...— перефразована цитата з поеми «Гайдамаки» («Передмова»).

С. 139. ...і досі великоруська література не має того, що називається політичною поезією...— І. Франко не бере тут до уваги першу російську революційну поезію — оду «Вольность» Радіщева, політичну лірику декабристів, Пушкіна та Лермонтова, де ідея боротьби проти самодержавства втілювалась засобами так званого громадянського романтизму. Ця поезія мала сильний вплив на розвиток політичної свідомості і на творчість Шевченка, була однією з передумов виникнення його політичних творів, що стали новим явищем в умовах назрівання революційно-демократичного періоду визвольного руху в Росії.

«Не жди сподіваної волі...» — рядки з поезії Т. Г. Шевченка «Я не нездужаю, нівроку...» (1858)

С. 140. «Схаменіться, будьте люде!» — рядок з поезії Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнє посланіє» (1845).

С. 141. «Кругом неправда і неволя...» — рядки з поеми Т. Г. Шевченка «Єретик (Іван Гус)» (1845).

Тацит Публій Корнелій (бл. 55 — бл. 120) — історик і політичний діяч Стародавнього Риму.

«...щоденьНерони розпинають..» — неточно наведені рядки з поезії Т. Г. Шевченка «Колись дурною головою...» (1859). Перший рядок в оригіналі: «Щоденьпілати розпинають...»

С. 145. Із моєї недрукованої поеми «Снігова казка».— Задум твору, присвяченого декабристам, не був здійснений. В архіві письменника зберігається лише фрагмент поеми (ф. 3, № 473, див. 4-й том даного видання).

С. 146. ...«чудище обло, огромно, озорно, стозевно и лаяй...» — рядок із поеми російського поета В. К. Тредіаковського (1703—1768) «Телемахіда» — віршованого перекладу роману французького письменника і релігійного діяча Франсуа Фенелона (1651—1715) «Пригоди Телемаха». Твердження про те, що Тредіаковський був засічений різками на смерть, не відповідає дійсності.

С. 147. «Змея, — як каже Некрасов, — родит вмееныше й»... — цитата з поеми «Кому на Руси жить хорошо» («Пир — на весь мир»).

С. 149 ...ташкентці... — узагальнений образ адміністративної чиновницької бюрократії в царській Росії, створений М. Є. Салтиковим-Щедріним у сатиричному циклі «Господа ташкентцы» («Отечественные записки», 1869—1872 гг.).

«...як тюрми мурувати...» — рядки з поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ» цитуються неточно. В оригіналі:

«...як і тюрми мурувати,
Кайдани кувати,
Як і носить... і як плести
Кнути узлуваті...»

С. 150. Бальмен Яків Петрович (1813—1845) — український художник-аматор. Разом з М. Башиловим ілюстрував рукописний «Кобзар» Т. Шевченка (1844).

С. 151. «А ж ось і сам...» — рядки з поеми Т. Г. Шевченка «Сон» цитуються неточно.

ЖЕНЩИНА-МАТИ В ПОЕМАХ ШЕВЧЕНКА

Вперше надруковано у книзі «Літературна спадщина», випуск 1, 1956, с. 351—353.

Зберігся чорновий автограф цього незавершеного творчого задуму, що разом з планом статті записаний у загальному зошиті (ф. 3, № 214, с. 126—127). Орієнтована дата написання — 80-ті роки XIX ст.

Подається за автографом.

[ПЕРША ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРЕКЛАДУ «ФАУСТА» Й.-В. ГЕТЕ]

Вперше надруковано в журн. «Література і мистецтво» (Львів), 1941, № 1, с. 36—39, у статті М. Возняка «Вимоги І. Франка від української літератури».

Зберігся чорновий автограф статті, що записаний на зворотних аркушах перекладу «Фауста» (ф. 3, № 215, с. 421, 423).

Подається за автографом.

Стаття була написана як передмова до перекладу першої частини трагедії Гете «Фауст». Проте гострі безкомпромісні судження Франка про консервативну частину галицької інтелігенції, її відірваність від народу, про низький ідейно-художній рівень тогочасної галицької літератури, очевидно, налякали діячів «народовського» табору, які доклали всіх зусиль, щоб стаття не була надрукована. Книжка («Фауст. Трагедія Йоганна-Вольфганга Гете, часть перша. З німецького переклав і пояснив Іван Франко. У Львові, заходом редакції «Світа», 1882») вийшла з іншою передмовою (див. 13-й том даного видання).

С. 155. У нас немає літератури... — слова з статті Бєлінського «Литературные мечтания» (1834 р.). Франко так

само, як і російський критик, використовує цю тезу для боротьби проти безідейності, соціальної обмеженості літератури.

С. 157. Гагедорн Фрідріх (1708—1754) — німецький поет.

Геллерт Христіан-Фюртхтеготт (1715—1769) — німецький письменник, представник бюргерського просвітительства.

Рамлер Карл-Вільгельм (1725—1798) — німецький поет, автор од та релігійних кантат.

Готшед Йоганн-Крістоф (1700—1766) — німецький письменник, критик, історик літератури, представник раннього просвітительства XVIII ст.

Клопшток Фрідріх-Готліб (1724—1803) — німецький письменник. Виступав проти придворно-аристократичної культури та класицизму, був попередником літературно-суспільного руху «Буря й натиск».

Герман і Туснельда — герої драматичної трилогії Клопштока «Битва Германа» (1769), «Герман і князі» (1784) та «Смерть Германа» (1787).

С. 158. Гердер Йоганн Готфрід (1744—1803) — німецький філософ, письменник, критик, поміркований представник буржуазного просвітительства XVIII ст., один з натхненників «Бурі й натиску».

С. 160. «Nimm Hack und Spaten, grabe selber» — цитата з трагедії Й.-В. Гете «Фауст», ч. II.

ХУТОРНА ПОЕЗІЯ П. А. КУЛІША

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 15, с. 267 — 273.

І. Франко неодноразово звертався до характеристики творчості П. Куліша. Крім окремих висловлювань, рецензії на збірку «Хуторна поезія» та ін. йому належить також рецензія на збірку «Дзвін» («Житє і слово», 1893, т. II). У цій рецензії Франко, позитивно оцінюючи окремі ліричні поезії, гостро критикує переважну більшість творів збірки, засуджує ідейно-політичні позиції автора. І. Франко так закінчує свою рецензію: «В одній своїй вірші «До Тараса на небеса» Куліш вкладає в уста Шевченкові слова:

«О, найлюбіше той мене похвалить,
Хто дещо марне у печі попалить».

Ех, якби то сам Куліш послухав сеї своєї ради і ще за життя попалив такі свої речі, як «Крашанку», «Хуторну поезію», три чверті всего «Дзвона», цілу поему «Куліш у пеклі» враз з приписками до неї. Та, мабуть, не послухає».

Оскільки рецензія на збірку «Дзвін» у головних своїх моментах повторює положення, висловлені в статті «Хуторна поезія», у нашому виданні вона не друкується.

Рецензія «Хуторна поезія П. А. Куліша» подається за першодруком з незначними скороченнями.

С. 161. «Хуторна поезія» — збірка віршів П. О. Куліша, що вийшла 1882 р. у Львові.

С. 162. ... попа Наумовича, котрий лічить гомеопатією і магнетизмом... — Очевидно, йдеться про серію брошур І. Наумовича, які видавалися під заголовком «Читальня, книжечка о всяких розумних і пожиточних річах».

...мовою вавілонською «Слова»... — Йдеться про мовну мішанину — язичіє, яким друкувалася «москвофільська» газета «Слово».

С. 164. ...київський кружок українофілів 1846—47 років...— тобто Кирило-Мефодіївське товариство.

...в «Жизні Куліша»... — стаття, надрукована в журналі «Правда», 1868, № 2—4, 7, 24—28, без підпису.

С. 166. Хмельницький у Шевченка тільки «нерозумний син»... — І. Франко наводить тут слова з поезії «Розрита могила», написаної під враженням поїздки на Україну в 1843 р. Т. Г. Шевченко неодноразово звертався у своїй творчості до постаті Богдана Хмельницького, і хоч не завжди був послідовним в оцінці його діяльності, загалом вірно визначив історичну роль Хмельницького у національно-визвольній боротьбі українського народу проти польської шляхти, за возз'єднання України з Росією, зокрема, в щоденнику називав його «гениальным бунтовщиком».

С. 167. Чарнецький... — Йдеться про польського військового діяча, коронного гетьмана Стефана Чарнецького (1589—1665).

С. 168. Могила Петро Симеонович (1596—1647) — церковний і освітній діяч України першої половини XVII ст. Засновник Києво-Могилянської академії.

Скорина Георгій (Франциск) Лукич (бл. 1490—бл. 1540) — білоруський першодрукар, громадський і культурний діяч.

Гадяцький договір — зрадницька угода гетьмана І. Виговського з польським шляхетським урядом про скасування возз'єднання України з Росією та передачу України під владу шляхетської Польщі, укладена 1658 р. під Гадячем. Обіцяючи козацько-старшинській верхівці шляхетство і деякі поступки в релігійних та культурних питаннях, польський уряд домагався повернення польським магнатам колишніх маєтностей і відновлення феодальних повинностей українського селянства у формах і розмірах, які існували до народно-визвольної війни 1648—1654 рр.

Галятовський Іоаникій (рік нар. невід. — помер 1688 р.) — український письменник, громадсько-політичний і культурний діяч.

«Апокрисис» — антиуніатський полемічний твір. Вийшов під псевдонімом «Христофор Філалет» польською мовою 1597 р. (Вільно), український переклад 1598 р. (Острог). Приписується Мартину Броневському.

«Літос, или каменьзпращи» — пам'ятка церковно-полемічної літератури XVII ст.

«Dei gratia generalissimus...» — цитується за заміткою: «Хмельницкий в представлении Кромвеля», надрукованою в розділі «Известия и заметки» (исторические, этнографические и историко-литературные)» у журналі «Киевская старина», 1882, кн. 1, с. 212.

«Записки о Южной Руси» — збірник фольклорно-історичних матеріалів, упорядкований і виданий П. Кулішем у Петербурзі 1856—1857 рр. (в двох томах).

С. 171. Устрялов Микола Герасимович (1805—1870) — російський історик офіційно-монархічного напряму, професор Петербурзького університету. Йдеться про його працю «История царствования Петра Великого» (тт. 1—4, 6, 1858—1863).

С. 172 ... з пам'ятника княгині Дашкової...— Йдеться про «Записки» (1804—1806) княгині Дашкової Катерини Романівни (1743—1810) — російської громадської і літературної діячки, яка сприяла приходу до влади Катерини II.

Княжнін Яків Борисович (1742—1791) — російський драматург, поет, перекладач, представник російського класицизму. Його трагедія «Вадим Новгородський» (1789), що мала антимонархічне спрямування, за розпорядженням Катерини II була спалена.

С. 173. ...статейки д. Семйовського... «Роздача населенных имуществ при Екатерине II» («Вестник Европы»).— Стаття російського історика народницького напряму Семевського Василя Івановича (1849—1916) була надрукована в журналі «Отечественные записки», 1877, № 8, с. 204—227 (розділ «Современное обозрение»).

С. 174. ... статтю Добролюбова... — стаття «Русская сатира в век Екатерины» («Современник», 1859, кн. X, с. 267—356).

С. 176. «Ргаса» — польська прогресивна робітнича громадсько-політична газета, виходила у Львові протягом 1878—1892 рр.

С. 177. Не маючи панів... — цей і подальші подібні вислови І. Франка не слід сприймати як твердження про безбуржуазність української нації. У таких працях, як «Русько-польська згода і українсько-польське братання», «Формальний і реальний націоналізм» та ін. Франко засвідчив своє розуміння класової природи українського суспільства і української літератури. В статті, полемізуючи з Кулішем, Франко говорить про українське поміщицтво, яке справді переходило на службу то до польської, то до російської феодально-поміщицької держави.

«Крашанку русинам і полякам»...— книжка П. Куліша «Крашанка русинам і полякам на великдень 1882 року», що вийшла у Львові того ж року.

С. 178. ... переклад Шекспірових творів...— Йдеться про книжку: «Шекспірові твори з мови британської мовою українською переклав П. А. Куліш. Том первий. «Отелло», «Троїл та Крессидо», «Комедія помилок», Львів, 1882.

ЗНАДОБИ ДО ВИВЧЕННЯ МОВИ І ЕТНОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Вперше надруковано в журн. «Світ», за 1882 р.: I. «Дещо про шляхту ходачкову» — № 15, с. 265—267; II. «Дещо про Бориславʼ» — № 16-17, с. 296—298; III. «Дещо про картоплю» — № 18-19, с. 327—328; IV. «Суд громадський в селі Добрівлянах» — № 20-21, с. 346—348. Дата в першодруку: «Нагуєвичі, дня 23 червня 1882 р.».

Подається за першодруком.

С. 182. ...суд домінікальний — панський, поміщицький суд, якому підлягали селяни в Галичині до скасування панщини 1848 р.

...різню 1846 р. — Йдеться про антифеодальне селянське повстання в Галичині 1846 р.

С. 187. ...доказав д. Драгоманов своєю працею про нові українські пісні про громадське життя. — Йдеться про збірник М. Драгоманова «Нові українські пісні про громадські справи», Женева, 1881.

Збірник пісень та оповідань про бульбу напечатаємо незабаром. — Мається на увазі надрукована згодом третя частина «Знадобів...» « Дещо про картоплю».

С. 188. Після шематизму попівського... — тобто церковного довідника про парафії певної дієцезії — церковного округу, який підлягав єпископському управлінню.

«Die Polen und Ruthenen in Galizien» («Поляки і українці в Галичині») — книга польського історика, письменника і політичного діяча ліберально-буржуазного, а згодом консервативного напряму Йосифа Шуйського (1835—1883), видана 1882 р. у Відні.

С. 193. ...при слідуючім збірничку пісень о Бориславі... — Згаданий «збірничок» пісень про Борислав не був надрукований.

С. 194. «Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń sejmowych 1866» — назва подана неточно, має бути «Stenograficzne sprawozdanie galicyjskiego sejmu krajowego z roku 1866».

С. 196. ...в очерку про гуцулів, котрий незабаром буде напечатаний.— Обіцяний нарис про гуцулів не був надрукований.

С. 197. Бакуняр·і — контрабандисти, які займалися таємним довозом тютюну через кордон з Угорщини в Австрію.

С. 199. ...аж доки Галичина не перейшла під Австрійську управу. — Внаслідок першого поділу Польщі 1772 р. Галичина одійшла до Австрії.

С. 200. Латинську комунію... — латинське причастя.

ОПОВІДАННЯ ПРО ЖИТТЯ СВЯТОГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА І ЛІКАРЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА

«Книжечка просвіти» 1882, ч. 3 (67)

Вперше надруковано в журн. «Світ», Львів, 1882, № 18—19, с. 331—332. Подається за першодруком.

С. 205. Говорячи в попереднім н-рі «Світу»... Франко має на увазі свою статтю «Кілька слів о тім, як упорядкувати і проводити наші людові видавництва» («Світ», 1882, № 16-17), в якій йдеться про потребу популяризації наукових знань серед народу.

С. 208. ...Лессінг дуже справедливо зауважив.. — Йдеться про працю видатного німецького письменника і теоретика мистецтва Лессінга Готгольда-Ефраїма (1729—1781) «Ернест і Фальк» (1778—1780), в якій критикується релігія, феодальне суспільство і держава.

Кольб Георг-Фрідріх (1800—1884) — німецький статистик, публіцист і політичний діяч демократичного напряму. Франко, очевидно, має на увазі його працю «Підручник порівняльної статистики» (1879).

Р е й м а р у с Герман-Самуїл (1694—1768) — німецький філософ-ідеаліст, історик.

Ш т р а у с Давид-Фрідріх (1808—1874) — німецький філософ-ідеаліст, богослов.

Р е н а н Ернест-Жозеф (1823—1892) — французький історик релігії, філософ-ідеаліст.

ЖІНОЧА НЕВОЛЯ В РУСЬКИХ ПІСНЯХ НАРОДНИХ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 6, с. 92—94; № 7, с. 113—114; № 9, с. 144—146; № 10, с. 164—166; № 13, с. 216—217; № 14, с. 234-235; № 15, с. 250; № 16—17, с.270—271. Публікація в «Зорі» не закінчена (обривається на пісні «Ой дубе, дубе кучерявий»). Того ж року повністю видана окремим відбитком: «Жіноча неволя в руських піснях народних. Написав Іван Франко. Накладом редакції «Зорі». У Львові, 1883». Тут дано дату написання: «Нагуєвичі, 10—20 мая 1882».

Подається за окремим виданням 1883 р.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається кінцева (з 6-ї сторінки за Франковою нумерацією) частина автографа (ф. 3, № 1603, арк. 105—108). У кількох місцях рукопису правки чорнилом і олівцем — викреслення тексту, заміна окремих слів тощо. Підпис «Іван Франко» декілька разів закреслено олівцем.

Ця частина автографа починається піснею про шинкаря і шинкарочку та коментарем до неї:

«Вийшла вона за ворота, хусточков майнула:
— Ой тільки ж я, кумки-любки, в Тужилові була!
Волілась мня, моя мамко, сім раз на день бити,
Ніж мала я молоденька в зеліра робити.
Пішов шинкар молоденький в сиру землю гнити,
А шинкарка Євдосенька в зеліра робити.
— Ліпше ж тобі, шинкарочку, в сирій землі гнити,
Ой як мені, молоденькій, в зеліра робити.
За шинкаром молоденьким дзвонами кивають,
А шинкарку Євдосеньку кіньми розтягають.
За шинкаром молоденьким отець, мати плаче,
Над шинкарков Євдосеньков чорний ворон краче.

Ми сказали вище — і певно, що по прочитанні пісні кожний з нами згодиться,— що шинкарка — характер слабий, невироблений. Вона боїться свого діла, рада б закрити його брехнею про гайдамаків, а коли се не удалося, скидає з себе вину на стару матір. Ми не будемо довго розбирати сеї пісні, а зупинимось на іншій...».

Усе це закреслено чорнилом і не увійшло ні до першодруку в «Зорі», ні до окремого видання. Далі в автографі продовження: «Переходимо до іншої, в своїм роді дуже цікавої пісні...» — і до кінця. Ця частина статті не була друкована в «Зорі»; вперше надрукована вона як закінчення тексту окремого видання. В цій частині автографа після слів «безмірно сильна характером і чуттям» закреслено слова: «розриваючи для любви родинний зв'язок і церковний шлюб зовсім одверто, без оглядки, без вагування». Далі, після слів «назвати зіпсованим і неморальним», закреслено такий текст:

«Хто, віддаючися любові, ані разу не покривить душею і словами для уникнення людського поговору або для яких-небудь інших взглядів, хто для тої любви без огляду, без вагування приносить найбільші жертви, до яких тільки спосібна натура людська,— чи ж можна того назвати зіпсованим і неморальним? Такою назве її хіба тіснодушна, на мертвих догмах оперта мораль; але мораль гуманна, оперта на правдивім пізнанні чоловіка, тота мораль, котра, вважаючи душу й тіло одною нерозривною цілістю, велить нам також всі прикмети душі і тіла вважати дорогоцінними дарами природи, котрими треба користуватися і їх розвивати, а котрі придавлювати — гріх,— тота мораль, рівно далека від одностороннього аскетизму, як і від одностороннього матеріалізму та гедонізму, назве сей смілий поступок чесним і законним. «Що любов зв'яже, те буде зв'язане», — ось закон тої моральності, а коли над чим в тій пісні нам дивуватися, то хіба над смілістю і безоглядністю тої женщини, з якою вона розірвала ненависні для неї пута церковного шлюбу, з якою вона віддалася новій незаконній любви».

Можливо, Франко викреслив цей уривок на вимогу редакції «Зорі».

У записній книжці Франка з 1883—1884 рр. зберігся стислий начерк плану розвідки «Жіноча неволя...» (ф. 3, № 193, с. 113). План складається з таких пунктів:

Кари за страчену честь.
Нема матеріалу на силування на шлюб.
Життя з нелюбим чоловіком — погане.
Причини невірності.
Тиск обставин економічних.
Пісня про шандаря.

У кінці автографа дата: «Нагуєвичі, 10—20 мая 1882».

С. 211. ...Боровиковського «Женская доля в песнях укр[аинского] народа». — Йдеться про статтю українського фольклориста О. Л. Боровиковського (1844—1905) «Женская доля по малороссийским песням. Очерк из малороссийской поэзии», надруковану в «Чтениях в Московском обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1867, кн. IV, с. 96—142, і окремим виданням у Петербурзі в 1879 р. В «Зорі» за 1882 р. (№ 1—3, 6—7, 10—11) стаття надрукована під назвою «Женска доля після малоруських пісень» в українському перекладі Софрона Недільського (1857—1917), філолога і педагога «народовського» напряму.

С. 220. Номис — псевдонім Симонова Матвія Терентійовича (1823—1901), українського етнографа і фольклориста. І. Франко має на увазі його працю «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. Марковича і других. Спорудив М. Номис» (1864).

С. 221. ...два її варіанти, напечатані в «Киевской старине»... — у публікації А. Смоктія «Украинская злополучница» («Киевская старина», 1883, № 1, с. 215—217).

С. 222. Арнім Людвіг-Іоахім (1781—1831) — німецький письменник-романтик. До збірки, про яку згадує Франко, ввійшли оброблені і пристосовані до романтичних смаків народні пісні, балади, а також вірші поетів XVI—XVII ст., що стали народними.

Брентано Клеменс (1778—1842) — німецький письменник-романтик, збирач і видавець німецького фольклору.

С. 239. Паулі Жегота Ігнаци (1814—1895) — польський фольклорист, історик та етнограф. Крім згаданої Франком збірки «Пісні люду польського в Галичині» (1838), Жегота Паулі видав двотомну збірку «Пісні люду руського в Галичині» (1838—1840).

С. 240. «Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества» — вийшли в Києві у двох томах в 1874 і 1875 рр.

С. 245. Леруа-Больє П'єр-Поль (1843—1916) — французький буржуазний економіст.

«Вольное слово» — газета ліберального напряму, що виходила в Женеві в 1881—1883 рр. за участю, а з січня 1883 р.— за редакцією М. Драгоманова.

Левицький Орест Іванович (1848—1922) — український історик ліберально-буржуазного напряму; з 1919 р. — академік АН УРСР; автор історичних повістей і оповідань.

«Русская старина» — російський щомісячний історичний журнал ліберально-буржуазного, а згодом консервативного напряму, що виходив у Петербурзі в 1870—1918 рр.

С. 249. Василович Лев Іванович (1858—1883) — український письменник. Друкувався під псевдонімом «Лев Сапогівський».

С. 251. ...лучем світлами її, проте, не назвемо... — Тут, як і раніше, І. Франко, говорячи про особливості родинного становища української і російської жінки, недостатньо враховує час, умови і середовище, в яких діють героїні.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[До видання «Переводи і наслідування Осипа Шухевича». Посмертне видання. Львів, 1883].

Вперше надруковано у виданні: «Переводи і наслідування Осипа Шухевича», Львів, 1883, с. 3—9. Подається за першодруком.

С. 254. Шухевич Осип Остапович (1816—1870) — український письменник, перекладач. Був близький до літературно-громадського руху, очоленого «Руською трійцею».

С. 255. Скоморовський Келестин (1820—1866) — український перекладач.

С. 256. Михалевич Микола (1792—1846) — професор польської літератури у Львівському університеті.

Трещаківський Лев (1810—1874) — публіцист «народовського» напряму.

Добрянський Антон Михайлович (1810—1877) —історик церкви і публіцист, автор «Граматики старославянского языка».

С. 258. Ковальський Василь (1826—1911) — письменник «москвофільського» напряму. Автор шкільних читанок.

ПРО ЖИТТЯ І ТВОРИ ВЕРГІЛІЯ

Вперше надруковано у виданні «Переводи і наслідування Осипа Шухевича», Львів, 1883, с. 9—16, як передмова до перекладу «Пісні про хліборобство» Вергілія. У першодруку дата: «Нагуєвичі, 20 мая 1882».

Подається за першодруком.

С. 259. Парфеній — грецький письменник I ст. до н. е.
Сірон Епікуреєць — римський філософ I ст. до н. е.
...подаю її в «Додатку» при кінці сеї книжки. — Переклад вміщено на с. 230—233 «Переводів і наслідувань...» під назвою «Грамотйка, або мужицька приправа».

С. 260. Полліон Гай Асіній (75 р. до н. е. — 4 р. н. е.)— римський історик і письменник, прибічник Цезаря, засновник публічної бібліотеки в Римі.

Антоній Марк (бл. 83—30 рр. до н. е.) — римський політичний і військовий діяч.

Теокріт — старогрецький поет III ст. до н. е. Творець жанру ідилії, автор пастуших поем («Буколіки»), хвалебних гімнів тощо.

...римської домашньої війни між Антонієм а Цезарем Октавіаном.— Йдеться про боротьбу між Марком Антонієм і римським імператором Гаєм Юлієм Цезарем Октавіаном (27 р. до н. е. — 14 р. н. е.) за владу в Римі.

С. 261. Меценат Гай Цільній (між 74 і 64 рр. до н. е. — 8 р. до н. е.) — римський політичний діяч, покровитель талановитої молоді.

Гесіод — старогрецький поет VIII—VII ст. до н. е., творець дидактичного епосу.

С. 263. Климкович Ксенофонт Григорович (1835—1881) — український письменник і перекладач «народовського» напряму. Згаданий його переклад «Іліади» (важкою мовою, але близько до оригіналу) опублікований 1871 р. у львівській ліберально-буржуазній газеті «Основа» (№ 1, 2, 12 і 13).

Форбігер Альберт (1798—1878) — німецький філолог, видавець творів Лукреція і Вергілія.

...поема Вергілія п[ід] н[азвою] «Грамотйка»(«Moretum») мого власного перекладу.— Переклад І. Франка надрукований у 9-му томі нашого видання.

ЗАМІТКА ПРО ЖИТТЯ І ПИСЬМА ЕРНСТА Ф. ШУЛЬЦЕ

Вперше надруковано у виданні «Переводи і наслідування Осипа Шухевича», Львів, 1883, с. 131—132, як передмова до перекладу поеми Е. Ф. Шульце «Заклята рожа».

Подається за першодруком.

С. 264. ...італійською октавою... — Октава як восьмирядкова строфа вперше з'явилася в італійській літературі (Д. Боккаччо, Т. Тассо та ін.), тому й називалася італійською октавою.

С. 265 ...розписана липським книгарем Брокгавзом... — Лейпцігським книговидавцем Фрідріхом Брокгаузом, який очолював велику видавничу фірму, що видавала головним чином довідники і енциклопедичні словники.

СТАРИННА РОМАНСЬКО-ГЕРМАНСЬКА НОВЕЛА В УСТАХ РУСЬКОГО НАРОДУ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 2, с. 27—30; № 3, с. 45—47.

Подається за першодруком.

С. 271. ...спільні всім арійським народам. — З середини XIX ст. «арійцями» називали народи, які належали до індоєвропейської мовної сім'ї. Німецькі та інші західноєвропейські расисти надали арійцям значення «вищої раси» і звузили поняття арійці, оголосивши «чистими арійцями» лише німців.

Сімрок Карл (1802—1876) — німецький поет і філолог, дослідник і коментатор давньої німецької літератури. Перекладав Шекспіра німецькою мовою.

С. 272. Хуан Мануель (1282—1348) — іспанський письменник. Відома його збірка новел «Граф Луканор» (1573).

С. 274. Страпарола Джіован Франческо — італійський новеліст кінця XV — першої половини XVI ст. (помер 1557 р.), автор збірки новел «Веселі історії».

Перша з тих комедій... — Франко дотримувався думки, що Шекспіровій комедії «Приборкання непокірної» передувала якась комедія невідомого автора з таким же сюжетом. Докладніше про це див. передмову І. Франка до книги «Шекспір Уїльям. Приборкана гострyха. Переклад П. А. Куліша» (Львів, 1900 р., див. том 32 цього видання).

С. 276. Грундтвіг Свен (1824—1883) — збирач датського фольклору, літературознавець.

НЕМИРОДАЙНА ЗАМІТКА ПО ПОВОДУ РЕЦЕНЗІЇ ПРОФ. ЦЕГЛИНСЬКОГО НА «ПЕРЕВОДИ І НАСЛІДУВАННЯ О. ШУХЕВИЧА»

Вперше надруковано в журн. «Зоря», Львів, 1883, № 11, с. 183—184.

Подається за першодруком.

Цеглинський Григорій Іванович (літературний псевдонім — Григорій Григорієвич, 1853—1912) — український письменник і громадський діяч «народовського» напряму.

С. 281. Цінціннат Луцій Квінкцій (н. близько 519 р. до н. е.) — римський політичний діяч і полководець.

Катон Марк Порцій (Катон Старший; 234—149 рр. до н.е.)— римський політичний діяч і письменник. Зберігся його трактат «Про сільське господарство».

С. 282. Варрон Марк Теренцій (116—27 рр. до н. е.) — римський письменник і вчений. Відомий його діалог «Про сільське господарство».

Нікандр (3—2 ст. до н. е.) — грецький поет, автор поеми «Про землеробство» («Георгіки»), що не дійшла до нас. Була зразком для однойменної поеми Вергілія.

ДВА ОБРАЗИ В ЦЕРКВІ ЗАВАЛІВСЬКІЙ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 11, с. 184. Дата в першодруці: «Нагуєвичі, 1 червня 1883».

Подається за першодруком.

С. 283. К а ч е н о в с ь к и й Дмитро Іванович (1827—1872) — професор міжнародного права Харківського університету, цікавився живописом, зокрема розвитком народного живопису. Некролог, про який згадує Франко, надрукований у журналі «Правда», 1873, № 3, с. 125—129.

Д і д у ш и ц ь к и й Володимир (1825—1899) — польський колекціонер етнографічних матеріалів, на базі яких згодом був заснований музей краєзнавства у Львові.

З а в а л і в — тепер село Підгаєцького району Тернопільської області.

SAGEN UND MÄRCHEN DER SÜDSLAVEN IN IHREM VERHÄLTNISS ZU DEN SAGEN UND MÄRCHEN DER ÜBRIGEN INDOGERMANISCHEN VÖLKERGRUPPEN, VON DR. FRIEDRICH S. KRAUSS

I. Band. Sagen und Märchen der Südslaven. Zum grossen Teil aus ungedruckten Quellen. Leipzig. Verlag von Wilhelm Friedrich, 1883.

Вперше надруковано в журналі «Зоря», 1883, № 12, с. 201—202.

Подається за першодруком.

С. 285. К р а у с Фрідріх-Самуель (1858—1936) — німецький етнограф, видавець і редактор фольклорних матеріалів різних народів.

І м м е р м а н Карл-Лебрехт (1796—1840) — німецький письменник. Йдеться про його сатиричний роман «Мюнхгаузен» (1838—1839).

[«ДОБУШ» А. Ф. СТЕЧИНСЬКОГО]

Вперше надруковано в газ. «Діло» від 28.IV (10.V) 1883, № 47. Підпис: (М).

Подається за першодруком.

Вистава «Добуш», про яку йде мова в рецензії, відбулася у Львові 24 квітня 1883 р.

С. 289. С т е ч и н с ь к и й Андрій (справжнє прізвище Мужик, 1849—1896), — актор і режисер українського театру в Галичині, автор кількох п'єс та переробок для театру.

«G w i a z d a» («Зоря») — робітниче товариство у Львові, існувало з 60-х років.

ІВАН ТУРГЕНЄВ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 19, с. 304, без підпису.

Подається за першодруком.

Авторство встановлено М. С. Возняком у кн. «Іван Франко — популяризатор передової російської літератури». К., 1953, с. 45.

С. 291. З а к и м у м і с т и м о о б ш и р н і ш у р о з п р а в у о т в о р а х Т у р г е н є в а ... — Франко мав на увазі свою статтю «Іван Сергійович Тургенєв», яка була вміщена в наступних номерах журналу «Зоря» (1883, № 20, 21, 22).

С. 292. ...н е д а в н о щ е п о м і с т и в Т у р г е н є в... — Очевидно, йдеться про «Стихотворения в прозе И. С. Тургенева», опубліковані в журн. «Вестник Европы», 1882, № 12, с. 475—520.

ІВАН СЕРГІЙОВИЧ ТУРГЕНЄВ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 20, с. 317—319; № 21, с. 335—336; № 22, с. 349—351.

Подається за першодруком.

С. 299. ...т и п и «л и ш н і х л ю д е й» п е р е в а ж а ю т ь . . . в і д 1 8 4 4 д о 1 8 5 4 ... — Галерея «зайвих людей» у творчості І. Тургенєва починається з 1848 р. з появою твору «Гамлет Щигровского уезда».

С. 300. «К н и г и ч и т а е т и п о с в е т у р ы щ е т. . .» — цитата з поеми М. О. Некрасова «Саша» (1855).

С. 304. ...С к у д р о н ж о г л о в д р у г і й ч а с т і Г о г о л е в и х «М е р т в и х д у ш» ... — Таке прізвище мав герой Гоголя в ранній редакції другої частини «Мертвых душ». Далі автор змінив це прізвище на Костанжогло.

С. 306. ...в і н ш и х с в о ї х п о в і с т я х — о с о б л и в о в «Р у д и н є»... — у повісті «Рудин» глумливий відзив про українську літературу належить негативному персонажеві Пігасову.

...Б є л і н с ь к и й п о п а д а в в т а к и й с а м и й б л у д. — І. Франко, очевидно, має на увазі рецензії В. Г. Бєлінського 1841 р. на українські альманахи «Ластівка» (1841, Петербург) і «Сніп» (1841, Харків), в яких справедливо критикувались окремі українські письменники за консервативні тенденції, безідейність, натуралізм і низький художній рівень їхньої творчості.

«Б і б л [і о т е к а] н а й з н [а м е н и т ш и х] п о в і с т е й» — літературний книжковий додаток до газети «Діло». Протягом 1881—1891 рр. вийшло 35 томів (твори М. Гоголя, І. Тургенєва, Бальзака, Діккенса та ін.). Згаданий Франком переклад повісті І. Тургенєва «Дым» вийшов 1881 р. у IV томі «Бібліотеки...».

П о в і с т ь «Н е щ а с н а» — друкувалася 1882 р. у журналі «Зоря» в перекладі А. Вахнянина.

В а х н я н и н Анатолій Климович (1840—1908) — український композитор, перекладач, громадський діяч «народовського» напряму.

...п е р е в е д е н і б у л и д в а н а й к р а щ і о ч е р к и ... — переклади оповідань «Хорь и Калиныч» та «Бежин луг», здійснені українським письменником, критиком і фольклористом Іваном Яковичем Рудченком (псевдонім І в а н Б і л и к, 1845—1905), надруковані в журн. «Правда» (1873, № 1, 2) під назвою «Записки охотника І. С. Тургенєва, переказані по-українськи І. Біликом, І. Тхір і Калинович. II. Біжин луг». Переклади відкривалися статтею І. Рудченка «Іван Сергійович Тургенєв».

«АНТІГОНА»

Драматична дія Софокла

(З грецького переклав Петро Ніщинський. Одеса. 1883)

Вперше надруковано в журналі «Зоря», Львів, 1883, № 23, с. 367—368, і № 24, с. 378—379.

Подається за першодруком.

С. 307. Н і щ и н с ь к и й Петро Іванович (1832—1896, літературний псевдонім Петро Байда) — український композитор і поет-перекладач демократичного напряму.

E s i s t e i n e a l t e G e s c h i c h t e ... — строфа з 39-ї поезії «Книги пісень» Г. Гейне. В перекладі Лесі Українки:

Давня се байка, здається,
Все ж вона вічно нова —
І як до кого прийдеться,
Серце йому розбива!

С. 308. Т е б и — за сучасною транскрипцією — Фіви, давньогрецьке рабовласницьке місто-держава.

JAN KARŁOWICZ
BADANIA PODAŃ I ICH ZBIORY
«Ateneum», 1883

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1884, № 2, с. 15.

Подається за першодруком.

С. 317. К а р л о в и ч Я н (1836—1903) — польський етнограф і мовознавець.

«А т е н е u m» — польський літературно-критичний журнал ліберально-буржуазного напряму, видавався у Варшаві протягом 1876—1901 рр.

М і л л е р Крістоф-Генріх (1740—1807) — німецький історик літератури. У 1782 р. видав повний текст «Пісні про Нібелунгів».

С. 318. ... б а в а р с ь к и й р и ц а р-п о е т В о л ь ф р а м з Е ш е н б а х у. — Німецький поет-міннезінгер Вольфрам фон Ешенбах (1170—1220). Його поема «Парцифаль», про яку згадує Франко, написана в 1198—1210 рр., видана 1783 р.

В а г н е р Ріхард (1813—1883) — німецький композитор, диригент, письменник. Опера «Парцифаль» написана 1882 р.

КОНЕЧНІСТЬ РЕФОРМИ УЧЕННЯ РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПО НАШИХ СЕРЕДНІХ ШКОЛАХ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1884, № 12, с. 89—91; № 13, с. 101—102.

Подається за першодруком.

Стаття супроводиться приміткою від редакції: «На численні домагання читателів «Зорі» рішилась редакція обговорювати час від часу в розумованих статтях біжучі а важні для нашого письменства і нашого суспільного життя питання, надіючись викликати

над ними поважну застанову і дискусію і причинитись до їх загального вияснення і полагодження. Починаємо від питання натепер, певно, найважнішого, бо становлячого основу літературної жизні, —від научування руської літератури по наших середніх школах, щиро бажаючи, щоб голос наш не був голосом «вопіющого в пустині».

С. 322. С у п л е н т — випускник університету, який, згідно з діючими в австрійському шкільництві законами, повинен був кілька років попрацювати на посаді молодшого вчителя і скласти кваліфікаційний іспит, після чого йому надавалося звання професора — вчителя гімназії.

С. 325. «W s ł o w a c h t y l k o c h ę c w i d z i m...» — один з афоризмів, вибраних А. Міцкевичем з праць різних авторів і вміщених у циклі «Zdania i uwagi z dzieł Iakoba Boehma, Aniola Szłązaka i Saint-Martina».

...в к а з а в п р и м і р и Т і р т е я і Д е м о с ф е н а.. — Маються на увазі патріотичні елегії і бойові пісні давньогрецького поета Тіртея (7—6 ст. до н. е.) та полум'яні промови давньогрецького оратора Демосфена (384—322 рр. до н. е.).

С. 327. «І с т о р і я» Н е ч у я... — тобто «Історія Русі» І. Нечуя-Левицького, видана 1879 р. у Львові двома книжками в серії видань «Просвіти». Праця І. Нечуя-Левицького позначена елементами буржуазного об'єктивізму і національної обмеженості.

«Г о л о в н а р а д а р у с ь к а» — політична організація української буржуазної інтелігенції та верхівки уніатського духівництва, створена у Львові в травні 1848 р. Вела угодовську австрофільську політику. У 1851 р. була розпущена.

Л и т в и н о в и ч Спиридон Ілліч (1810—1869) — уніатський церковний діяч, у 1863—1869 рр. — львівський митрополит.

...м а н і ю «є д и н с т в а л і т е р а т у р н о г о».— Йдеться про заперечення галицькими «москвофілами» доцільності розвитку української літератури.

«В а д и н ч а с н а у ч и м в а с п о - в е л и к о р у с с к и» — іронічна переробка назви брошури Б. Дідицького «В один час научиться малорусину по-великорусски», виданої у Львові 1866 р.

С. 328. ... к о т р а у с т а м и М а л и н о в с ь к и х, М і к л о ш и ч і в, Б о д е н ш т е д т і в, П и п і н і в і д р... — Маються на увазі виступи відомих вчених — польського філолога і етнографа Луціана Малиновського (1839—1898), австрійського вченого-славіста Франтішка Міклошича (1813—1891), німецького поета і перекладача з слов'янських мов Фрідріха Боденштедта (1819—1892) і російського вченого-славіста Олександра Миколайовича Пипіна (1833—1904) на захист національної культури і мови українського народу.

...б о р ю ч и с ь о п о о д и н о к і б у к в и і с л о в а.— Маються на увазі тривалі дискусії та суперечки («азбучні війни») в Галичині з приводу української азбуки та правопису.

Х р е с т о м а т і я Г о л о в а ц ь к о г о — підготовлена Яковом Головацьким і видана у Відні 1854 р. «Хрестоматия церковнословенская и древноруская».

ОСТАНКИ ПЕРВІСНОГО СВІТОГЛЯДУ В РУСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ЗАГАДКАХ НАРОДНИХ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1884, № 15—16, с. 122—123; № 17, с. 133—134; № 18, с. 142—143; № 19, с. 153—154, № 20, с. 168—169. У тому ж році стаття надрукована по-польськи: «Szczątki pierwotnego światopoglądu w ruskich i polskich zagadkach ludowych». — «Przegląd tygodniowy życia społecznego, literatury i sztuk pięknych», 1884. Dodatek miesięczny. Polrocze drugie, с. 103—119.

Подається за першодруком.

С. 334. Анімістичний пандемонізм — наділення предметів і явищ природи надзвичайними, демонічними властивостями.

Монотеїзм — форма релігійних вірувань, яка полягає в поклонінні єдиному богу.

Тейлор Едвард (1832—1917) — англійський етнограф і антрополог, автор відомих у другій половині XIX ст. праць з історії розвитку людства. «О початках культури» — праця Тейлора «Primitive culture»... (1871, друге видання 1873).

С. 335. Едіп — головний герой т. зв. фіванського циклу грецьких міфологічних переказів. Сібілла (Сівілла) — так називали в стародавній Греції «пророчиць», що провіщали волю богів.

С. 336 Ератичні камінці — уламки скель, валуни, занесені льодовиками.

С. 337. (Чубинський, 1) — мається на увазі видання: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским, т. I, выпуск второй. Спб., 1877 (містить загадки і прислів'я).

«Zbiór» — скорочена назва серійного видання «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej» Антропологічної комісії Академії наук у Кракові в 1877—1895 рр. Випущено 18 томів етнографічних і фольклористичних матеріалів. Римська цифра вказує на том.

Номис — скорочена назва видання «Українські приказки, прислів'я і таке інше... Спорудив М. Номис (Спб., 1864), у цьому збірнику вміщено 505 народних загадок (IV розділ).

С. 339. (гл[яди] Псалом, 103) — тобто Книгу псалмів — Псалтир, одну з книг Старого завіту, що складається з 150 релігійних пісень або псалмів.

«РУСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ» НОВА СЕРІЯ

Том перший. Твори Володимира Навроцького, видання посмертне з портретом і життєписом. Заходом «Етнографічно-статистичного кружка»

Вперше надруковано у газеті «Діло» від 18(30) грудня 1884, № 145, с. 4, за підписом М.

Подається за першодруком.

С. 347. Навроцький Володимир Михайлович (1847—1882) — економіст-статистик, етнограф і публіцист, прогресивний діяч Галичини.

«Етнографічно-статистичний кружок» — заснований за активною участю І. Франка 1883 р. для вивчення життя і побуту українського народу.

...перепечатаний пок[ійним] Барвінським ... — тобто Володимиром Барвінським у його статті «Пам'яті найлучшого друга» («Діло», 1882, № 40, с. 73—76; № 41, с. 85, 88, 95—98).

...резюме статті Драгоманова о малорусській літературі ... — Йдеться про реферат статті М. Драгоманова «Il movimento letterario ruteno Russia e Gallicia (1798—1872)» — «Український літературний рух в Росії і Галичині (1798—1872)», надрукованої в журналі «Rivista Europea» 1873, № 2, 3, з яким виступив В. Навроцький у журналі «Правда», 1873, № 7, 10, 14—16.

...першого тому критичного видання наших історичних пісень ... — Йдеться про книжку «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова», т. I. К., 1874.

С. 348. Печатання другого тому зачнеться зараз... — Том другий творів Володимира Навроцького виданий не був.

МАРІЯ БАРТУС

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1885, № 19, с. 225—226.

Подається за першодруком.

С. 349. Бартус Марія (1854—1885) — польська письменниця, автор поетичних збірок «Poezje» (Львів, 1876), «Czarodziejska fujarka» (Чернівці, 1884), ряду віршів і поем, які друкувалися в періодиці, збірки новел «Duch ruin» (Львів, 1885) і кількох драм. Критика заговорила про М. Бартус лише після її смерті, особливо після виходу двотомника лірики «Dzieła» (Львів, 1914).

С. 350. «Koło literackie» — литературне товариство, засноване у Львові в 1880 р. з метою пожвавлення польського літературно-наукового руху. Організовувало читання і обговорення літературних творів, наукових доповідей і рефератів. Згодом було перейменоване на «Koło literacko-artystyczne».

Белза Владислав (1847—1913) — польський поет і літературознавець ліберально-буржуазного напряму.

С. 351. «Kurjer Lwowski» (1883—1926) — польська щоденна громадсько-політична газета ліберально-буржуазного напряму.

ZARYSY RUCNU LITERACKIEGO RUSINÓV

«Ateneum», 1885, czerwiec, lipiec i sierpień

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1885, № 19, с. 226—227 як рецензія на працю «Zarysy ruchu literackiego Rusinów», опубліковану в журналі «Ateneum», 1885, т. 3, за червень, липень, серпень.

Подається за першодруком.

С. 352. ...безіменний автор... «один із знатніших писателів українських» ... — Автором нарису був Конiський Олександр Якович (1836—1900), письменник ліберально-буржуазного напряму. В окремих його публіцистичних творах виявилися буржуазно-націоналістичні тенденції.

О. Конiський гостро реагував на критичні зауваження І. Франка, сприйняв їх як особисту образу (лист О. Конiського до І. Франка від 10(22) X 1885 р. — ф. 3, № 1615, с. 289—292). У листі до О. Конiського від 26.X.1885 р. І.Франко писав з цього приводу: «Я рішуче відпираю від себе закид особистої образи».

...варшавська «Prawda» — польський громадсько-політичний і літературний журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Варшаві протягом 1881—1915 рр.

Гулака — мається на увазі Петро Петрович Гулак-Артемовський (1790—1865).

Гоголя-батька — Гоголя Василя Панасовича (1777—1825) — українського письменника, батька М. В. Гоголя.

С. 353. «Поэзия славян» — повна назва: «Поэзия славян. Сборник лучших поэтических произведений славянских народов в переводах русских писателей. Изд. под ред. Н. В. Гербеля. Спб., 1871». Тут надрукована стаття М. Костомарова «Малорусская литература», в якій іде мова про поезію Т. Г. Шевченка.

..після першого погрому в 1847 році...— тобто після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства (1845—1847) царським урядом.

С. 354. Красінський Зигмунт (1812—1859) — польський поет, представник реакційного романтизму в польській літературі.

Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич (1830—1905) — український і російський письменник та історик ліберально-буржуазного напряму.

Зубрицький Денис Іванович (1777—1862) — історик-монархіст «москвофільського» напряму.

«Вечерниці» — літературно-громадський тижневик «народовського» напряму, виходив у Львові в 1862—1863 рр.

«Мета» — щомісячний літературно-політичний журнал, орган галицьких «народовців», виходив у Львові в 1863—1865 рр.

«Русалка» — літературний тижневик «народовського» напряму, виходив у Львові з січня по квітень 1866 р.

С. 355. ...згадка про звісний антракт в українській літературі (1864 — 1874)... — Мається на увазі послаблення українського літературного руху, однією з причин якого був т. зв. Валуєвський циркуляр 1863 р.

...другий антракт в українській літературі 1876 — 1881... — Йдеться про Емський акт 1876 р. та інші пов'язані з ним заходи царського уряду.

«Ворскло» — збірка поезій Якова Івановича Щоголева (1823—1898), видана в Харкові 1883 р.

«Руська бібліотека» — видання, ініціатором якого був український філолог, професор Чернівецького університету Гнат Денисович Онишкевич (1847—1883). Вийшло три томи: т. І.— Твори І. П. Котляревського, В. П. Гоголя і П. П. Гулака-Артемовського (Львів, 1877); т. II — Писання Квітки-Основ'яненка (Львів, 1878); т. III — Писання М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького (Львів, 1884).

Желехівський Євген (1844—1885) — український лексикограф і фольклорист, автор двотомного «Українсько-німецького словника» (1886).

Ількевич Григорій Степанович (1803—1841) — український фольклорист. Зібрав і видав «Галицькі приповідки та загадки, зібрані Григорієм Ількевичем» (1841).

«Дело» — російський літературно-політичний журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Петербурзі в 1866—1888 рр.

...київське видання повістей Федьковича. — Мається на увазі видання «Повісті Осипа Федьковича. З переднім словом про галицько-руське письменство М. Драгоманова» (К., 1876).

РУСЬКИЙ ТЕАТР У ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1885, № 23, с. 268—270; № 24, с. 279—283.

Подається за першодруком.

Перший варіант цієї статті був написаний по-польськи і надрукований у варшавському тижневику «Prawda», 1885, № 29, с. 339—342, під заголовком «Teatry rusińskie w Galicji», за підписом «Мугоп». Саме про цю публікацію говорить Франко у підрядковій примітці в «Зорі». Згаданий тут же скорочений чеський переклад — це стаття «Vznik a rozvoj rusinského divadla» («Виникнення і розвиток русинського театру»), надрукована 1885 р. у празькому журналі «Slovanský sbornik», № 1, с. 10—15, за підписом Франтішка Ржегоржа і без згадки про публікацію в «Prawdzie» та про її автора.

Стаття, надрукована у «Зорі», ширша і докладніша від початкового польського варіанта. Готуючи статтю для «Зорі», І. Франко додав, уточнив і деталізував ряд моментів. Зокрема він додав підрядкові примітки і коментарі, широку примітку про давній народний театр у Галичині і вертепні дійства, подав відомості про львівські семінарські театральні вистави ще до тридцятих років, деталізував опис коломийської вистави, переробки «Наталки Полтавки» у 1848 р. та інших театральних вистав сорокових років у Львові, Перемишлі; докладніше спинився на фактах, пов'язаних з відкриттям українського театру в Галичині у 1864 р.

Однак в українському варіанті відсутня частина статті з журн. «Prawda», в якій ідеться про репертуар українського галицького театру у 80-х роках.

Наводимо тут цю частину в українському перекладі:

«Репертуар того театру, особливо на тлі убогої кількісно і якісно української (галицької) книжкової літератури, можна взагалі назвати багатим. Найвизначніше місце займають у ньому, безперечно, оригінальні історичні драми, а саме: «Олег» і «Ярополк» К. Устияновича, «Федько Острозький» О. Огоновського і «Настася» о. Ільницького. Особливо дві перші відзначаються непересічною силою дикції і зручною сценічною композицією. Далі йдуть народні комедії зі співами; в тій ділянці найбільше працює о. Сидір Воробкевич, буковинський поет і композитор, знаний в українській

літературі під псевдонімом Данила Млаки. Великим успіхом користуються його народні штуки «Гнат Приблуда» і «Убога Марта»; менш задовольнив критику «Пан мандатор»; в одноактових, проте дотепних оперетках «Янош Іштенгази» і «Золотий мопс» автор спробував дати образки з життя різнобарвної буковинської інтеліґенції. Поруч з Воробкевичем працює на тому полі п. Мидловський, колись здібний актор, а тепер судовий ад'юнкт, народна мелодрама якого «Капрал Тимко» з музикою молодого композитора о. Віктора Матюка належить до найвідоміших оздоб української народної сцени. Врешті на згадку заслуговує спроба оригінальної опери п[ід] з[аголовком] «Олеся», до котрої лібретто і музику створив о. Бажанський і котра, хоч була прийнята публікою досить холодно, заслуговує на увагу.

Напівісторичною драмою є «Довбуш» — твір шановного буковинського поета й новеліста Юрія Федьковича, котрий до того часу кілька разів ставився і завжди з симпатією приймався публікою, незважаючи на ненатуральність головних постатей. Зараз Федькович написав нову драму «Стріляний хрест».

Врешті згадати треба і про оригінальні комедії п. Цеглинського (1883—1885), почерпнуті з міського урядницького життя, а отже ще подекуди досить чужого руській суспільності. Фабула в усіх трьох комедіях дуже пересічна, сотні раз пережовувана, характери буденні, плиткі, намальовані блідо, однак усі ті хиби надолужує надзвичайно вдала сценічна будова, живий діалог, дотеп і достаток справді забавних ситуацій. Нема там ані делікатного тінювання характерів, ані глибшого проникнення в їх психологію і суспільне становище, але є те, що для публіки із слабо розвинутим естетичним смаком, мабуть, чи не важніше — легка жвава і прозора акція, вдале висміювання деяких, зрештою неглибоких, вад і вдале висловлювання деяких також зрештою не недосяжних істин. З тим усім в п. Цеглинському українська сцена набуває загалом корисного працівника, котрий повинен мати на неї значніший вплив ще й тому, що йому як членові «Руської бесіди» доручено театральне референтство.

З перекладених чи присвоєних чужих драматичних творів називаємо насамперед безсмертну комедію Гоголя «Ревізор». З російських драм новішої школи — одну тільки «Бурю» Островського, котра була кілька раз відіграна, однак була прийнята досить холодно.

Далеко більше тримається на українській сцені польських драматичних творів. Я вже згадував про праці Коженьовського; поруч нього заслуговують на згадку «Мужики-аристократи» Анчица. В грунтовній переробці утримується також «Чортівська лава», драма Анценгрубера, перероблена з німецької Галасевичем, а з польської перенесена в чарівну країну гуцулів. З польських салонових п'єс чималим успіхом користуються особливо комедії Балуцького «Гуси і гусочки» та «Грубі риби» («Prawda», 1885, № 29, с. 341—342).

Бажанський Порфирій Іванович (1836—1920) — український композитор, музикознавець і фольклорист.

...оригінальні комедії п. Цеглинського...— Тобто комедії «На добродійні цілі» (1884), «Соколики» (1885) і «Тато на заручинах» (1885).

«Б у р я» — назва драми О. Островського «Гроза» в перекладі М. Павлика, поставленої в 1879 р. в українському театрі в Галичині. Друком цей переклад з'явився в 1900 р.

А н ч и ц Владислав-Людвік (1823—1883) — польський поет, публіцист, драматург.

«Ч о р т і в с ь к а л а в а» — українська переробка Т. Гембицьким драми австрійського драматурга Людвіга Анценгрубера (1839—1889).

Г е м б и ц ь к и й Тит (1842—1908) — український актор і режисер, з 1869 р. працював в українському театрі в Галичині, переклав і переробив ряд п'єс для українського театру.

Б а л у ц ь к и й Міхал (1837—1901) — польський письменник-реаліст, автор комедій, які виставлялися на сценах польського та українського театрів.

С. 357. Р ж е г о р ж Франтішек (1857—1899) — чеський етнограф і письменник демократичного напряму.

«S l o v a n s k i s b o r n i k» — чеський журнал, присвячений питанням історії, культури, літератури і суспільного життя слов'янських народів, виходив у Празі з 1881 р.

С. 359. Я х и м о в и ч Григорій (1792—1863) — церковний діяч, ректор Львівської духовної семінарії, у 1860—1863 рр. — львівський митрополит.

К о з а н о в и ч Михайло — автор публіцистичних нарисів і статей, близький до групи М. Шашкевича.

М о х Рудольф Іванович (1816—1891) — маловідомий український поет і драматург, один з послідовників «Руської трійці».

В е р б и ц ь к и й Михайло Михайлович (1815—1870) — один з перших українських композиторів—професіоналів у Галичині.

С. 360. . . . І в а н А й т а л е в и ч К о б р и н с ь к и й в и д а в . . . щ е о д н у д р а м а т и ч н у п ' є с у н а р у с ь к і й м о в і . . . — йдеться про українську переробку водевіля німецького письменника Коцебу Августа-Фрідріха (1761—1819) «Der Kosak und der Freiwillige», видану 1849 р. в Перемишлі під заголовком «Козак і охотник». Автором переробки, як це уточнив сам Франко наприкінці статті, був не Йосип Кобринський (1818—1901), а маловідомий галицький літератор Іван Вітошинський, який в кінці сорокових і на початку п'ятдесятих років виступав з оповіданнями і статтями під псевдонімом Іван Айталевич.

«П ч е л а» — літературно-громадський український часопис «москвофільського» напряму, виходив у Львові в 1849 р.

С. 361. В е р е щ и н с ь к и й Микола (1793—1882) — культурний діяч, дав кошти на видання «Русалки Дністрової», був активним організатором театральних вистав у Коломиї в 1848 р.

Д р и м а л и к Сильвестр — коломийський бургомістр, допомагав в організації театральних вистав.

О з а р к е в и ч Іван (1795—1854) — священик у Коломиї, один з ініціаторів українського театрального аматорства в Галичині наприкінці сорокових років, автор переробок п'єс І. П. Котляревського «Наталка Полтавка» на «Дівка на відданні, або На милування нема силування», «Москаль-чарівник» на «Жовнір-чарівник», п'єси Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» на «Сватання, або Жених навіжений» та ін.

. . . о т і м п е р ш і м р у с ь к і м п р е д с т а в л е н н і н і д е н е д о в е л о с ь н а м в и ч и т а т и д о к л а д н о ї

вісті... — Докладніші відомості про коломийські вистави подав згодом М. Возняк у розвідці «Українські драматичні вистави в Галичині в першій половині XIX ст.» («Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», т. 87, 88).

С. 362. «Матиця руська», Галицько-руська матиця— культурно-освітнє товариство в Галичині, що займалося видавничою діяльністю. Засноване у Львові 1848 р.

«Мир вам, браття» — вірш українського поета «москвофільської» орієнтації Івана Миколайовича Гушалевича (1823—1903), вперше виданий 1848 р. окремою листівкою; покладений тоді ж на музику українським композитором П. Любовичем.

«Зоря галицька» — перша українська газета, почала виходити у Львові 1848 р. як орган Головної руської ради, що дотримувалась проавстрійської орієнтації. В 1852—1856 рр. була органом «москвофілів». Припинила своє існування 1857 р.

«Немира» — трагедія в п'яти актах. Переробка з німецької мови О. Онуфрієвича; друкувалася 1853 р. в «Зорі галицькій» (№ 14, 16—21, 23—28).

«П'яниця» — переробка В. Ковальським комедії сербського письменника П. С. Дюрковича, видана в Перемишлі 1862 р.

Лаврівський Юліан Григорович (1821—1873) — галицький ліберально-буржуазний культурний діяч, засновник товариства «Руська бесіда», один із організаторів першого українського професіонального театру на західноукраїнських землях.

«Руська бесіда» — товариство західноукраїнської дрібнобуржуазної інтелігенції. Засноване у Львові 1861 р. З 1864 по 1923 р. у віданні «Руської бесіди» перебував український галицький театр.

С. 363. Народний дім — культурно-освітня організація, заснована 1849 р. у Львові Головною руською радою. У 60-х роках XIX ст. Народний дім опинився в руках «москвофілів».

Бачинський Омелян Васильович (1833—1907) — український актор і режисер мандрівних польських і українських труп, у 1864 р. разом з своєю дружиною, акгрисою Бачинською (Лютомською) Теофілією (1837—1904) брав участь у створенні першого українського професіонального театру в Галичині, був його першим директором і режисером.

С. 364. «Маруся» — мелодрама в трьох діях, написана на основі однойменної повісті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка маловідомим польським письменником О. Голембйовським, музичне оформлення В. Квятковського.

С. 365. Полянський — мабуть, Михайло Полянський (1828—1904) — український педагог, автор шкільних підручників.

Ільницький Василь (1823—1895) — український письменник і публіцист «народовського» напряму. У 1872 р. видав у Львові під псевдонімом «Денис із-над Серета» п'ятиактну драму «Настася» — з історії Галицької Русі другої половини XII ст.

Свєнціцький Павлин (псевдоніми: Стахурський, Данило Лозовський, Павло Свій, 1841—1876) — український письменник і культурний діяч, заснував двомовний журнал «Siołо», який виходив у Львові в 1866—1867 рр. Драматична переробка «Катерини» Т. Г. Шевченка надрукована в журналі «Siołо» (1866,

зошит III, 1867, зошит IV) під заголовком «Катерина. Сумний образ в V діях за Шевченком. Павло Свій».

Фредро Александр (1793—1876) — польський драматург, автор комедій з життя польської шляхти.

С. 366. ...в зарядi театральнiм повiяв iнший вiтер. — Мається на увазі посилення в театральному керівництві «москвофільських» тенденцій.

«Обман очей» — лібретто оперети І. Гушалевича.

«Голоден і влюблен» —переробка французького водевіля невідомого автора.

«Роксолана» — історична драма в п'яти діях Гната Якимовича (1831—1878), поставлена в галицькому театрі в 1865 р., опублікована 1869 р. в Коломиї.

С. 367. «Адам і Єва» — переробка з французького, виконана О. Бачинським.

...трупа польська п. Лобойка... — одна з мандрівних польських театральних труп, які діяли в шістдесятих-сімдесятих роках в Галичині, очолювана провінціальним актором і режисером Костянтином Лобойком (бл. 1832—1904). Трупа Лобойка виступала і з українськими виставами.

Витвицький Софрон (1819—1879) — священик, автор низькопробних п'єс.

Нижанківський Амвросій (1873—1943) — український актор.

Левицький Остап Михайлович (1839—1903) — український письменник «народовського» напряму, в шістдесятих роках перекладав для українського театру п'єси німецьких і польських письменників.

С. 368. Переклад «Верховинців» і «Циганів» Коженьовського ... — тобто переклади п'єс польського письменника-реаліста Юзефа Коженьовського (1797—1863) «Каррассу górale» і «Cyganie», здійснені К. Климковичем.

Сарду Віктор'єн (1831—1908) — французький драматург.

Наторський Леон (1827—1882) — актор і режисер українського театру в Галичині, згодом актор польського театру.

«Українці, або Сватання на вечорницях»— оперета, перероблена з французького, поставлена в шістдесятих роках на сцені українського театру в Галичині.

«Бойки» — переробка Т. Гембицьким п'єси німецького драматурга С. Мозенталя.

С. 369. Моленцький Антін (1843—1873) — актор українського театру в Галичині у 1870—1873 рр. — директор театру товариства «Руська бесіда».

Карпенко — мається на увазі Степан Данилович Паливода-Карпенко (1817—після 1886), актор, автор ряду низькопробних п'єс.

С. 370. Романович Теофіла Федорівна (1842—1924) — актриса, директор українського театру в Галичині (1874—1880).

С. 371. ...Раймундового «Марнотратника» — тобто комедії німецького драматурга Фердінанда Раймунда (1790—1836) «Der Verschwender» («Марнотратник»).

...переробляючи на мелодраму «Прекрасну Єлену...» — Тобто оперету французького композитора Ж. Оффенбаха (1819—1880).

«Моряки в пристані» — переробка І. Франком опери хорватського композитора І. Зайца (1832—1914) «Осада корабля».

...«Руська бесіда» повірила дирекцію п. м Біберовичу і Гриневецькому... — У 1881—1882 рр. український театр товариства «Руська бесіда» очолювали відомі театральні діячі Іван Біберович (1854—1920) та Іван Гриневецький (1850—1889).

«НИВА», УКРАЇНСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ ЗБІРНИК

Одеса, 1885 року

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1885, № 18, с. 215—216.

Подається за першодруком.

С. 374. Після «Збірника творів Єремії Галки»... — тобто збірника М. І. Костомарова, виданого в Одесі 1875 р.

«Марко Проклятий» — незакінчена повість Олекси Петровича Стороженка (1805—1874), видана в Одесі 1879 р.

...київського збірника «Рада». — Йдеться про видання «Рада. Український альманах. Частина друга, на 1884 р. Видав М. Старицький у Києві».

Чайченко В. — один із літературних псевдонімів Бориса Дмитровича Грінченка (1863—1910), українського письменника, публіциста, етнографа ліберально-буржуазного напряму.

Дніпрова Чайка — літературний псевдонім Василевської Людмили Олексіївни (1861—1927) — української письменниці демократичного напряму.

Панченко Платон Миколайович (1856—1911) — український поет.

Ухач-Охорович Костянтин (1816—1886) — український ліберально-буржуазний історик, статистик і письменник.

С. 376. Оперета М. Старицького «Утоплена» ... — друга назва «Русалчина ніч», інсценізація твору «Майская ночь, или Утопленница» М. В. Гоголя.

...ми закинули були «Антігоні...» — Йдеться про рецензію І. Франка «Антігона. Драматична дія Софокла (з грецького переклав Петро Ніщинський)», надруковану в журналі «Зоря», 1883, № 23, с. 367—368, та № 24, с. 378—379.

С. 379. ...слова Тургенєва... — Ці слова належать негативному персонажеві повісті І. С. Тургенєва «Рудін» Пігасову і відбивають негативне ставлення до української мови і літератури реакційної преси 30 — 40-х років XIX ст.

НИКОЛАЙ УСТИЯНОВИЧ

(Некролог)

Вперше надруковано в журналі «Зоря», 1885, № 21, с. 251—252.

Подається за першодруком.

С. 380. «...Так чуждым народу...» — Неточна цитата з вірша М. О. Некрасова «Скоро стану добычею тленья» (1874).

Має бути: «Я настолько же чуждым народу Умираю, как жить начинал».

...д р у г М а р к і я н... — Йдеться про М. С. Шашкевича.

...з а л е т і в ш и ... н а ч у ж е п о л е... — Франко має на увазі відхід М. Устияновича після поразки революції 1848 р. від прогресивних позицій, зокрема редагування ним урядової політичної газети «Галичо-руский вестник» (1849—1850).

...п і д х о р у г в и Х л о п і ц ь к о г о... — тобто під прапор польських повстанців 1830 р., очолюваних польським генералом Юзефом Хлопіцьким (1771—1854).

Б о р к о в с ь к и й-Д у н і н Александр (Лешек) (1811—1896) — польський поет і публіцист, громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

С. 383. Г а р а с е в и ч Михайло (1763—1836) — український історик клерикально-монархічних переконань.

Л е в и ц ь к и й Йосиф (1801—1860) — український письменник і культурний діяч «москвофільського» напряму.

«Г а л и ч о - р у с с к и й в е с т н и к» — реакційна політична газета, яку видавав з 1849 р. у Львові австрійський уряд. З 1850 до 1865 р. виходила у Відні під назвою «Вестник, часопись для русинов австрийской державы».

«В е с т н и к» — йдеться про «Галичо-руский вестник».

«О т е ч е с т в е н н ы й с б о р н и к» — тижневий додаток до газети «Вестник, часопись для русинов австрийской державы».

«Н е д е л я» — газета «москвофільського» напряму, що виходила у Львові в 1865—1866 рр.

АДАМ МІЦКЕВИЧ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kraj», № 46 від 14(26). XI 1885 р. під назвою «Adam Mickiewicz w rusińskiej literaturze». У першодруку дата: Lwów, 15 listopada 1885.

Подається за першодруком в українському перекладі.

«К р а j» — польська громадсько-політична газета проурядового напряму. Виходила в Петербурзі в 1882—1909 рр.

С. 385. «У к р а ї н с ь к а ш к о л а п о л ь с ь к и х п о е т і в» — умовна назва групи польських письменників, які в своїй творчості звертались до української, переважно історичної, тематики, широко використовували український фольклор. «Українська школа», що мала неоднорідний характер, в цілому відіграла помітну роль у розвитку як польської, так і української літератур.

З о р і а н Д о л е н г а - Х о д а к о в с ь к и й (псевдонім Чарноцького Адама, 1784—1825) — польський фольклорист, етнограф і археолог.

В а ц л а в з О л е с ь к а (літературний псевдонім Залеського Вацлава, 1798—1849) — польський фольклорист. Видав збірку «Пісні польські і руські галицького люду» (1833).

С. 386. Б о р о в и к о в с ь к и й Левко Іванович (1806—1889) — український поет-романтик, перекладач.

...Вплив Міцкевича на поетичну творчість Шевченка... — Тут І. Франко дещо перебільшує вплив творчості Міцкевича на Шевченка.

...Микола Костомаров... переклавши вірші «До Марії Потоцької»... — Поезія М. Костомарова «До Марії Потоцької» (1841) є оригінальним твором, а не перекладом з А. Міцкевича.

С. 387. Маркович Опанас Васильович (1822—1867) — український фольклорист і етнограф, один з членів Кирило-Мефодіївського товариства.

Навроцький Олександр Олександрович (1823—1892)— прогресивний громадський діяч, поет, перекладач, один з членів Кирило-Мефодіївського товариства.

«Нива» — літературно-науковий журнал «народовського» напряму. Виходив у Львові у 1865 р.

С. 388. Кузьма Волинець (Тризна-Яцковський Михайло) — перекладач «Пана Тадеуша» українською мовою.

С. 389. Озаркевич Іван Григорович (1826—1903) — священик, громадський діяч, письменник.

РАННІ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ПРАЦІ

ПОЕЗІЯ І ЇЇ СТАНОВИСЬКО В НАШИХ ВРЕМЕНАХ

Студіум естетичне

Вперше надруковано в журн. «Друг», 1876, № 3, с. 44—47. Орієнтовний час написання — кінець 1875 — початок 1876 рр.

Подається за першодруком.

Стаття не закінчена, хоча є відомості, що як доповідь на засіданні товариства «Дружній лихвар» в березні 1876 р. вона читалася в більшому обсязі (див.: М. Возняк. Перша естетична студія І. Франка.— «Радянське літературознавство», 1968, № 9, с. 47— 48).

Стаття є ранньою теоретичною спробою Франка-студента. Висвітлення питання про якісну сутність предмета поезії ще має тут багато в чому ідеалістичний характер. Водночас у міркуваннях автора про взаємозв'язок поезії і життя, у визнанні ним примату дійсності простежується тенденція до матеріалістичного осмислення цієї проблеми.

«Дружній лихвар» — студентське видавничо-освітнє товариство «народовського» напряму у Львові, існувало протягом 1871—1882 рр.

С. 393. Фішер Фрідріх Теодор (1807—1887) — німецький естетик-ідеаліст, критик, письменник.

«Академический кружок» — студентське товариство у Львові, засноване 1870 р., спочатку «москвофільського», потім демократичного напряму. Видавало своїм коштом журнал «Друг», окремі книги і брошури.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Анаколю́тія — анаколу́ф, стилістична фігу́ра, що полягає в порушенні граматичної чи логічної точності мови.
Аспіра́ція — вдихання, проникання.

Бе́вка — рідка страва з борошна або крупів.
Бр'є — фамільярне звертання.
Бу́тний — пихатий, чванькуватий.

Вгонобля́ти — задовольняти.
Ве́для — за, ідучи за.
Ве́рва — запал.
Верії — стовпи, до котрих привішуються двері.

Гарува́ти — важко працювати.
Гвер — рушниця.

Да́ки — давні фракійські племена.
Дедика́ція — присвята.
Дзевгмати — мовні фігури, які складаються з двох або більше іменників і дієслова, яке за смислом відноситься лише до одного з них.
Дистинго́ваний — добірний, шляхетний.
Дуфати — вірити, надіятися на щось.

Елюкубра́ція — твір, написаний з надзвичайним старанням.

Змазь — пляма.

Када́стр — опис і оцінки об'єктів (тут—землі), що підлягають оподаткуванню.
Каса́рня — казарма.
Катехи́т — викладач релігійних дисциплін.
Коло́пні — коноплі.
Конвенціона́льний — звичайний, такий, що відповідає традиціям.
Конкордія — інструкція.
Консекве́нція — наслідки, висновки.
Консекве́нтний — послідовний.
Ку́чити — сумувати.

Мург — морг (міра землі).

Нага́на — догана.
Нали́г — схильність, хвороблива звичка.
Нам'е́тність — пристрасність.
Небилиці-баналю́ки — нісенітниці, дурниці.

Око́льники — розпорядження по околиці.
Ошвар — обаполок.

Перено́сня — метафора.
Петро́лій — нафта.
Повала — стеля.
Предме́т — тут — додаток.
Прале́кція — доповідь.

Прециѓзія — делікатність.
Пристáвка — тут — прикладка.
П'ястýк — кулак.

Реєнтий — адвокат, нотар.
Резигнáція — зречення, відмова від чогось.

Сагáнчик — горщик, казанок.
Самовáжа — самосвідомість.
Сервітýт — право користування чужим майном (право переїзду, випасу худоби на панських полях, тощо).
Симонія — продаж і купівля церковних посад.
Склáдня — тут — синтаксис.
Страччýк — у народних повір'ях страчені душі, душі тих, що померли нехрещені.
Субвéнція — грошова допомога.
Суфраган — помічник єпископа.

Тéньгий — міцний.
Тéртиця — дошка.
Тивóн (тивýн) — прикажчик, наглядач.
Тúкати — зачіпати, торкатися.
Толерáнція — терпимість.

Угýрний — упертий, норовистий.

Фірвальтéрія — управа.

Ходакú — тут — постоли.

Ціхи — ознаки, риси.

Шáрварки — громадські роботи, одбутки.
Шóпа — навіс, сарай з двома стінками, клуня.

Щýдло — ходуля.

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

«Академический кружок» 393, *449*
Антоній Марк 260, *433*
Антонович В. Б. 107, 320, 347, *418, 440*
Анцергрубер Людвіг *443, 444*
Анчиц Владислав-Людвік 443, 444
Арістотель 393, 394
Арнім Людвіг-Іоахім 222, *431*
Ауербах Бертольд 62, 133, *412, 419*
Ашет 98

Бажанський Порфирій *443*
Байрон Джордж-Ноел-Гордон 111
Бакунін М. О. 133, *424*
Балуцький Міхал *443, 444*
Бальзак Оноре де 12, 98, 110, 111, 112, 133, *436*
Бальмен Я. П. 150, *425*
Барвінський Володимир 61, 107, 290, 347, 411, 412, 418, *440*
Бартошевич Юліан 108, *419*
Бартус Марія 349—351, *440*
Бастіа Фредерік 69, *412*
Бачинський Омелян 363, 367—369, 371, *445, 446*
Бачинська Теофілія 367, *445*
Башилов М. С. *425*
Белей Іван *411, 416*
Белза Владислав 350, *440*
Бєлінський В. Г. 8, 17, 49, 105, 109, 118, 132, 133, 155, 157, 158, 160, 306, *406, 407, 425, 436*
Біберович Іван 372, *447*
Біберовичева (Ляновська) *372*
«Бібліотека найзнаменитших повістей» 306, *436*
Білик Іван— див.: Рудченко І. Я.
Бобенко 374, 378
Боденштедт Фрідріх 328, *438*
Бодлер Шарль 97, 157, *416*
Бодянський О. М. 352
Бокаччо Джованні *433*
Борковський-Дунін Лешек 380, *448*
Боровиковський Л. І. 352, 386, *448*
Боровиковський О. Л. 211, *431*
Брентано Клеменс 222, *431*
Брокгауз Фрідріх 265, *433*
Броневський Мартин *427*
Бучацький 367

Вагилевич Іван 91, 359, 385, *414, 441*
Вагнер Ріхард 318, *437*
В. Антоніна 374, 375
Варзар В. Є. *412*
Варрон Марк Теренцій 282, *434*
Василович Лев 249, *432*
Васильчиков О. І. 70. *412*
Вахнянин А. К. *436*
Вацлав з Олеська (Залеський Вацлав) 385, *448*
Вебер Карл-Марія 368
Вербицький Михайло 359, 367, *444*

Вергілій Марон Публій 259-263, 280-282, *432, 433, 434*
Верещинський Микола 361, *444*
Верхратський Іван (Іван Щипавка, Любарт Співомир) 20-25, 107, *408, 418*
«Вестник Европы» 50, 58, 104, 109, 115, 118, 120, 173, 356, *410, 417, 419, 420, 428, 436*
«Вечерниці» 354, *406, 441*
Виговський Іван *427*
Витвицький Софрон 367, *446*
«Вільна Україна» *422*
«Віпок русинам на обжинкн» 93, *415*
Вітошинський Іван (Іван Айталевич) 360, 370, 372, *444*
Вовчок Марко 13, 62, 144, 154, 306, 325, 353, 387
Возняк Михайло *404, 408, 422, 425, 436, 445, 449*
Волинець Кузьма 388, *449*
«Вольное слово» 245, *432*
Вольтер 293
Воробкевнч Сидір 76, *413, 442*
«Временник Института Ставропигийского» 32, *409*
Вукашин *410*

Гаврилик Марія 270
Гагедорн Фрідріх 157, *426*
Галасевич *443*
«Галичо-руский вестник» («Вестник) 383, *448*
Галятовський Іоаникій 168, *427*
Ганкевич Клим 107, *418*
Гарасевич Михайло 383, *448*
Гарт Френсіс-Брет 96, *416*
Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх 298
Гейне Генріх 133, 138, 142, *437*
Геккель Ернст 120, *422*
Геллерт Христіан-Фюртхтеготт 157, *426*
Гембицький Тит 368, 370, *444, 446*
Гербель М. В. *441*
Гердер Йоган-Готфрід 158, 393, *426*
Герцен О. І. 120, 133, 173, *406, 422, 424*
Гесіод 261, 282, *433*
Гете Йоганн-Вольфганг 5, 17, 19, 37, 155, 158, 159, 160, 318, 397, *409, 425, 426*
Гоголь В. П. 352, *441*
Гоголь М. В. 8, 19, 51, 94, 127, 128, 129, 132, 134, 157, 304, 305, 368, 376, *436, 443, 447*
Гелембйовський О. *445*
Головацький Іван *415*
Головацький Яків 211, 236, 241, 244, 256, 328, 359, 382, 385, *414, 415, 438, 441*
«Голос» 120, *421*
Гомер 5, 255, 263, 339, 376
Гонкур Едмон 97, 113 (брати Гонкури), *416, 417*
Гонкур Жюль 113 (брати Гонкури), *416*
Гончаров І. О. 12, 118, 296, 304
Готшед Йоганн-Крістоф 157, *426*
Гощинський Северин 30, 385, *409*
Грибоєдов О. С. 132
Григорович В. І. 116, 117, *420*
Гриневецький Іван 372, *447*
Грінченко Б. Д. (Василь Чайченко) 374, *447*
«Громада» (Женева) 119, 120, 121, *421, 422*
«Громадський друг» 66, *405, 411, 412*
Грундтвіг Свен 276, *434*
Грушкевич Є. 373
Гузар Дмитро 284
Гулак-Артемовський П. П. 352, 385, *441*
Гулак-Артемовський С. С. 369
Гуцков Карл 371
Гучнпський 358
Гушалевич Іван 76, 93, 356, 365, 367, 369, *413, 445, 446*
Гюго Віктор 94, 110, 111, 133, 142, *415*

Данте Алігієрі 5, 159
Дарвін Чарльз 208, *422*
Дашкова К. Р. 172, *428*
«Дело» 356, *442*
Демидов П. М. 117, *420*
Демокріт 207
Демосфен 325, *438*
«Денниця» 107, *418*

Державін Г. Р. 89
Дженкінс Едуард 13, *406*
Диров Стась 195
Дідицький Богдан 34, 76, 327, 354, 366, 383, *409, 438*
Дідушицький Володимир 283, *435*
Діккенс Чарлз 12, 13, 96, 133, 306, *419, 436*
«Діло» — 107, 290, 347, *405, 418, 435, 436, 439, 440*
Дніпрова Чайка (Василевська Л. О.) 374, 375, 377, 378, *447*
«Дністрянка» 109, *419*
Добролюбов М. О. 8, 12, 49, 105, 109, 118, 129, 137, 174, 250, 301, *423, 428*
Добрянський Антін 256, 373, *432*
Доде Альфонс 12, 97, *406*
Доленга-Ходаковський Зоріан (Чарноцький Адам) 385, *448*
Достоєвський Ф. М. 50, 144, *410*
Драгарюк 187
Драгоманов М. П. (Українець) 109, 119, 120, 121, 128, 210, 211, 320, 347, 356, *412, 419, 421, 422, 423, 429, 440, 442*
Дрималик Снльвестр 361, *444*
«Дрібна бібліотека» 105, 109, *416, 417*
«Друг» 60, 109, 115, 129, 130, *405, 407, 408, 410, 411, 412, 419, 420 449*
«Дружній лихвар» *449*
Дрюкович П. *445*
Душан Сава Пепкін 26, 30, 31, *409*
Дюма Олександр (син) 49, 97

Езоп 128
Енгельс Фрідріх 245
Епікур 207
Ешенбах Вольфрам 318, 319, *437*

Єлизавета Петрівна 146

Желехівський Євген 355, *442*
Желябов А. І. 297
«Житє і слово» *426*

Завадовський П. В. 172
Загірний Н. 219
Зайц І. *447*
Заклинський Корнило 107, *418*
Занд Жорж 133
Згарський Євген 34, *409*
Золя Еміль 12, 38, 48, 49, 62, 96—104, 109—114, *409, 415—417, 419*
Золя Франческо (Франсуа) 110
Зорич С. Г. 172
«Зоря» 107, 373, 374, *405, 418, 430, 434—437, 439, 440, 442, 447*
«Зоря Галицька» 362, 383, *445*
Зубрицький Денис 354, *441*

Ібн-Даст 106
Ількевич Григорій 335, *442*
Ільницький Василь 365, *442, 445*
Іммерман Карл-Лебрехт 285, *435*

Кавелін К. Д. 118, *421*
Караджич Вук 91, *415*
Каракозов Д. В. 118, *421*
Карл X 81
Карлович Ян 317, 319, *437*
Карпенко С. Д. 369, *446*
Катерина II 146, 169, 170—174, 293, *428*
Катков М. Н. 8, *405*
Катон Марк Порцій 281, *434*
Качала Стефан 359
Каченовський Д. І. 283, *435*
Кашубський 359
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 91, 154, 325, 352, 361, 364, 367, 375, 382, *441, 444, 445*
Квятковський В. *445*
«Киевская старина» 107 (новий журнал в Кнєві), 168, 221, *418, 427, 431*
«Кирило-Мефодіївське братство» 117, 144, 164, 386, *420, 427*

Кістка В.— див.: Терлецький О.
Климкович Ксенофонт 263, 365, 366, 367, *433, 446*
Клопшток Фрідріх-Готліб 157, *426*
Княжнін Я. Б. 172, *428*
Коблянський 367
Кобринський Йосип 360, 372, *444*
Ковальський Василь 258, 362, *432, 445*
Ковшевич М. Л. 61, 68—70, *411*
Коженьовський Юзеф 365, 368, *443, 446*
Козанович Михайло 359, *444*
Коллар Ян 91, *415*
«Колокол» 120, *422*
Кольб Георг-Фрідріх 208, *429*
Кониський О. Я. 154, 335, *441*
Контецька 367
Коппе Франсуа 97, *416*
Коралевич 370, 372
Костомаров М. І. (Єремія Галка) 107, 115, 117, 118, 374, 386, 387, *418, 420, 421, 441, 447, 448*
Котляревський І. П. 352, 367, 382, *403, 441, 444*
Коцебу Август-Фрідріх *444*
Красінський Зигмунт 354, *441*
Красіцький Ігнаци 30, *409*
Краус Фрідріх-Самуель 285, 286, 287, *435*
Крашевський Юзеф Ігнаци 101, *416*
Кромвель Олівер 167, 168, *427*
Кропивницький М. Л. 107, *418*
Кубаля Людвіг 108, *419*
Куліш П. А. 161—179, 320, 353, 376, 387, *426, 427, 428, 434*
Кульчицька Анна 257
Кухаренко Я. Г. 106, 367, *417*

Лаверн Леон Гілер 70, 72, *412*
Лаврівський Юліан 362, 365, 366, *445*
Лавров П. Л. 95, *415*
Лазар 52, 55, 56, 57, *411*
Ламартін Альфонс де 111
Ламенне Фелісіте-Робер 133, *424*
Ланге Фрідріх-Альберт 62, *412*
Лассаль Фердінанд 68
«Ластівка» 31, 32, 35, *409*
Левицький Йосиф 383, *448*
Левицький Орест 245, *432*
Левицький Остап 367, *446*
Левицький Павло 196
Левітов О. І. 62, *412*
Легой 71
Ленін В. І. *413*
Леонтьев К. М. 26, 29, *408*
Лермонтов М. Ю. 51, 132, 134, 157, 294, 297, 304, 378, *424*
Лессінг Готгольд-Ефраїм 157—160, 165, 179, 208, 393, *429*
Лисенко М. В. 122, *422*
Литвинович С. І. 327, *438*
«Література і мистецтво» *425*
Літературне товариство ім. Шевченка *406*
«Літературно-науковий вісник» *403, 417*
Лобойко Костянтин 367, *446*
Лозовський 368
Луї-Філіпп 81
Лукасевич 367
Лукрецій *433*
Лучкійка Фенна 239, 244
Любович П. *445*
Лякроа 112
Лалюк Митро 192
Лясковський 372

Максимович М. О. 91, 106, *414, 418*
Малиновський Луціан 328, *438*
Мане Едуард 98, *416*
Марко Кралевич 51, *410*
Маркович О. В. 387, *431, 449*
Маркович Светозар 95, *415*
Маркс Карл 159, 245, *412*
«Матиця руська» 362, *445*
Матюк Віктор *443*
Межов В. І. 88, *414*
«Мета» 354, 365, *406, 441*
Метлинський А. А. 91, *415*
Меттерніх Клеменс-Венцель-Лотар 78, 90, *414*
Меценат Гай Цільній 261, 263, 281, *433*
Мидловський Ісидор *443*
Микола I 139, 148, 169
Мирний Панас 108, 355

Михайлов М. І. 118, *421*
Михайловський М. К. 103, *410, 417*
Михалевич Микола 256, *432*
Міклошич Франтишек 328, 329, *438*
Міллер Крістоф-Генріх 317, *437*
Міцкевич Адам 30, 31, 325, 384—390, *438, 448, 449*
Млака Данило — див.: Воробкевич Сидір
Могила Петро 168, *427*
Могильницький Антін 93, 256, 356, 359, *415*
Мозенталь С. *446*
Моленцький Антін 369, 370, 371, *446*
«Молот» *405, 413, 415*
Мольєр Жан-Батіст 360, 365
Монюшко Станіслав 368
Мордовець Данило 354, *441*
Мох Іван 211, 221
Мох Рудольф 359, 360, *444*
Мурад I 52, 53, 55—57, *411*
Мюссе Альфред де 111, *419*

Навроцький Володимир 347, 348, *439, 440*
Навроцький О. О. 387, *449*
Наполеон I 69, 81, 167
Наполеон III 48, 81, 99—101, 113, *410, 415*
«Народ» *403*
«Народний дім» 363, 366, 370, *445*
Наторський Леон 368, 372, *446*
Наумович Іван 77, 162, 361, *413, 426*
Негош Данило *409*
Негош Микола 28 (князь Николай), *409*
«Неделя» 383, *448*
Недільський Софрон *431*
Незвістий (Невідомий) 374, 378
Некрасов М. О. 8, 118, 129, 147, 378, 380, *425, 436, 448*
Нерон Клавдій Цезар 141
Нестор 40, 156, 330
Нечуй-Левицький І. С. 6—12, 14, 61, 63—68, 106, 107—108 («Кайдашева сім'я»), 154, 327, 355, 374, 375, *405, 411, 438*
«Нива» (журн.) 387, 389, *406, 449*
«Нива» (збірн.) 374—379
Нижанківський Амвросій 367, 369, *446*
Нікандр 282, *434*
Ніщинський Петро (Петро Байда) 307—311, 313, 374, 376, 378, *437, 447*
Новицький І. П. 246
Новшірван Хозрой 148
Номис (Симонов М. Т.) 220, 338, 339, 341—345, *431, 439*

Огарьов М. П. *422*
Огоновський Омелян 108, 205, 206, 208, 363, *407, 419, 423, 442*
Озаркевич Іван 361, *444*
Озаркевнч І. Г. 389, *449*
Олександр II 118
Онишкевич Гнат *441*
Онуфрієвич О. *445*
«Основа» (газета) *433*
«Основа» (журнал) 88, 353, 387, *414*
Островський О. М. 12, 137, 250, *443, 444*
«Отечественные записки» 50, 103, 118, 128, 129, 130, *406, 410, 417, 423, 425, 428*
«Отечественный сборник» 383, *448*
Оффенбах Жак *447*

Павлик Ганна 227
Павлик М. 121, 154, 196, 211, 218, 224—226, 236, 239, 244, *404, 405, 411, 413, 416, 422, 444*
Паевич А. 9, *415*
Панченко П. М. 374, 376, *447*
Партицький Омелян *423*
Парфеній 259, *433*
Пасічинський І. Р. 31—36, *409*
Паулі Жегота Ігнаци 239, 385, *432*
Пачу Л. 94, *415*
Пелеш Юліан 108, 419
«Перемишлянин» 373

Петрашевський М. В. 144
Петро I 145, 148, 169, 170, 171, 293
Петрушевич Антоній 108, *419*
Пипін О. М. 58, 115—119, 328, 386, *420, 421, 438*
Писарєв Д. І. 8, 12, 49, 105, 304, *417*
Піскунов Ф. М. *417*
Платон 206
Подлевська 372
Подолинський М. 372
Подолинський С. А. 108, 120, 121, *412, 419, 422*
Пожаковський 367
Полежаєв О. І. *407*
Полліон Гай Асіній 260, 261, *433*
Полуботок П. Л. 145
Полянський Василь 105, *417*
Полянський Михайло 365, *445*
Помяловський М. Г. 63, 118, 301
Попель (Танська) 372
«Правда» 5, 6, 7, 12, 17, 61, 62, 68, 74, 79, 84, 164, 306, 388, *405, 407, 411, 412, 413, 427, 436*
«Просвіта» 77, 78, 186, 205, 321, 355, *407, 413, 438*
Пугачов О. І. 62
Пушкін О. С. 132, 134, 170, 171, 304, *424*
Пчілка Олена 106, 360, *418, 444*

Раб'як Василь 195
«Рада» 374, *447*
Радищев О. М. 144, 172, 294, *424*
«Радянське літературознавство» *411, 449*
Разін Степан 62
Раймунд Фердінанд 371, *446*
Рамлер Карл-Вільгельм 157, *426*
Рафаель Санті 284
Раш Густав 26—29, *408*
Реймарус Герман-Самуїл 208, *430*
Ренан Ернест-Жозеф 208, *430*
Решетников Ф. М. 8, 12, 62, 118, 301, *406*
Ржегорж Франтішек 357, *442, 444*
Рилєєв К. Ф. 139
Рішпен Жан 97, *416*
Робесп'єр Максиміліен 81, *414*
«Родимий листок» 107, *418*
Романова Н. П. *405*
Романович Марія 372
Романович Теофіла 370, 371, 372, *446*
Рошкевич Михайлина 249
Рошкевич Ольга 102, 109, *405, 416, 417*
Руданський С. В. 106
Рудченко І. Я. (Іван Білик) 108, *436*
«Русалка» 354, *441*
«Русалка Дністровая» 84, 89—93, 257, *414*
«Русская старина» 245, *432*
«Русский вестник» 129
«Руська бесіда» («Бесіда») 362, 353, 369—372, *445—447*
«Руська бібліотека» 355, *441*
Рюккерт Фрідріх 22, 320, *408*

Салтиков-Щедрін М. Є. 118, 127—30, 139, 355, *410, 422, 423, 425*
Санковський 368
Сарду Віктор'єн 368, *446*
Свєнціцький Павлин (Стахурський, Павло Свій) — 365—367, 389, *445, 446*
«Світ» 108, 115, 121, 131, 180, 205, *405, 417, 419, 420—423, 425, 426, 428, 429*
Семевський В. І. 173, *428*
Сен-Сімон де Рувруа Анрі-Клод 133 (сенсімонізм у французькій літературі), *424*
Сероїчковський 367, 368
Сімрок Карл 271, *434*
Сінкевич 369
Сірон Епікуреєць 259, *433*
Скоморовський Келестин 255, 359, 360, *432*
Скорина Георгій (Франциск) Лукич 168, *427*
Скотт Вальтер 110, 258
Словацький Юліуш 40, 395, *409*
«Слово» 84, 108, 162, 354, 364, 366, 368, *414, 419, 427*
Смоктій А. *431*
«Современник» 118, 129, *421, 423, 428*

Сократ 206
Софокл 307—311, 314, 376, *437, 447*
Спасович В. Д. 118, *420, 421*
Срезневський І. І. 116, 117, *420*
Ставропігійський інститут *409*
Стадіон фон Вартгаузен-Франц Серафим 85, *414*
Старицький М. П. 51, 54, 59, 355, 374, 376, 377, 388, 389, *410, 418, 447*
Стасюлевич М. М. 118, *421*
Стебельський Володимир 76, *413*
Стендаль Фредерік 133
Стефан Душан 51, 55, *411*
Стечинський Андрій 289, 290, 368, 370, 372, *435*
Стороженко О. П. 354, 367, *447*
Стоу Бічер 306
«Стража» 94, 95, 120, *415*
Страпарола Джіован Франческо 274, *432*
Сю Ежен 76, 133, *413*

Танячкевич Данило (Чорногора Федір) 74, 79, *413*
Тассо Торквато *433*
Таціт Публій Корнелій 141, *424*
Твардієвич 359
Тейлор Едвард 334, *439*
Теккерей Уїльям 133
Тен Іполит 97, 111, *416*
Теокріт 260, *433*
Терлецький О. С. (В. Кістка) 61, 239, 348, *412*
Теслюк Михайло 86
Тишковський 374, 375
Тіртей 325, *438*
Товариство ім. Шевченка *355*
Товянський А. *409*
Толстой Л. М. 12, 118, *410*
Тредіаковський В. К. 146, 148, *424*
Трещаківський Лев 256, *432*
Тургенев І. С. 8, 12, 50, 63, 118, 134, 291—293, 296—306, 379, *410, 435, 436, 447*

Українка Леся *437*
Успенський Г. І. 128, *410*
Успенський М. В. 12, *406*
Устиянович Корнило 17—19, 37—42, 45—47, 365, *407, 409, 442*
Устиянович Леонтій 382
Устиянович Микола 17, 93, 256, 359, 380, 382, 383, *407, 448*
Устрялов М. Г. 171, *427*
Утін М. І. 118, *421*
Ухач-Охорович Кость 374, 379, *447*

Федорович Володимир 17, *407*
Федькович Ю. 13, 62, 76, 325, 327, 355, 356, *442, 443*
Фейєрбах Людвіг 159
«Фігаро» 111, *419*
Фішер Фрідріх-Теодор 393, *449*
Флобер Гюстав 12, 60, 98, 111, *411, 419*
Форбігер Альберт 263, 280, *433*
Франко І. Я. 224, 355, *403—406, 408, 409, 412, 413, 415—427, 428, 430, 431, 434, 436, 441*
Францишкевич Кароль 234
Фредро Александр 365, *446*
Фрейтаг Густав 12, *406*
Фрідріх Великий 317
Фрідріх Вільгельм 285

Хлопіцький Юзеф 380, 381, *448*
Хмельницький Богдан 166, 167, 169, *427*
Хомяков О. С. 89, 139, 360, *414*
Хуан Мануель 272, *434*
Худяков І. О. 118, *421*

Цеглинський Григорій 280—282, *434, 443*
Цезар Октавіан (Гай Юлій Цезар Октавіан) 260, 261, 263, 281, *433*
Цінціннат Луцій Квінкцій 281, *434*
Ціцерон 206
Чапельський Антін 199, 200
Чарнецький Стефан 167, 169, *427*
«Часопис ческого музею» 118, *421*

Чернишевський М. Г. 105, 117, 118, 301, *413, 414, 420*
Чігур Явдоха 249
Чорногора Федір — див.: Танячкевич Данило
Чубинський П. П. 210, 246, 337—339, 341, 342, 344, *422, 489*

Шараневич Сидір 107, *418*
Шарпантьє Ж. 112
Шашкевич Маркіян 84, 91—93, 256, 257, 359, 380—383, 385, *414, 441, 448*
Шашкевнч Руслан — див.: Шашкевич Маркіян
Швейгер-Лерхенфельд Аманд 26, 27, 28, *408*
Шевченко Т. Г. 5, 17, 21, 31, 34, 76, 117, 122, 131—154, 156, 158, 161—166, 169—171, 176, 178, 301, 327, 329, 352, 353, 365, 367, 376—379, 382, 386—389, *423—427, 441, 445, 448*
Шейковський Каленик 106, *417*
Шекспір Вільям 5, 76, 159, 178, 221, 223, 271, 365, *428, 434*
Шерр Йоганн 118, *421*
Шеффле Альберт-Еберхарт-Фрідріх 61, *421*
Шіллер Йоган-Фрідріх 31, 89, 158, 393
Шмідт Оскар 120, *422*
Шпільгаген Фрідріх 12, *406, 419*
Штраус Давид-Фрідріх 208, *430*
Шуйський Йосиф 190, *429*
Шульце Ернест-Фрідріх 264, 265, *433*
Шухевич Зенон 255
Шухевич Осип 254—258, 262—264, 280, 359, *432—434*
Шухевич Остап 255

Щапов О. П. 8, 118, *406*
Щоголев Я. І. 355, *441*

Якимович Гнат *446*
Якушкін П. І. 118, *421*
Яхимович Григорій 198, 359, *444*

«Arbeiter Wochen Chronik» 120
«Ateneum» 317, 352, 353, *437, 440*
Befreiungkrieg 27
Boxberger Robert 222
«Corsaire» 111
«Gwiazda» 289, *435*
«Kolo literackie» 350
«Kraj» *448*
«Kurjer Lwowski» 351, *403, 440*
«Leroy-Beaulieu» 245, *432*
«Prawda» 352, 357, *441, 442*
«Praca» 176, *428*
«Revue Sociale» 120
«Rivista Europea» *440*
Sioło» 365, 366, 368, 369, *445*
«Slovanski sbornik» 358, *442, 444*
«Tydzien literacki, artystyczny, naukowy i spoleczny» 96, *415*
«Tygodnik ilustrowany» 101, *416*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Іван Франко. Портрет роботи І. Труша. 1913. Львівський державний літературно-меморіальний музей І. Я. Франка. . . . . 4—5
2. «Молот» (1878). Титульна сторінка. . . . . 160—161
3. «Літературні письма. V». Сторінка автографа (1878). 160—161
4. Перша передмова до перекладу «Фауста» Й. -В. Гете. Сторінка автографа (1882). . . . . 192—193
5. І. Франко. Жіноча неволя в руських піснях народних. Львів, 1883. Обкладинка. . . . . 192—193

У підготовці до видання 26-го тому брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д.* (голова), *Біляївська О. О.*, *Вишневська Н. О.*, *Гончарук М. Л.*, *Полотай А. М.*, *Секарева К. М.*

ЗМІСТ

Література, її завдання і найважніші ціхи 5

ДОСЛІДЖЕННЯ. СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ

Слівце критики 17
«Стрижок» 20
«Тріолети» 24
Літературні письма 26
[Роман Е. Золя «L'Assommoir»] 48
[«Новь» І. С. Тургенєва] 50
Сербські народні думи і пісні 51
Сцени із поеми Гюстава Флобера «Покуса св[ятого] Антона» . . 60
[Життя і побут сучасного селянина на Вкраїні і у Франції] . . 61
Критичні письма о галицькій інтелігенції 74
Новий сербський місячник «Стража» 94
Еміль Золя і його твори 96
Вступне слово [*до видання «Еміль Золя. Довбня. Повість з життя паризьких робітників»*] 102
Передне слово [*до видання «Писарев Дмитро Іванович. Пчоли»*] 105
Огляд української літератури за 1880 рік 106
Еміль Золя. Життєпис 109
Олександр Мик[олайович] Пипін 115
П'ятий рік українського видання «Громади» в Женеві 120
Микола В[італійович] Лисенко 122
Дітські слова в українській мові 123
Михайло Євграфович Салтиков [Щедрін] 127
Темне царство 131
Женщина-мати в поемах Шевченка 153
[Перша передмова до перекладу «Фауста» Й.-В. Гете] 155
Хуторна поезія П. А. Куліша 161
Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу . . 180

I. Дещо про шляхту ходачкову 180
II. Дещо про Борислав 186
III. Дещо про картоплю 193
IV. Суд громадський в селі Добрівлянах 198
Оповідання про життя святого великомученика і лікаря Панталеймона 205
Жіноча неволя в руських піснях народних 210
Передне слово [*до видання «Переводи і наслідування Осипа Шухевича. Посмертне видання»*] 254
Про життя і твори Вергілія 259
Замітка про життя і письма Ернста Ф. Шульце 264
Старинна романсько-германська новела в устах руського народу 266
Немиродайна замітка по поводу рецензії проф. Цеглинського на «Переводи і наслідування О. Шухевича» 280
Два образи в церкві Завалівській 283
Sagen und Märchen der Südslaven in ihrem verhältnis zu den Sagen und Märchen der übrigen indogermanischen Völkergruppen, von Dr. Friedrich S. Krauss. 285
[«Добуш». А. Ф. Стечинського] 289
«Іван Тургенєв 291
Іван Сергійович Тургенєв 293
«Антігона». Драматична дія Софокла 307
Jan Karłowicz. Badania podań i ich zbiory 317
Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах 320
Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних 332
«Руської бібліотеки» нова серія, том перший. Твори Володимира Навроцького, видання посмертне з портретом і життєписом 347
Марія Бартус 349
Zarysy ruchu literackiego Rusinów 352
Руський театр у Галичині 357
«Нива», український літературний збірник 374
Николай Устиянович [*Некролог*] 380
Адам Міцкевич в українській літературі 384

РАННІ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ПРАЦІ

Поезія і її становисько в наших временах *Студіум естетичне* 393
КОМЕНТАРІ 401
Пояснення слів 450
Покажчик імен і назв 452
Список ілюстрацій 460

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН

ФРАНКО

**Собрание сочинений
в пятидесяти томах**

Литература и искусство

Тома 26—43

Том 26

**Літературно-критичні
праці (1876—1885)**

(На украинском языке)

*Друкується за постановою
Президії АН УРСР*

Редактор
В. Я. Пипченко

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічний редактор
М. А. Притикіна

Коректори
В. М. Божок, Ю. І. Бойко

Інформ. бланк № 2375

Здано до набору 08.02.79. Підп. до друку 09.01.80.
Формат 84 × 108 $^{1}/_{32}$. Папір друк. № 1.
Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 14,5 + 3 вкл.
Ум. друк. арк. 24,68. Обл.-вид. арк. 23,53.
Тираж 6800 прим. Зам. 9-47.
Ціна 2 крб. 70 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601
Київ, МСП, Рєпіна,3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8